





# ૐ જિનજીની વાણી છે

ગમ-આશ્વાસના -ગમે આનંદ

સીમંધર મુખથી ફૂલડા ખરે,  
એની કુંકુંદ ગૂંથે માળા એ,  
જિનજીની વાણી ભલી છે.

વાણી ભલી, મન લાગે રળી,  
જેમાં સાર-સમય શિરતાજ રે,  
જિનજીની વાણી ભલી છે સીમંધર

ગૂંથ્યાં પાહુડ ને ગૂંથ્યું પ આસ્તિ,  
ગૂંથ્યું પ્રવચનસાર રે,  
જિનજીની વાણી ભલી રે.

ગૂંથ્યુ નિયમસાર, ગૂંથ્યું રચણસાર,  
ગૂંથ્યો સમયનો સાર રે,  
જિનજીની વાણી ભલી રે સીમંધર

સ્વાહવાદ કેરી સુવાસે ભરેલો,  
જિનજીનો ઝંકારનાદ રે,  
જિનજીની વાણી ભલી રે.

વંદું જિનેશ્વર, વંદું હું કુંકુંદ,  
વંદું એ ઝંકારનાદ રે,  
જિનજીની વાણી ભલી રે સીમંધર

હૈંડે હજો, મારા ભાવે હજો,  
મારા ધ્યાને હજો જિનવાણુ રે,  
જિનજીની વાણી ભલી રે.

જિનેશ્વરદેવની વાણીના વાયરા,  
વાળે મને દિનરાત રે,  
જિનજીની વાણી ભલી રે સીમંધર





અભિનંદનીય છે પૂ ગુરુદેવશ્રીની પ્રેરણા ઝીલીને અત્યંત પરિશ્રમપૂર્વક આવો મુદ્દર અનુવાદ તૈયાર કરી આપવા બદલ ભાઈશ્રી હિમતલાલભાઈનો આ સંસ્થા જેટલો આભાર માને તેટલો જોછો છે આ અનુવાદ અમદ્ય છે કેમકે માત્ર, પૂ ગુરુદેવ અને જિનવાણીમાતા પ્રત્યેની પગ્મ ભક્તિથી પ્રેરાઈને પોતાની અધ્યાત્મરસિકતા વડે તૈયાર કરાયેલા આ અનુવાદના મુદ્ય કેમ આક્રી શકાય ? આ અનુવાદના મહાન કાર્ય બદલ તેઓશ્રીને અભિનંદનરૂપે કંઈક કીમતી ભેટ આપવાની આ સંસ્થાની ઘણી જ ઉત્ક્રાંહી હતી, અને તે સ્વીકારવા માટે તેમને વારંવાર આગ્રહભરી વિનંતી કરવામા આવી હતી, પરંતુ તેમણે તે સ્વીકારવાની સ્પષ્ટ ના જ પાડી તેમની આ નિઃપૃહતા પણ અત્યંત પ્રશંસનીય છે લગભગ નવ વર્ષ પહેલા પ્રવચનમારના અનુવાદ વખતે જ્યારે તેમને ભેટના સ્વીકાર માટે કહેવામા આવ્યું ત્યારે તેમણે વૈરાગ્યપૂર્વક એવો જવાબ આપ્યો હતો કે “મારો આત્મા આ સંસાર પરિભ્રમણથી છૂટે એટલે બસ,—ખીજો કાઈ બદલો મારે જોઈતો નથી ” ઉપોદ્દાતમા પણ પોતાની આ ભાવના વ્યક્ત કરતા તેઓ લખે છે કે : “આ અનુવાદ મેં શ્રીપદારિતકાયસગ્રહ પ્રત્યેની ભક્તિથી અને ગુરુદેવની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને, નિજ કર્યાણ અર્થે, ભવભયથી ડરતા ડરતા કર્યો છે ”

ભાઈશ્રી હિમતલાલભાઈને આ અનુવાદકાર્યમા પ્રતસંશોધન, પ્રૂફરીડિંગ વગેરે નાનામોટા અનેક કામોમા ઘણી કીમતી મદદ બ્રહ્મભાઈશ્રી ચંદુલાલ ખીમચંદ ઝોળાણિયાએ આપી છે, તે માટે તેમનો આભાર માનવામા આવે છે આ શાસ્ત્રની મૂળ ગાથાઓ તથા તેની સંસ્કૃત ટીકાના સંશોધન માટે ‘શ્રી દિગંબર જૈન શાસ્ત્ર ભંડાર’ ઇડર, તથા ‘ભંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ’ પૂના તરફથી અમને હસ્તલિખિત પ્રતો મળી છે, તેથી તે બંને સંસ્થાઓનો પણ અત્રે આભાર માનીએ છીએ ભાઈશ્રી અમૃતલાલ ફેવકરણ વેરાએ પોતાના ‘અમૃત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ’મા ઘણી કાળજી અને હોશિયૂર્વક આ ગ્રંથનું સુંદર મુદ્રણ કરી આપ્યું છે તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનવામા આવે છે

મુમુત્સુ જીવે સહેલાઈથી આ પરમાગમનો લાભ લઈ શકે તે હેતુથી આ પરમાગમના પ્રકાશનમા કેટલાક ભાઈએનોએ આર્થિક સહાય આપી છે તેથી આની હિમત ઘટાડીને માત્ર ૩ રૂપિયા ગણવામા આવી છે આર્થિક સહાય આપનારા ભાઈએનોનો આ દ્રસ્ટ આભાર માને છે

મુમુત્સુ જીવે અતિ બહુમાનપૂર્વક સદ્ગુરુગમે આ પરમાગમનો અભ્યાસ કરીને તેના ઊંડા બાવોને સમજીને અને શાસ્ત્રના તાત્પર્યબૂત વીતરાગભાવને પ્રાપ્ત કરે...એ જ ભાવના.

સોનગઢ

રામજી માણેકચંદ દોશી

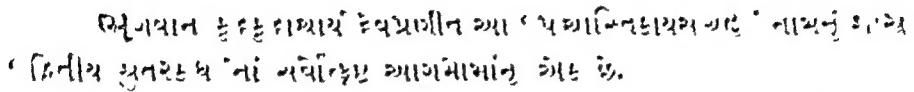
ગાગર વડ આદમ,

—પ્રમુખ—

૧૨ માર્ચ ૨૪૮૮

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ,  
સોનગઢ

[ પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રગ્ન જે ]



‘ द्वितीय’ पदग्रहण’नी उत्पत्ति इह ईति शब्दं न व्यापारं प्रदर्शिते’ना  
व्यापारे सद्वापमां प्रथमं लक्ष्यं

આગલી ૨૪૮૭ વર્ષ પોલોમાં આ ભગવદ્ગ્રંથની પ્રાચલ્લિખિતા ૧૧ ભાગમાં  
પરબ્રહ્મદેવ ભગવાન શ્રી મહાવીરજીએ મોક્ષમાર્ગના પ્રાચીન મંથનને સ્વચ્છ  
પદાર્થનું સ્વરૂપ બતાવતા આતિથય દિવ્યવનિ કાન્ત પ્રજાપતિ હતા. તેમના ભાગ્ય  
પણી પાંચ અત્યેયથી થયા જેમાં પ્રેરણા મૂલોવણી શ્રી ભગવાનને તરીકે મળી ગયા  
મુડીના કાન્તમાર્ગમાર્ગના પ્રાચીની નિર્માણેયદાનામ માધ્યમ રૂપે મળી ગયા  
મળા, ત્યાંથી મળી ગયા પછી મળી ગયાના આનંદી મળી ગયા નિર્માણે મળી ગયા  
મળા મળાના આનંદી મળા મળા ભગવદ્ગ્રંથે આગળ પછી મળી ગયા મળી ગયા  
મળામળીની મળી પછીના ભગવદ્ગ્રંથ મળી ગયા—મળી ગયા મળી ગયા મળી ગયા  
મળા મળી ગયા નામ શ્રી મળા મળા મળી ગયા મળી ગયા મળી ગયા મળી ગયા  
મળા મળી ગયા મળી ગયા મળી ગયા મળી ગયા મળી ગયા મળી ગયા મળી ગયા  
મળા મળી ગયા

શ્રી ગણધર આચાર્યને જ્ઞાનપ્રવાદપૂર્વના દશમા વસ્તુના ત્રીજા પ્રાસૂતનું જ્ઞાન હતું. તે જ્ઞાનમાંથી ત્યારપછીના આચાર્યએ અનુક્રમે સિદ્ધાંતો રચ્યા એમ સર્વજ્ઞ ભગવાન મહાવીરથી ચાલ્યુ આવતુ જ્ઞાન આચાર્યની પરંપરાથી ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય દેવને પ્રાપ્ત થયું તેમણે પચાસિકાયસ અહ, પ્રવચનસાર, સમયસાર, નિયમસાર, અષ્ટપાલુક આદિ શાસ્ત્રો રચ્યાં. આ રીતે દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધની ઉત્પત્તિ થઈ તેમાં એક દરે જ્ઞાનને પ્રધાન કરીને શુદ્ધદ્રવ્યાથિક નયથી કથન છે, આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય દેવ વિક્રમ સવતની શરૂઆતમાં થઈ ગયા છે. દિગંબર જૈન પરંપરામાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય દેવનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ‘મંગલં મંગરાન્ ધોરો મંગલં ગોતમોગ્ણી । મંગલં કુંદકુંદાર્યો જોનઘર્મોઽરતુ મંગલમ્ ॥’—એ શ્લોક મંગલ દિગંબર જૈન શાસ્ત્રાધ્યયન શરૂ કરતાં મંગલાચરણરૂપે બોલે છે. આ પદ્યથી નિશ્ચય થાય છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી અને ગણધર ભગવાન ત્રી ગોતમસ્વામી પછી તુરંત જ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનું સ્થાન આવે છે. દિગંબર જૈન શાસ્ત્રો પાતાને કુંદકુંદાચાર્યની પરંપરાના કહેવરાવવામાં ગૌરવ માને છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય દેવના શાસ્ત્રો સાક્ષાત્ ગણધરદેવનાં વચનો જેટલાં જ પ્રમાણ-ભર્યાં સમાય છે. તેમના પછી થયેલા અંધકાર આચાર્યો પોતાના કોઈ કથનને સિદ્ધિ આપવા માટે કુંદકુંદાચાર્ય દેવનાં શાસ્ત્રોનું પ્રમાણ આપે છે એટલે એ કથન નિર્વિવાદ હોય છે. તેમના પછી લખાયેલા અથોમાં તેમનાં શાસ્ત્રોમાંથી થોડાંબધ અવતરણો લેવા છે. બહેબર ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય પોતાનાં પરમાગમાંમાં તીર્થ કરદેવોએ કરદેવો કિતનાત્તમ ગિદાંતોને જાળવી રાખ્યા છે અને ભાક્ષમાર્ગને ટકાવી રાખ્યા છે. ૧૦-૧૧. ૬૬૦ માં અન્ન ગણેસ શ્રી દેવગેતાચાર્યવર તેમના ધર્મનિમાર નામના અથમાં લખે છે કે “ચિદ્દેહમના વર્તમાન તીર્થે ૮૦ શ્રી ચીમધરસ્વામીના સમયમરણમાં તેમની પાસે કિતાયે (કુંદકુંદાચાર્ય દેવે) પોતે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન વડે બોધ ન કરે, તેમના દેહ મુનિજનો માયા ભાગને કેમ જાણુ ?” બીજી એક ઉલ્લેખ આપણે ૧૦-૧૧. ૬૬૦ માં જોઈએ. તેમાં કુંદકુંદાચાર્ય દેવને કળિકાળમર્વજ કહેવામાં આવ્યા છે. “પદ્મનદી, કુંદકુંદાચાર્ય, ચેવાચાર્ય, ગૃધ્રપિંછાચાર્ય—એ પાંચ નામોથી વિરાજિત, ૧૦-૧૧. ૬૬૦ માં જોઈએ. આવાનાં આવવાની જેમને ઋદ્ધિ હતી, જેમણે પૂર્વ ચિદ્દેહમાં ૧૦-૧૧. ૬૬૦ માં જોઈએ. તેમને વચન કહ્યું હતું અને તેમની પાસેથી મળેલા શ્રુતજ્ઞાન ૧૦-૧૧. ૬૬૦ માં જોઈએ. ભવ્ય જોવાને પ્રતિબોધ કર્યો છે એવા જે શ્રીજિનના ૧૦-૧૧. ૬૬૦ માં જોઈએ. ૧૦-૧૧. ૬૬૦ માં જોઈએ. (ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય દેવ)

તેમણે એકા આ પટપ્રાભૂત અથર્માં.....ચરીચર શ્રી શ્રુતસાગરે રચેલી મોક્ષ પ્રાભુતની ટીકા સન્નામે થઈ.” આપ પટપ્રાભૂતની શ્રી શ્રુતસાગરસૂચિત ટીકાના અત્માલેખ છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય દેવની મહત્તા બતાવનારા આપા અતેકા- નેક ઉદ્દેશોના જૈન સાહિત્યમાં મળી આવે છે; ગિણાલેખો પણ અનેક છે. આ રીતે આપણે જોયું કે સનાતન જૈન સ પ્રદાયમાં કળિકાળસર્વજ્ઞ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનું સ્થાન અતેક છે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનાં રચેલાં અનેક શાસ્ત્રો છે, જેમાંથી થોડાંક હાલમાં વિદ્યમાન છે. ત્રિસોકનાથ ચર્ચજ્ઞદેવના મુખમાંથી વહેલી શ્રુતામૃતની સરિતામાંથી ભરી લીધેલાં તે અમૃતભાજનો હાલમાં પણ અનેક આત્માર્થીઓને આત્મશુદ્ધિ અર્થે છે તેમનાં સમયમાર, પ્રવચનમાર, નિયમમાર અને પચાસ્તિકાયસંઘ્રાહનામનાં ઉત્તમાત્તમ પરમાગમોમાં હજારો શાસ્ત્રોનો માર આવી જાય છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય પછી લખાયેલા ઘણાં ગ્રંથોનાં બીજા આ પરમાગમોમાં રહેલાં છે એમ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી અભ્યાસ કરતાં જણાય છે. શ્રી મયમસાર આ ભરતદ્વેષનું ચર્ચોત્કૃષ્ટ પરમાગમ છે. તેમાં નવ તરયોતુ શુદ્ધતયની દ્રષ્ટિથી નિરૂપણ કરી જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપનર્ચ તરકથી—આગમ, યુક્તિ, અનુભવ અને પરપરથી—અતિ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યું છે. શ્રી પ્રવચનમારમાં તેના નામ અનુસાર જિનપ્રવચનનો સાર સઘર્યો છે અને તેને જ્ઞાનતરય, જયતરય અને ચરણાનુયોગના ત્રણ અધિકારોમાં વિભાજિત કર્યું છે. શ્રી નિયમમારમાં મહામાર્ગોનું સ્પષ્ટ અર્થાથ નિરૂપણ છે. જેમ સમયમારમાં શુદ્ધતયથી નવ તરયોતુ નિરૂપણ કર્યું છે તેમ નિયમમારમાં મુખ્યત્વે શુદ્ધતયથી જીવ, અજીવ, શુદ્ધલાવ, પ્રતિકમણ, પ્રત્યાખ્યાન, આલોચના, પ્રાર્થાશ્રિત, સમાધિ, ભાષા, આવશ્યક, શુદ્ધોપયોગ વગેરેનું વર્ણન છે. શ્રી પચાસ્તિકાયસંઘ્રાહમાં કાળ સહિત પાંચ અસ્તિકાયોતુ (અર્થાત્ છ ડ્રવ્યનું) અને નવ પદાર્થપૂર્વક મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ છે.

આ પચાસ્તિકાયસંઘ્રાહ પરમાગમ ગરૂ કરતાં શાસ્ત્રકર્તાએ તેને ‘સર્વજ્ઞ મહામુનિના મુખથી કહેવાયેલા પદાર્થોનું’ પ્રતિપાદક, ચતુર્ગતિનાશક અને નિર્વાણનું કારણ’ કર્યું છે. તેમાં કહેલા વસ્તુતત્ત્વનો સાર આ પ્રમાણે છે:—

વિદ્ય એટલે અનાદિ-અનંત સ્વયંસિદ્ધ સત્ એવી અતત્તાનંત વસ્તુઓનો અમુદાય તેમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ અનુત્પન્ન અને અવિનાશી છે પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનંત

૧. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય દેવના વિદેશગમન અંગથી એક ઉલ્લેખ (લગભગ વિક્રમ સંવતના ૧૩ માં સદામા વર્ષ ગયેલા) શ્રી વ્યસેનાચાર્યદેવે પણ કર્યો છે, તે ઉલ્લેખ માટે આ શાસ્ત્રના ૩ જા પાનાની ફરતોટ જુઓ.

† શિક્ષાલેખોના નમૂના માટે ૧૩ મું પાનું જુઓ.

ન છે, તેમ જ મુનિને સરાગ ચારિત્રની દશામાં આંગિક શુદ્ધિની સાથે સાથે શુભ ભાવોનો સુમેળ અવશ્ય હોય જ છે તેનો પણ સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. જેમના હૃદયમાં વીતરાગતાની ભાવના ઘોળાયા કરે છે એવા શાસ્ત્રકાર અને દીકાકાર મુનીન્દ્રોએ આ અધિકારમાં જણે કે શાંત વીતરાગ રસની સરિતા વહાવી છે. ધીરગભીર ગતિએ વહેતી આ શાંત રસની અધ્યાત્મગામાં નહાતાં તત્ત્વજિજ્ઞાસુ ભાણુક જીવો શીતળીભૂત થાય છે અને તેમનું હૃદય શાંત-શાંત થઈ મુનિઓની આત્માનુભવમૂલક સહજશુદ્ધ ઉદ્ધારીન દશા પ્રત્યે બહુમાનપૂર્વક નમી પડે છે. આ અધિકાર પર મનન કરતાં સુપાત્ર મુમુક્ષુ જીવોને સમજાય છે કે ‘શુદ્ધાત્મકવ્યતા આશ્રયે સહજ દગાનો અશ પ્રગટ કર્યા વિના મોક્ષના ઉપાયનો અંશ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી.’

આ પવિત્ર શાસ્ત્રના કર્તા શ્રીમદભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રત્યે પૂજ્ય ગુરુદેવ (શ્રી કાનજીઆમી)ને પારાવાર ભક્તિ છે. તેઓશ્રી અનેક વાર કહે છે કે—‘શ્રી મમયસાર, નિયમસાર, પ્રવચનસાર, પચાસ્તિકાયસંગ્રહ આદિ શાસ્ત્રોની ગાથાએ ગાથાએ નિવ્યંવનિનો સદેશ છે. એ ગાથાઓમાં એટલી અપાર ઊંડપ છે કે તે ઊંડપ માપવા જતાં પોતાની જ શક્તિ મપાઇ જાય છે. એ સાગરગભીર શાસ્ત્રોના અંતર પરમ કૃપાળુ આચાર્યભગવાનનું કોઈ પરમ અલોકિક સામર્થ્ય છે. પરમ અદ્ભુત માનિય અતર્પણ યોગો વિના એ શાસ્ત્રો રચવાં શક્ય નથી. એ શાસ્ત્રોની વાણી તન્તા પુરુષની વાણી છે એમ સ્પષ્ટ જાણીએ છીએ. એની દરેક ગાથા છઠ્ઠા-સાતમા ગુણધર્મને ઝૂલતા મહામુનિના આત્મ-અનુભવમાંથી નીકળેલી છે. એ શાસ્ત્રોના કર્તા ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમધર-ભગવાનના મમયસરણમાં ગયા હતા અને ત્યાં તેઓ આઠ દિવસ રહ્યા હતા એ વાત યથાતથ્ય છે, અક્ષરશઃ સત્ય છે, પ્રમાણસિદ્ધ છે. તે પરમ ઉપકારી આચાર્ય-ભગવાને અંતરમાં મમયમારાદિ ગાઓમાં તીર્થ કરદેવતા કંકારધ્વનિમાંથી જ નીકળેલો ઉપદેશ છે.’

આ શાસ્ત્રમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની પ્રાકૃત ગાથાઓ પર મમયવ્યાખ્યાનામની અમૃત દીકા લગનાર (લગભગ વિક્રમ સવનના ૧૦ મા મેકામાં થઈ ગઈ) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ છે. જેમ આ શાસ્ત્રના મૂળ કર્તા અલોકિક પુરુષ છે તેમ તેના દીકાકાર પણ મહામર્થ આચાર્ય છે. તેમણે મમયસારની તથા પ્રવચનમંડની દીકા પણ લખી છે અને તત્ત્વાર્થસાર, પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય આદિ નેત્રમંડલો પણ રચ્યા છે. તેમની દીકાઓ જેવી દીકા હજુ મુઘી બીજા કોઈ જેવ નથી. આવારેલી નથી. તેમની દીકાઓ વાંચનારને તેમની અધ્યાત્મમગ્નિકતા, મમયસારના વિદ્યાના પન્નુસ્વરૂપને ન્યાયથી સિદ્ધ કરવાની અમાધાન્ય શક્તિ.

જિનશાસનનું અત્યંત ઊંડું જ્ઞાન, નિશ્ચય-વ્યવહારનું સંધિચક્ર નિરૂપણ કરવાની વિરલ શક્તિ અને ઉત્તમ કાવ્યશક્તિનો પ્રેરક ખ્યાલ આવી જાય છે. અતિ સંક્ષેપમાં ગંભીર રહસ્યો ગ્રાહ્યી દેવાની તેમની શક્તિ વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. તેમની દેવી ટીકાઓ શ્રુતકેવળીનાં વચનો જેવી છે. જેમ મૂળ ગાથાકારનાં ગાથો અનુભવ-ગુહ્યિ આદિ મમસ્ત મમુદ્ધિથી મમુદ્ધ છે તેમ ટીકાકારની ટીકાઓ પણ તે તે મર્મ મમુદ્ધિથી વિભૂષિત છે. શાગનમાન્ય ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય દેવે આ કળિકાળમાં જગદગુરુ તીર્થંકરદેવ જેવું કામ કર્યું છે અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય દેવે જાણે કે તેઓ કુંદકુંદભગવાનના હૃદયમાં પેચી ગયા હોય તે રીતે તેમના ગંભીર આગયોને યથાર્થપણે વ્યખ્ત કરીને તેમના ગળુધર જેવું કામ કર્યું છે. શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય દેવે ખેડાં કાવ્યો પણ અધ્યાત્મમરસથી અને આત્મ-અનુભવની મસ્તીથી લગ્નપૂર છે. શ્રી સમયનારની ટીકામાં આવતાં કાવ્યોએ (-કળસોએ) શ્રી પદ્મપ્રભદેવ જેવા સમર્થ મુનિવરો પર હાડી છાપ પાડી છે અને આજે પણ તે તરવજ્ઞાનથી અને અધ્યાત્મમરસથી ભરેલા મધુર કળશો અધ્યાત્મમરગિકોના હૃદયના તારને ઝણઝણાવી મૂકે છે. અધ્યાત્મકવિ તરીકે શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય દેવનું સ્થાન અદ્વિતીય છે.

પંચાસ્તિકાયસંગ્રહમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય દેવે ૧૭૩ ગાથાઓ પ્રાકૃતમાં રચી છે. તેના પર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય દેવે સમયવ્યાખ્યા નામની અને શ્રી જયસેનાચાર્ય દેવે તાત્પર્યવૃત્તિ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. શ્રી પાંડે હેમરાજજીએ સમયવ્યાખ્યાનો ભાવાર્થ (પ્રાચીન) હિંદીમાં લખ્યો છે અને તે ભાવાર્થનું નામ બાલાવળોદ્ધભાપાટીકા રાખ્યું છે. વિ. સં. ૧૯૭૨ માં શ્રી પરમ-શ્રુતપ્રભાવક મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત હિંદી પંચાસ્તિકાયમાં મૂળ ગાથાઓ, અને સંસ્કૃત ટીકાઓ અને શ્રી હેમરાજજીકૃત બાલાવળોદ્ધભાપાટીકા (શ્રી પન્નાલાલજી બાકલીવાલ દ્વારા પ્રચલિત હિંદી ભાષામાં પરિવર્તિત કરાયેલા સ્વરૂપે) પ્રગટ થયેલ છે. હવે પ્રકાશન પામતા આ ગુજરાતી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહમાં મૂળ ગાથાઓ, તેના ગુજરાતી પદ્ધાનુવાદ, સંસ્કૃત સમયવ્યાખ્યા ટીકા અને તે ગાથા-ટીકાનો અક્ષરશઃ ગુજરાતી અનુવાદ પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે. જ્યાં વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર જણાઈ ત્યાં કૌંસમાં અથવા 'ભાવાર્થ'માં અથવા કૂટ-નોટમાં સ્પષ્ટતા કરી છે. તે સ્પષ્ટતા કરવામાં ઘણાં ઘણા સ્થળોએ શ્રી જયસેના-

આર્થ દેવકૃત તાત્પર્યવૃત્તિ અનિશય ઉપયોગી થઈ છે; કેટલીક જગ્યાએ તો તાત્પર્ય-વૃત્તિના કોઈ કોઈ ભાગનો અક્ષરશઃ અનુવાદ જ ‘ભાવાર્થ’ અથવા કૂટનોટરૂપે લેવામાં આવ્યો છે. શ્રી હેમરાજશુક્રત આસાવગોધભાષાટીકાનો આધાર પણ કોઈક સ્થળે લીધો છે. શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત પંચાસ્તિકાયમાં છપાયેલી સંસ્કૃત ટીકાને હસ્તલિખિત પ્રતો સાથે મેળવતા તેમાં ક્યાંક અલ્પ અશુદ્ધિઓ રહી ગયેલી જણાઈ તે આમાં સુધારી લેવામાં આવી છે.

આ અનુવાદ કરવાનું મહાભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું તે મને અતિ હર્ષનું કારણ છે. પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવના આશ્રય તળે આ ગહન શાસ્ત્રનો અનુવાદ થયો છે. અનુવાદ કરવાની સમસ્ત શક્તિ મને પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુદેવ પાસેથી જ મળી છે. પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવના પવિત્ર જીવનના પ્રત્યક્ષ પરિચય વિના અને તેમના આધ્યાત્મિક ઉપદેશ વિના આ પામરને જિનવાણી પ્રત્યે લેશ પણ ભક્તિ કે શ્રદ્ધા ક્યાંથી પ્રગટત, ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ અને તેમના શાસ્ત્રોનો લેશ પણ મહિમા ક્યાંથી આવત અને તે શાસ્ત્રોના અર્થ-ઉકેલની લેશ પણ શક્તિ ક્યાંથી હોત? આ રીતે અનુવાદની સમસ્ત શક્તિનું મૂળ શ્રી સદ્ગુરુદેવ જ હોવાથી ખરેખર તો સદ્ગુરુદેવની અમૃતવાણીનો ધોધ જ—તેમના દ્વારા મળેલો અણમૂલ ઉપદેશ જ—યથાકાળે આ અનુવાદરૂપે પરિણમ્યો છે. જેમણે સિચેલી શક્તિથી અને જેમની હૃદયથી આ ગહન શાસ્ત્રનો અનુવાદ કરવાનું મેં સાહસ ખેડ્યું હતું અને જેમની કૃપાથી તે નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યો છે તે પરમપૂજ્ય પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવ (શ્રી કાનજીસ્વામી)ના ચરણારવિદમાં અતિ ભક્તિભાવે વંદન કરું છું.

પરમ પૂજ્ય બેનશ્રી ચ પાળેન તથા પરમ પૂજ્ય બેન શાન્તાબેન પ્રત્યે પણ, આ અનુવાદની પૂર્ણાહુતિ કરતાં, ઉપકારવશતાની ઉચ્ચ લાગણી અનુભવાય છે. જેમનાં પવિત્ર જીવન અને ધોધ આ પામરને શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ પ્રત્યે, પંચાસ્તિકાયસંગ્રહના મહાન કર્તા પ્રત્યે અને પંચાસ્તિકાયસંગ્રહમાં ઉપદેશોલાવીતરાગવિજ્ઞાન પ્રત્યે બહુમાનવૃદ્ધિનાં વિશિષ્ટ નિમિત્ત થયાં છે, એવાં તે પરમ પૂજ્ય બેનોનાં ચરણકમળમાં આ હૃદય નમે છે.

આ અનુવાદમાં માનનીય મુરજીભી શ્રી વકીલ રામજીભાઈ માણેકચંદ દોશી તથા બાળઅક્ષરચારી ભાઈશ્રી ચ દુલાલ ખીમચંદ ઝોખાણિયાની હાર્દિક મદદ છે.

માનનીય મુરબી શ્રી ગમજીભાઈએ પોતાના ભરતક ધાર્મિક વ્યવસાયોમાંથી સમય કાઢીને આખો અનુવાદ ખારીકાઈથી તપાસ્યો છે. યથોચિત સલાહ આપી છે અને અનુવાદમાં પડતી નાનીગાદી મુશ્કેલીઓનો પોતાના વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી નિવેરો કરી આપ્યો છે. તેમની સલાહ મને બહુ ઉપયોગી થઈ છે. થોડા ભાઈશ્રી ચંદ્રલાલભાઈએ આખો અનુવાદ બહુ જ ઝીણવટથી તપાસી ઘણી ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી આપી છે. બહુ મહેનત સર્જને હસ્તલિખિત પ્રતોના આધારે મંદકૃત ટીકા મધારી આપી છે. અનુક્રમણિકા, ગાથાસૂચી, શુદ્ધિપત્રક વગેરે તૈયાર કર્યા છે, તેમ જ ખૂબ ચાકસાઈથી પૂરું તપાસ્યું છે—આમ અતિશય પરિશ્રમ ને કાળજીપૂર્વક સર્વતોમુખી ગહાય કરી છે. આ રીતે ખંનેએ કરેલી હાર્દિક મદદ માટે હું તેમનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. તેમની સહૃદય સહાય વિના આ અનુવાદમાં ઘણી હિલુખા રહી જવા પામત. જે જે ટીકાઓ અને શાસ્ત્રોનો મેં આધાર લીધો છે તે સર્વના કૃતિઓનો પણ હું ઝણી છું.

આ અનુવાદ મેં પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ પ્રાચીની ભક્તિથી અને ગુરુદેવની પ્રેરણાથી પ્રેરઈને. નિજકલ્યાણ અર્થે, ભવભયથી ડરતાં ડરતાં કર્યો છે. અનુવાદ કરતાં શાસ્ત્રના મૂળ આગયોમાં કાંઈ ફેરફાર ન થઈ જાય તે માટે મેં મારાથી બનતી તમામ કાળજી રાખી છે. છતાં અલપજ્ઞતાને લીધે તેમાં કાંઈ પણ અશ્રય-ફેર થયો હોય કે ભૂલો રહી ગઈ હોય તો તે માટે હું શાસ્ત્રકાર શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ભગવાન, ટીકાકાર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય દેવ, પરમકૃપાળુ શ્રી સદ્ગુરુદેવ અને મુમુક્ષુ પાંચકોની અંતરના ઊંડાણમાંથી ક્ષમા યાચું છું.

જિને ડશાસનનું સંદેશથી પ્રતિપાદન કરનારા આ પવિત્ર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તેના આગયોને જે છવ્વે બરાબર સમજે તો તે અવશ્ય ચાર ગતિના અનંત દુઃખોનો નાશ કરી નિર્વાણને પામે. તેના આગયોને સમ્યક્ પ્રકારે સમજવા માટે નીચેની બાબત લક્ષમાં રાખવી ખાસ જરૂરની છે:—આ શાસ્ત્રમાં કેટલાંક કથનો સ્વાશ્રિત નિશ્ચયનયનાં છે (—જેઓ સ્વતંત્ર પરથી પૃથક્પણે નિરૂપણ કરે છે) અને કેટલાંક કથનો પરાશ્રિત વ્યવહારનયનાં છે (—જેઓ સ્વતંત્ર પર સાથે ભેગસેગપણે નિરૂપણ કરે છે); વળી કેટલાંક કથનો અભિન્નસાધ્યસાધનભાવાશ્રિત નિશ્ચય-નયનાં છે અને કેટલાંક ભિન્નસાધ્યસાધનભાવાશ્રિત વ્યવહારનયનાં છે. ત્યાં નિશ્ચય-કથનોનો તો સીધો જ અર્થ કરવો જોઈએ અને વ્યવહારકથનોને અભૂતાર્થ સમજી તેમનો સાચો આશય સો છે તે તારવવું જોઈએ. જે આમ કરવામાં ન



આવે તો વિપરીત સમજણ થવાથી મહા અનર્થ થાય. ‘પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. તે પોતાના જ ગુણપર્યાયને અને ઉત્પાદવ્યવસ્થાવ્યને કરે છે, પરદ્રવ્યને તે ગ્રહી-છાડી શકતું નથી તેમ જ પરદ્રવ્ય તેને ખરેખર કાઈ લાભનુકમાન કે સહાય કરી શકતું નથી’ જીવનો શુદ્ધ પર્યાય સંવર-નિર્જરા-માત્રના કારણભૂત છે અને અશુદ્ધ પર્યાય આત્મવ-બંધના કારણભૂત છે.’—આવા મૂળભૂત શિક્ષાંતોને કયાંય બાધ ન આવે એવી રીતે હંમેશાં શાસ્ત્રનાં કથનોનો અર્થ કરવો જોઈએ. વળી આ શાસ્ત્રને વિષે કેટલાક પરમપ્રયોજનભૂત ભાષાનું નિરૂપણ અતિ સંક્ષેપમાં જ કરાયેલું હોવાથી, જો આ શાસ્ત્રના અભ્યાસની પૂર્તિ સમયસાર, નિયમસાર, પ્રવચનસાર વગેરે અન્ય શાસ્ત્રોના અભ્યાસ વડે કરવામાં આવે તો મુમુક્ષુજાને આ શાસ્ત્રના આશયો સમજવામાં વિશેષ સુગમતા થશે આચાર્યભગવાને સમ્યગ્-જ્ઞાનની પ્રસિદ્ધિ અર્થે અને માર્ગની પ્રભાવના અર્થે આ પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ શાસ્ત્ર કહ્યું છે. આપણે તેનો અભ્યાસ કરી, સર્વ દ્રવ્યોની સ્વતંત્રતા સમજી, નવ પદાર્થોની યથાર્થ સમજણ કરી, ચૈતન્યગુણમય જીવદ્રવ્યસામાન્યનો આશ્રય કરી, સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટાવી, માર્ગને પ્રાપ્ત કરી, ભવભ્રમણનાં દુઃખોના અંતને પામીએ એ જ ભાવના છે. શ્રી અમૃતત્રયદ્રાચાર્ય દેવે પંચાસ્તિકાય-સંગ્રહના સમ્યક્ અવબોધનું રૂપ નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવ્યું છે:—“જે પુરુષ ખરેખર સમસ્તવસ્તુતત્ત્વના કહેનારા આ ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ને અર્થાંતઃ અર્થોપેક્ષે જાણીને, એમાં જ કહેલા જીવાસ્તિકાયને વિષે અંતર્ગત રહેલા પોતાને (નિજ આત્માને) સ્વરૂપે અત્યંત વિશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવવાળો નિશ્ચિત કરીને, પરસ્પર કાર્યકારણભૂત એવા અનાદિ રાગદ્વેષપરિણામ અને કર્મબંધની પરપરાથી જેનામાં સ્વરૂપવિકાર આરોપાયેલો છે એવો પોતાને (નિજ આત્માને) તે કાળે અનુભવાતો અવલોકીને, તે કાળે વિવેકજ્યોતિ પ્રગટ હોવાથી (અર્થાત્ અત્યંત વિશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવનું અને વિકારનું ભેદજ્ઞાન તે કાળે જ પ્રગટ વર્તતું હોવાથી) કર્મબંધની યગ્-પરાને પ્રવર્તવનારી રાગદ્વેષપરિણતિને છોડે છે, તે પુરુષ, ખરેખર જેને સ્નેહ જીર્ણ થતો જાય છે એવો, જઘન્ય રનેહગુણની સંમુખ વર્તતા પરમાત્મની માદ્રક ભાવી બંધથી પરાસ્મુખ વર્તતો થકો, પૂર્વ બંધથી છૂટતો થકો, અમિતસ જળાની દુઃસ્થિતિ સમાન જે દુઃખ તેનાથી પરિમુક્ત થાય છે.”

આમાં વર્તિ ૪,

વિ મ ૨૦૨૩

હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ



પ્રશ્ન:—(૧) વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનો ઉપદેશ ન થાય—એ કેવી રીતે ?  
તથા (૨) વ્યવહારનયને અંગીકાર ન કરવો—એ કેવી રીતે ?

ઉત્તર:—(૧) નિશ્ચયનયથી તો આત્મા પરદ્રવ્યથી ભિન્ન, સ્વભાવોથી અભિન્ન સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે તેને જેઓ ન ઓળખે, તેમને એમ જ કહ્યા કરીએ તો તેઓ સમજે નહિ તેથી તેમને સમજાવવા, વ્યવહારનયથી શરીરાદિક પરદ્રવ્યોની સાપેક્ષતા વડે નર-નારક-પૃથ્વીકાયાદિરૂપ જીવના ભેદ કર્યા, ત્યારે ‘મનુષ્ય જીવ છે,’ નારકી જીવ છે’ ઇત્યાદિ પ્રકારથી તેમને જીવની ઓળખાણ થઈ, અથવા અભેદ વસ્તુમા ભેદ ઉપજાવી જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણપર્યાયરૂપ જીવના ભેદ કર્યા, ત્યારે ‘જાણનારો જીવ છે,’ ‘દેખનારો જીવ છે’ ઇત્યાદિ પ્રકારથી તેમને જીવની ઓળખાણ થઈ. વળી નિશ્ચયથી તો વીતરાગભાવ મોક્ષમાર્ગ છે, પણ તેને જેઓ ન ઓળખે, તેમને એમ જ કહ્યા કરીએ તો તેઓ સમજે નહિ, તેથી તેમને સમજાવવા, વ્યવહારનયથી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-જ્ઞાનપૂર્વક પરદ્રવ્યનું નિમિત્ત મટાડવાની સાપેક્ષતા વડે વ્રત-શીલ-સંયમાદિરૂપ વીતરાગભાવના વિશેષો દર્શાવ્યા, ત્યારે તેમને વીતરાગભાવની ઓળખાણ થઈ. આ જ પ્રમાણે, અન્યત્ર પણ વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનો ઉપદેશ ન થવાનું સમજવું.

(૨) અહીં વ્યવહારથી નર-નારકાદિ પર્યાયને જ જીવ કહ્યો. તેથી કાઈ તે પર્યાયને જ જીવ ન માની લેવો. પર્યાય તો જીવ-પુદ્ગલના સંયોગરૂપ છે ત્યાં નિશ્ચયથી જીવદ્રવ્ય જુદું છે, તેને જ જીવ માનવો. જીવના સંયોગથી શરીરાદિકને પણ જીવ કહ્યાં તે કહેવામાત્ર જ છે. પરમાર્થે શરીરાદિક જીવ થતા નથી. આવું જ શ્રદ્ધાન કરવું ખીલું, અભેદ આત્મામા જ્ઞાન-દર્શનાદિ ભેદ કર્યા તેથી કાઈ તેમને ભેદરૂપ જ ન માની લેવા, ભેદ તો સમજાવવા માટે છે. નિશ્ચયથી આત્મા અભેદ જ છે, તેને જ જીવવસ્તુ માનવી સજ્ઞા-સખ્યાદિ ભેદ કહ્યા તે કહેવામાત્ર જ છે, પરમાર્થે તેઓ જુદા જુદા છે નહિ. આવું જ શ્રદ્ધાન કરવું વળી, પરદ્રવ્યનું નિમિત્ત મટાડવાની અપેક્ષાએ વ્રત-શીલ-સંયમાદિકને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો તેથી કાઈ તેમને જ મોક્ષમાર્ગ ન માની લેવા, કારણ કે પરદ્રવ્યના ગ્રહણ-ત્યાગ આત્માને હોય તો આત્મા પરદ્રવ્યનો કર્તા-કર્તા થઈ જાય, પણ કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યને આધીન છે નહિ. આત્મા તો પોતાના ભાવ જ રાગાદિક છે તેમને છોડી વીતરાગી થાય છે, માટે નિશ્ચયથી વીતરાગભાવ જ મોક્ષમાર્ગ છે. વીતરાગભાવને અને વ્રતાદિકને કદાચિત્ કાર્યકારણપણું છે તેથી વ્રતાદિકને મોક્ષમાર્ગ કહ્યા પણ તે કહેવામાત્ર જ છે. પરમાર્થે બાહ્યક્રિયા મોક્ષમાર્ગ નથી. આવું જ શ્રદ્ધાન કરવું. આ જ પ્રમાણે, અન્યત્ર પણ વ્યવહારનયને અંગીકાર ન કરવાનું સમજવું.

પ્રશ્ન.—વ્યવહારનય પઠને ઉપદેશ કરવામાં જ કાર્યકારી છે કે પોતાનું પાણુ પ્રયોજન માધે છે ?

ઉત્તર :—પોતે પાણુ ન્યાંમુધી નિશ્ચયનયથી પ્રરૂપિત વસ્તુને ન ઓળખે ત્યામુધી વ્યવહારમાર્ગ વડે વસ્તુને નિશ્ચય કરે. તેથી નીચલી દશામાં પોતાને પાણુ વ્યવહારનય કાર્યકારી છે પરંતુ વ્યવહારને ઉપચારમાત્ર માની તેના ઠાગ વસ્તુનું શ્રદ્ધાન ધરાવર કરવામા આવે તો તે કાર્યકારી થાય, અને જો નિશ્ચયની માફક વ્યવહાર પાણુ મત્યભૂત માની ‘વસ્તુ આમ જ છે’ એવું શ્રદ્ધાન કરવામાં આવે તો તે ઊલટો અકાર્યકારી થઈ જાય એ જ પુરુષાર્થમિદ્ધયુપાયમાં કહ્યું છે—

અવુધસ્ય વોધનાર્થ મુનીશ્વરા દેગ્યન્ત્યભૂતાર્થમ્ ।

વ્યવહારમેવ કેવલમર્વેતિ યસ્તમ્ય દેગના નાસ્તિ ॥

માણવક એવ મિદો યથા ભવન્યનવગીતસિદ્ધમ્ય ।

વ્યવહાર એવ દિ તથા નિશ્ચયતાં યાત્યનિશ્ચયજ્ઞસ્ય ॥

અર્થ —મુનિરાજ, અજાનીને યમજાવવા માટે અસત્યાર્થ જે વ્યવહારનય તેને ઉપદેશે છે. જે કેવળ વ્યવહારને જ સમજે છે. તેને તો ઉપદેશ જ દેવો. યોગ્ય નથી જેવી રીતે જે સાચા મિદ્ધને ન સમજે તેને તો બિલાટું જ મિદ્ધ છે, તેવી રીતે જે નિશ્ચયને ન સમજે તેને તો વ્યવહાર જ નિશ્ચયપણાને પામે છે.

—શ્રી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક

## નિશ્ચયવ્યવહારાભાસ-અવલંબીઓનું નિરૂપણ

હવે, નિશ્ચય-વ્યવહાર જાને નયોના આભાસને અવલંબે છે એવા મિથ્યા-દષ્ટિઓનું નિરૂપણ કરીએ છીએ :—

કોઈ જીવો એમ માને છે કે જિનમતમા નિશ્ચય અને વ્યવહાર જો નય કદ્યા છે માટે અમારે તે જાનેનો અંગીકાર કરવો આમ વિચારી, જે પ્રમાણે કેવળ-નિશ્ચયાભાસના અવલંબીઓનું કથન કર્યું હતું તે પ્રમાણે તો તેઓ નિશ્ચયનો અંગીકાર કરે છે અને જે પ્રમાણે કેવળવ્યવહારાભાસના અવલંબીઓનું કથન કર્યું

હતું તે પ્રમાણે વ્યવહારનો અંગીકાર કરે છે જોકે એ પ્રમાણે અંગીકાર કરવામાં જાને નયોમાં પરસ્પર વિરોધ છે, તોપણ કરે શું? જાને નયોનું સાચું સ્વરૂપ તો ભાસ્યું નથી અને જિનમતમાં બે નય કહ્યા છે તેમાંથી કોઈને છોડ્યો પણ જતો નથી તેથી ભ્રમપૂર્વક જાને નયોનું માધન સાધે છે તે જીવો પણ મિથ્યાદષ્ટિ જાણવા.

હવે તેમની પ્રવૃત્તિની વિશેષતા દર્શાવીએ છીએ —

અતરંગમાં ચોતે તો નિર્ધાર કરી યથાવત નિશ્ચય-વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગને ઓળખેલ નથી પરંતુ જિન-આજ્ઞા માની નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ બે પ્રકારના મોક્ષમાર્ગ માને છે. હવે મોક્ષમાર્ગ તો કાઈ બે નથી, મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારથી : જ્યાં સાચા મોક્ષમાર્ગને મોક્ષમાર્ગ નિરૂપણ કયો છે તે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે, અને જ્યાં મોક્ષમાર્ગ તો છે નહિ પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત છે વા સહચારી છે, તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહીએ તે વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે, કારણ કે નિશ્ચય વ્યવહારનું સર્વાત્ર એવું જ લક્ષણ છે સાચું નિરૂપણ તે નિશ્ચય, ઉપચાર નિરૂપણ તે વ્યવહાર. માટે નિરૂપણની અપેક્ષાએ બે પ્રકારે મોક્ષમાર્ગ જાણવો પરંતુ એક નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગ છે તથા એક વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે એમ બે મોક્ષમાર્ગ માનવા મિથ્યા છે, વળી તેઓ નિશ્ચય-વ્યવહાર જાનેને ઉપાદેય માને છે. તે પણ ભ્રમ છે, કારણ કે નિશ્ચય અને વ્યવહારનું સ્વરૂપ તો પરસ્પર વિરોધ સહિત છે...

—શ્રી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશ







ॐ

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ

વિષ

ઉલ્લેખો

।

વન્ધો વિશ્વર્ભુવિ ન કૈરિહ કોણ્ડકુંદઃ

કુંદ-પ્રમા-પ્રગયિ-કીર્તિ-વિભૂષિતાશઃ ।

યશ્ચારુ-ચારણ-કરામ્બુજચન્દ્રીક-

ચક્રે શ્રુતસ્ય ભરતે પ્રયતઃ પ્રતિષ્ઠામ્ ॥

[ ચક્રગિરિ પર્વત પરના શિલાલેખ ]

અર્થઃ—કુંદપુષ્પની પ્રભા ધરનારી જેમની કીર્તિ વડે દિશાઓ વિભૂષિત થઈ છે, જેઓ ચારણના—ચારણઋદ્ધિધારી મહામુનિઓનાં—સુંદર હસ્તકમળોના ભ્રમર હતા અને જે પવિત્રાત્માઓ ભરત-ક્ષેત્રમાં શ્રુતની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. તે વિભુ કુંદકુંદ આ પૃથ્વી પર કોનાથી વંધ નથી ?

કોણ્ડકુંદો યતીન્દ્રઃ ॥

રજોભિરસ્પૃષ્ટતમ્ભવમન્ત-

ર્વાલ્પેપિ સંવ્યઠ્ઠજયિતું યતીશઃ ।

રજઃપદં ભૂમિતલ વિહાય

ચચાર મન્યે ચતુરંગુલં સઃ ॥

[ વિધ્યગિરિ-શિલાલેખ ]



અર્થ:—પતીધર (શ્રીકુંદકુંદસ્વામી) રજાસ્થાનને—ભૂમિનળને  
—છાડીને ચાર આંગળ ઉંચે આકાશમાં ચાલતા હતા તે દારા હું  
એમ સમજું છું કે, તેઓશ્રી અંદરમાં તેમ જ બહારમાં રજાથી  
(પોતાનું) અત્યંત અસ્પૃષ્ટપણું વ્યક્ત કરતા હતા (—અંદરમાં તેઓ  
રાગાદિક મળથી અસ્પૃષ્ટ હતા અને બહારમાં ધૂળથી અસ્પૃષ્ટ હતા).

જइ पउमणंदिणाहो सीमधरसामिदिव्वणाणेण ।  
ण विवोहइ तो समणा कहं सुमगं पयाणंति ॥

[ दर्शनसाग ]

અર્થ:—(મહાવિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થંકરદેવ) શ્રી સીમંધર-  
સ્વામી પાસેથી મળેલા દિવ્ય જ્ઞાન વડે શ્રી પદ્મનંદીનાથે (શ્રીકુંદ-  
કુંદાચાર્યદેવે) બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને  
કેમ જાણત?

\*

હે કુંદકુંદાદિ આચાર્યો! તમારાં વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને  
વિષે આ પામરને પરમ ઉપકારભૂત થયા છે. તે માટે હું તમને  
અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.

[ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ]



શ્રીમીમન્વરપરમાત્મને નમઃ ।

હિમતલાલ જેઠાલાલ શાહ ( B Sc ) ને

આપને અર્પિત

## અભિનંદન-પત્ર

શ્રીમદ્વિદ્યાનંદ સ્મિત વિદ્યાનંદ ગ્રંથ

વિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થંકર શ્રી સીમંધર પરમાત્માની અને ભરતક્ષેત્રના ચરમ તીર્થનાયક શ્રી મહાવીર દેવાધિદેવની દિવ્ય વાણી દ્વારા જે શુદ્ધાત્મદર્શક શ્રુતપ્રવાહ ચાલ્યો, તેને ઝીલીને—તદ્રૂપ પરિણમીને પરમ પાવન અધ્યાત્મયોગીન્દ્ર આચાર્યવર શ્રી કુંદકુંદદેવે પોતાના સમસ્ત આત્મ-ધૈભવથી પારમેશ્વરી વિદ્યાનાં અનુપમ રત્ન સમાન શ્રી સમયસારાદિ સર્વોત્તમ પરમાગમોમાં સંગૃહીત કર્યો.

તીર્થંકર ભગવાનથી વારસામાં આવેલાં અને કુંદકુંદાચાર્યદેવે ચીવટથી મઘરેલા આ પરમાગમોમાં ઉદ્ભવસતા શુદ્ધાત્મવૈભવરૂપ અદ્ભુત નિધાનને અતર્થશ્રુથી નિહાળનાર, વીતરાગ સર્વજ્ઞપ્રણીત મોક્ષમાર્ગના યથાર્થ જ્ઞાતા, અમોઘ ઉપદેષ્ટા, મહાન સમર્થક અને પ્રચારક, પરમ પૂજ્ય મહાગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ સભા સમક્ષ સંસારતાપવિનાશક, ઉપશાંત-રસપૂર્ણ, અપૂર્વ પ્રવચનો દ્વારા આ પરમાગમોનાં અંતરૂ ઊંડાં રહસ્યો ખોલવા માડ્યાં.

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના પરિચયમાં આપ આગ્યા અને તેમના શ્રીચુખેથી આપે પણ આ આત્મરૂપર્શી પ્રવચનો સાંભળ્યાં. તેના પરિણામે આપની આત્માર્થિતા ઉદ્ભવસી આવી, અને આપની વિદ્વત્તા અધ્યાત્મરસિકતાના આપથી ચોભી ઊઠી.

શ્રીમદ્વિદ્યાનંદ સ્મિત વિદ્યાનંદ ગ્રંથ

પૂ. ગુરુદેવશ્રીની પ્રેરણા ઝીંકીને, તેમની કલ્યાણવર્ધિણી શીતળ છાયામાં રહી, શ્રી સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર અને પચાસિતકાયસંગ્રહની સંસ્કૃત ટીકાનું ઘણું ઊંડું અવગાહન કરી, આચાર્યદેવના હાર્દ સુધી પહોંચી, પૂર્વાપર યથાર્થ સંબંધ વિચારી, અત્યંત સાવધાની અને અતિ પરિશ્રમ પૂર્વક આપે સાંગોપાંગ સુદર, સગ્ગ અને પૂરેપૂરો ભાવવાહી અનુવાદ ગુજરાત ગિરામાં કર્યો, અને અધ્યાત્મજિજ્ઞાસુ સમાજને અધ્યાત્મ-નિધાનની અણુભેલ ભેટ આપી. આવી પ્રવચનલક્ષિતવત્સલતા અને અનુપમ અધ્યાત્મસાહિત્યસેવા ભારતના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. તે દ્વારા જૈનસાહિત્યસૃષ્ટિમાં આપે સોનગઢને ઉજ્જવળ બનાવ્યું છે. જૈન-શાસનની આવી મહાન સેવા માટે આપને અનેક કોટિ ધન્યવાદ ઘટે છે.

શ્રી સમયસારાદિ મહાન પરમાગમોનાં મૂળ સૂત્રોનો અત્યંત ભાવવાહી ગુજરાતી પદાનુવાદ પણ આપે કર્યો છે. આ ઉપરાંત શ્રી સમયસરણ સ્તુતિ તથા અન્ય કેટલાંક અધ્યાત્મ કાવ્યોની પણ આપે રચના કરી છે. શાસ્ત્રના ગંભીર અર્થો ઉકેલવાની વિલક્ષણ કુશાગ્રબુદ્ધિ, શાસ્ત્રોક્ત સૂક્ષ્મ અધ્યાત્મ વિષયોને શબ્દ-ભાવગંભીરતા જળવીને, સરસ અને સુગ્રાહ્યપણે અનુ-વાદમાં રજૂ કરવાની વિશિષ્ટ કળા, વાંચતાં જ અધ્યાત્મ પ્રત્યે રુચિ જાગૃત કરે એવી અધ્યાત્મરસભરી લેખનશૈલી, કાવ્યમાં પણ અધ્યાત્મ ઉતારવાની ખાસ શક્તિ વગેરે વિશેષતાઓ આપની અધ્યાત્મરસિકતા પ્રસિદ્ધ કરે છે.

—આપની એ અધ્યાત્મરસિકતાનું અમો બધા સન્માન કરીએ છીએ.

આત્મજ્ઞાનપિપાસુ !

આપ સ્વભાવથી જ ગંભીર અને શાંત છો, વૈરાગ્યશાળી, સદ્ધર્મ-અચિવંત તેમ જ તત્ત્વાન્વેષક છો, સંસ્કૃતભાષાનું વિશાળ જ્ઞાન ધરાવો છો તથા વિગિષ્ટ ક્ષયોપશમવંત પ્રતિભાસપત્ર વિદ્વાન છો. વળી આપે જૈનશાસ્ત્રોનું ઊંડું ચિંતન-મનન-અવધારણ કર્યું છે. આમ છતાં આપની આત્મજ્ઞાનપિપાસા અત્યંત તીવ્ર છે, તેને માટે આપનો અવિરત પ્રયત્ન છે. વૈરાગ્યપરાયણતાની સાથે આત્મહિતસાધના પણ આપ કરી રહ્યા છો તે અત્યંત પ્રશસનીય અને અનુકરણીય છે.

## નિરુપ્ત શ્રુતભક્ત !

મહાત્મ પરમાગમેતા અનુવાદનુ જે ગુણ કાર્ય આપના દ્વારા થયું છે તેને અમે આપનું મહાત્મ સૌભાગ્ય ગણીએ છીએ. પરમપૂજ્ય સદ્ગુરુ-દેવતા આશ્રય તમે આ ગહન શાસ્ત્રોનો અનુવાદ આપે પરમાગમ પ્રત્યેની ભક્તિથી અને ગુરુદેવની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને, નિજ કલ્યાણ અર્થે, ભવભયથી ડરતા ડરતાં કર્યો છે. આવું અજોડ કાર્ય કરવા છતાં આપે કોઈ પણ જાતના બદલાની આશા રાખી નથી, જોરલું જ નહિ પણ અત્યાગ્રહ કરવા છતાં કોઈ પણ બદલો સ્વીકારવાની કે અભિનંદનપત્ર લેવાની પણ આપે અનિચ્છા જ દર્શાવી છે. તેથી અમારે આપનો ઉપકાર માનીને જ સતોષ કરવો પડે છે. આપની શ્રુતભક્તિ નિરુપ્તતાને લીધે વિશેષ શોભી ઊઠે છે.

આપની મહાત્મ શ્રુતભક્તિ અને નિરુપ્તતા, અધ્યાત્મરસિકતા અને મુમુક્ષુતા, વૈરાગ્ય અને વિનય-છત્યાદિ અનેક ગુણોની ઘણી જ પ્રશંસાપૂર્વક અમે આપને હાર્દિક અભિનંદન આપીએ છીએ ને શ્રી કુંડકુંદપ્રભુના આ 'રત્નચતુષ્ટય'ના અનુવાદના કળમાં આપને 'અનંત ચતુષ્ટય'ની પ્રાપ્તિ થાઓ-એવી શ્રુતદેવતા પ્રત્યે પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

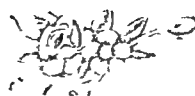
આપના ગુણાનુરાગી

શ્રી દિગંજી જૈન સ્વામીચાય મંદિર દસ્ત, તથા

શ્રી ચમસ્ત દિ. જૈન મુમુક્ષુમંડળ વતી

રામજી માણેકચંદ દોશી

—પ્રમુખ



## શ્રી સદ્ગુરુદેવ-સ્તુતિ

( હાગિની )

સંસારમાગર તાપ્યા જિનવાણી છે નોકા બક્ષી,  
જ્ઞાની મુકાની મળ્યા વિના એ નાચ ગાગ તારે નહીં;  
આ કાળમાં ગુદાત્મજ્ઞાની મુકાની બાદ બાદ દોઢસો,  
મુજ પુણ્યરાશિ કેળ્યો આહો! ગુરુ ક્ષદાન તું નાવિક મળ્યો.

( અનુપ્રુપ )

આહો! ભક્ત ચિદાત્માના, સીમ ધર-વીજ-કુંદના!  
બાહ્યાંતર વિભવો તાગ, તારે નાચ મુમુક્ષુના.

( શિખગિણી )

સદા દષ્ટિ તારી વિમળ નિજ ચૈતન્ય નીરખે,  
અને જ્ઞપ્તિમાંહી દરવ-ગુણ-પર્યાય વિલસે;  
નિબલ'ળીભાવે પરિણતિ સ્વરૂપે જર્ઘ ભળે,  
નિમિત્તો વહેવારો ચિદ્ધન વિષે કાર્ઘ ન મળે.

( શાર્દૂલવર્મીડિન )

હૈયું 'સત સત, જ્ઞાન જ્ઞાન' ધબકે ને વજ્રવાણી છૂટે,  
જે વજ્રે સુમુમુક્ષુ સત્ય ઝળકે, પરદ્રવ્ય નાતો તૂટે;  
—રાગદ્વેષ રુચે ન, જ'પ ન વળે ભાવેંદ્રિમાં-અંશમાં,  
ટકોટકીર્ણ અકંપ જ્ઞાન મહિમા દ્વદ્યે રહે સર્વદા.

( વસંતલિલા )

નિત્યે સુધાઝરણ ચંદ્ર! તને નમું હું,  
કરુણા અકારણ સમુદ્ર! તને નમું હું;  
હે જ્ઞાનપોષક સુમેઘ! તને નમું હું,  
આ દાસના જીવનશિલ્પી! તને નમું હું.

( સમ્બરા )

ઊડી ઊડી, ઊંડથી સુખનિધિ સતના વાયુ નિત્યે વહંતી,  
વાણી ચિન્મૂર્તિ! તારી ઉર-અનુભવના સૂક્ષ્મ ભાવે ભરેલી;  
ભાવો ઊંડા વિચારી, અભિનવ મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવી,  
બોયેલું રત્ન પામું,—મનરથ મનનો; પૂરજો શક્તિશાળી!

# \* શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહની વિષયાનુક્રમણિકા \*



વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
૧. પૃથ્વ્ય-પંચાસ્તિકાયપણ્ડિત		દ્રવ્યો, ગુણો અને પદાર્થોનું પ્રજાપન	૧૬
— પૃથ્વ્યપંચાસ્તિકાયના સામાન્ય		'ભાવનો નાગ થતો નથી અને અભાવનો	
વ્યાખ્યાનરૂપ ખીટિકા—		ઉત્પાદ થતો નથી' તેનું ઉદાહરણ	૧૭
શાસ્ત્રના આદિમા જિનને ભાવનમસ્કારરૂપ		દ્રવ્ય કથ ચિત્ત વ્યય અને ઉત્પાદનાનું હોવા છતાં	
અસાધારણ મંગળ ....	૧	તેનું સદા અવિનષ્ટપણું અને અનુત્પન્નપણું	૧૮
સમય અર્થાત્ આગમને પ્રણામ કરીને તેનું		મુવતાના પક્ષથી સત્ત્વો અવિનાશ અને	
કથન કાવા વિષે શ્રીમદ્દુકુન્દકુન્દાચાર્ય-		અસત્ત્વો અનુત્પાદ ...	૧૯
દેવની પ્રતિમા ...	૨	સિદ્ધને અત્યંત અસત્-ઉત્પાદનો નિષેધ	૨૦
શબ્દરૂપે, જ્ઞાનરૂપે અગ્ને અર્થરૂપે—એમ		જીવને ઉત્પાદ, વ્યય, સત્-વિનાશ અને	
ત્રણ પ્રકારનો 'સમય'શબ્દનો અર્થ તથા		અસત્-ઉત્પાદનું કર્તાપણું હોવાની સિદ્ધિ-	
લોક-અલોકરૂપ વિભાગ ...	૩	રૂપ ઉપસંહાર ...	૨૧
પાચ અસ્તિકાયોની વિશેષસંજ્ઞા, સામાન્ય-		છ દ્રવ્યોમાથી પાચને અસ્તિકાયપણાનું	
વિશેષ-અસ્તિત્વ તથા કાયત્વનું કથન ...	૪	પ્રજાપન ...	૨૨
પાચ અસ્તિકાયોને અસ્તિત્વ કયા પ્રકારે છે		કાળ અસ્તિકાયપણે અનુક્રમ હોવા છતાં	
અને કાયત્વ કયા પ્રકારે છે તેનું કથન ...	૫	તેનું અર્થપણું ...	૨૩
પાચ અસ્તિકાયોને તથા કાળને દ્રવ્યપણાનું		નિશ્ચયકાળનું સ્વરૂપ ...	૨૪
કથન ...	૬	વ્યવહારકાળનું કથચિત્ત પરાશ્રિતપણું	૨૫
છ દ્રવ્યોને પરસ્પર અત્યંત સંકર હોવા		વ્યવહારકાળના કથચિત્ત પરાશ્રિતપણા વિષે	
છતાં તેઓ પોતપોતાના નિશ્ચિત સ્વરૂપથી		સત્ય યુક્તિ ..	૨૬
ચ્યુત થતા નથી એવું કથન ...	૭	— જીવદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન —	
અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ ..	૮	સંસાર-અવસ્થાવાળા આત્માનું સોપાધિ	
સત્તાને અને દ્રવ્યને અર્થાતરપણું હોવાનું ખડન	૯	અને નિરુપાધિ સ્વરૂપ ...	૨૭
ત્રણ પ્રકારે દ્રવ્યનું લક્ષણ ...	૧૦	મુક્તાવસ્થાવાળા આત્માનું નિરુપાધિ સ્વરૂપ	૨૮
ખંને નયો વડે દ્રવ્યના લક્ષણનો વિભાગ...	૧૧	સિદ્ધના નિરુપાધિ જ્ઞાન, દર્શન અને સુખનું	
દ્રવ્ય અને પદાર્થોના અભેદપણાનું કથન	૧૨	સમર્થન ...	૨૯
દ્રવ્ય અને ગુણોના અભેદપણાનું કથન	૧૩	જીવત્ત્વગ્રણી વ્યાખ્યા ...	૩૦
દ્રવ્યના અદેશને વસ સમશંગી	૧૪	જીવોનું સ્વાભાવિક પ્રમાણ તથા તેમનો	
ઉત્પાદને વિષે અસત્ત્વો પ્રાદુર્ભાવ અને વ્યય-		મુક્ત ને અમુક્ત એવો વિભાગ	૩૧-૩૨
ને વિષે સત્ત્વો વિનાશ હોવાનો નિષેધ	૧૫	જીવના દેહપ્રમાણપણાના દૃષ્ટાન્તનું કથન	૩૩
		જીવનું દેહથી દેહાંતરમા અસ્તિત્વ, દેહથી	

વિષય	ગાથા
પૃથક્પણું અને દેહાતરમા ગમનનું કારણ ૩૪	
સિદ્ધભગવતોનાં જીવત્વ અને દેહપ્રમાણ- ત્વની વ્યવસ્થા .. ... ૩૫	
સિદ્ધભગવાનને કાર્યપણું અને કરણપણું હોવાનું નિરાકરણ . ... ૩૬	
‘જીવને અભાવ તે મુક્તિ છે’ એ વાતનું ખરનું .. ... ૩૭	
ચેતયિત્વગુણની વ્યાખ્યા ... ૩૮	
કયા જીવને કઈ ચેતના હોય છે તેનું કથન ૩૯	
ઉપયોગગુણના વ્યાખ્યાનનો પ્રારંભ ૪૦	
જ્ઞાતાપયોગના ભેદોના નામ અને સ્વરૂપનું કથન .. ... ૪૧	
દર્શનોપયોગના ભેદોના નામ અને સ્વરૂપનું કથન ... ... ૪૨	
એક આત્મા અનેક જ્ઞાનાત્મક હોવાનું સમર્થન ૪૩	
દ્રવ્યનું ગુણોથી ભિન્નપણું અને ગુણોનું દ્રવ્યની ભિન્નપણું હોવામા દોષ . ૪૪	
દ્રવ્ય અને ગુણોનું સ્થોચિત અનન્યપણું ૪૫	
વ્યવહેર વગેરે એકાને દ્રવ્ય-ગુણોના અન્ય- પણાનું કારણ હોવાનું ખરનું . ૪૬	
વસ્તુપણે ભેદ અને (વસ્તુપણે) અભેદનું ઉદાહરણ .. ... ૪૭	
દ્રવ્ય અને ગુણને અર્થાતરપણું હોવામા દોષ ૪૮	
જ્ઞાન અને જ્ઞાનીને સમવાયસાધક હોવાનું નિરાકરણ .. ... ૪૯	
કેમવાળે વિશેષદાર્થો તરપણું હોવાનું નિરાકરણ ૫૦	
દર્શન અને દાર્શનિક પદાર્થપૂર્વક, દ્રવ્ય અને ગુણના અભિન્નપદાર્થપણના અભિપ્રાયનો ઉત્તર ૫૧-૫૨	
દ્રવ્ય અને ગુણને દ્રવ્યના યકા, નુ જીવો અને અભિન્ન છે નુ અભિન્ન છે નુ અભિન્ન છે નુ તદ્વગેરે પદાર્થ છે નુ અભિન્ન છે નુ અભિન્ન છે નુ અભિન્ન અભિન્ન છે નુ અભિન્ન છે નુ અભિન્ન	

વિષય	ગાથા
જીવને ભાવવશાત્ સાદિ-સાતપણું અને અનાદિ-અનંતપણું હોવામા વિરોધનો પરિહાર . ... ૫૪	
જીવને સત્ ભાવના ઉચ્છેદ અને અસત્ ભાવના ઉત્પાદમા નિમિત્તમૂલ ઉપાધિનું પ્રતિપાદન ... ... ૫૫	
જીવને પામ્ય ભાવોની પ્રગટતાનું વર્ણન ૫૬	
જીવના ઔદયિકાદિ ભાવોના કર્તૃત્વપ્રકારનું કથન ... ... ૫૭	
નિમિત્તમાત્ર તરીકે દ્રવ્યકર્મોને ઔદયિકાદિ ભાવોનું કર્તાપણું ... ... ૫૮	
કર્મને જીવભાવનું કર્તાપણું હોવાની બાબતમા પૂર્વપક્ષ .... ... ૫૯	
૫૯ માં ગાથામાં કહેલા પૂર્વપક્ષના સમાધાન- રૂપ સિદ્ધાન્ત ... ... ૬૦	
નિશ્ચયથી જીવને પોતાના ભાવોનું કર્તાપણું અને પુદ્ગલકર્મોનું અકર્તાપણું ... ૬૧	
નિશ્ચયનયે અભિન્ન કારકો હોવાથી કર્મ અને જીવ સ્વયં પોતપોતાના રૂપના કર્તા છે—એ વિશે નિરૂપણ ... ૬૨	
તે કર્મ અને જીવને અન્યોન્ય અકર્તાપણું હોય, તો ‘અન્યે દીધેલું’ ક્ષણ અન્ય ભોગવે, એવો પ્રસંગ આવે;—આવો દોષ ખતાવીને પૂર્વપક્ષની રજુઆત ... ૬૩	
કર્મયોગ્ય પુદ્ગલો આપ્યા હોકમા વ્યાપેલા છે; તેથી જ્યાં આત્મા છે ત્યાં, વિના-લાગ્યે જ, તેઓ રહેલા છે—એ વિશે કથન ૬૪	
અન્ય વડે કરવામા આવ્યા વિના કર્મની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થાય છે તેનું કથન ૬૫	
કર્મની વિચિત્રતા અન્ય વડે કરવામા આવતી નથી—એ વિશે કથન ... ૬૬	
નિશ્ચયથી જીવ અને કર્મને નિજ નિજ રૂપનું અકર્તાપણું હોવા છતાં, વ્યવહારથી જીવને	

વિષય	ગાથા
કર્મો દીધેલા કળનો ભોગવટો વિરોધ પામતો નથી—એ વિષે કથન	૬૭
કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વની વ્યાખ્યાનો ઉપસંહાર	૬૮
કર્મસંયુક્તપણાની મુખ્યતાથી પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન	૬૯
કર્મવિયુક્તપણાની મુખ્યતાથી પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન	૭૦
જીવના ભોહોનું કથન	૭૧-૭૨
બદ્ધ જીવને કર્મનિમિત્તક પડવિધ ગમન અને મુક્ત જીવને સ્વાભાવિક એવું એક ઊર્ધ્વગમન	૭૩
— પુદ્ગલદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન—	
પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદો	૭૪
પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદોનું વર્ણન	૭૫
રકથિતો વિષે 'પુદ્ગલ' એવો જે વ્યવહાર છે તેનું સમર્થન	૭૬
પરમાણુની વ્યાખ્યા...	૭૭
પરમાણુઓ જિનન બિનન જાતિના હોવાનું ખડન	૭૮
જ્યઠ પુદ્ગલરક ધપર્યાય હોવાનું કથન	૭૯
પરમાણુના એકપ્રદેશીપણાનું કથન	૮૦
પરમાણુદ્રવ્યમાં ગુણ-પર્યાય વર્તવાનું કથન	૮૧
સર્વ પુદ્ગલભોદોનો ઉપસંહાર	૮૨
—ધર્મદ્રવ્યાસ્તિકાય અને અધર્મ-દ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન—	
ધર્માસ્તિકાયનું સ્વરૂપ	૮૩
ધર્માસ્તિકાયનું જ બાકીનું સ્વરૂપ	૮૪
ધર્માસ્તિકાયના ગતિહેતુત્વ વિષે દર્શાવ	૮૫
અધર્માસ્તિકાયનું સ્વરૂપ	૮૬
ધર્મ અને અધર્મના સદ્ભાવની સિદ્ધિ માટે હેતુ	૮૭
ધર્મ અને અધર્મ ગતિ અને સ્થિતિના હેતુઓ હોવા છતાં તેમનું અત્યંત ઉદારીનપણું	૮૮

વિષય	ગાથા
ધર્મ અને અધર્મના ઉદારીનપણાની બાબતમાં હેતુ	૮૯
—આકાશદ્રવ્યાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન—	
આકાશનું સ્વરૂપ	૯૦
લોકની બહાર પણ આકાશ હોવાની સૂચના	૯૧
આકાશને વિષે ગતિસ્થિતિહેતુત્વ હોવામાં દેખતું નિરૂપણ	૯૨
૯૨ માં ગાથામાં ગતિપક્ષ સંબંધી કથન કર્યા પછી સ્થિતિપક્ષ સંબંધી કથન	૯૩
આકાશને ગતિસ્થિતિહેતુત્વનો અભાવ હોવા વિષે હેતુ	૯૪
આકાશને ગતિસ્થિતિહેતુત્વ હોવાના ખડન સંબંધી કથનનો ઉપસંહાર	૯૫
ધર્મ, અધર્મ અને લોકાકાશનું અવગાહની અપેક્ષાએ એકત્વ હોવા છતાં વસ્તુપણે અન્યત્વ	૯૬
— શૂનિકા —	
દ્રવ્યોનું મૂર્તામૂર્તપણું અને ચેતનાચેતનપણું	૯૭
દ્રવ્યોનું સક્રિય નિષ્ક્રયપણું	૯૮
મૂર્ત અને અમૂર્તના લક્ષણ	૯૯
— કાળદ્રવ્યનું વ્યાખ્યાન —	
વ્યવહારકાળ તથા નિશ્ચયકાળનું સ્વરૂપ	૧૦૦
કાળના 'નિત્ય' અને 'ક્ષણિક' એવા બે વિભાગ	૧૦૧
કાળને દ્રવ્યપણાનું વિધાન અને અસ્તિકાય-પણાનો નિષેધ	૧૦૨
— ઉપસંહાર —	
ધર્માસ્તિકાયના અવગોધનું ફળ કહીને	
ધર્માસ્તિકાયના વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર	૧૦૩
દુ બધી વિમુક્ત થવાના કમનું કથન	૧૦૪



## વિષય

## ગાથા

## ૨. નવપદાર્થપૂર્વક ભોક્ષમાર્ગ-

## પ્રપંચવર્ણન

આપ્તની સ્તુતિપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા ...	૧૦૫
ભોક્ષમાર્ગની સૂચના ... ..	૧૦૬
સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની સૂચના ...	૧૦૭
પદાર્થોનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન	૧૦૮

## — જીવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

જીવના સ્વરૂપનું કથન...	...	૧૦૯
સંસારી જીવોના ભેદોમાથી પૃથ્વીકાયિક વગેરે પાંચ ભેદોનું કથન ...	...	૧૧૦
પૃથ્વીકાયિક વગેરે પંચવિધ જીવોના આયુઃક્રમસપણાસંબંધી કથન ....	...	૧૧૧
પૃથ્વીકાયિક વગેરે પંચવિધ જીવોના એક દ્રિયપણાનો નિયમ ..	...	૧૧૨
એકદ્રિયોને ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ હોવા સંબંધી દૃષ્ટાંત ... ..	...	૧૧૩
દ્વિદ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના .	...	૧૧૪
ત્રીદ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના ....	...	૧૧૫
ચતુર્દ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના	...	૧૧૬
પચ્ચદ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના	...	૧૧૭
એકદ્રિયાદિ જીવોનો ચતુર્ગતિસંબંધ દર્શાવે તે જીવભેદોનો ઉપસંહાર ...	...	૧૧૮
ગુણિભાવ અને આયુષકર્મના ઉદ્વેગથી નિપન્ન થતા હોવાથી દેવતાદિનું અનાત્મસ્વભાવપાતું ... ..	...	૧૧૯
પૂર્વોક્ત જીવવિગ્નાગ્ને ઉપસંહાર ..	...	૧૨૦
વ્યવહારજીવનના એકાંતની પ્રતિપત્તિનું પાતું ..	...	૧૨૧
સામાન્ય અમાધાગ્ય એવા જીવકાર્યોનું કથન ..	...	૧૨૨
જીવનના આનંદના ઉપસંહારની અને સંજીવનના આનંદના પ્રાગંભિક સૂચના...	...	૧૨૩

## વિષય

## ગાથા

## — અજીવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

આકાશાદિનું અજીવપાતું દર્શાવવા માટે હેતુ ૧૨૪	...
આકાશાદિનું અજેતનત્વસામાન્ય નક્કી કરવા માટે અનુમાન ..	...
જીવ-પુદ્ગલના સંયોગમાં પણ, તેમના ભેદના કારણજૂન સ્વરૂપનું કથન .	૧૨૬-૧૨૭
જીવ-પુદ્ગલના સંયોગથી નિષ્પન્ન થતા અન્ય સાત પદાર્થોના ઉપોદ્ધાત અર્થે જીવકર્મ અને પુદ્ગલકર્મના ચક્રનું વર્ણન ૧૨૮-૧૩૦	...

## — પુણ્ય-પાપપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

પુણ્ય-પાપને યોગ્ય ભાવના સ્વભાવનું કથન ૧૩૧	...
પુણ્ય-પાપનું સ્વરૂપ ... ..	૧૩૨
મૂર્તકર્મનું સમર્થન ...	૧૩૩
મૂર્તકર્મનો મૂર્તકર્મની સાથે જે બંધપ્રકાર તથા અમૂર્ત જીવોના મૂર્તકર્મની સાથે જે બંધપ્રકાર તેની સૂચના ...	૧૩૪

## — આસ્રવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

પુણ્યાસ્રવનું સ્વરૂપ ... ..	૧૩૫
પ્રશસ્ત રાગનું સ્વરૂપ ...	૧૩૬
અનુકંપાનું સ્વરૂપ ... ..	૧૩૭
ચિત્તની કલુષપાનાનું સ્વરૂપ ...	૧૩૮
પાપાસ્રવનું સ્વરૂપ ... ..	૧૩૯
પાપાસ્રવજૂત ભાવોનો વિસ્તાર ..	૧૪૦

## — સંવરપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

પાપના સંવરનું કથન ...	૧૪૧
સામાન્યપણે સંવરનું સ્વરૂપ ...	૧૪૨
વિશેષપણે સંવરનું સ્વરૂપ ...	૧૪૩

## — નિર્જરાપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —

નિર્જરાનું સ્વરૂપ ..	...	૧૪૪
નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ ..	...	૧૪૫
ધ્યાનનું સ્વરૂપ ..	...	૧૪૬

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
— બંધપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —		વ્યવહારમોક્ષમાર્ગના સાધ્ય તરીકે, નિશ્ચય-	
બંધનું સ્વરૂપ ... .. ૧૪૭		મોક્ષમાર્ગનું કથન ... .. ૧૬૧	
બંધનું પાલિંગ કારણ અને અતરંગ કારણ ૧૪૮		આત્માના ચારિત્ર-જ્ઞાન-દર્શનપદ્ધતિનું પ્રકાશન ૧૬૨	
મિથ્યાત્વાદિ દ્રવ્યપર્યાયિને પાણુ બંધના		સર્વ સંસારી આત્માઓ મોક્ષમાર્ગને યોગ્ય	
પાલિંગ-કારણપાણુનું પ્રકાશન....		હોવાનું નિરાકરણ ૧૬૪	
— મોક્ષપદાર્થનું વ્યાખ્યાન —		દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું કથનિત્ત બંધહેતુપણું	
દ્રવ્યકર્મમોક્ષના હેતુભૂત પરમ-સવરૂપે		અને જીવસ્વભાવમા નિયત ચારિત્રનું	
ભાવમોક્ષના સ્વરૂપનું કથન.. ૧૫૦-૧૫૧		સાક્ષાત્ મોક્ષહેતુપણું ... ૧૬૪	
દ્રવ્યકર્મમોક્ષના હેતુભૂત એવી પરમ નિર્લગ્ન-		મુક્તમ પદ્મસમયનું સ્વરૂપ . ૧૬૫	
ના કારણભૂત ધ્યાન ... .. ૧૫૨		શુદ્ધસંપ્રયોગને કથનિત્ત બંધહેતુપણું	
દ્રવ્યમોક્ષનું સ્વરૂપ .. ૧૫૩		હોવાથી તેને મોક્ષમાર્ગપણુનો નિષેધ... ૧૬૬	
— મોક્ષમાર્ગપ્રપચ્ચસૂચક શૃલિકા —		સ્વસમયની ઉપલબ્ધિમા રાગ જ એક હેતુ ૧૬૭	
મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ .. . ૧૫૪		રાગલવચ્છેદક દોષપરંપરાનું નિરૂપણ ૧૬૮	
સ્વસમયના પ્રલુપ્ત અને પરસમયના ત્યાગ-		રાગરૂપ કલેશનો નિરૂપણ નાથ કરવાયોગ્ય	
પૂર્વક કર્મલય થાય છે—એવા પ્રતિપાદન		હોવાનું નિરૂપણ . .. ૧૬૯	
દ્વારા ‘જીવસ્વભાવમા નિયત ચારિત્ર તે		અર્હતાદિની ભક્તિરૂપ પરસમયપ્રવૃત્તિમા	
મોક્ષમાર્ગ છે’ એવું નિરૂપણ . ૧૫૫		સાક્ષાત્ મોક્ષહેતુપણુનો અભાવ હોવા	
પરચારિત્રમા પ્રવર્તનારનું સ્વરૂપ ... ૧૫૬		જતા પરંપરાએ મોક્ષહેતુપણુનો સહભાવ ૧૭૦	
પરચારિત્રપ્રવૃત્તિ બંધહેતુભૂત હોવાથી તેને		માત્ર અર્હતાદિની ભક્તિ નેટલા રાગથી	
મોક્ષમાર્ગપણુનો નિષેધ .. ૧૫૭		ઉત્પન્ન થતો સાક્ષાત્ મોક્ષનો અતરાય ૧૭૧	
સ્વચારિત્રમા પ્રવર્તનારનું સ્વરૂપ ૧૫૮		સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગના સાર-સૂચન દ્વારા સામ્ય-	
શુદ્ધ સ્વચારિત્રપ્રવૃત્તિનો માર્ગ ... ૧૫૯		તાત્પર્યરૂપ ઉપસંહાર ... ૧૭૨	
નિરૂપ્યમોક્ષમાર્ગના સાધન તરીકે, પૂર્વોદ્દિષ્ટ		ચારુકર્તાની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણતા સૂચવનારી	
વ્યવહારમોક્ષમાર્ગનો નિર્દેશ .... ૧૬૦		સમાપ્તિ . .. ૧૭૩	





श्रीसर्वज्ञवीतरागाय नमः ।

शास्त्र-स्वाध्यायनुं प्रारंभिक भगदायरागु

ओंकारं विन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।

कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमोनमः ॥ १ ॥

अविरलशब्दघनौघप्रक्षालितसकलभूतरुक्लङ्का ।

मुनिभिरुपासिततीर्था सरस्वती हरतु नो दुरितान् ॥ २ ॥

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाब्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ३ ॥

॥ श्रीपरमगुरवे नमः, परंपराचार्यगुरवे नमः ॥

सकलकलुषविध्वंसकं, श्रेयसां परिवधकं, धर्मसम्बन्धकं,  
भव्यजीवमनःप्रतिबोधकारकं, पुण्यप्रकाशकं, पापप्रणाशकमिदं  
शास्त्रं श्रीपंचास्तिकायसंग्रहनामधेयं, अस्य मूलग्रन्थकर्तारः  
श्रीसर्वज्ञदेवास्तदुत्तरग्रन्थकर्तारः श्रीगणधरदेवाः प्रतिगणधर-  
देवास्तेषां वचनानुसारमासाद्य आचार्यश्रीकुन्दकुन्दाचार्य-  
देवविरचितं, श्रोतारः सावधानतया शृण्वन्तु ॥

मंगलं भगवान् वीरो, मंगलं गौतमो गणी ।

मंगलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥ १ ॥

सर्वमंगलमांगल्यं सर्वकल्याणकारकं ।

प्रधानं सर्वधर्माणां जैनं जयतु शासनम् ॥ २ ॥



શ્રીમદ્વેદાન્તગનાય નમઃ ।

શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત  
શ્રી  
પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ

— ૫ —

— ૧ —

ષડ્દ્રવ્ય-પંચાસ્તિકાયવાર્ણન

— ૫ —

શ્રીમદ્વૃત્તચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિતા સમયવ્યાખ્યા ।

સહજાનન્દચૈતન્યપ્રકાશાય મહીયસે ।

નમોઽનેકાન્તવિશ્રાન્તમદિન્ને પરમાત્મને ॥ ૧ ॥

મુળા આધ્યાત્મોત્તમ અનંત અમયવ્યાખ્યા નામની ટીકાનો

ગુજરાતી અનુવાદ

[પ્રથમ, ગ્રંથના આદિમાં શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત પ્રાકૃતગાથાખંડ આ 'પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ' નામના શાસ્ત્રની 'સમયવ્યાખ્યા' નામની સંસ્કૃત ટીકા રચનાર આચાર્ય શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ શ્લોક દ્વારા મંગળ અર્થે પરમાત્માને નમસ્કાર કરે છે:]

[શ્લોકાર્થ :-] મહાજ્ઞાનદ અને મહાજ્ઞ ચૈતન્યપ્રકાશમય હોવાથી જે અતિ મહાન છે અને અનેકાંતમાં સ્થિત જેનો મહિમા છે, તે પરમાત્માને નમસ્કાર હો. [૧]

અથ સૂત્રાવતાર:—

ઇન્દ્રમદવંદિયાણં તિહુવળહિદમધુરવિમદવક્ષાણં ।

અંતાતીદગુણાણં નમો જિનાણં જિદમવાણં ॥ ૧ ॥

ઇન્દ્રશતવન્દિતેભ્યસિમુવનહિતમધુરવિગદવાનયેભ્યઃ ।

અન્તાતીતગુણેભ્યો નમો જિનેભ્યો જિતમવેભ્યઃ ॥ ૧ ॥

અથાત્ર ‘નમો જિનેભ્યઃ’ इत्यनेन जिनभावनमस्काररूपमसाधारणं शास्त्रम्यादौ मङ्गलमुपात्तम् । अनादिना संतानेन प्रवर्तमाना अनादिनैव संतानेन प्रवर्तमानैर्गिन्द्राणां

(સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાત્મક માર્ગથી) કલ્યાણસ્વરૂપ ઉત્તમ મોક્ષપ્રાપ્તિ કહી છે. [ ૧ ]

હવે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવવિરચિત) ગાથાસૂત્રતું અવતરણ કરવામાં આવે છે:

શત-ચંદ્રવંદિત, ત્રિજગહિત-નિર્મળ-મધુર વદનારને,

નિઃસીમ ગુણ ધરનારને, જિતભવ નમું જિનરાજને. ૧.

અન્યથાર્થ:— [ ઇન્દ્રશતવન્દિતેભ્યઃ ] સૌ ઇન્દ્રોથી જે વંદિત છે, [ ત્રિમુવનહિતમધુરવિગદવાનયેભ્યઃ ] ત્રણ લોકને હિતકર, મધુર અને વિશદ ( નિર્મળ, સ્પષ્ટ ) જેમની વાણી છે, [ અન્તાતીતગુણેભ્યઃ ] ( ચૈતન્યના અનંત વિલાસસ્વરૂપ ) અનંત ગુણ જેમને વર્તે છે અને [ જિતમવેભ્યઃ ] ભવ ઉપર જેમણે જય મેળવ્યો છે, [ જિનેભ્યઃ ] તે જિનોને [ નમઃ ] નમસ્કાર હો.

ટીકા :—અહીં ( આ ગાથામાં ) ‘ જિનોને નમસ્કાર હો ’ એમ કહીને શાસ્ત્રના આદિમાં જિનને ભાવનમસ્કારરૂપ અસાધારણ - મંગળ કહ્યું. ‘ જેઓ અનાદિ પ્રવાહથી પ્રવર્તતા ( -આલ્યા આવતા ) થકા અનાદિ પ્રવાહથી જ પ્રવર્તતા

૧. મળને અર્થાત્ પાપને ગાળે—નષ્ટ કરે તે મંગળ છે, અથવા મુખને પ્રાપ્ત કરે—જાણે તે મંગળ છે.

જતૈર્વન્દિતા યે इत्यनेन सर्वदैव देवाधिदेवत्वात्तेषामेवासाधारणनमस्कारार्हत्वमुक्तम् ।  
 त्रिभुवनमूर्ध्वाधोमध्यलोकवर्ती समस्त एव जीवलोकस्तस्मै निर्व्यावाधविशुद्धात्मतत्त्वोप-  
 लम्भोपायाभिधायित्वाद्वित्तं, परमार्थरसिकजनमनोहारित्वान्मधुरं, निरस्तसमस्तशंकादि-  
 दोषास्पदत्वाद्विशद वाक्यं दिव्यो ध्वनिर्येषामित्यनेन समस्तवस्तुयाथात्म्योपदेशि-  
 त्वाત્પ્રેક્ષાवत्प्रतीक्ष्यत्वमाख्यातम् । अन्तमतीतः क्षेत्रानवच्छिन्नः कालानवच्छिन्नश्च  
 परमचैतन्यशक्तिविलासलक्षणो गुणो येषामित्यनेन तु परमाद्भुतज्ञानातिशयप्रकाशनाद-  
 चाप्तज्ञानातिशयानामपि योगीन्द्राणां बन्धत्वमुदितम् । जितो भव आजवंजवो यैरित्यनेन  
 तु कृतकृत्यत्वप्रकटनात् एवान्येषामकृतकृत्यानां शरणमित्युपदिष्टम् । —इति सर्वपदानां  
 तात्पर्यम् ॥ १ ॥

( -આલ્યા આવતા ) સો સો ઇંદ્રોથી વંદિત છે ' એમ કહીને સદાય દેવાધિદેવપણાને  
 લીધે તેઓ જ ( જિનો જ ) અસાધારણ નમસ્કારને યોગ્ય છે એમ કહ્યું. ' જેમની  
 વાણી અર્થાત્ દિવ્ય ધ્વનિ ત્રણ લોકને—ઉર્ધ્વ-અધો-મધ્ય લોકવર્તી સઘળા  
 જીવસમૂહને—નિર્બાધ વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિને ઉપાય કહેનાર હોવાથી  
 હિતકર છે, પરમાર્થરસિક જનોનાં મનને હરનાર હોવાથી મધુર છે અને સમસ્ત  
 શંકાદિ દોષોનાં સ્થાન દૂર કરવામાં આવ્યાં હોવાથી વિશદ ( નિર્મળ, સ્પષ્ટ ) છે ' એમ  
 કહીને ( જિનો ) સમસ્ત વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનારા હોવાથી  
 વિચારવત ાહ્યા પુરુષોના બહુમાનને યોગ્ય છે ( અર્થાત્ જેમનો ઉપદેશ વિચારવંત  
 ાહ્યા પુરુષોએ બહુમાનપર્વક વિચારવો જોઈએ એવા છે ) એમ કહ્યું. ' અત ત  
 —ક્ષેત્રથી અત રહિત અને કાળથી અત રહિત—પરમચૈતન્યશક્તિના વિલાસસ્વરૂપ  
 ગુણ જેમને વર્તે છે' એમ કહીને ( જિનોને ) પરમ અદ્ભુત જ્ઞાનાતિશય પ્રગટ થયો  
 હોવાથી જ્ઞાનાતિશયને પામેલા યોગીંદ્રોથી પણ વધ છે એમ કહ્યું. ' ભવ અર્થાત્  
 સસાર ઉપર જેમણે જય મેળવ્યો છે ' એમ કહીને કૃતકૃત્યપણુ પ્રગટ થયું હોવાથી  
 તેઓ જ ( જિનો જ ) ખીજા અકૃતકૃત્ય જીવોનું શરણુ છે એમ ઉપદેશ્યુ. —આ પ્રમાણે  
 સર્વ પદોનું તાત્પર્ય છે.

\* ભવનવાગી દેવોના ૪૦ ઇંદ્રો, વ્યતર દેવોના ૩૨, કસ્પવાગી દેવોના ૨૪, જ્યોતિષક  
 દેવોના ૨ મનુષ્યોના ૧ અને તિર્થ યોનો ૧—એમ કુલ ૧૦૦ ઇંદ્રો અનાદિ પ્રવાહરૂપે  
 આલ્યા આવે છે

ભાવાર્થ:—અહીં જિનભગવંતોનાં ચાર વિશેષણો વર્ણવીને તેમને ભાવનમસ્કાર કર્યો છે. (૧) પ્રથમ તો, જિનભગવંતો સો ઇંદ્રોથી વધુ છે. આવા અસાધારણ નમસ્કારને યોગ્ય બીજું કોઈ નથી, કારણ કે દેવોને અને અમુરોને યુદ્ધ થતું હોવાથી (દેવાધિદેવ જિનભગવાન સિવાય) અન્ય કોઈ પણ દેવ સો ઇંદ્રોથી વંન્તિ નથી. (૨) બીજું, જિનભગવાનની વાણી ત્રણ લોકને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઉપાય દર્શાવતી હોવાથી હિતકર છે; વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન સહજ-અપૂર્વ-પરમાન દરૂપ પારમાથિકચુખરસાસ્વાદના રસિક જનોનાં મનને હરતી હોવાથી (અર્થાત્ પરમ સમરસીભાવના રસિક જીવોને મુક્તિ કરતી હોવાથી) મધુર છે; શુદ્ધ જ્ઞાસિકાયાદિ સાત તત્ત્વ, નવ પદાર્થ, છ ઢવ્ય અને પાંચ અસ્તિકાયનું સંશય-વિમોહ-વિભ્રમ રહિત નિરૂપણ કરતી હોવાથી અથવા પૂર્વાપરવિરોધાદિ દોષ રહિત હોવાથી અથવા ગુણપદ સર્વ જીવોને પોતપોતાની ભાષામાં સ્પષ્ટ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતી હોવાથી વિગત-સ્પષ્ટ-વ્યક્ત છે. આ રીતે જિનભગવાનની વાણી જ પ્રમાણભૂત છે; ઝંકાંતે આપોંઝપેય વચન કે વિચિત્ર કથારૂપ કલ્પિત પુરાણવચનો પ્રમાણભૂત નથી. (૩) ત્રીજું. અનંત ઢવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને જાણનારો અનંત કેવળજ્ઞાનગુણ જિનભગવંતોને વર્તે છે. આ રીતે બુદ્ધિ આદિ સાત ઋદ્ધિ તેમ જ મતિજાનાદિ ચતુર્વિધ જ્ઞાનથી મપત્ર ગણધરદેવાદિ યોર્ગીંદ્રોને પણ તેઓ વંધુ છે. (૪) ચોથું, પાંચ પ્રકારના સમારને જિનભગવંતોએ જીત્યો છે. આ રીતે કૃતકૃત્યપણાને લીધે તેઓ જ બીજા અકતકૃત્ય જીવોનું શરણ છે, અન્ય કોઈ નહિ.—આ પ્રમાણે ચાર વિશેષણોથી ગુન્ન જિનભગવંતોને ત્રથના આદિમાં ભાવનમસ્કાર કરીને મંગલ કયું.

પ્રશ્ન:—જે ગાત્ર પોતે જ મંગળ છે, તેનું મંગળ શા માટે કરવામાં આવે છે?

ઉત્તર:—ભક્તિ અર્થે મંગળનું પણ મંગળ કરવામાં આવે છે. અર્થને દીપકથી. મદ્દાગમને નથી. વાગીંદ્રીને (મરસ્વતીને) વાણીથી અને મંગળને મંગળથી અર્ચવામાં આવે છે, ૧.

સમણમુહુરગદમઢં ચદુરગદિણિવારણં સણિવ્વાણં ।  
 ઇસો પણમિય મિરમા સમયમિણં સુણહ વોચ્છામિ ॥ ૨ ॥

શ્રમણમુરોદ્ધતાર્થ ચતુર્ગતિનિવારણં સનિર્વાણમ્ ।  
 ઇપઃ પ્રણમ્ય ગિરસા સમયમિમં જૃણુત વક્ષ્યામિ ॥ ૨ ॥

સમયો હ્યાગમઃ । તસ્ય પ્રણામપૂર્વકમાત્મનાભિધાનમત્ર પ્રતિજ્ઞાતમ્ । યુજ્યતે હિ સ  
 પ્રણન્તુમભિધાતું ચાત્તોપદિષ્ટત્વે સતિ સફલત્વાત્ । તત્રાત્તોપદિષ્ટત્વમસ્ય શ્રમણમુરોદ્ધ-  
 તાર્થત્વાત્ । શ્રમણા હિ મહાશ્રમણાઃ સર્વજીવીતરાગાઃ । અર્થઃ પુનરનેકશબ્દસમ્બન્ધેનાભિ-

આ સમયને શિરનમનપૂર્વક ભાખું છું, સૂણુને તમે;  
 જિતવદનતિર્ગત-અર્થમય, ચઉગતિહરણુ, શિવહેતુ છે. ૨.

અન્યથાર્થ :- [શ્રમણમુરોદ્ધતાર્થ] શ્રમણના મુખમાંથી નીકળેલ અર્થમય  
 (-સર્વજ મહામુનિના મુખથી કહેવાયેલા પદાર્થોને કહેનાર), [ચતુર્ગતિનિવારણં] ચાર  
 ગતિનું નિવારણ કરનાર અને [સનિર્વાણમ્] નિર્વાણ સહિત (-નિર્વાણના કારણભૂત)  
 —[ઈમં સમયં] એવા આ સમયને [શિરસા પ્રણમ્ય] શિરસા પ્રણમીને [ઇપ વક્ષ્યામિ]  
 હું તેનું કથન કરું છું, [જૃણુત] તે શ્રવણ કરો.

ટીકા:—મમય એટલે આગમ; તેને પ્રણામ કરીને પોતે તેનું કથન કરશે એમ  
 અહીં (શ્રામદ્વલગવત્કુંદક દાવાર્થદેવે) પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તે (સમય) પ્રણામ કરવાને  
 અને કથન કરવાને યોગ્ય છે, કારણ કે તે “આપ્ત વડે ઉપદિષ્ટ હોવાથી સદ્ગ છે.  
 ત્યાં, તેનું આપ્ત વડે ઉપદિષ્ટપણું એટલા માટે છે કે જેથી તે ‘શ્રમણના મુખમાંથી  
 નીકળેલ અર્થમય’ છે ‘શ્રમણો’ એટલે મહાશ્રમણો—સર્વજીવીતરાગદેવો; અને  
 ‘અર્થ’ એટલે અનેક શબ્દોના સંખધથી કહેવામાં આવતો, વસ્તુપણે એક એવો

આપ્ત = વિશ્વાસપાત્ર. પ્રમાણભૂત, યથાર્થ વક્તા. [સર્વજદેવ સમસ્ત વિશ્વને પ્રત્યેક સમયે  
 સપૂર્ણપણે વ્તાત્તી રૂપા છે અને તેઓ વીતરાગ (મોહગાદેવગદિત) હોવાથી તેમને અસત્ય  
 કહેવાનું લેશમાત્ર પ્રયોજન રહ્યું નથી, તેથી વીતરાગ-સર્વજદેવ ખરેખર આપ્ત છે આવા આપ્ત  
 વડે આગમ ઉપદેશગામા આપ્યું હોવાથી તે (આગમ) સદ્ગ છે ]



ધીયમાનો વસ્તુતયૈકોઽભિધેયઃ । સફલત્વં તુ ચત્સણાં નારકતિર્યગ્મનુપ્યદેવત્વલક્ષણાનાં  
ગતીનાં નિવારણત્વાત્પારતંત્ર્યનિવૃત્તિલક્ષણસ્ય નિર્વાણસ્ય શુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલભ્મરૂપસ્ય  
પરમ્પરયા કારણત્વાત્ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિલક્ષણસ્ય ચ ફલસ્ય સદ્ભાવાદિતિ ॥૨॥

‘મમવાઓ પંચળ્હં સમઝ ત્તિ જિણુત્તમેહં પળ્ણત્તં ।

મો ચેવ હવદિ લોઓ તત્તો અમિઓ અલોઓ સ્વં ॥ ૩ ॥

\* મમવાદઃ સમવાયો વા પંચાના સમય ઇતિ જિનોત્તમૈઃ પ્રજ્ઞપ્તમ્ ।

સ ચ ણ્વ ભવતિ લોકસ્તતોઽમિતોઽલોકઃ સ્વમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ. વળી તેનું ( -સમયનું ) સફળપણુ એટલા માટે છે કે જેથી તે સમય  
(૧) ‘નારકત્વ. તિર્યંચત્વ, મનુષ્યત્વ અને દેવત્વસ્વરૂપ ચાર ગતિઓનું નિવારણ’ કરવાને  
લીધે અને (૨) શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ ‘નિર્વાણનું પરંપરાએ કારણ’ હોવાને  
લીધે (૧) પગ્ત ત્રતાનિવૃત્તિજેતું લક્ષણ છે અને (૨) સ્વત્રતાપ્રાપ્તિ જેતું લક્ષણ છે  
એવા ૬ કળથી સંદિત છે.

ભાવાર્થ.—વીતરાગસર્વજ મહાશ્રમણના મુખથી નીકળેલા શબ્દસમયને કોઈ  
આગત્તભવ્ય પુરુષ સાંભળીને, તે શબ્દસમયના વાચ્યભૂત પંચાસ્તિકાયસ્વરૂપ અર્થ-  
સમયને જાણે છે અને તેની અંદર આવી જતા શુદ્ધજ્ઞવાસ્તિકાયસ્વરૂપ અર્થમાં  
(પદાર્થમાં) વીતરાગ નિર્વિકલ્પ મહાધિ વરે સ્થિત રહીને ચાર ગતિનું નિવારણ  
કરી, નિર્વાણને પામી, સ્વાત્માપન્ન, અનાકુળતાલક્ષણ, અનંત મુખને પ્રાપ્ત કરે છે.  
આ કાળગુથી ડબ્બાગમરૂપ શબ્દસમય નમસ્કાર કરવાને અને વ્યાખ્યાન કરવાને  
યોગ્ય છે. ૩.

મમવાદ વા મમવાય પાંચ તાંગા મમય—ભાખ્યું જિનેઃ

તે લોક છે. આગળ અમાય અલોક આભસ્વરૂપ છે. ૩.

અત્ર શબ્દજ્ઞાનાર્થરૂપેણ ત્રિવિધાઽભિવેચતા સમયશબ્દસ્ય લોકાલોકવિભાગશ્ચા-  
મિહિતઃ ।

તત્ર ચ પञ્ચાનામસ્તિકાયાનાં સમો મધ્યસ્થો રાગદ્વેષાભ્યામનુપહતો વર્ણપદ-  
વાક્યસન્નિવેશવિશિષ્ટઃ પાઠો વાદઃ શબ્દસમયઃ શબ્દાગમ इति યાવત્ । તેષામેવ મિથ્યાદર્શ-  
નોદયોચ્છેદે સત્તિ સમ્યગવાયઃ પરિચ્છેદો જ્ઞાનસમયો જ્ઞાનાગમ इति યાવત્ । તેષામેવા-  
ભિધાનપ્રત્યયપરિચ્છિન્નાનાં વસ્તુરૂપેણ સમવાયઃ સંઘાતોઽર્થસમયઃ સર્વપદાર્થસાર્થ इति

નિરૂપણ [ વા ] અથવા [ સમવાયઃ ] તેમનો સમવાય (-પંચાસ્તિકાયનો સમ્યક્ બોધ  
અથવા સમૂહ) [ સમય ] તે સમય છે [ ઇતિ ] એમ [ જિનોત્તમૈઃ પ્રજ્ઞતમ્ ] જિનપરોએ  
કહ્યું છે. [ સ ચ એવ લોક મવતિ ] તે જ લોક છે ( -પાંચ અસ્તિકાયના સમૂહ જેવડા  
જ લોક છે ); [ તત્ ] તેનાથી આગળ [ અમિતઃ અલોકઃ ] અમાપ અલોક [ સ્વમ્ ]  
આકાશસ્વરૂપ છે.

ટીકા :—અહીં ( આ ગાથામાં ) શબ્દરૂપે, જ્ઞાનરૂપે અને અર્થરૂપે (-શબ્દસમય,  
જ્ઞાનસમય અને અર્થસમય )—એમ ત્રણ પ્રકારનો ‘સમય’ શબ્દનો અર્થ કહ્યો છે  
તથા લોક-અલોકરૂપ વિભાગ કહ્યો છે.

ત્યાં, ( ૧ ) ‘સમ’ એટલે મધ્યસ્થ અર્થાત્ રાગદ્વેષથી વિકૃત નહિ બનેલો; ‘વાદ’  
એટલે વર્ણ ( અક્ષર ), ૫૪ ( શબ્દ ) અને વાક્યના સમૂહવાળો પાઠ. પાંચ અસ્તિકાયનો  
‘સમવાદ’ અર્થાત્ મધ્યસ્થ (-રાગદ્વેષથી વિકૃત નહિ બનેલો ) પાઠ (-મૌખિક કે શાસ્ત્રાદૃઢ  
નિરૂપણ) તે શબ્દસમય છે, એટલે કે શબ્દાગમ તે શબ્દસમય છે. ( ૨ ) મિથ્યાદર્શનના  
દિન્યનો નાશ હોતાં, તે પંચાસ્તિકાયનો જ ‘સમ્યક્ અવાય અર્થાત્ સમ્યક્ જ્ઞાન તે  
જ્ઞાનસમય છે, એટલે કે જ્ઞાનાગમ તે જ્ઞાનસમય છે. ( ૩ ) કથનના નિમિત્તે જણાયેલા તે  
પંચાસ્તિકાયનો જ વસ્તુરૂપે ‘સમવાય અર્થાત્ જથ્થો તે અર્થસમય છે, એટલે કે  
સર્વપદાર્થસમૂહ તે અર્થસમય છે. તેમાં, અહીં ‘જ્ઞાનસમયની પ્રસિદ્ધિ અર્થ’

૧ સમવાય=(૧) સમ + અવાય, સમ્યક્ અવાય, સમ્યક્ જ્ઞાન (૨) જથ્થો, સમૂહ [ આ  
પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ ગાગ્રમા અહીં કાળદ્રવ્ય કે ને દ્રવ્ય હોવા છતાં અગ્નિકાય નથી તેને  
વિવક્ષામાં ગોણું કરીને ‘પંચાગ્નિકાયનો સમવાય તે સમય છે’ એમ કહ્યું છે, માટે ‘જ  
દ્રવ્યનો સમવાય તે સમય છે’ એવા કથનના ભાવ સાથે આ કથનના ભાવનો વિગેધ ન  
સમજવો, માત્ર વિવક્ષાભેદ છે એમ સમજવું. વળી એ જ પ્રમાણે અન્ય રથજે પણ વિવક્ષા  
સમજાવિરુદ્ધ અર્થ સમજાવેલા. ]

યાવત્ । તદ્વ જ્ઞાનમયપ્રમિદ્યર્થ જન્મગામગન્ત્વેનાર્થગપોદગિ તાતુમિતિ ॥ ૩ ॥  
 તસ્યૈવાર્થસમયસ્ય દ્વિવિધ્યં લોકાન્તોક્તિહયાત । ગ પા પચાસિનકાયગાથો  
 યાવાંસ્તાવાલ્લોક્તતઃ પરમમિતોડનનો ગતોક્તઃ, ગ તુ નામાવાયં હિન્તુ  
 તત્સમવાયાતિરિક્તપરિમાણમનન્તક્ષેત્રં સમાકાશમિતિ ॥ ૩ ॥

જાવા પોગલકાયા ધર્માધર્મા તદેવ આગામં ।

અત્થિત્ત્વિહ ચ નિયતા અનન્યમયા અણુમહંતા ॥ ૪ ॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયા ધર્માધર્મો તથૈવ આકાશમ્ ।

અસ્તિત્વે ચ નિયતા અનન્યમયા અણુમહાન્તઃ ॥ ૪ ॥

શબ્દસમયના સખધર્મી અર્થસમય કહેવાનો ( શ્રીમદભગવત્કૃષ્ણકાચાર્યદેવનો )  
 ઇરાદો છે.

હવે, તે જ અર્થસમયનું, 'લોક અને અલોકના ભેદને લીધે દ્વિવિધપણું'  
 છે. તે જ પચાસિકાયસમૂહ જેવડો છે, તેવડો લોક છે. તેનાથી આગળ અમાપ  
 અર્થાત્ અનંત અલોક છે. તે અલોક અભાવમાત્ર નથી પરંતુ પચાસિકાયસમૂહ  
 જેટલું ક્ષેત્ર બાદ કરીને બાકીના અનંત ક્ષેત્રવાળું આકાશ છે ( અર્થાત્ અલોક  
 શૂન્યરૂપ નથી પરંતુ શુદ્ધ આકાશરૂપરૂપ છે. ) ૩.

જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલકાય, ધર્મ, અધર્મ ને આકાશ એ

અસ્તિત્વનિયત, અનન્યમય ને અણુમહાન્ત પદાર્થ છે. ૪.

અન્યથાર્થ :— [ જીવા. ] જીવો, [ પુદ્ગલકાયા. ] પુદ્ગલકાયો, [ ધર્માધર્મો ]  
 ધર્મ, અધર્મ [ તથા એવ ] તેમજ [ આકાશમ્ ] આકાશ [ અસ્તિત્વે નિયતા ]

૧. લોક્યન્તે દૃશ્યન્તે જીવાદિપદાર્થો યથા સ લોકઃ અર્થાત્ જ્યાં જીવાદિપદાર્થો જીવામાં  
 આવે છે તે લોક છે

અત્ર પચ્ચાસ્તિકાયાનાં વિશેષસંજ્ઞા સામાન્યવિશેષાસ્તિત્વં કાયત્વં ચોક્તમ્ ।  
તત્ર જીનાઃ પુદ્ગલાઃ ધર્માધર્મો આકાશમિતિ તેષાં વિશેષસંજ્ઞા અન્વર્થાઃ પ્રત્યેયાઃ ।  
સામાન્યવિશેષાસ્તિત્વશ્ચ તેષામુત્પાદવ્યવધ્રૌવ્યમય્યાં સામાન્યવિશેષસત્તાયાં નિયત-  
ત્વાદ્વચવસ્થિતત્વાદ્વસેયમ્ । અસ્તિત્વે નિયતાનામપિ ન તેષામન્યમયત્વમ્ ,  
યતસ્તે સર્વદેવાનન્યમયા આત્મનિર્વૃત્તાઃ । અનન્યમયત્વેઽપિ તેષામસ્તિત્વનિયતત્વં  
નયપ્રયોગાત્ । ટ્ઠો હિ નયો ભગવતા પ્રણીતો—દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યાયાર્થિકશ્ચ । તત્ર ન  
સ્વલ્લેકનયાયત્તાદેશના કિન્તુ તદુભયાયત્તા । તતઃ પર્યાયાર્થાદેશાદસ્તિત્વે સ્વતઃ  
કથંચિદ્ભિન્નેઽપિ વ્યવસ્થિતાઃ દ્રવ્યાર્થાદેશાત્સ્વયમેવ સન્તઃ સતોઽનન્યમયા

અસ્તિત્વમા નિયત. [ અનન્યમયા ] (અસ્તિત્વથી) અનન્યમય [ ચ ] અને  
[ અગુમહાના ] અણુમહાન ( પ્રદેશે મોટાં ) છે.

ટીકા :—અહીં ( આ ગાથામાં ) પાંચ અસ્તિકાયોની વિશેષસંજ્ઞા, સામાન્ય-  
વિશેષ-અસ્તિત્વ તથા કાયત્વ કહેલ છે.

ત્યાં, જીવો, પુદ્ગલો, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ—એ તેમની વિશેષ-  
સંજ્ઞાઓ I અન્યર્થ અણુવી.

તેઓ ઉત્પાદ-વ્યવ-ધ્રૌવ્યમયી સામાન્યવિશેષસત્તામાં નિયત—વ્યવસ્થિત  
( નિશ્ચિત રહેલાં ) હોવાથી તેમને સામાન્યવિશેષ-અસ્તિત્વ પણ છે એમ નક્કી કરવું .  
તેઓ અસ્તિત્વમાં નિયત હોવા છતાં ( જેમ વાસણમાં રહેલું ધી વાસણથી અન્યમય  
છે તેમ ) અસ્તિત્વથી અન્યમય નથી; કારણ કે તેઓ સદાય પોતાથી નિષ્પન્ન ( અર્થાત્  
પોતાથી સત ) હોવાને લીધે ( અસ્તિત્વથી ) અનન્યમય છે ( જેમ અગ્નિ ઉષ્ણતાથી  
અનન્યમય છે તેમ ). ‘ અસ્તિત્વથી અનન્યમય ’ હોવા છતાં તેમનું ‘ અસ્તિત્વમાં  
નિયતપણું ’ નયપ્રયોગથી છે. એ નયો ભગવાને કહ્યા છે—દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. ત્યાં  
કથન એક નયને આધિન હોવું નથી પરંતુ તે બન્ને નયોને આધીન હોય છે. માટે  
તેઓ પર્યાયાર્થિક કથનથી જે પોતાથી કથચિત્ ભિન્ન પણ છે એવા અસ્તિત્વમાં  
વ્યવસ્થિત ( નિશ્ચિત રહેલાં ) છે અને દ્રવ્યાર્થિક કથનથી સ્વયમેવ સત ( -વિદ્યમાન,  
હયાત ) હોવાને લીધે અસ્તિત્વથી અનન્યમય છે.

\* અણુમહાન = (૧) પ્રદેશે મોટા અર્થાત્ અનેકપ્રદેશી. (૨) એકપ્રદેશી ( વ્યક્તિ - અપેક્ષાએ )  
તેમ જ અનેક પ્રદેશી ( શક્તિ-અપેક્ષાએ )

I અન્યર્થ = અર્થને અનુસરતી, અર્થ પ્રમાણે ( પાંચ અસ્તિકાયોનાં નામો તેમના અર્થ  
અનુસાર છે )

મવન્તીતિ । કાયત્વમપિ તેપામણુમહત્તાન્ । ષમ્પોત્તવ પદેજા મર્ગોત્તમર્ગી ।  
 નિર્વિભાગાંગાસ્તૈ મહાન્તોડગુમહાન્તઃ પ્રદેજગવતા-મજ્જા ડનિ મિલ્લ તેજા ડાપત્તમ ।  
 અણુમ્યાં મહાન્ત ડતિ વ્યુત્પત્ત્યા દ્રવણુપુદ્ગલમ્પ્રજ્ઞાનામપિ તથાપિ નમ । અણુતવ  
 મહાન્તશ્ચ વ્યક્તિગતિરુપામ્યામિતિ પરમાણનાપેક્ષપ્રદેજાન્પરુપેડિતિ તત્તિગિઃ ।  
 વ્યક્ત્યપેક્ષયા ગત્યપેક્ષયા ચ પ્રદેજગવતાત્મજ્ઞસ્ય મહત્તમ્યામાના કાયાણનાપ-  
 સ્તિત્વનિયતત્વેડવ્યકાયત્વમનેનૈવ માનિતમ્ । અત્ત પ્તવ તેપામણિત્તવપ્રકરણે  
 સતામણ્યુપાદાનમિતિ ॥ ૪ ॥

તેમને કાયપણું પણ છે કારણ કે તેઓ આણુમહાન છે. આડી આણુઓ  
 એટલે પ્રદેશો—મૂર્ત અને અમૂર્ત નિર્વિભાગ ( નાનામાં નાના ) અંગો. તેમના વડે  
 (-બહુ પ્રદેશો વડે) મહાન હોય તે આણુમહાન; એટલે કે પ્રદેશપ્રચારક  
 (-પ્રદેશોના સમૂહમય) હોય તે આણુમહાન. આ રીતે તેમને ( ઉપર્યુક્ત પાંચ ડગલે )  
 કાયત્વ સિદ્ધ થયું. ( ઉપર જે આણુમહાનની વ્યુત્પત્તિ કરી તેમા આણુઓને અર્થાત્  
 પ્રદેશોને માટે બહુવચન વાપર્યું છે અને સસ્કન ભાષાના નિયમ પ્રમાણે બહુવચનમાં  
 દ્વિવચન સમાતું નથી તેથી હવે વ્યુત્પત્તિમાં જરા ભાષાનો ફર કરીને દ્વિ-આણુક સ્કંધોને  
 પણ આણુમહાન બતાવીને તેમનું કાયત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. એ આણુઓ  
 (-એ પ્રદેશો) વડે મહાન હોય તે આણુમહાન—એવી વ્યુત્પત્તિથી દ્વિ-આણુક  
 પુદ્ગલસ્કંધોને પણ ( આણુમહાનપણુ હોવાથી ) કાયત્વ છે. ( હવે પરમાણુઓને  
 આણુમહાનપણું કઈ રીતે છે તે બતાવીને પરમાણુઓનું પણ કાયત્વ સિદ્ધ કરનામાં  
 આવે છે. ) વ્યક્તિ અને શક્તિરૂપે ‘ આણુ તેમ જ મહાન ’ હોવાથી ( અર્થાત્  
 પરમાણુઓ વ્યક્તિરૂપે એકપ્રદેશી અને શક્તિરૂપે અનેકપ્રદેશી હોવાથી ) પરમાણુઓને  
 પણ, તેમને એકપ્રદેશાત્મકપણુ હોવા છતાં પણ, ( આણુમહાનપણુ સિદ્ધ થવાથી )  
 કાયત્વ સિદ્ધ થાય છે. કાળાણુઓને વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ તેમ જ શક્તિ અપેક્ષાએ પ્રદેશ-  
 પ્રચારક મહાનપણુનો અભાવ હોવાથી, જોકે તેઓ અસ્તિત્વમાં નિયત છે તોપણ,  
 તેમને અકાયત્વ છે એમ આનાથી જ (-આ કથનથી જ ) સિદ્ધ થયું. માટે જ, જોકે  
 તેઓ સત્ ( વિદ્યમાન ) છે તોપણ, તેમને અસ્તિકાયતા પ્રકરણમાં લીધા નથી.

ભાવાર્થ — પાંચ અસ્તિકાયોનાં નામ જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને  
 આકાશ છે. આ નામો તેમના અર્થ પ્રમાણે છે.

આ પાંચે દ્રવ્યો પર્યાયાર્થિક નયે પોતાથી કથયિત્ ભિન્ન એવા અસ્તિત્વમાં  
 રહેલાં છે અને દ્રવ્યાર્થિક નયે અસ્તિત્વથી અતન્ય છે.

જેમ અતિ સહાઓ ગુણેહિં સહ પજ્જણેહિં વિવિહેહિં ।  
તે હોંતિ અતિકાયા ણિપ્પણં જેહિં તેલોકં ॥ ૫ ॥

ચેવામસ્તિ સ્વભાવઃ ગુણૈઃ સહ પર્યયૈર્વિવિધૈઃ ।

તે ભવન્ત્યસ્તિકાયાઃ નિપ્પણં ચૈત્તૈલોક્યમ્ ॥ ૫ ॥

વળી આ પાંચે દ્રવ્યો કાયત્વવાળાં છે કારણ કે તેઓ અણુમહાન છે. તેઓ અણુમહાન કઈ રીતે છે તે બતાવવામાં આવે છે:—અણુમહાન્તઃ\*ની વ્યુત્પત્તિ ત્રણ પ્રકારે છે (૧) અણુમિઃ મહાન્તઃ અણુમહાન્તઃ અર્થાત્ જેઓ બહુ પ્રદેશો વડે (એથી વધારે પ્રદેશો વડે) મોટા હોય તેઓ અણુમહાન છે. આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જીવો, ધર્મ અને અધર્મ અસંખ્યપ્રદેશી હોવાથી અણુમહાન છે; આકાશ અને ત-પ્રદેશી હોવાથી અણુમહાન છે; અને ત્રિ-અણુક રક્ધથી માંડીને અને તાણુક રક્ધ સુધીના બધા રક્ધો બહુપ્રદેશી હોવાથી અણુમહાન છે. (૨) અણુગ્યામ્ મહાન્તઃ અણુમહાન્તઃ અર્થાત્ જેઓ બે પ્રદેશો વડે મોટા હોય તેઓ અણુમહાન છે. આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે દ્વિ-અણુક રક્ધો અણુમહાન છે. (૩) અણવશ્ચ મહાન્તશ્ચ અણુમહાન્તઃ અર્થાત્ જેઓ અણુરૂપ (એકપ્રદેશી) પણ હોય અને મહાન (અનેકપ્રદેશી) પણ હોય તેઓ અણુમહાન છે. આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પરમાણુઓ અણુમહાન છે, કારણ કે વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ તેઓ એકપ્રદેશી છે અને શક્તિ-અપેક્ષાએ અનેક-પ્રદેશી પણ (ઉપચાન્ધી) છે. આ રીતે ઉપયુક્ત પાંચે દ્રવ્યો અણુમહાન હોવાથી કાયત્વવાળાં છે એમ સિદ્ધ થયું.

કાળાણુને અસ્તિત્વ છે પરંતુ કોઈ પ્રકારે પણ કાયત્વ નથી, તેથી તે દ્રવ્ય છે પણ અસ્તિકાય નથી. ૪.

વિધવિધ ગુણો ને પર્યાયો સહ જે અનન્યપણું ધરે,  
તે અસ્તિકાયો જાણવા, ત્રેલોકચરચના જે વડે. ૫.

અન્વયાર્થઃ:—[ ચેવામ્ ] જેમને [ વિવિધૈઃ ] વિવિધ [ ગુણૈઃ ] ગુણો અને [ પર્યાયૈઃ ] પર્યાયો (—પ્રવાહકમના તેમ જ વિસ્તારકમના અંગો) [ સહ ] સાથે

\* પર્યાયઃ(પ્રવાહકમના તેમ જ વિસ્તારકમના) નિર્વિભાગ અંગો. [ પ્રવાહકમના અંગો તેા દ્રવ્યે દ્રવ્યને હોય છે, પરંતુ વિગ્નાન્કમના અંગો અસ્તિકાયને જ હોય છે. ]



સન્નિહિતશક્તેસ્તદ્નુમીયત એવ । પુદ્ગલાનામપૂર્વાધોમધ્યલોકવિભાગરૂપપરિણત-  
મહાસ્કન્ધત્વપ્રાપ્તિવ્યક્તિશક્તિયોગિત્વાત્તથાવિધા સાવયવત્વસિદ્ધિરસ્યેવેતિ ॥ ૫ ॥

તે ચેવ અસ્તિકાયા તેકાલિયમાવપરિણતા ણિજ્ઞા ।

ગચ્છન્તિ દ્રવ્યમાવં પરિવર્તનલિંગમંજુતા ॥ ૬ ॥

તે ચૈવાસ્તિકાયાઃ ત્રૈકાલિકમાવપરિણતા નિત્યાઃ ।

ગચ્છન્તિ દ્રવ્યમાવં પરિવર્તનલિંગસંયુક્તાઃ ॥ ૬ ॥

અત્ર પञ્ચાસ્તિકાયાનાં કાલસ્ય ચ દ્રવ્યત્વસુક્તમ્ ।

દ્રવ્યાણિ हि सहक्रमभुवां गुणपर्यायाणामनन्यतयाधारभूतानि भवन्ति । ततो

જ શકાય છે. પુદ્ગલો પણ ઊર્ધ્વ-અધો-મધ્ય એવા લોકના ( ત્રણ ) વિભાગરૂપે પરિણત મહાસ્કન્ધપણાની પ્રાપ્તિની વ્યક્તિવાળાં અથવા શક્તિવાળાં હોવાથી તેમને પણ તેવી ( કાયત્વ નામની ) સાવયવપણાની સિદ્ધિ છે જ. ૫.

તે અસ્તિકાય ત્રિકાળભાવે પરિણમે છે, નિત્ય છે;

એ પાંચ તેમ જ કાળ વર્તનલિંગ સર્વે દ્રવ્ય છે. ૬.

અન્યથાર્થઃ— [ ત્રૈકાલિકમાવપરિણતાઃ ] જે ત્રણ કાળના ભાવરૂપે પરિણમે છે તેમ જ [ નિત્યાઃ ] નિત્ય છે [ તે ચ એવ અસ્તિકાયાઃ ] એવા તે જ અસ્તિકાયો, [ પરિવર્તનલિંગસંયુક્તાઃ ] પરિવર્તનલિંગ ( કાળ ) સહિત, [ દ્રવ્યમાવં ગચ્છન્તિ ] દ્રવ્યપણાને પામે છે ( અર્થાત્ તે હવે દ્રવ્યો છે ).

ટીકા.— આહી પાંચ અસ્તિકાયોને તથા કાળને દ્રવ્યપણું કહ્યું છે.

દ્રવ્યો ખરેખર સહભાવી ગુણોને તથા ક્રમભાવી પર્યાયોને અનન્યપણે આધારભૂત છે. તેથી વર્તી ચૂકેલા, વર્તતા અને ભવિષ્યમાં વર્તનારા ભાવોના-પર્યાયોના

અનન્યપણે = અલિપ્તપણે. [ જેમ અગ્નિ આધાર છે અને ઉપયુક્તા આધેય છે છતાં તેઓ અલિપ્ત છે, તેમ દ્રવ્ય આધાર છે અને ગુણપર્યાયો આધેય છે છતાં તેઓ અલિપ્ત છે. ]



વૃત્તવર્તમાનવર્તિષ્યમાણાનાં ભાવાનાં પર્યાયાણા મારુપેણ પરિવર્તનાર્થમ્પ્રાપ્તિમાણા  
પરિવર્તનલિંગસ્ય કાલસ્ય ચાસ્તિ દ્રવ્યત્વમ્ । ન ચ તેષાં ભૂતભવરૂપિણ્યદ્વાનામના  
પરિણમમાનાનામનિત્યત્વમ્, યતસ્તે ભૂતભવરૂપિણ્યદ્વાનાવસ્થામ્પિ પ્રતિનિયતમ્પર્યા-  
પરિત્યાગાન્નિત્યા એવ । અત્ર કાલઃ પુદ્ગલાદિપરિવર્તનનેતુન્ના-પુદ્ગલાદિપરિવર્તનગમ્ય-  
માનપર્યાયત્વાચાસ્તિકાચેષ્વન્તર્ભાવર્થં સ પરિવર્તનલિંગ ઇત્યુક્ત ઇતિ ॥ ૬ ॥

સ્વરૂપે પરિણુમતાં હોવાને કીધે (પાંચ) અસ્તિકાચો અને 'પરિવર્તનલિંગ' કાળ  
(તે છથે) દ્રવ્યો છે. ભૂત, વર્તમાન ને ભાવી ભાવોસ્વરૂપે પરિણુમતાં હોવાથી તેઓ  
કાંઈ અનિત્ય નથી, કારણ કે ભૂત, વર્તમાન ને ભાવી ભાવરૂપ અવસ્થાઓમાં  
પણ પ્રતિનિયત (-પ્રેરણાતાના નિશ્ચિત) સ્વરૂપને નાહિ છોડતાં હોવાથી તેઓ  
નિત્ય જ છે

અહીં કાળ પુદ્ગલાદિના પરિવર્તનને હેતુ હોવાથી તેમ જ પુદ્ગલાદિના  
પરિવર્તન દ્વારા તેના પર્યાયો ગમ્ય થતા (જાણાતા) હોવાથી, તેના અસ્તિકાચોમાં  
સમાવેશ કરવા અર્થે, તેને 'પરિવર્તનલિંગ' કહ્યો છે. [ પુદ્ગલાદિ અસ્તિકાચોનું  
વર્ણન કરતાં તેમનું પરિવર્તન (પરિણુમન) વર્ણવવું જોઈએ અને તેમનું પરિવર્તન  
વર્ણવતાં તે પરિવર્તનમાં નિમિત્તભૂત પદાર્થને (કાળને) અથવા તે પરિવર્તન દ્વારા  
જેના પર્યાયો વ્યક્ત થાય છે તે પદાર્થને (કાળને) વર્ણવવો અસ્થાને ન ગણાય.  
આ રીતે પચાસ્તિકાચના વર્ણનની અદર કાળના વર્ણનનો સમાવેશ કરવો અનુચિત  
નથી એમ દર્શાવવા અર્થે આ ગાથાસૂત્રમાં કાળ માટે 'પરિવર્તનલિંગ' શબ્દ  
વાપર્યો છે. ] ૬.

૧ પરિવર્તનલિંગ = પુદ્ગલાદિનું પરિવર્તન જેનું લિંગ છે તે, પુદ્ગલાદિના પરિણુમન દ્વારા જે  
જણાય છે તે. (લિંગ = ચિહ્ન; સૂચક, ગમક, ગમ્ય કરાવનાર, જણાવનાર, ઓળખાવનાર)

\* (૧) જો પુદ્ગલાદિનું પરિવર્તન થાય છે તો તેનું કાંઈ નિમિત્ત હોવું જોઈએ—એમ  
પરિવર્તનરૂપી ચિહ્ન દ્વારા કાળનું અનુમાન થાય છે (જેમ ધુમડાડાંથી ચિહ્ન દ્વારા  
અગ્નિનું અનુમાન થાય છે તેમ), તેથી કાળ 'પરિવર્તનલિંગ' છે (૨) વળી પુદ્ગલાદિના  
પરિવર્તન દ્વારા કાળના પર્યાયો (-થોડો વખત, 'ઘણો વખત' એવી કાળની અવસ્થાઓ)  
ગમ્ય થાય છે તેથી પણ કાળ 'પરિવર્તનલિંગ' છે.

અળોળ્લં પવિસંતા દેંતા ઓગાસમળ્લમળ્લસમ્ ।

સેલંતા વિ ય ણિત્તં સગં સમાવં ણ વિજહંતિ ॥ ૭ ॥

અન્યોઽન્યં પ્રવિગન્તિ દ્વદન્ત્યવકાશમન્યોઽન્યસ્ય ।

મિલ્લન્ત્યપિ ચ નિન્યં સ્વકં સ્વમાવં ન વિજહન્તિ ॥ ૭ ॥

અત્ર પળ્લાં દ્રવ્યાળાં પરસ્પરમત્યન્તસંકરેઽપિ પ્રતિનિયતસ્વરૂપાદપ્રચ્યવનમુક્તમ્ ।

અતઃ એવ તૈષાં પરિણામવચ્ચેઽપિ પ્રાગ્નિત્યત્વમુક્તમ્ । અતઃ એવ ચ ન તૈષામેકત્વા-  
પત્તિર્ન ચ જીવકર્મજોર્વ્યવહારનયાદેગાદેકત્વેઽપિ પરસ્પરસ્પરોપાદાનમિતિ ॥૭॥

અન્યોન્ય થાય પ્રવેશ, એ અન્યોન્ય દે અવકાશને,

અન્યોન્ય મિલન. છતાં કદી છોડે ન આપસ્વભાવને. ૭.

અન્વયાર્થ:-[અન્યોન્યં પ્રવિગન્તિ] તેઓ એકબીજામાં પ્રવેશ કરે છે,  
[અન્યો યસ્ય] અન્યોન્ય [અવકાશમ્ દ્વદન્તિ] અવકાશ આપે છે, [મિલન્તિ] પરસ્પર  
(સ્તીરનીરવત) મળી જાય છે, [અપિ ચ] તોપણ [નિન્યં] સદા [સ્વકં સ્વમાવં]  
પોતપોતાના સ્વભાવને [ન વિજહન્તિ] છોડતાં નથી.

ટીકા:-અહીં ૭ ડ્રવ્યોને પરસ્પર અત્યંત સંકર હોવા છતાં તેઓ  
પ્રતિનિયત (-પોતપોતાના નિશ્ચિત) સ્વરૂપથી સ્થિત થતાં નથી એમ કહ્યું છે.  
તેથી જ (-પોતપોતાના સ્વભાવથી સ્થિત નહિ થતાં હોવાથી જ), પરિણામવાળાં  
હોવા છતાં પણ, તેઓ નિત્ય છે એમ પૂર્વે (કઠી ગાથામાં) કહ્યું હતું; અને તેથી જ  
તેઓ એકપણ પામતાં નથી, અને જોડે જીવ તથા કર્મને વ્યવહારતયના કથનથી  
એકપણ (કહેવામાં આવે) છે તોપણ તેઓ (જીવ તથા કર્મ) એકબીજાના સ્વરૂપને  
ચાલતાં નથી ૭.



પરમાર્થતસ્ત્રિતયીમવસ્થાં વિશ્રાણં વસ્તુ સદવ્વોદ્યમ્ । અતઃ એવં સત્તાપ્યુત્પાદવ્યય-  
ધ્રોવ્યાત્મિકાઽવ્વોદ્ધવ્યા, માવમાવવતોઃ કથંચિદેકસ્વરૂપત્વાત્ । સા ચ ત્રિલક્ષણસ્ય  
સમસ્તસ્યાપિ વસ્તુવિસ્તારસ્ય સાદૃશ્યસૂચકત્વાદેકા । સર્વપદાર્થસ્થિતા ચ ત્રિલક્ષણસ્ય  
સદિત્યભિધાનસ્ય સદિતિ પ્રત્યયસ્ય ચ સર્વપદાર્થેષુ તન્મૂલસ્યૈવોપલમ્ભાત્ ।  
સવિશ્વરૂપા ચ વિશ્વસ્ય સમસ્તવસ્તુવિસ્તારસ્યાપિ રૂપૈસ્ત્રિલક્ષણૈઃ સ્વભાવૈઃ સહ  
વર્તમાનત્વાત્ । અનન્તપર્યાયા ચાનન્તાભિર્દ્રવ્યપર્યાયવ્યક્તિભિસ્ત્રિલક્ષણાભિઃ પરિગમ્ય-  
માનત્વાત્ । એવંભૂતાપિ સા ન ક્ષણં નિરુદ્ધા કિન્તુ સપ્રતિપક્ષા । પ્રતિપક્ષો  
હ્યસત્તા સત્તાયાઃ, અત્રિલક્ષણત્વં ત્રિલક્ષણાયાઃ, અનેકત્વમેકસ્યાઃ, એકપદાર્થસ્થિતત્વ

હાપજતી—એ રીતે એક જ કાળે પરમાર્થ ત્રેવડી ( ત્રણ અશયાળી ) અવસ્થાને  
ધરતી વસ્તુ સત્ જાણવી. તેથી જ ‘સત્તા’ પણ ‘ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યાત્મક (ત્રિલક્ષણા)  
જાણવી, કારણ કે ‘ભાવ અને ભાવવાનતું કથયિત્ એક સ્વરૂપ હોય છે. વળી તે  
(સત્તા) ‘એક’ છે, કારણ કે તે ત્રિલક્ષણવાળા સમસ્ત વસ્તુવિસ્તારતું સાદૃશ્ય સૂચવે છે.  
વળી તે (સત્તા) ‘સર્વપદાર્થસ્થિત’ છે, કારણ કે તેના કારણે જ (સત્તાને લીધે જ)  
સર્વ પદાર્થોમાં (ત્રિલક્ષણની (ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યાત્મની), ‘સત્, એવા કથનની અને  
‘સત્’ એવી પ્રતીતિની ઉપસાધિ થાય છે. વળી તે (સત્તા) ‘સવિશ્વરૂપ’ છે,  
કારણ કે તે વિશ્વનાં રૂપો સહિત અર્થાત્ સમસ્ત વસ્તુવિસ્તારના ત્રિલક્ષણવાળા  
સ્વભાવો સહિત વર્તે છે. વળી તે (સત્તા) ‘અનતપર્યાયમય’ છે, કારણ કે તે  
ત્રિલક્ષણવાળી અનંત દ્રવ્યપર્યાયરૂપ વ્યક્તિઓથી વ્યાપ્ત છે. ( આ પ્રમાણે ૨સામાન્ય-  
વિશેષાત્મક સત્તાતું તેના સામાન્ય પડખાની અપેક્ષાએ અર્થાત્ મહાસત્તારૂપ પડખાની  
અપેક્ષાએ વર્ણન થયું. )

આવી હોવા છતાં તે ખરેખર ૩.નિરુદ્ધ નથી પરંતુ ૪.સપ્રતિપક્ષ છે.  
(૧) સત્તાને અસત્તા પ્રતિપક્ષ છે; (૨) ત્રિલક્ષણને અત્રિલક્ષણપણુ પ્રતિપક્ષ છે.

૧. સત્તા ભાવ છે અને વસ્તુ ભાવવાન છે.

૨. અહીં ‘સામાન્યાત્મક’નો અર્થ ‘મહા’ સમજવો અને ‘વિશેષાત્મક’નો અર્થ ‘અવાન્તર’  
સમજવો. સામાન્ય વિશેષતા બીજા અર્થો અહીં ન સમજવા.

૩. નિરુદ્ધ=અ કુશળ વિનાની; વિરુદ્ધ પક્ષ વિનાની, નિ પ્રતિપક્ષ [સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા  
ઉપર વર્ણવી તેવી હોવા છતાં સર્વથા તેવી નથી, કથયિત્ (સામાન્ય-અપેક્ષાએ) તેવી છે.  
અને કથયિત્ (વિશેષ-અપેક્ષાએ) વિરુદ્ધ પ્રકારની છે ]

૪. સપ્રતિપક્ષ=પ્રતિપક્ષ સહિત; વિપક્ષ સહિત વિરુદ્ધ પક્ષ સહિત

સર્વપદાર્થસ્થિતાયાઃ, એકરૂપત્વં સર્વવિધરૂપાઃ, એકરૂપગતિમનનત્પર્યાગાયા ઇતિ । દ્વિવિધા हि सत्ता—महामत्तावान्तरसत्ता च । तत्र मत्तेपदार्थमार्थव्यापिनी सादृश्यास्तित्वसूचिका महासत्ता प्रोक्तैः । अग्रा न् प्रतिनियतवस्तुनिर्निष्पत्त्यास्तित्वसूचिकाऽवान्तरसत्ता । तत्र महासत्ताऽवान्तरसत्तारूपेणाऽमत्ताऽवान्तरसत्ता च महासत्तारूपेणाऽसत्तेत्यसत्ता सत्तायाः । येन स्वरूपेणात्पादस्तत्तथोत्पादकलक्षणमेव, येन स्वरूपेणाच्छेदस्तत्तथोच्छेदकलक्षणमेव, येन स्वरूपेण ध्रौव्यं तत्तथा ध्रौव्यैकलक्षणमेव, तत उत्पद्यमानोच्छिद्यमानावतिष्ठमानानां वस्तुनः स्वरूपाणां प्रत्येकं त्रैलक्षण्यभावादत्रिलक्षणत्वं त्रिलक्षणायाः । एकस्य वस्तुनः स्वरूपमत्ता नान्यस्य वस्तुनः स्वरूपसत्ता भवतीत्यनेकत्वमेकस्याः । प्रतिनियतपदार्थस्थिता-

( ૩ ) એકને અનેકપણું પ્રતિપક્ષ છે; ( ૪ ) સર્વપદાર્થસ્થિતને એકપદાર્થસ્થિતપણું પ્રતિપક્ષ છે; ( ૫ ) સર્વવિધરૂપને એકરૂપપણું પ્રતિપક્ષ છે, ( ૬ ) અનતપર્યાયમયને એકપર્યાયમયપણું પ્રતિપક્ષ છે.

( ઉપર્યુક્ત સપ્રતિપક્ષપણું સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવે છે:- ) મત્તા દ્વિવિધ છે મહાસત્તા અને અવાન્તરસત્તા. તેમાં, સર્વપદાર્થસમૂહમાં વ્યાપનારી, સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વને સૂચવનારી મહાસત્તા ( સામાન્યસત્તા ) તે કહેવાઈ જાય. બીજી, પ્રતિનિશ્ચિત ( -એકેક નિશ્ચિત ) વસ્તુમાં રહેનારી, સ્વરૂપ-અસ્તિત્વને સૂચવનારી અવાન્તરસત્તા ( વિશેષસત્તા ) છે. ( ૧ ) ત્યાં મહાસત્તા અવાન્તરસત્તારૂપે અસત્તા છે અને અવાન્તરસત્તા મહાસત્તારૂપે અસત્તા છે તેથી સત્તાને અસત્તા છે ( અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી 'સત્તા' છે તે જ અવાન્તરસત્તારૂપ પણ હોવાથી 'અસત્તા' પણ છે ). ( ૨ ) જે સ્વરૂપે ઉત્પાદ છે તેનું ( -તે સ્વરૂપનું ) તે રીતે ઉત્પાદ એક જ લક્ષણ છે, જે સ્વરૂપે વ્યય છે તેનું ( -તે સ્વરૂપનું ) તે રીતે વ્યય એક જ લક્ષણ છે અને જે સ્વરૂપે ધ્રૌવ્ય છે તેનું ( -તે સ્વરૂપનું ) તે રીતે ધ્રૌવ્ય એક જ લક્ષણ છે તેથી વસ્તુના ઊપજતા, નષ્ટ થતા અને ધ્રુવ રહેતા સ્વરૂપોમાંના પ્રત્યેકને ત્રિલક્ષણનો અભાવ હોવાથી ત્રિલક્ષણ ( સત્તા ) ને અત્રિ-લક્ષણપણું છે. ( અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી 'ત્રિલક્ષણ' છે તે જ અહીં કહેલી અવાન્તરસત્તારૂપ પણ હોવાથી 'અત્રિલક્ષણ' પણ છે ). ( ૩ ) એક વસ્તુની સ્વરૂપસત્તા અન્ય વસ્તુની સ્વરૂપસત્તા નથી તેથી એક ( સત્તા ) ને અનેકપણું છે ( અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી 'એક' છે તે જ અહીં કહેલી અવાન્તરસત્તારૂપ પણ હોવાથી 'અનેક' પણ છે ).

ભિરેવ સત્તાભિઃ પદાર્થાનાં પ્રતિનિયમો ભવતીત્યેકપદાર્થસ્થિતત્વં સર્વપદાર્થ-  
સ્થિતાયાઃ । પ્રતિનિયતૈકરૂપાભિરેવ સત્તાભિ પ્રતિનિયતૈકરૂપત્વં વસ્તુનાં ભવતીત્યેક-  
રૂપત્વં સવિધરૂપાયાઃ । પ્રતિપર્યાયનિયતભિરેવ સત્તાભિઃ પ્રતિનિયતૈકપર્યાયાણામા-  
નન્ત્યં ભવતીત્યેકપર્યાયત્વમનન્તપર્યાયાયાઃ । इति सर्वमनवद्यं सामान्यविशेषप्ररूपण-  
प्रवणनयद्वयायत्तत्वात्तद्गेनायाः ॥ ૮ ॥

(૪) પ્રતિનિશ્ચિત ( -વ્યક્તિગત નિશ્ચિત ) પદાર્થમાં સ્થિત સત્તાઓ વડે જ પદાર્થોનું પ્રતિનિશ્ચિતપણું ( -ભિન્નભિન્ન નિશ્ચિત વ્યક્તિત્વ ) હોય છે તેથી સર્વપદાર્થસ્થિત- ( સત્તા ) ને એકપદાર્થસ્થિતપણું છે (અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી ' સર્વપદાર્થસ્થિત ' છે તે જ અહીં કહેલી અવાન્તરસત્તારૂપ પણ હોવાથી ' એકપદાર્થસ્થિત ' પણ છે. ) ( ૫ ) પ્રતિનિશ્ચિત એક એક રૂપવાળી સત્તાઓ વડે જ વસ્તુઓનું પ્રતિનિશ્ચિત એક એક રૂપ હોય છે તેથી સવિધરૂપ ( સત્તા ) ને એકરૂપપણું છે (અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી ' સવિધરૂપ ' છે તે જ અહીં કહેલી અવાન્તરસત્તારૂપ પણ હોવાથી ' એકરૂપ ' પણ છે. ) ( ૬ ) પ્રત્યેક પર્યાયમાં રહેલી ( વ્યક્તિગત ભિન્નભિન્ન ) સત્તાઓ વડે જ પ્રતિનિશ્ચિત એક એક પર્યાયોનું અનત- પણું થાય છે તેથી અનતપર્યાયમય ( સત્તા ) ને એકપર્યાયમયપણું છે. (અર્થાત્ જે સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી ' અનતપર્યાયમય ' છે તે જ અહીં કહેલી અવાન્તરસત્તારૂપ પણ હોવાથી ' એકપર્યાયમય ' પણ છે. )

આ રીતે બધું નિગ્ધ છે (અર્થાત્ ઉપર કહેલું સર્વ સ્વરૂપ નિર્દોષ છે, નિર્બાધ છે. કિંચિત્ વિરોધવાળું નથી) કારણ કે તેનું ( -સત્તાના સ્વરૂપનું ) કથન સામાન્ય અને વિશેષના પ્રકાર પ્રત્યે દળતા બે નયોને આધીન છે.

ભાવાર્થઃ—સામાન્યવિશેષાત્મક સત્તાનાં બે પડખાં છે. એક પડખું તે મહાસત્તા અને બીજું પડખું તે અવાન્તરસત્તા. (૧) મહાસત્તા અવાન્તરસત્તારૂપે અસત્તા છે અને અવાન્તરસત્તા મહાસત્તારૂપે અસત્તા છે, તેથી જો મહાસત્તાને 'મત્તા' કહીએ તો અવાન્તરસત્તાને 'અસત્તા' કહેવાય. (૨) મહાસત્તા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય એવાં ત્રણ લક્ષણવાળી છે તેથી તે 'ત્રિલક્ષણા' છે. વસ્તુના ઊપજતા સ્વરૂપનું ઉત્પાદ જ એક લક્ષણ છે, નષ્ટ થતા સ્વરૂપનું વ્યય જ એક લક્ષણ છે અને ધ્રુવ રહેતા સ્વરૂપનું ધ્રોવ્ય જ એક લક્ષણ છે તેથી તે ત્રણ સ્વરૂપોમાંના પ્રત્યેકની અવાન્તરસત્તા એક જ લક્ષણવાળી હોવાથી 'અત્રિલક્ષણા' છે. (૩) મહાસત્તા સમસ્ત પદાર્થસમૂહમાં 'સત્. સત્. સત્' એવું સમાનપણું દર્શાવતી હોવાથી એક છે. એક વસ્તુની સ્વરૂપસત્તા બીજી કોઈ વસ્તુની સ્વરૂપસત્તા નથી, તેથી જેટલી

દ્રવ્યં સલક્ષણિયં ઉત્પાદવ્યયધ્રુવત્તમંજુતં ।

ગુણપર્યાયાસયં વા જં તં ભળંતિ સન્વદ્ ॥ ૧૦ ॥

દ્રવ્યં સલક્ષણકં ઉત્પાદવ્યયધ્રુવત્ત્વસંયુક્તમ્ ।

ગુણપર્યાયાશ્રયં વા યત્તદ્ભળન્તિ સર્વજ્ઞાઃ ॥ ૧૦ ॥

અત્ર ત્રેષા દ્રવ્યલક્ષણમુક્તમ્ ।

સદ્દ્રવ્યલક્ષણમ્ । ઉક્તલક્ષણાયાઃ સત્તાયા અવિશેષાદ્રવ્યસ્ય સત્સ્વરૂપમેવ લક્ષણમ્ । ન ચાનેકાન્તાત્મકસ્ય દ્રવ્યસ્ય સન્માત્રમેવ મ્ રૂપં યતો લક્ષ્યલક્ષણ-વિભાગાભાવ इति । ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યાણિ વા દ્રવ્યલક્ષણમ્ । એકજાત્યવિરોધિનિ

છે સત્ત્વ લક્ષણ જેહતું, ઉત્પાદવ્યયધ્રુવયુક્ત જે,  
ગુણપર્યાયાશ્રય જેહ, તેને દ્રવ્ય સર્વજ્ઞ કહે. ૧૦.

અન્વયાથ :— [યત્] જે [સલક્ષણકં] ‘સત્’ લક્ષણવાળું છે, [ઉત્પાદવ્યયધ્રુવત્ત્વસંયુક્તમ્] જે ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યસયુક્ત છે [વા] અથવા [ગુણપર્યાયાશ્રયમ્] જે ગુણપર્યાયોનો આશ્રય છે, [તદ્] તેને [સર્વજ્ઞાઃ] સર્વજ્ઞ [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [ભળન્તિ] કહે છે.

ટીકા.—અહી ત્રણ પ્રકારે દ્રવ્યત્વં લક્ષણ કહ્યું છે.

‘સત્’ દ્રવ્યત્વં લક્ષણ છે. પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળી સત્તાથી દ્રવ્ય અલિપ્ત હોવાને લીધે ‘સત્’સ્વરૂપ જ દ્રવ્યત્વં લક્ષણ છે. વળી અનેકાંતાત્મક દ્રવ્યત્વં અત્રમાત્ર જ સ્વરૂપ નથી કે જેથી લક્ષ્યલક્ષણના વિભાગનો અભાવ થાય. (સત્તાથી દ્રવ્ય અલિપ્ત છે તેથી દ્રવ્યત્વં જે સત્તારૂપ સ્વરૂપ તે જ દ્રવ્યત્વં લક્ષણ છે. પ્રશ્ન:—જો સત્તા ને દ્રવ્ય અલિપ્ત છે—સત્તા દ્રવ્યત્વં સ્વરૂપ જ છે, તો ‘સત્તા લક્ષણ છે અને દ્રવ્ય લક્ષ્ય છે’ એવો વિભાગ કઈ રીતે થટે છે? ઉત્તર:—અનેકાંતાત્મક દ્રવ્યનાં અનંત સ્વરૂપો છે, તેમાંથી સત્તા પણ તેતું એક સ્વરૂપ છે; તેથી અનંતસ્વરૂપવાળું દ્રવ્ય લક્ષ્ય છે અને તેતું સત્તા નામતું સ્વરૂપ લક્ષણ છે —એવો લક્ષ્યલક્ષણવિભાગ અવશ્ય થટે છે. આ રીતે અધ્યાયિતપણે સત્ દ્રવ્યત્વં લક્ષણ છે.)

ક્રમશઃ ભાવાનાં સંતાને પૂર્વભાવવિનાશઃ સમુચ્છેદઃ, ઉત્તરભાવપ્રાદુર્ભાવશ્ચ સમુત્પાદઃ, પૂર્વે સમાવોચ્છેદોત્પાદયોરપિ સ્વજાતેરપરિત્યાગો ધ્રોવ્યમ્ । તાનિ સામાન્યાદેશાદ-  
મિદ્ધાનિ વિશેષાદેશાદ્વિદ્ધાનિ યુગપદ્ધાવીનિ સ્વભાવભૂતાનિ દ્રવ્યસ્ય લક્ષણં  
ભવન્તીતિ । ગુણપર્યાયા ચા દ્રવ્યલક્ષણમ્ । અનેકાન્તાત્મકસ્ય વસ્તુનોઽન્વયિનો  
વિશેષા ગ્ણા વ્યતિરેક્ષિણઃ પર્યાયાસ્તે દ્રવ્યે યોગપદ્ધેન ક્રમેણ ચ પ્રવર્તમાનાઃ  
કથશ્ચિદ્વિદ્ધાઃ કથશ્ચિદમિદ્ધાઃ સ્વભાવભૂતાઃ દ્રવ્યલક્ષણતામાપદ્યન્તે । ત્રયાગામપ્યમીપાં  
દ્રવ્યલક્ષણાનામે કસ્વિન્નમિદ્ધિતેઽન્યદુભયમર્થાદેવાપદ્યતે । સચ્ચેદુત્પાદવ્યયધ્રોવ્યવચ્ચ  
ગુણપર્યાયવચ્ચ । ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યવચ્ચેત્સચ્ચ ગુણપર્યાયવચ્ચ । ગુણપર્યાયવચ્ચેત્સચ્ચોત્પાદ-  
વ્યયધ્રોવ્યવચ્ચેતિ । મદ્ધિ નિત્યાનિત્યસ્વભાવત્વાદ્બુવત્વમુત્પાદવ્યયાત્મ કૃતાશ્ચ પ્રથયતિ,

અથવા, ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્ય દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. \*એક જાતિનો અવિરોધક એવો  
જે ક્રમભાવી ભાવોનો પ્રવાહ તેમાં પૂર્વ ભાવનો વિનાશ તે વ્યય છે, ઉત્તર ભાવનો  
પ્રાદુર્ભાવ ( -પછીના ભાવની એટલે કે વર્તમાન ભાવની ઉત્પત્તિ ) તે ઉત્પાદ છે  
અને પૂર્વ-ઉત્તર ભાવોના વ્યય-ઉત્પાદ થતાં પણ સ્વજાતિનો અત્યાગ તે ધ્રોવ્ય છે.  
તે ઉત્પાદ વ્યય-ધ્રોવ્ય—કે જેઓ સામાન્ય આદેશે અભિન્ન છે (અર્થાત્ સામાન્ય કથને  
દ્રવ્યથી અભિન્ન છે), વિશેષ આદેશે (દ્રવ્યથી) ભિન્ન છે, યુગપદ્ધ વર્તે છે અને  
સ્વભાવભૂત છે તેઓ—દ્રવ્યનું લક્ષણ છે.

અથવા, ગુણપર્યાયો દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. અનેકાંતાત્મક વસ્તુના 'અન્વયી  
વિશેષો તે ગુણો છે અને વ્યતિરેકી વિશેષો તે પર્યાયો છે. તે ગુણપર્યાયો ( ગુણો અને  
પર્યાયો )—કે જેઓ દ્રવ્યમાં એકીસાથે અને ક્રમે પ્રવર્તે છે, (દ્રવ્યથી) કથચિત્  
ભિન્ન ને કથચિત્ અભિન્ન છે તથા સ્વભાવભૂત છે તેઓ—દ્રવ્યનું લક્ષણ છે.

દ્રવ્યનાં આ ત્રણે લક્ષણોમાંથી ( સત્, ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્ય અને ગુણપર્યાયો  
એ ત્રણે લક્ષણોમાંથી ) એક કહેતાં બાકીનાં બંને ( વગરકહ્ય ) અર્થથી જ આવી  
જાય છે. જો દ્રવ્ય સત્ હોય, તો તે (૧) ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યવાળું અને (૨) ગુણપર્યાય-  
વાળું હોય; જો ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યવાળું હોય, તો તે (૧) સત્ અને (૨) ગુણપર્યાય-

\* દ્રવ્યમાં ક્રમભાવી ભાવોનો પ્રવાહ એક જાતિને ખડો—તોડો નથી અર્થાત્ જાતિ-અપેક્ષાએ  
સદા એકપણું જ રાખે છે.

૧ અન્વય ને બ્યવિરેકના અર્થ માટે ૧૪ મા પાને ૫૬૬૧૫જી જુઓ.



બુવત્ત્વાત્મકૈર્ગુણૈસ્ત્પાદવ્યયાત્મકૈઃ પર્યાયેઽથ મંદેઽસ્તાશ્ચાભ્યાસિતિ । ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યયાણિ  
 નુ નિત્યાનિત્યસ્વરૂપં પરમાર્થ મદાવેદગન્તિ, ગુણપર્યાયાત્મત્વામનિવન્ધનભૂતાન  
 પ્રથયન્તિ । ગુણપર્યાયાસ્ત્વન્વયવ્યતિરેકિત્વાદ્ધ્રોવ્યોન્પત્તિનિનાગાન મનયન્તિ,  
 નિત્યાનિત્યસ્વભાવ પરમાર્થ સચ્ચોપલક્ષયન્તીતિ ॥ ૧૦ ॥

વાણું હોય; જો ગુણપર્યાયવાણું હોય, તો તે (૧) સત્ અને (૨) ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યવાણું  
 હોય. તે આ પ્રમાણે:—સત્ નિત્યાનિત્યસ્વભાવવાણું હોવાથી (૧) ધ્રોવ્યને અને  
 ઉત્પાદવ્યયાત્મકતાને જાહેર કરે છે તથા (૨) ધ્રોવ્યાત્મક ગુણો અને ઉત્પાદવ્યયાત્મક  
 પર્યાયો સાથે એકત્વ દર્શાવે છે. ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્ય (૧) નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ પારમાર્થિક  
 સત્તને જણાવે છે તથા (૨) પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના કાચબૂત ગુણપર્યાયોને  
 જાહેર કરે છે, ‘ગુણપર્યાયો અન્ય અને વ્યતિરેકવાળા હોવાથી (૧) ધ્રોવ્યને અને  
 ઉત્પાદવ્યયને સૂચવે છે તથા (૨) નિત્યાનિત્યસ્વભાવવાળા પારમાર્થિક સત્તને  
 જણાવે છે.

**ભાવાર્થ:**—દ્રવ્યનાં ત્રણ લક્ષણો છે : સત્. ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્ય અને  
 ગુણપર્યાયો. આ ત્રણે લક્ષણો પરસ્પર અવિનાભાવી છે; જ્યાં એક હોય ત્યાં બાકીનાં  
 બંને નિયમથી હોય છે. ૧૦.

\* પારમાર્થિક=વાસ્તવિક, યથાર્થ; ખરું. (વાસ્તવિક સત્ નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ હોય છે  
 ઉત્પાદવ્યય અનિત્યતાને અને ધ્રોવ્ય નિત્યતાને જણાવે છે તેથી ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્ય નિત્યાનિત્ય-  
 સ્વરૂપ વાસ્તવિક સત્તને જણાવે છે આ રીતે ‘દ્રવ્ય ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યવાણું છે’ એમ  
 કહેતા ‘તે સત્ છે’ એમ પણ વગરકહે જ આવી જાય છે)

■ પોતાના=ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યના. (જો ગુણ હોય તો જ ધ્રોવ્ય હોય અને જો પર્યાયો હોય  
 તો જ ઉત્પાદવ્યય હોય, માટે જો ગુણપર્યાયો ન હોય તો ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્ય પોતાના  
 સ્વરૂપને પામી શકે જ નહિ આ રીતે ‘દ્રવ્ય ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યવાણું છે’ એમ કહેતાં  
 તે ગુણપર્યાયવાણું પણ જાહેર થઈ જાય છે.)

૧. પ્રથમ તો, ગુણપર્યાયો અન્ય દ્વારા ધ્રોવ્યને સૂચવે છે અને વ્યતિરેકદ્વારા ઉત્પાદવ્યયને  
 સૂચવે છે, આ રીતે તેઓ ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યને સૂચવે છે. બીજું, ગુણપર્યાયો અન્ય દ્વારા  
 નિત્યતાને જણાવે છે અને વ્યતિરેક દ્વારા અનિત્યતાને જણાવે છે, આ રીતે તેઓ  
 નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ સત્તને જણાવે છે.

ઉપ્પત્તી વ વિનાશો દ્રવ્યસ્ય ય નતિ અતિ મઞ્માવો ।

વિગમુપ્પાદધુવત્તં કરેતિ તસ્યેવ પજ્જાયા ॥ ૧૧ ॥

ઉત્પત્તિર્વા વિનાશો દ્રવ્યસ્ય ચ નાસ્ત્યસ્તિ સદ્ભાવઃ ।

વિગમોત્પાદધ્રુવત્ત્વં કુર્વન્તિ તસ્યૈવ પર્યાયાઃ ॥ ૧૧ ॥

અત્રોભયનગમ્યાં દ્રવ્યલક્ષણં પ્રવિભક્તમ્ ।

દ્રવ્યસ્ય हि सङ्क्रमप्रवृत्तगुणपर्यायसद्भावरूपस्य त्रिजालावस्थायिनोऽनादिनिधनस्य न समुच्छेदसमुदयो युक्तौ । अथ तस्यैव पर्यायाणां सङ्ग्रहवृत्तिभाजा केषांचित् ध्रौव्य-संभवेऽप्यपरेषा क्रमप्रवृत्तिभाजां विनाशसंभवंसंभावनमुपपन्नम् । ततो द्रव्यार्थार्पणाया-मनुत्पादमनुच्छेदं सत्स्वभावमेव द्रव्यं, तदेव पर्यायार्थार्पणायां सोत्पादं सोच्छेदं चावबोद्धव्यम् । सर्वमेदमनवद्यच्च द्रव्यपर्यायागामभेदात् ॥ ११ ॥

નહિ દ્રવ્યનો ઉત્પાદ અથવા નાશ નહિ, સદ્ભાવ છે.

તેના જ જે પર્યાય તે ઉત્પાદ-લય-ધ્રુવતા કરે ૧૧.

અન્યથાર્થઃ— [દ્રવ્યસ્ય ચ] દ્રવ્યનો [ઉત્પત્તિ.] ઉત્પાદ [વા] કે [વિનાશ:] વિનાશ [ન અસ્તિ] નથી, [સદ્ભાવઃ અસ્તિ] સદ્ભાવ છે, [તસ્ય પચ પર્યાયાઃ] તેના જ પર્યાયો [વિગમોત્પાદધ્રુવત્ત્વં] વિનાશ, ઉત્પાદ અને ધ્રુવતા [કુર્વન્તિ] કરે છે.

ટીકા :—અહીં ખન્ને નયો વડે દ્રવ્યનું લક્ષણ વિલક્ષ્ય કર્યું છે (અર્થાત્ બે નયોની અપેક્ષાથી દ્રવ્યના લક્ષણના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે).

સહવર્તી ગુણો અને ક્રમવર્તી પર્યાયોના સદ્ભાવરૂપ, ત્રિજાળ-અવસ્થાથી (ત્રણે કાળે ટકનારા), અનાદિ-અનંત દ્રવ્યના વિનાશ ને ઉત્પાદ ઉચિત નથી. પરંતુ તેના જ પર્યાયોના—સહવર્તી કેટલાક (પર્યાયો)નું ધ્રૌવ્ય હોવા છતાં પણ ખીજા ક્રમવર્તી (પર્યાયો)ના—વિનાશ ને ઉત્પાદ થવા ઘટે છે. માટે દ્રવ્ય દ્રવ્યાર્થિક આદેશથી (-અથનથી) ઉત્પાદ વિનાનું, વિનાશ વિનાનું, સત્સ્વભાવવાળું જ જાણવું અને તે જ (દ્રવ્ય) પર્યાયાર્થિક આદેશથી ઉત્પાદવાળું અને વિનાશવાળું જાણવું.

—આ બધું નિરવધ (-નિર્દોષ, નિર્બાધ, અવિરુદ્ધ) છે. કારણ કે દ્રવ્ય અને પર્યાયોનો અભેદ (-અભિન્નતા) છે. ૧૧.

પજ્જાયવિજુદં દ્રવ્યં દ્રવ્યવિયુક્તા ય પજ્જાગા નત્થિ ।

દોઢં અણ્ણયુદં માત્રં મપ્પણા પત્તવેતિ ॥ ૧૨ ॥

પર્યાયવિયુત દ્રવ્યં દ્રવ્યવિયુક્તાથ પર્યાયા ન સન્તિ ।

દ્વયોરનન્યભૂતં માત્રં શ્રમણાઃ પ્રરૂપયન્તિ ॥ ૧૨ ॥

અત્ર દ્રવ્યપર્યાયાણામભેદો નિર્દિષ્ટઃ ।

દુગ્ધદધિનવનીતધૃતાદિવિયુતગોરસવત્પર્યાયવિયુતં દ્રવ્યં નાસ્તિ । ગોરસદિયુક્ત-  
દુગ્ધદધિનવનીતધૃતાદિવદ્રવ્યવિયુક્તાઃ પર્યાયા ન સન્તિ । તત્તો દ્રવ્યસ્ય  
પર્યાયાણાઞ્ચાદેશવશાત્કથંચિદ્ગ્રેદેડપ્યેકાસ્તિત્વનિયતત્વાદન્યોન્યાજદ્વનીનાં વસ્તુત્વેન-  
ભેદ ત ॥<sup>૧૨</sup> ॥

પર્યાયવિરહિત દ્રવ્ય નહિ, નહિ દ્રવ્યહીન પર્યાય છે;

પર્યાય તેમ જ દ્રવ્ય કેરી અનન્યતા શ્રમણો કહે. ૧૨.

અન્યથાથઃ—[પર્યાયવિયુત] પર્યાયો રહિત [દ્રવ્ય] દ્રવ્ય [જ] અને  
[દ્રવ્યવિયુક્તાઃ] દ્રવ્ય રહિત [પર્યાયા.] પર્યાયો [ન સન્તિ] હોતાં નથી; [દ્વયા]   
અન્નેનો [અનન્યભૂતં માત્રં] અનન્યભાવ (અનન્યપણું) [શ્રમણાઃ] શ્રમણો  
[પ્રરૂપયન્તિ] પ્રરૂપે છે.

ટીકાઃ—અહીં દ્રવ્ય અને પર્યાયોનો અભેદ દર્શાવ્યો છે.

જેમ દૂધ, દહી, માખણ, ઘી ઇત્યાદિથી રહિત ગોરસ હોતુ નથી તેમ  
પર્યાયોથી રહિત દ્રવ્ય હોતુ નથી; જેમ ગોરસથી રહિત દૂધ, દહી, માખણ, ઘી  
ઇત્યાદિ હોતાં નથી તેમ દ્રવ્યથી રહિત પર્યાયો હોતા નથી. તેથી, જોકે દ્રવ્ય અને  
પર્યાયોનો આદેશવશાત (કથનને વશ) કથયિત ભેદ છે તોપણ, તેઓ એક  
અસ્તિત્વમાં નિયત (-દૃષ્ટપણે રહેલાં) હોવાને લીધે \*અન્યોન્યવૃત્તિ નહિ છાડતાં  
હોવાથી વસ્તુપણે તેમનો અભેદ છે. ૧૨.

† અન્યોન્યવૃત્તિ=એકબીજાના આશ્રયે નભવું તે, એકબીજાના આધારે ટકવું તે, એકબીજાને  
લીધે કયાત રહેવું તે

દ્રવ્યેણ વિના ન ગુણા ગુણોર્હે દ્રવ્યં વિના ન સંભવદિ ।  
અવ્યત્તિરિક્તો ભાવો દ્રવ્યગુણાણં હવદિ તગ્હા ॥ ૧૩ ॥

દ્રવ્યેણ વિના ન ગુ । ગુણેદ્રવ્યં વિના ન સંભવતિ ।

અવ્યત્તિરિક્તો ભાવો દ્રવ્યગુણાના ભવતિ તસ્માત્ ॥ ૧૩ ॥

અત્ર દ્રવ્યગુણાનામભેદો નિર્દિષ્ટઃ ।

પુદ્ગલપૃથગ્ભૂતસ્પર્શાસગન્ધવર્ણવદ્રવ્યેણ વિના ન ગુણાઃ સંભવન્તિ । સ્પર્શરસ-  
ગન્ધવર્ણપૃથગ્ભૂતપુદ્ગલવદુપૈર્વિના દ્રવ્યં ન સંભવતિ । તતો દ્રવ્યગુણાનામપ્યાદેશવશાન્  
કથંચિદ્દેહ્યેકાસ્તિત્વનિયતત્વાદન્યોન્યાજહ્વત્તીનાં વસ્તુત્વેનાભેદ ઇતિ ॥ ૧૩ ॥

નહિ દ્રવ્ય વિણ ગુણ હોય, ગુણ વિણ દ્રવ્ય પણ નહિ હોય છેઃ  
તેથી ગુણો ને દ્રવ્ય કેરી અભિન્નતા નિર્દિષ્ટ છે. ૧૩

અન્યથાર્થઃ— [દ્રવ્યેણ વિના] દ્રવ્ય વિના [ગુણાઃ ન] ગુણો હોતા નથી,  
[ગુણેઃ વિના] ગુણો વિના [દ્રવ્યં ન સંભવતિ] દ્રવ્ય હોતું નથી; [તસ્માત્]  
તેથી[દ્રવ્યગુણાનામ] દ્રવ્ય અને ગુણોનો [અવ્યત્તિરિક્ત ભાવઃ] અવ્યત્તિરિક્તભાવ  
(—અભિન્નપણું) [ભવતિ] છે.

ટીકા :—અહીં દ્રવ્ય અને ગુણોનો અભેદ દર્શાવ્યો છે.

જેમ પુદ્ગલથી પૃથક્ સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ હોતાં નથી તેમ દ્રવ્ય વિના  
ગુણો હોતા નથી; જેમ સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણથી પૃથક્ પુદ્ગલ હોતું નથી તેમ ગુણો  
વિના દ્રવ્ય હોતું નથી. તેથી, જોકે દ્રવ્ય અને ગુણોનો આદેશવશાત્ કથંચિત્ ભેદ  
છે તોપણ, તેઓ એક અસ્તિત્વમાં નિયત હોવાને લીધે અન્યોન્યવૃત્તિ નહિ છાડતાં  
હોવાથી વસ્તુપણે તેમના પણ અભેદ છે (અર્થાત્ દ્રવ્ય અને પર્યાયોની માફક દ્રવ્ય  
અને ગુણોનો પણ વસ્તુપણે અભેદ છે). ૧૩.

મિય અતિય ણતિય ઉદયં અવ્યક્તં પુગો ય તત્તિદયં ।  
દ્રવ્યં ચ મત્તમંગં આદેશવગેન સંભવદિ ॥ ૧૪ ॥

મ્યાદસ્તિ નામ્ન્યુત્તમવ્યક્તવ્યં પુનઃ તત્તિતગમ્ ।  
દ્રવ્યં સલુ સમમત્તમાદેશવગેન સમ્ભવતિ ॥ ૧૪ ॥

અત્ર દ્રવ્યસાદેશવગેનોક્તા સમમત્તી ।

મ્યાદસ્તિ દ્રવ્યં, મ્યાન્નાસ્તિ દ્રવ્યં, મ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ દ્રવ્યં,  
મ્યાદવ્યક્તવ્યં દ્રવ્યં મ્યાદસ્તિ ચાવ્યક્તવ્યં ચ દ્રવ્યં, મ્યાન્નાસ્તિ ચાવ્યક્તવ્યં ચ  
દ્રવ્યં, મ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચાવ્યક્તવ્યં ચ દ્રવ્યમિતિ । અત્ર સર્વથાત્વનિર્ણયકોડને-  
કાન્તઘોતકઃ કથંચિદર્થે સ્યાચ્છબ્દો નિપાતઃ । તત્ર સ્વદ્રવ્યવ્યવકાલમાવૈરાદિદ્રમસ્તિ

છે અસ્તિ, નાસ્તિ, ઉભય તેમ અવાચ્ય આદિક ભંગ જે,  
આદેશવશ તે સાત ભંગે યુક્ત સર્વે દ્રવ્ય છે. ૧૪.

અન્યથાર્થ :— [દ્રવ્ય] દ્રવ્ય [આદેશવગેન] આદેશવગેન (-કથનં  
વશ) [સલુ] અરેઅર [મ્યાત્ અસ્તિ] મ્યાત્ અસ્તિ, [નાસ્તિ] મ્યાત્ નાસ્તિ,  
[ઉત્તમમ] મ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ, [અવ્યક્તવ્યમ્] મ્યાત્ અવ્યક્તવ્ય [પુનઃ ચ]  
અને વળી [તત્તિતગમ્] અવ્યક્તવ્યતાયુક્ત વળુ ભંગવાળુ (-મ્યાત્ અસ્તિ-અવ્યક્તવ્ય,  
મ્યાત્ નાસ્તિ-અવ્યક્તવ્ય અને મ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ-અવ્યક્તવ્ય)—[સમમત્તમ] એમ  
સાત ભંગવાળું [સમ્ભવતિ] છે.

ટીકા :—આહી દ્રવ્યના આદેશને વશ સમમત્તંગી કહી છે.

(૧) દ્રવ્ય 'મ્યાત્ અસ્તિ' છે; (૨) દ્રવ્ય 'મ્યાત્ નાસ્તિ' છે; (૩) દ્રવ્ય  
'મ્યાત્ અસ્તિ અને નાસ્તિ' છે; (૪) દ્રવ્ય 'મ્યાત્ અવ્યક્તવ્ય' છે; (૫) દ્રવ્ય  
'મ્યાત્ અસ્તિ અને અવ્યક્તવ્ય' છે; (૬) દ્રવ્ય 'મ્યાત્ નાસ્તિ અને અવ્યક્તવ્ય'  
છે; (૭) દ્રવ્ય 'મ્યાત્ અસ્તિ, નાસ્તિ અને અવ્યક્તવ્ય' છે.

આહી (સમમત્તંગીમાં) સર્વથાપણાનો નિષેધક, અનેકાંતનો ઘોતક  
'મ્યાત્' શબ્દ 'કથંચિત્' એવા અર્થમાં અવ્યયરૂપે વપરાયો છે. ત્યાં—(૧) દ્રવ્ય  
+ મ્યાત્=કથંચિત્, કોઈ પ્રકારે, કોઈ અપેક્ષાએ ('મ્યાત્' શબ્દ સર્વથાપણાને નિષેધે છે અને  
અનેકાંતને પ્રદર્શિ છે—દર્શાવે છે)

દ્રવ્યં, પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગૈરાદિષ્ટં નાસ્તિ દ્રવ્યં, સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગૈશ્ચ ક્રમેનાદિષ્ટમસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ દ્રવ્યં, સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગૈશ્ચ પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્રકાલમાર્ગૈશ્ચ યુગપદાદિષ્ટમવક્તવ્યં દ્રવ્યં, સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગૈર્યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યક્ષેત્ર-કાલમાર્ગૈશ્ચાદિષ્ટમતિ ચાવક્તવ્યં ચ દ્રવ્યં, પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગૈર્યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યક્ષેત્ર-કાલમાર્ગૈશ્ચાદિષ્ટ નાસ્તિ ચાવક્તવ્યં ચ દ્રવ્યં, સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગૈશ્ચ પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલ-માર્ગૈશ્ચ યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાર્ગૈશ્ચાદિષ્ટમસ્તિ ચ નાસ્તિ ચાવક્તવ્ય ચ દ્રવ્યમિતિ । ન ચૈત્તદનુપપન્નમ્, સર્વસ્ય વસ્તુન સ્વરૂપાદિના અશૂન્યત્વાત્, પરરૂપાદિના શૂન્યત્વાત્, ઉમાભ્યામશૂન્યશૂન્યત્વાત્, સહાવાચ્યત્વાત્ મજ્ઞસંયોગાર્પણાયમશૂન્યા-વાચ્યત્વાત્, શૂન્યાવાચ્યત્વાત્, અશૂન્યશૂન્યાવાચ્યત્વાત્તેતિ ॥ ૧૪ ॥

સ્વદ્રવ્યક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કહેવામાં આવતાં ‘અસ્તિ’ છે, (૨) દ્રવ્ય પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કહેવામાં આવતાં ‘નાસ્તિ’ છે; (૩) દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અને પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કહેવામાં આવતાં ‘અસ્તિ અને નાસ્તિ’ છે; (૪) દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અને પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ ભાવે યુગપદ્ કહેવામાં આવતાં ‘અવક્તવ્ય’ છે; (૫) દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અને યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કહેવામાં આવતાં ‘અસ્તિ અને અવક્તવ્ય’ છે; (૬) દ્રવ્ય પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અને યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કહેવામાં આવતાં ‘નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય’ છે; (૭) દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે, પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અને યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે કહેવામાં આવતાં ‘અસ્તિ, નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય’ છે. — આ (ઉપરોક્ત થાત) અયોગ્ય નથી, કારણ કે સર્વ વસ્તુ (૧) સ્વરૂપાદિથી ‘અશૂન્ય’ છે, (૨) પરરૂપાદિથી ‘શૂન્ય’ છે, (૩) બન્નેથી (સ્વરૂપાદિથી અને પરરૂપાદિથી) ‘અશૂન્ય અને શૂન્ય’ છે, (૪) બન્નેથી (સ્વરૂપાદિથી અને પરરૂપાદિથી) એકીસાથે ‘અવાચ્ય’ છે, ભગોના સંયોગથી કથન કરતાં (૫) ‘અશૂન્ય અને અવાચ્ય’ છે, (૬) ‘શૂન્ય અને અવાચ્ય’ છે, (૭) ‘અશૂન્ય, શૂન્ય અને અવાચ્ય’ છે.

૧ અવક્તવ્ય = કદી નકાચ નહિ એવું; અવાચ્ય (એકી સાથે સ્વચતુષ્પદ્ય તેમ જ પરચતુષ્પદ્યની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય કથનમાં આવી શકતું નથી તેથી ‘અવક્તવ્ય’ છે.)

૨ અશૂન્ય = મૂલ્ય નહિ એવું; હયાત, સત્

૩ શૂન્ય = નહિ હયાત એવું; અસત્.

ભાવસ્ય જાતિય જામો જાતિય અભાવસ્ય ચેવ ઉપ્પાદો ।  
ગુણપજ્જણસુ ભાવા ઉપ્પાદવણ પકુવ્વંતિ ॥ ૧૫ ॥

ભાવસ્ય નાસ્તિ નાશો નાસ્તિ અભાવસ્ય ચૈવ ઉત્પાદઃ ।

ગુણપર્યાયેષુ ભાવા ઉત્પાદવ્યયાન્ પ્રકુર્વન્તિ ॥ ૧૫ ॥

અત્રાસત્પ્રાદુર્ભાવત્વમુત્પાદસ્ય સદુચ્છેદત્વં વિગમસ્ય નિષિદ્ધમ્ ।

ભાવસ્ય સતો હિ દ્રવ્યસ્ય ન દ્રવ્યત્વેન વિનાશઃ, અભાવસ્યાસતોઽન્યદ્રવ્યસ્ય  
ન દ્રવ્યત્વેનોત્પાદઃ । કિન્તુ ભાવાઃ સન્તિ દ્રવ્યાણિ સદુચ્છેદમસદુત્પાદં ચાન્તરંગૈવ

ભાવાર્થઃ.—(૧) દ્રવ્ય સ્વચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી ‘છે.’ (૨) દ્રવ્ય  
પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી ‘નથી.’ (૩) દ્રવ્ય ક્રમશઃ સ્વચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની  
અપેક્ષાથી ‘છે અને નથી.’ (૪) દ્રવ્ય યુગપદ્ સ્વચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની  
અપેક્ષાથી ‘અવક્તવ્ય છે’ (૫) દ્રવ્ય સ્વચતુષ્ટયની અને યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની  
અપેક્ષાથી ‘છે અને અવક્તવ્ય છે.’ (૬) દ્રવ્ય પરચતુષ્ટયની અને યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની  
અપેક્ષાથી ‘નથી અને અવક્તવ્ય છે.’ (૭) દ્રવ્ય સ્વચતુષ્ટયની, પરચતુષ્ટયની અને  
યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી ‘છે, નથી અને અવક્તવ્ય છે.’—એ પ્રમાણે  
અહીં સમ્મલગી કહેવામાં આવી. ૧૪.

નહિ ‘ભાવ’ કેરો નાશ હોય, ‘અભાવ’નો ઉત્પાદ ના;

‘ભાવો’ ફરે છે નાશ ને ઉત્પાદ ગુણપર્યાયમાં. ૧૫.

અન્યથાર્થઃ.—[ ભાવસ્ય ] ભાવનો ( સતનો ) [ નાશ ] નાશ [ ન અસ્તિ ]  
નથી [ જ પથ ] તેમ જ [ અભાવસ્ય ] અભાવનો ( અસતનો ) [ ઉત્પાદઃ ] ઉત્પાદ  
[ ન અસ્તિ ] નથી; [ ભાવાઃ ] ભાવો ( સત દ્રવ્યો ) [ ગુણપર્યાયેષુ ] ગુણપર્યાયોમાં  
[ ઉત્પાદવ્યયાન્ ] ઉત્પાદવ્યય [ પ્રકુર્વન્તિ ] કરે છે.

ટીકા :—આહી ઉત્પાદને વિષે અસતનો પ્રાદુર્ભાવ હોવાનું અને વ્યયને વિષે  
સતનો વિનાશ હોવાનું નિષેધ્યું છે ( અર્થાત્ ઉત્પાદ થતાં કાંઈ અસતની ઉત્પત્તિ  
થતી નથી અને વ્યય થતાં કાંઈ સતનો વિનાશ થતો નથી એમ આ ગાથામાં કહ્યું છે ).

• ૨૨૬અ અત્રે સ્વકાળ અને અભાવને સ્વચતુષ્ટય કહેવામાં આવે છે અદ્રવ્ય એટલે નિજ  
સ્વચતુષ્ટય ને આ વાચન પાતું પોતે, સ્વચતુષ્ટય એટલે વસ્તુનો નિજ વિનાશ અર્થાત્ સ્વપ્રદેશ-  
નુદા, ૨૨૬ એટલે વસ્તુનો પોતાનો વર્તમાન પર્યાય, અભાવ એટલે નિજગુણ—સ્વચક્રિત.

ગુણપર્યાયેષુ વિનાગમુત્પાદં ચારમન્તે । યથા હિ ધૃતોત્પત્તૌ ગોરસસ્ય સતો ન વિનાગઃ ન ત્રાપિ ગોરસવ્યતિરિત્સ્યાર્યાન્તરસ્યાસતઃ ઉત્પાદઃ કિન્તુ ગોરસસ્યૈવ સદુચ્છેદમસદુત્પાદં ચાનુપલભમાનસ્ય સ્પર્ગરસગન્ધવર્ણાદિષુ પરિણામિષુ ગુણેષુ પૂર્વાવસ્થયા વિનગ્યત્સૂચ્યવસ્થયા પ્રાદુર્ભવત્સુ નગ્યતિ ચ નવનીતપર્યાયો ધૃતપર્યાય ઉત્પદ્યતે, તથા સર્વભાવાનામપીતિ ॥ ૧૫ ॥

ભાવા જીવાદીયા જીવગુણા ચેદના ય ઉવઓગો ।

સુરુણગ્નારયનિરિયા જીવસ્મ ય પજ્જયા વહુગા ॥ ૧૬ ॥

ભાવા જીવાદ્યા જીવગુણાશ્ચેતના ચોપયોગઃ ।

સુરનગ્નારકતિર્યઞ્ચો જીવસ્ય ચ પર્યાયાઃ વહવઃ ॥ ૧૬ ॥

ભાવનો—સત્ દ્રવ્યનો—દ્રવ્યપણે વિનાશ નથી, અભાવનો—અસત્ અન્ય-દ્રવ્યનો—દ્રવ્યપણે ઉત્પાદ નથી; પરંતુ ભાવો—સત્ દ્રવ્યો, સત્તા વિનાશ અને અસત્તા ઉત્પાદ વિના જ, ગુણપર્યાયોમાં વિનાશ અને ઉત્પાદ કરે છે. જેવી રીતે ધીની ઉત્પત્તિને વિષે ગારસનો—સત્નો—વિનાશ નથી તેમ જ ગારસથી ભિન્ન પદાર્થાતરનો—અસત્નો—ઉત્પાદ નથી, પરંતુ ગારસને જ, સત્નો વિનાશ અને અસત્નો ઉત્પાદ ક્યાં વિના જ, પૂર્વ અવસ્થાથી વિનાશ પામતા અને ઉત્તર અવસ્થાથી ઉત્પન્ન થતા સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-વર્ણાદિક પરિણામી ગુણોમાં માખણપર્યાય વિનાશ પામે છે અને ધીપર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે સર્વ ભાવોનું પણ તેમ જ છે [અર્થાત્ બધાં દ્રવ્યોને નવીન પર્યાયની ઉત્પત્તિને વિષે સત્નો વિનાશ નથી તેમ જ અસત્નો ઉત્પાદ નથી, પરંતુ સત્નો વિનાશ અને અસત્નો ઉત્પાદ ક્યાં વિના જ, પહેલાંની (જૂની) અવસ્થાથી વિનાશ પામતા અને પછીની (નવીન) અવસ્થાથી ઉત્પન્ન થતા \*પરિણામી ગુણોમાં પહેલાંનો પર્યાય વિનાશ પામે છે અને પછીનો પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે]. ૧૫.

જીવાદિ સૌ છે ‘ભાવ,’ જીવગુણ ચેતના ઉપયોગ છે;

જીવપર્યાયો તિર્યચ-નારક-દેવ-મનુજ અનેક છે. ૧૬.

અન્યાર્થઃ— [જીવાદ્યા] જીવાદિ (દ્રવ્યો) તે [ભાવાઃ] ‘ભાવો’ છે.

\* પરિણામી=પરિણમનારા; પરિણામવાળા. (પર્યાયાર્થિક નયે ગુણો પરિણામી છે અર્થાત્ પરિણમે છે)



અત્ર ભાવગુણપર્યાયાઃ પ્રજ્ઞાપિતાઃ ।

ભાવા હિ જીવાદયઃ પદ પદાર્થાઃ । તેષાં ગુણાઃ પર્યાયાશ્ચ પ્રસિદ્ધાઃ । તથાપિ જીવસ્ય વશ્યમાણોદાહરણપ્રસિદ્ધચર્યમભિધીયન્તે । ગુણા હિ જીવસ્ય જ્ઞાનાનુભૂતિ-લક્ષણા શુદ્ધચેતના । કાર્યાનુભૂતિલક્ષણા વર્મફેલાનુભૂતિલક્ષણા ચાશુદ્ધચેતના, ચૈતન્યાનુવિધાયિપરિણામલક્ષણઃ સવિકલ્પનિર્વિકલ્પરૂપઃ શુદ્ધાશુદ્ધતયા સકલવિક-લતાં દધાનો દ્વેધોપયોગશ્ચ । પર્યાયાસ્ત્વગુરુલઘુગુણર્હાનિવૃદ્ધિનિવૈષ્ટાઃ શુદ્ધાઃ, સૂત્રોપા-

[ જીવગુણાઃ ] જીવના ગુણો [ ચેતના ચ ઉપયાગઃ ] ચેતના તથા ઉપયોગ છે [ ન ] અને [ જીવસ્ય પર્યાયાઃ ] જીવના પર્યાયો [ સુરનરનારકતિર્યક્ ] દેવ-મનુષ્ય-નારક તિર્યચરૂપ [ વદ્ય ] ઘણા છે.

ટીકાઃ—અહીં ભાવો (-દ્રવ્યો), ગુણો અને પર્યાયો જણાવ્યા છે.

જીવાદિ છ પદાર્થો તે ‘ભાવો’ છે. તેમના ગુણો અને પર્યાયો પ્રસિદ્ધ છે. તોપણ \*આગળ (હવેની ગાથામાં) જે ઉદાહરણ કહેવાનું છે તેની પ્રસિદ્ધિ અર્થે જીવના ગુણો અને પર્યાયો કહેવામાં આવે છે.—

જીવના ગુણો ‘જ્ઞાનાનુભૂતિસ્વરૂપ શુદ્ધચેતના તથા કાર્યાનુભૂતિસ્વરૂપ ને કર્મ-ક્રિયાનુભૂતિસ્વરૂપ અશુદ્ધચેતના છે અને ચૈતન્યાનુવિધાયી-પરિણામસ્વરૂપ, સવિકલ્પ-નિવિકલ્પરૂપ, શુદ્ધતા-અશુદ્ધતાને લીધે સકળતા-વિકળતા ધરતો, બે પ્રકારનો ઉપયોગ છે (અર્થાત્ જીવના ગુણો શુદ્ધ-અશુદ્ધ ચેતના તથા બે પ્રકારનો ઉપયોગ છે).

\* હવેની ગાથામાં જીવની વાત ઉદાહરણ તરીકે લેવાની છે; માટે તે ઉદાહરણને પ્રસિદ્ધ (વનનીતું) ક’વા માટે અહીં જીવના ગુણો અને પર્યાયો કહેવામાં આવ્યા છે

૧ શુદ્ધચેતના જ્ઞાની અનુભૂતિસ્વરૂપ છે અને અશુદ્ધચેતના કર્મની તેમ જ કર્મકળની અનુભૂતિસ્વરૂપ છે.

૨ ચૈતન્ય-અનુવિધાયી પરિણામ અર્થાત્ ચૈતન્યને અનુસરતો પરિણામ તે ઉપયોગ છે. સવિકલ્પ ઉપયોગને જ્ઞાન અને નિર્વિકલ્પ ઉપયોગને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનોપયોગના બેદોમાંથી માત્ર દેવજ્ઞાન જ શુદ્ધ દેવતાથી સકળ (અખડ, પરિપૂર્ણ) છે અને બીજા બધા અગદ દેવતાથી સિંગ (ખંડિત, અપૂર્ણ) છે, જ્ઞાનોપયોગના બેદોમાંથી માત્ર દેવજ્ઞાન જ શુદ્ધ દેવતા સકળ છે અને બીજા બધા અશુદ્ધ દેવતાથી વિકળ છે

૩ પદ્ય-વિદ્ય-નર-મનુ-પદ્મ-પરિણામો છે. (૧૫ મી ગાથાની ટીકા જુઓ)

ત્તાસ્તુ મુનારકતિર્યદ્ધાનુપ્યક્ષણાઃ પરદ્રવ્યસંબન્ધનિર્વૃત્તત્વાદશુદ્ધાશ્વેતિ ॥ ૧૬ ॥

મનુષ્યત્વેણ જટ્ટો દેહી દેવો હવેદિ દ્વિતો વા ।

ઉભયત્ર જીવમાત્રો ન જન્મદિ ન જાયદે અણ્ણો ॥ ૧૭ ॥

મનુષ્યત્વેન નપ્તો દેહી દેવો ભવતીતરો વા ।

ઉભયત્ર જીવમાત્રો ન નચ્યતિ ન જાયતેઽન્યઃ ॥ ૧૭ ॥

ઇદં ભાવનાશાન્તોત્પાદનિષેધોદાહરણમ્ ।

પ્રતિસમયમ્ભવદગુરુલઘુગુણાનિવૃદ્ધિર્નિવૃત્તસ્વભાવપર્યાયસંતત્યવિચ્છેદકેનૈકેન  
સોપાધિના મનુષ્યત્વલક્ષણેન પર્યાયેણ વિનશ્યતિ જીવઃ, તથાવિથ્રેન દેવત્વલક્ષણેન  
નારકતિર્યક્ત્વલક્ષણેન વાન્યેન પર્યાયે ઉત્પદ્યતે । ન 'ચ મનુષ્યત્વેન નાશો જીવત્વેનાપિ

જીવતા પર્યાયો આ પ્રમાણે છે અગુરુલઘુગુણની હાનિવૃદ્ધિથી રચાતા  
પર્યાયો શુદ્ધ પર્યાયો છે અને સૂત્રમાં ( -આ ગાથામાં ) કહેલા, દેવ-નારક-તિર્યક-  
મનુષ્યસ્વરૂપ પર્યાયો પદ્મવ્યના સમઘથી રચાતા હોવાથી અશુદ્ધ પર્યાયો છે ૧૬.

મનુજાત્વથી વ્યય પામીને દેવાદિ દેહી થાય છે;

ત્યાં જીવભાવ ન નાશ પામે, અન્ય નહિ ઉદ્ભવ શકે. ૧૭.

અન્વયાર્થ.— [ મનુષ્યત્વેન ] મનુષ્યપણથી [ નપ્તઃ ] નષ્ટ થયેલો [ દેહી ]  
દેહી ( જીવ ) [ દેવઃ વા જ્ઞાતર ] દેવ અથવા અન્ય [ ભવતિ ] થાય છે; [ ઉભયત્ર ] તે  
બન્નેમાં [ જીવમાત્ર ] જીવભાવ [ ન નશ્યતિ ] નષ્ટ થતો નથી અને [ અન્યઃ ] બીજા  
જીવભાવ [ ન જાયતે ] ઉત્પન્ન થતો નથી.

ટીકા:— ‘ભાવનો નાશ થતો નથી અને અભાવનો ઉત્પાદ થતો નથી’  
તેનું આ ઉદાહરણ છે.

પ્રત્યેક સમયે થતી અગુરુલઘુગુણની હાનિવૃદ્ધિથી રચાતા સ્વભાવપર્યાયોની  
અતતિતો વિચ્છેદ નહિ કરનારા એક સોપાધિક મનુષ્યત્વસ્વરૂપ પર્યાયથી જીવ વિનાશ  
પામે છે અને તથાવિથ્ર ( -સ્વભાવપર્યાયોના પ્રવાદને નહિ તોડનારા સોપાધિક )  
દેવત્વસ્વરૂપ, નારકત્વસ્વરૂપ કે તિર્યકત્વસ્વરૂપ અન્ય પર્યાયથી ઊપન્ને છે. ત્યાં એમ



વસ્તુત્વનિવન્ધનભૂતેન સ્વભાવેનાવિનષ્ટમનુત્પન્નં વા વેદ્યતે પર્યાયાસ્તુ તસ્ય પૂર્વપૂર્વ-  
પરિણામોપમર્દોત્તરોત્તરપરિણામોત્પાદરૂપાઃ પ્રણાશસંભવધર્માણોઽભિધીયન્તે । તે ચ વસ્તુ-  
ત્વેન દ્રવ્યાદપૃથગ્ભૂતા एवોક્તાઃ । તતઃ પર્યાયૈઃ સદૈકવસ્તુત્વાજ્ઞાયમાનં ત્રિયમા-  
ણમપિ જીવદ્રવ્ય સર્વદાનુત્પન્નાવિનષ્ટ દ્રષ્ટવ્યમ્ । દેવમનુષ્યાદિપર્યાયાસ્તુ ક્રમવર્તિત્વા-  
દુપસ્થિતાતિવાદિત્વસ્યસમયા ઉત્પદ્યન્તે વિનશ્યન્તિ ચેતિ ॥ ૧૮ ॥

एवं सदो विनाशो असदो जीवस्य णत्थि उत्पादो ।

तावदिओ जीवाणं देवो मनुसो त्ति गदिणामो ॥ १९ ॥

एवं सतो विनाशोऽसतो जीवस्य नास्त्युत्पादः ।

तावज्जीवाना देवो मनुष्य इति गतिनाम ॥ १९ ॥

વસ્તુત્વના કારણભૂત સ્વભાવ તેના વડે ( -તે સ્વભાવની અપેક્ષાએ ) અવિનષ્ટ અને  
અનુત્પન્ન જણાય છે; તેના પર્યાયો પૂર્વ પૂર્વ પરિણામના નાશરૂપ અને ઉત્તર ઉત્તર  
પરિણામના ઉત્પાદરૂપ હોવાથી વિનાશ-ઉત્પાદધર્મવાળા ( -વિનાશ ને ઉત્પાદરૂપ ધર્મ-  
વાળા ) કહેવામાં આવે છે, અને તેઓ ( પર્યાયો ) વસ્તુપણે દ્રવ્યથી અપૃથગભૂત જ  
કહેવામાં આવ્યા છે. તેથી, પર્યાયો સાથે એકવસ્તુપણને લીધે જન્મતું અને મરતું  
હોવા છતાં જીવદ્રવ્ય મર્ધદા અનુત્પન્ન અને અવિનષ્ટ જ દેખવું ( -શ્રદ્ધા ); દેવ-  
મનુષ્યાદિ પર્યાયો ઊપજે છે અને વિનાશ પામે છે કારણ કે તેઓ ક્રમવર્તી હોવાથી  
તેમનો સ્વસમય ઉપસ્થિત થાય છે અને વીતી જાય છે. ૧૮.

એ રીતે સત્-વ્યય ને અસત્-ઉત્પાદ હોય ન જીવને;

સુરતરપ્રમુખ ગતિનામનો હૃદયુક્ત કાળ જ હોય છે. ૧૯.

અન્યથાથ.—[ एवं ] એ રીતે [ जीवस्य ] જીવને [ सतः विनाशः ] સતનો  
વિનાશ અને [ असत उत्पाद ] અસતનો ઉત્પાદ [ न अस्ति ] નથી; ( ‘દેવ જન્મે  
છે ને મનુષ્ય મરે છે’ એમ કહેવાય છે તેનું એ કારણ છે કે ) [ जीवानाम् ] જીવોને  
[ देवः मनुष्यः ] દેવ, મનુષ્ય [ इति गतिनाम ] એવું ગતિનામકર્મ [ तावत् ] તેટલા  
જ કાળનું હોય છે.

અત્ર સદસતોરવિનાશાનુત્પાદો સ્થિતિપદ્ધત્વેનાંપન્દસ્તો ।

યદિ હિ જીવો ય એવ મ્રિયતે સપ્ત જાયતે, ય પ્ત જાયતે મ પ્ત મ્રિયતે, તદેવ સતો વિનાશોડસત ઉત્પાદથ નાસ્તીતિ વ્યવતિષ્ઠતે । યતુ દેવો જાયતે મનુષ્યો મ્રિયતે ઇતિ વ્યપદિશ્યતે તદ્વદ્યુતકાલદેદમનુષ્યત્વપર્યાયનિર્ધતંકમ્ય દેવમનુષ્યગતિનાન્નસ્તન્માત્રત્વાદવિરુદ્ધમ્ । યથા હિ મહતો વેણુદળ્ડસ્પૃગસ્ય ક્રમવૃત્તાન્યનેકાનિ પર્વાણ્યાત્મીયાત્મીયપ્રમાણાવચ્ચિદ્ધત્વાત પર્વાન્તરમગચ્છન્તિ સ્વસ્થાનેષુ ભાવભાજિ પરસ્થાનેષ્વભાવભાજિ ભવન્તિ, વેણુદળ્ડસ્તુ સર્વેષ્વપિ પર્વસ્થાનેષુ ભાવભાગપિ પર્વાન્તરસંવન્ધેન પર્વાન્તરસંવન્ધાભાવાદભાવભાગમ્ભવતિ; તથા નિગ્વધિત્રિફાલાદસ્થાયિના જીવદ્રવ્યસ્યૈકસ્ય ક્રમવૃત્તયોડનેકે મનુષ્યત્વાદિપર્યાયા આત્મીયાત્મીયપ્રમાણાવચ્ચિદ્ધત્વાત્ પર્યાયાન્તરમગચ્છન્તિ સ્વસ્થાનેષુ ભાવભાજિ પરસ્થાનેષ્વભાવભાજો ભવન્તિ, જીવદ્રવ્યં તુ સર્વપર્યાયસ્થાનેષુ ભાવભાગપિ પર્યાયાન્તરસંવન્ધેન પર્યાયાન્તરસંવન્ધાભાવાદભાવભાગમ્ભવતિ ॥૧૯॥

ટીકા — અહીં સત્ત્વો અવિનાશ અને અસત્ત્વો અનુત્પાદ ધ્રુવતાના પક્ષથી કહ્યો છે (અર્થાત્ દ્વવાની અપેક્ષાએ સત્ત્વો વિનાશ કે અસત્ત્વો ઉત્પાદ થતો નથી એમ આ ગાથામાં કહ્યું છે) .

જો ખરેખર જે જીવ મરે છે તે જ જન્મે છે, જે જીવ જન્મે છે તે જ મરે છે, તો એ રીતે સત્ત્વ વિનાશ અને અસત્ત્વો ઉત્પાદ નથી એમ નક્કી થાય છે, અને 'દેવ જન્મે છે ને મનુષ્ય મરે છે' એમ જે કહેવામાં આવે છે તે (પણ) અવિરુદ્ધ છે કારણ કે મર્યાદિત કાળના દેવત્વપર્યાય અને મનુષ્યત્વપર્યાયને રચનારો દેવગતિનામકર્મ અને મનુષ્યગતિનામકર્મ માત્ર તેટલા કાળ પૂરતાં જ હોય છે. જેવી રીતે મોગ એક વાંસના કમવર્તી અનેક કપરો પોતપોતાના માપમાં મર્યાદિત હોવાથી અન્ય પર્વમાં નહિ જતા થકા પોતપોતાના સ્થાનોમાં ભાવવાળાં (-વિઘ્નમાન) છે અને પર સ્થાનોમાં અભાવવાળાં (-અવિઘ્નમાન) છે તથા વામ તો બધાંય પર્વસ્થાનોમાં ભાવવાળો હોવા છતાં અન્ય પર્વના સમય વડે અન્ય પર્વના સમયધનો અભાવ હોવાથી અભાવવાળો (પણ) છે; તેવા રીતે નિરવધિ ત્રણે કાળે ટકનારા એક જીવદ્રવ્યના કમવર્તી અનેક મનુષ્યત્વાદિપર્યાયો પોતપોતાના માપમાં મર્યાદિત હોવાથી અન્ય પર્યાયમાં નહિ જતા થકા પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં ભાવવાળા છે અને પર સ્થાનોમાં અભાવવાળા છે તથા જીવદ્રવ્ય તો સર્વપર્યાયસ્થાનોમાં ભાવવાળું હોવા છતાં અન્ય પર્યાયના સમય વડે અન્ય પર્યાયના સમયધનો અભાવ હોવાથી અભાવવાળું (પણ) છે.

\* પર્વ = એક ગાંઠથી બીજી ગાંઠ સુધીનો ભાગ, કાતળી

જ્ઞાનાવરણાદીયા ભાવા જીવેણ મુદ્ધ અણુવદ્ધા ।

તેસિમમાર્વ કિચ્ચા અમૂદપુલ્લો હવદિ મિદ્ધો ॥ ૨૦ ॥

જ્ઞાનાવરણાદ્યા મામા જીવેન મુદ્ધ અણુવદ્ધાઃ ।

તેષામભાવ કૃત્વાડમૂતપૂર્વો ભવતિ સિદ્ધઃ ॥ ૨૦ ॥

અત્રાત્યન્નામદુત્પાદત્વં મિદ્ધસ્ય નિષિદ્ધમ્ ।

યથા સ્તોકકાલાન્યયિષુ નામકર્મવિશેષોદયનિર્વૃત્તેષુ જીવસ્ય દેવાદિપર્યાયેષ્વેકસ્મિન્ સ્વકારણનિવૃત્તો નિવૃત્તેડમૂતપૂર્વે એવ ચાન્યસ્મિન્નુત્પન્ને નાસદુત્પત્તિઃ, તથા દીર્ઘકાલા-

ભાવાર્થ :—જીવને દ્રોષ્ય અપેક્ષાએ સતતો વિનાશ અને અસતતો ઉત્પાદ નથી. ‘મનુષ્ય મરે છે તે દેવ જન્મે છે’ એમ જે કહેવામાં આવે છે તે વાત પણ ઉપરોક્ત દુદ્ધીકૃત સાથે વિરોધ પામતી નથી. જેમ મોટા એક વાંસની અનેક કાતળીઓ પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં વિઘ્નમાન છે અને બીજી કાતળીઓનાં સ્થાનોમાં અવિઘ્નમાન છે તથા વાંસ તેા મર્વ કાતળીઓનાં સ્થાનોમાં અન્યયરૂપે વિઘ્નમાન હોવા છતાં પ્રથમાદિ કાતળીરૂપે દ્વિતીયાદિ કાતળીમાં નહિ હોવાથી અવિઘ્નમાન પણ કહેવાય છે, તેમ ત્રિકાળ-અવસ્થાથી એક જીવના નરનારકાદિ અનેક પર્યાયો પોતપોતાના કાળમાં વિઘ્નમાન છે અને બીજા પર્યાયોના કાળમાં અવિઘ્નમાન છે તથા જીવ તેા સર્વ પર્યાયોમાં અન્યયરૂપે વિઘ્નમાન હોવા છતાં મનુષ્યાદિપર્યાયરૂપે દેવાદિપર્યાયમાં નહિ હોવાથી અવિઘ્નમાન પણ કહેવાય છે. ૧૯.

જ્ઞાનાવરણ મૂત્યાદિ ભાવો જીવ મુદ્ધ અણુવદ્ધ છેઃ

તેનો દરીને નાશ, પામે જીવ સિદ્ધિ અપૂર્વને.

અન્યથાર્થ :—[જ્ઞાનાવરણાદ્યાઃ ભાવા.] જ્ઞાનાવરણાદિ ભાવો [જીવેન] જીવ સાથે [મુદ્ધ] સારી રીતે [અણુવદ્ધા.] અણુવદ્ધ છે; [તેષામ્ અમાર્વ કૃત્વા] તેમનો અભાવ દરીને તે [અમૂતપૂર્વઃ સિદ્ધઃ] અભૂતપૂર્વ સિદ્ધ [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા :—અહીં મિદ્ધને આત્યત અસત-ઉત્પાદનો નિષેધ કર્યો છે (અર્થાત્ સિદ્ધપણુ થતાં સર્વથા અસતનો ઉત્પાદ થતો નથી એમ કહ્યું છે).

જેમ યોગ કાળ મુદ્ધી અન્યયરૂપે (સાથે સાથે) રહેનારા, નામકર્મવિશેષના ઉદયથી રચાતા જે દેવાદિપર્યાયો તેમાંથી જીવને એક પર્યાય સ્વકારણની નિવૃત્તિ થતાં



જાનિર્લક્ષ્મીર્મીરતાન્યયઃ । યથૈવ ચ તત્ર વેણુદણ્ડે ત્રિન્દ્રિગ્ચિત્રત્રિર્મીરતાન્યયામાવા-  
ત્સુત્રિન્દ્રુત્ત્વં, તથૈવ ચ ક્વચિત્ત્રીવદ્રવ્યે જ્ઞાનાવગ્નાદિર્લક્ષ્મીર્મીરતાન્યયામાવાદાસા-  
વાત્સન્યવાનુમાનાત્રિન્દ્રિયજ્ઞાનવરિચ્છિન્નાત્રિમદ્ભૂતમિતિ ॥ ૨૦ ॥

કારણ (નીચેના ખુલ્લા ભાગમાં) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી થયેલા ચિત્રવિચિત્રપણાના અન્વય છે. વળી જેમ તે વાસમાં (ઉપરના ભાગમાં) ચુવિશુદ્ધપણું છે કારણ કે (ત્યાં) ચિત્રિત્ર ચિત્રોથી થયેલા ચિત્રવિચિત્રપણાના અન્વયનો અભાવ છે, તેમ તે જીવદ્રવ્યમાં (ઉપરના ભાગમાં) સિદ્ધપણું છે કારણ કે (ત્યાં) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી થયેલા ચિત્રિત્રચિત્રપણાના અન્વયનો અભાવ છે — કે જે અભાવ આત્મ-આગમના જ્ઞાનથી. સમ્યક્ અનુમાનજ્ઞાનથી અને અતી ક્રિય જ્ઞાનથી જણાય છે.

ભાવાર્થ — સસારી જીવની પ્રગટ સસારી દશા જોઈને અજ્ઞાતી જીવને ભ્રમ ઉપજે છે કે— ‘જીવ સદા સસારી જ રહે, સિદ્ધ થઈ શકે જ નહિ; જો સિદ્ધ થાય તો અર્થથા અસત-ઉત્પાદનો પ્રસંગ આવે.’ પરંતુ અજ્ઞાતીની આ વાત સોચ નથી.

જેવી રીતે જીવને દેવાદિરૂપ એક પર્યાયના કારણને નાશ થતાં તે પર્યાયનો નાશ થઈ અન્ય પર્યાય ઉત્પત્ત થાય છે, જીવદ્રવ્ય તો તેતુ તે જ રહે છે, તેવી રીતે જીવને સંસારપર્યાયના કારણભૂત માહરાગદેવાદિનો નાશ થતાં સંસારપર્યાયનો નાશ થઈ સિદ્ધપર્યાય ઉત્પત્ત થાય છે, જીવદ્રવ્ય તો તેતુ તે જ રહે છે. સંસારપર્યાય અને સિદ્ધપર્યાય બન્ને એક જ જીવદ્રવ્યના પર્યાયો છે.

વળી અન્ય પ્રકારે સમજાવવામાં આવે છે:—વારો કે એક લાંબો વાંસ ઊભો રાખવામાં આવ્યો છે; તેના નીચેના કેટલોક ભાગ રંગબેરંગી કરવામાં આવ્યો છે અને ખાટીનો ઉપરનો ભાગ અરંગી (-સ્વાભાવિક શુદ્ધ) છે. આ વાસના રંગ-બેરંગી ભાગમાંનો કેટલોક ભાગ ખુલ્લો રાખવામાં આવ્યો છે અને ખાટીનો બધો રંગબેરંગી ભાગ અને આખોય અરંગી ભાગ ઢાંકી દીધેલો છે. આ વાસનો ખુલ્લો ભાગ રંગબેરંગી જોઈને અવિચારી જીવ ‘જ્યાં જ્યાં વાંસ હોય ત્યાં ત્યાં રંગબેરંગી-પણું હોય’ એવા વ્યાપ્ત (નિયમ, અવિનાશાવસ્થા) કલ્પી લે છે અને આવા ખોટા વ્યાપ્તિજ્ઞાન દ્વારા એવું અનુમાન તારવે છે કે ‘નીચેથી હેઠ ઉપર મુઠ્ઠી આખો વાંસ રંગબેરંગી છે.’ આ અનુમાન મિથ્યા છે; કારણ કે ખરેખર તો આ વાંસનો ઉપરનો ભાગ રંગબેરંગીપણાના અભાવવાળો છે, અરંગી છે. વાંસના દૃષ્ટાંતની માફક—કોઈ એક ભવ્ય જીવ છે; તેના નીચેના કેટલોક ભાગ (અર્થાત્ અનાદિ કાળથી



एवं भावमभावं भावाभावं अभानभावं च ।

गुणपञ्जएहिं सहितो मंगरमाणो कृणदि जीवो ॥ २१ ॥

एवं भावमभावं भावाभावमभावमाव च ।

गुणपर्ययै. सहितः मंगरन् करोति जीवः ॥ २१ ॥

जीवस्योत्पादव्ययसदुच्छेदासदत्वादवक्तृत्वोपपत्त्युपसंहारोऽयम् ।

વર્તમાન કાળ મુધીનો અને અમુક ભાવ્ય કાળ મુધીનો ભાગ ) સસારી છે અને બાકીનો ઉપરનો અનંત ભાગ સિદ્ધરૂપ ( -સ્વાભાવિક શુદ્ધ ) છે. આ જીવના સસારી ભાગમાંનો કેટલોક ભાગ ખુદલો ( પ્રગટ ) છે અને બાકીનો બધો સસારી ભાગ અને આખોય સિદ્ધરૂપ ભાગ ઢંકાયેલો ( અપ્રગટ ) છે. આ જીવનો ખુદલો ( પ્રગટ ) ભાગ સંસારી જોઈને અજ્ઞાની જીવ ‘ જ્યાં જ્યાં જીવ હોય ત્યાં ત્યાં સસારીપણુ હોય ’ એવી વ્યાપ્તિ કલ્પી લે છે અને આવા ખોટા વ્યાપ્તિજ્ઞાન દ્વારા એવું અનુમાન તારવે છે કે ‘ અનાદિ-અનંત આખો જીવ સસારી છે. ’ આ અનુમાન મિથ્યા છે, કારણ કે આ જીવનો ઉપરનો ભાગ ( -અમુક ભવિષ્ય કાળ પછીનો બાકીનો અનંત ભાગ ) સસારીપણાના અભાવવાળો છે, સિદ્ધરૂપ છે-એમ સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમના જ્ઞાનથી, સમ્યક્ અનુમાનજ્ઞાનથી અને અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી સ્પષ્ટ જણાય છે

આમ અનેક પ્રકારે નક્કી થાય છે કે જીવ સંસારપર્યાય નષ્ટ કરી સિદ્ધપર્યાયે પરિણમે ત્યાં સર્વથા અસતનો ઉત્પાદ થતો નથી. ૨૦.

गुणपर्ययै संयुक्त ज्व संसरणु करतो ये रीते

ઉદ્ભવ. વિલય. વળી ભાવ-વિલય, અભાવ-ઉદ્ભવને કરે. ૨૧.

અન્યથાર્થ :— एवम्] એ રીતે [गुणपर्ययै: सहितः] ગુણપર્યાયો સહિત [ जीवः ] જીવ [ संसरन् ] સંસરણુ કરતો થકો [ भावम् ] ભાવ, [ अभानम् ] અભાવ, [ भावाभावम् ] ભાવાભાવ [ च ] અને [ भावाभावम् ] અભાવભાવને [ करोति ] કરે છે.

ટીકા :—આ, જીવને ઉત્પાદ, વ્યય, સત-તવનાશ અને અસત ઉત્પાદનું કતાપણું હોવાની સિદ્ધિરૂપ ઉપસંહાર છે.

દ્રવ્યં हि सर्वदाऽविनष्टानुत्पन्नमाप्नातम् । ततो जीवद्रव्यस्य द्रव्यरूपेण नित्य-  
त्वमुपन्यस्तम् । तस्यैव देवादिपर्यायरूपेण प्रादुर्भवतो भावकर्तृत्वमुक्तं, तस्यैव च  
मनुष्यादिपर्यायरूपेण व्ययतोऽभावकर्तृत्वमाख्यातं; तस्यैव च सतो देवादिपर्याय-  
स्योच्छेदमारभमाणस्य भावाभावकर्तृत्वमुदितं; तस्यैव चासतः पुनर्मनुष्यादिपर्यायस्यो-  
त्पादमारभमाणस्याभावभावकर्तृत्वमभिहितम् । सर्वमिदमनवद्यं द्रव्यपर्यायाणामन्यतर-  
गुणमुख्यत्वेन व्याख्यानात् । तथा हि—यदा जीवः पर्यायगुणत्वेन द्रव्यमुख्यत्वेन विव-  
क्ष्यते तदा नोत्पद्यते, न विनश्यति, न च क्रमवृत्त्यावर्तमानत्वात् सत्पर्यायजातमुच्छिन्नन्ति,  
नासदुत्पादयति । यदा तु द्रव्यगुणत्वेन पर्यायमुख्यत्वेन विवक्ष्यते तदा प्रादुर्भवति,  
विनश्यति, सत्पर्यायजातमतिवाहितस्वकालमुच्छिन्नन्ति, असदुपस्थितस्वकालमुत्पाद-

દ્રવ્ય ખરેખર સર્વદા અવિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન આગમમાં કહ્યું છે તેથી  
છવદ્રવ્યને દ્રવ્યરૂપે નિત્યપણું કહેવામાં આવ્યું. (૧) દેવાદિપર્યાયરૂપે ઊપજતું  
હોવાથી તેને જ ( -છવદ્રવ્યને જ ) ભાવનું ( -ઉત્પાદનું ) કર્તાપણું કહેવામાં આવ્યું  
છે; (૨) મનુષ્યાદિપર્યાયરૂપે નાશ પામતું હોવાથી તેને જ અભાવનું ( -વ્યયનું )  
કર્તાપણું કહેવામાં આવ્યું છે; (૩) સત્ ( -વિદ્યમાન ) દેવાદિપર્યાયનો નાશ કરતું  
હોવાથી તેને જ ભાનાભાવનું ( -સત્તા વિનાશનું ) કર્તાપણું કહેવામાં આવ્યું છે;  
અને (૪) કરીને અસત્ ( -અવિદ્યમાન ) મનુષ્યાદિપર્યાયનો ઉત્પાદ કરતું હોવાથી  
તેને જ અભાવભાવનું ( અસત્તા ઉત્પાદનું ) કર્તાપણું કહેવામાં આવ્યું છે.

—આ બધું નિરવધ ( નેદોષ, નિર્માધ, અવિરુદ્ધ ) છે, કારણ કે દ્રવ્ય  
અને પર્યાયોમાંથી એકની ગૌણતાથી અને અન્યની મુખ્યતાથી કથન કરવામાં આવે છે.  
તે આ પ્રમાણે:—

જ્યારે છવ પર્યાયની ગાણતાથી અને દ્રવ્યની મુખ્યતાથી વિવક્ષિત હોય છે  
ત્યારે તે (૧) ઊપજતો નથી, (૨) વિનાશ પામતો નથી, (૩) ક્રમવૃત્તિએ નહિ  
વર્તતો હોવાથી સત્ ( -વિદ્યમાન ) પર્યાયસમૂહને વિનષ્ટ કરતો નથી અને (૪)  
અસત્ને ( -અવિદ્યમાન પર્યાયસમૂહને ) ઉત્પન્ન કરતો નથી; અને જ્યારે છવ દ્રવ્યની  
ગૌણતાથી અને પર્યાયની મુખ્યતાથી વિવક્ષિત હોય છે ત્યારે તે (૧) ઊપજે છે,  
(૨) વિનાશ પામે છે, (૩) જેનો સ્વકાળ વીતી ગયો છે એવા સત્ ( -વિદ્યમાન )  
પર્યાયસમૂહને વિનષ્ટ કરે છે અને (૪) જેનો સ્વકાળ ઉપસ્થિત થયો છે ( -આવી  
પહોંચ્યો છે ) એવા અસત્ને ( -અવિદ્યમાન પર્યાયસમૂહને ) ઉત્પન્ન કરે છે.



પગત્વમાનેષુ પદ્મુ દ્રવ્યેષુ જીવપુદ્ગલ્યાકાગધર્માધર્માઃ પ્રદેશપ્રચયાત્મકત્વાત્ પશ્ચાસ્તિ-  
ક્રાયાઃ । ન સ્વલુ કાલસ્તદભાવાદસ્તિક્રાય ઇતિ સામર્થ્યાદવસીગત ઇતિ ॥ ૨૨ ॥

મઘ્ભાવસઘ્ભાવાણં જીવાણં તદ્દ ય પોગલ્પાણં ચ ।

પરિયદ્વણસંમૂદો કાલો નિયમેણ પળ્ણત્તો ॥ ૨૩ ॥

મદ્ભાવસ્વઘ્ભાવાનાં જીવાનાં તથૈવ પુદ્ગલાનાં ચ ।

પરિવર્તનસમ્મૂતઃ કાલો નિયમેન પ્રજ્ઞપ્તઃ ॥ ૨૩ ॥

અત્રાસ્તિક્રાયત્વેનાનુકસ્યાપિ કાલસ્યાર્થોપપત્ત્વં દ્યોતિતમ્ ।

પરિણતિરૂપ લોકનાં કારણ હોવાથી જેઓ સ્વીકારવામાં (—સ મત કરવામાં ) આવ્યાં  
છે એવા છ દ્રવ્યોમાં જીવ, પુદ્ગલ, આકાશ, ધર્મ ને અધર્મ પ્રદેશપ્રચયાત્મક  
(—પ્રદેશોના સમૂહમય ) હોવાથી એ પાંચ અસ્તિક્રાયો છે કાળને પ્રદેશપ્રચયાત્મક-  
પણાનો અભાવ હોવાથી તે ખરેખર અસ્તિક્રાય નથી એમ (વગર—કહ્યે પણ)  
સામર્થ્યથી નક્કી થાય છે. ૨૨.

સત્તાસ્વભાવી જીવ ને પુદ્ગલ તથા પરિણમનથી

છે સિદ્ધિ જેની, કાળ તે ભાખ્યો જિણુંદે નિયમથી. ૨૩.

અન્યાર્થઃ— [ સદ્ભાવસ્વઘ્ભાવાનામ્ ] સત્તાસ્વભાવવાળો [ જીવાનામ્ તથા  
જીવ પુદ્ગલાનામ્ ચ ] જીવો અને પુદ્ગલોના [ પરિવર્તનસમ્મૂતઃ ] પરિવર્તનથી । સિદ્ધ  
થતો [ કાલ ] એવો કાળ [ નિયમેન પ્રજ્ઞપ્તઃ ] ( સર્વજ્ઞો દ્વારા ) નિયમથી  
( નિશ્ચયથી ) ઉપદેશવામાં આવ્યો છે.

ટીકાઃ—કાળ અસ્તિક્રાયપણે અનુક્ર (—નહિ કહેવામાં આવેલો ) હોવા  
જતા તેને અર્થપણ (—પદાર્થપણ ) સિદ્ધ થાય છે એમ અહીં દર્શાવ્યું છે.



કાષ્ઠા કલા નાલી ચ । ગગનમણિગમનાયત્તો દિવારાત્રઃ । તત્સંસ્થ્યાવિશેષતઃ માસઃ,  
ઋતુઃ, અયનં, સંવત્સરમિતિ । એવંચિધો દિ વ્યવહારકાલઃ કેવલકાલપર્યાયમાત્રત્વે-  
નાવધારયિતુમગચ્ચત્વાન્ પરાયન્ત ઇન્દ્રુપમીયત ઇતિ ॥ ૨૫ ॥

ળત્થિ ચિરં વા સ્વિષ્ણં મત્તારહિદં તુ સા વિ ગ્વલુ મત્તા ।  
પોરગલદવ્વેણ વિણા તમ્હા કાલો પહુચ્ચમવો ॥ ૨૬ ॥

ગમનને આશ્રિત અહોરાત્ર હોય છે; અને તેની (અહોરાત્રની) અમુક સખ્યાથી માસ, ઋતુ, અયન તે વર્ષ હોય છે.—આવો વ્યવહારકાળ કેવળ કાળના પર્યાય-માત્રપણે અવધારતો અશક્ય હોવાથી (અર્થાત્ પરની અપેક્ષા વિના—પરમાણુ, આંખ. સૂર્ય વગેરે પર પદાર્થોની અપેક્ષા વિના—વ્યવહારકાળનું માપ નક્કી કરવું અશક્ય હોવાથી) તેને ‘પરાશ્રિત’ એવી ઉપમા આપવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ.—‘સમય’ નિમિત્તભૂત એવા મહત્ ગતિએ પરિણત પુદ્ગલ-પરમાણુ ત્રે પ્રગટ થાય છે—મપાય છે (અર્થાત્ પરમાણુને એક આકાશપ્રદેશથી બીજા અનંતર આકાશપ્રદેશે મહત્ ગતિથી જતાં જે વખત લાગે તેને સમય કહેવામાં આવે છે), ‘નિમેષ’ આંખના વીંચાવાથી પ્રગટ થાય છે (અર્થાત્ ખુલ્લી આંખને વીંચાતાં જે વખત લાગે તેને નિમેષ કહેવામાં આવે છે અને તે એક નિમેષ અસખ્યાત સમયોના હોય છે). ૫૮૨ નિમેષની એક ‘કાષ્ઠા’, ત્રીશ કાષ્ઠાની એક ‘કળા’, વીશથી કાંઈક અધિક કળાની એક ‘ઘડી’ અને બે ઘડીનું એક ‘મુહૂર્ત’ અને છે. ‘અહોરાત્ર’ સૂર્યના ગમનથી પ્રગટ થાય છે (અને તે એક અહોરાત્ર ત્રીશ મુહૂર્તનું હોય છે). ત્રીશ અહોરાત્રનો એક ‘માસ’, બે માસની એક ‘ઋતુ’, ત્રણ ઋતુનું એક ‘અયન’ અને બે અયનનું એક ‘વર્ષ’ અને છે.—આ બધો વ્યવહારકાળ છે. ‘પદ્યોપમ’, ‘સાગરોપમ’ વગેરે પણ વ્યવહારકાળના ભેદો છે.

ઉપરોક્ત સમય નિમેષાદિ બધાય ખરેખર કેવળ નિશ્ચયકાળના જ (—કાળ-વ્યવસ્થા જ) પર્યાયો છે પરંતુ તેઓ પરમાણુ વગેરે દ્વારા પ્રગટ થતા હોવાથી (અર્થાત્ પર પદાર્થો દ્વારા માપી શકાતા હોવાથી) તેમને ઉપચારથી પરાશ્રિત કહેવામાં આવે છે ૨૫.

‘ચિર’ ‘શીઘ્ર’ નહિ માત્રા વિના, માત્રા નહીં પુદ્ગલ વિના,  
તે કારણે પર-આશ્રયે ઉત્પન્ન ભાખ્યો કાળ આ. ૨૬.

નારિતિ ચિરં વા ક્ષિપ્રં માત્રાભિરિતિ ચ ચિરં વા ક્ષિપ્રં  
પુદ્ગલદ્રવ્યેણ વિના તત્પ્રકારાદિભિરિતિ ॥૨૮॥

અતઃ વ્યવહારકાળસ્ય ચંચિત્વમપાત્યતે તત્પરિણામત્ત્વમ્ ।

અહીં કિં વ્યવહારકાળે (અભિનિયમકાળે) જનિત તાન્તુ ચિરં ક્ષિપ્રં ક્ષિપ્રં ક્ષિપ્રં સંપ્રત્યયઃ । સ સત્ત્વ દીર્ઘસ્વકાચનિર્ણયને પ્રમાણપત્રરેણ ન નિર્ણયયતે । તદપિ પ્રમાણં પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમન્તરેણ નાગચાયતે । તત્ પરત્વદિ આપાતિતમાત્રવા ચચાસ-  
કાલો નિશ્ચયેનાનન્યાયિતોઽપિ પ્રતીત્યમત્ત્વમ્ ક્ષિપ્રં ક્ષિપ્રં । તદ્વાચિત્ત્વકાલસામાન્ય

અન્વયાર્થ — [ચિરં વા ક્ષિપ્રં] • ચિરં • અર્થવા • ક્ષિપ્રં • એવું જ્ઞાન  
(-અહીં કાળ અથવા થોડો કાળ એવું જ્ઞાન) [માત્રારાતઃ તુ] પરિમાણ વિના  
(-કાળના માપ વિના) [ન ચરિત્] હોય તદ્દિઃ [માત્રાના અભિ] અને તે પરિમાણ  
[સ્વલુ] ખરેખર [પુદ્ગલદ્રવ્યેણ વિના] પુદ્ગલદ્રવ્ય વિના થતું નથી; [તસ્માત્] તેથી  
[કાલ] પ્રતીત્યમત્ત્વ ] કાળ આશ્રિતપણે ઊપજનારો છે (અર્થાત્ વ્યવહારકાળ પરના  
આશ્રય કરીને ઊપજે છે એમ ઉપચારથી કહેવાય છે)

ટીકા—આહી વ્યવહારકાળના કથયિત્વ પરાશ્રિતપણા વિષે અન્ય યુક્તિ  
કહેવામાં આવી છે.

પ્રથમ તો. નિમિષ-સમયાદિ વ્યવહારકાળમાં • ચિરં • અને • ક્ષિપ્રં • એવું  
જ્ઞાન (-લાંબો કાળ અને ટૂંકો કાળ એવું જ્ઞાન) થાય છે. તે જ્ઞાન ખરેખર લાંબા  
અને ટૂંકો કાળ સાથે સળંગ રાખનારા પ્રમાણ (-કાળપરિમાણ) વિના સંભવતું  
નથી, અને તે પ્રમાણ પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામ વિના નહીં થતું નથી. તેથી, વ્યવહાર-  
કાળ પરના પરિણામ દ્વારા જણાતો હોવાથી—જેકે નિશ્ચયથી તે અન્યને આશ્રિત  
નથી તોપણ—આશ્રિતપણે ઊપજનારો (-પરને અવલંબીને ઊપજતો) કહેવામાં  
જાય છે.

માટે, જેકે કાળને અસ્તિકાલપણના અભાવને કારણે આહી અસ્તિકામની  
• માન્ય પ્રકરણમાં તેનું સાક્ષાત્ કથન નથી તોપણ, જીવ-પુદ્ગલના પરિણામની

• માન્યતા = જીવ [કાળનું વિસ્તૃત સીધું વ્યવસ્થાપન પ્રવચનસારના દ્વિતીય ત્રુતરક ધર્મા કરવામાં  
આવ્યું છે, માટે કાળનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી જાણવાના કારણે જિજ્ઞાસુએ પ્રવચનસારમાંથી તે  
જાણી શકે ]







આત્મા િ નિશ્ચયેન ભાવપ્રાણધારણાજીવઃ. । વ્યવહારેણ દ્રવ્યપ્રાણધારણાજીવઃ । નિશ્ચયેન ચિદાત્મકત્વાત્, વ્યવહારેણ ચિચ્છક્તિયુક્તત્વાચ્છેતયિતા । નિશ્ચયેનાપૃથગ્ભૂતેન, વ્યવહારેણ પૃથગ્ભૂતેન ચૈતન્યપરિણામલક્ષણેનોપયોગેનોપલક્ષિતત્વાદુપયોગવિશેષિતઃ । નિશ્ચયેન ભાવકર્મણાં, વ્યવહારેણ દ્રવ્યકર્મણામાસ્ત્રવણધંધનસંવરણનિર્જરણમોક્ષણેષુ સ્વય-  
મીગત્વાત્ પ્રભુઃ । નિશ્ચયેન પૌદ્ગલિકકર્મનિમિત્તાત્મપરિણામાનાં, વ્યવહારેણાત્મપરિણામ-  
નિમિત્તપૌદ્ગલિકકર્મણા કર્તૃત્વાત્કર્તા । નિશ્ચયેન શુભાશુભકર્મનિમિત્તગુણદુઃખપરિણામાનાં,  
વ્યવહારેણ શુભાશુભકર્મસપાદિતેષાનિષ્ટવિપયાગાં ભોક્તૃત્વાદ્ભોક્તા । નિશ્ચયેન લોકમાત્રો-  
ડયિ વિગિષ્ટાવગાહપરિણામશક્તિયુક્તત્વાશ્રામકર્મનિર્વૃત્તમણુ મહચ્ચ શરીરમધિતિષ્ઠન વ્યવહારેણ

આત્મા નિશ્ચયે ભાવપ્રાણના ધારણુને લીધે ‘જીવ’ છે, વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) દ્રવ્યપ્રાણના ધારણુને લીધે ‘જીવ’ છે; નિશ્ચયે ‘ચિતસ્વરૂપ હોવાથી ‘ચેતયિતા’ (ચેતનારે) છે. વ્યવહારે (સદ્ભૂત વ્યવહારનયે) ચિતશક્તિયુક્ત હોવાથી ‘ચેતયિતા’ છે; નિશ્ચયે ‘અપૃથગ્ભૂત એવા ચૈતન્યપરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ વડે લક્ષિત હોવાથી ‘ઉપયોગલક્ષિત’ છે. વ્યવહારે (સદ્ભૂત વ્યવહારનયે) પૃથગ્ભૂત એવા ચૈતન્યપરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ વડે લક્ષિત હોવાથી ‘ઉપયોગલક્ષિત’ છે; નિશ્ચયે ભાવકર્મોનાં આસ્ત્રવ. અંધ, સંવર. નિર્જરા અને મોક્ષ કરવામાં સ્વયં ઈશ (સમર્થ) હોવાથી ‘પ્રભુ’ છે, વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) દ્રવ્યકર્મોનાં આસ્ત્રવ, અંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ કરવામાં સ્વયં ઈશ હોવાથી ‘પ્રભુ’ છે; નિશ્ચયે પૌદ્ગલિક કર્મો જેમનું નિમિત્ત છે એવા આત્મપરિણામોનું કર્તૃત્વ હોવાથી ‘કર્તા’ છે, વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) આત્માપરિણામો જેમનું નિમિત્ત છે એવાં પૌદ્ગલિક કર્મોનું કર્તૃત્વ હોવાથી ‘કર્તા’ છે; નિશ્ચયે ગુણાગુણ કર્મો જેમનું નિમિત્ત છે એવા સુખદુઃખપરિણામોનું ભોક્તૃત્વ હોવાથી ‘ભોક્તા’ છે વ્યવહારે (અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે) ગુણાગુણ કર્મોથી સંપાદિત (પ્રાપ્ત) ઇષ્ટાનિષ્ટ વિષયોનું ભોક્તૃત્વ હોવાથી ‘ભોક્તા’ છે; નિશ્ચયે લોકપ્રમાણ હોવા છતાં, વિશિષ્ટ અવગાહપરિણામની શક્તિવાળો હોવાથી નામકર્મથી રચાતા નાના-મોટા શરીરમાં રહેતો થકો વ્યવહારે (સદ્ભૂત વ્યવહારનયે)

૧ નિશ્ચયે ચિતશક્તિને આત્મા સાથે અમેદ છે અને વ્યવહારે બેદ છે તેથી નિશ્ચયે આત્મા ચિતશક્તિગરૂપ છે અને વ્યવહારે ચિતશક્તિવાન છે

૨ અપૃથગ્ભૂત=અપૃથક, અભિન્ન. (નિશ્ચયે ઉપયોગ આત્માથી અપૃથક છે અને વ્યવહારે પૃથક છે)

દ્રવ્યકર્મો તે પુનઃસરકર્મો છે. અને આમ જોઈ ને જોઈ જતાં એ સ્વરૂપો  
 અનાદિગાનાવરણાદિકર્મોના ગર્ભથી ગળતી ગળતી વિવિધતાવાળા પાતળી  
 ગ્રેયભૂતવિદ્યના (અગસ્ત્યપદાર્થોના) આકારકર્મોનાં પ્રવૃત્તિવાળાં કર્મોનાં વિવર્તન  
 પામે છે. પરંતુ જ્યારે ગાનાવરણાદિકર્મોના ગર્ભ વિનાશ પામ્યા પછી તે પ્રવૃત્તિ  
 વિદ્યના ગર્ભ દેશમાં ગુણપદ વ્યાપાર કરતી થઈ - ગર્ભિણી પ્રવૃત્તિ થઈને, અન્ય વિપયને  
 નહિ પામતી થઈ વિવર્તન કરતી નથી. તે આ (ચિત્તાર્થના વિવર્તનના અભાવ),  
 ખરેખર નિશ્ચિત (નિયત. અચળ) ગર્ભપ્રાપ્તિ અને ગર્ભદર્શીતાવાળી ઉપસમિતિ છે.  
 આ જ, દ્રવ્યકર્મોના નિમિત્તભૂત ભાવકર્મોના કર્તૃત્વના વિનાશ છે; આ જ વિદ્યારૂપક  
 અનુભવના અભાવને લીધે ઔપાધિક ગુણદુઃખપરિણામોના ભોક્તૃત્વના વિનાશ છે.  
 અને આ જ, અનાદિ વિવર્તનના ખેદના વિનાશથી જેનું અનંત ચૈતન્ય મુસ્થિત થયું  
 છે એવા આત્માને સ્વતઃસ્વરૂપાનુભૂતિસંધ્ય મુખનું (-સ્વતઃ સ્વરૂપની અનુભૂતિ  
 જેનું સંકલ્પ છે એવા મુખનું) ભોક્તૃત્વ છે. ૨૮.

૧ ચિદ્વિવર્તન = ચૈતન્યનો પલટો. અર્થાત્ ચૈતન્યનું એક વિપયને છોડી અન્ય વિપયને બાજુવારે  
 પલટાવું તે, ચિત્સંક્રિયનું અન્ય અન્ય જોયોને બાજુવારે પરિભ્રમણ તે.

૨. કૃત્ર્ય = સર્ગકાળે એક રૂપે રહેનારી, અચળ [જાનાવરણાદિકર્મોના સળધ નષ્ટ થતાં કોઈ ચિત્સંક્રિય  
 સર્વથા અપરિણામી થઈ જતી નથી, પરંતુ ૧ અન્ય અન્ય જોયોને બાજુવારે પલટાવી નથી - સતતા  
 ત્રણે કાળના સમસ્ત જોયોને બાજુ કરે છે, તેથી તેને કથચિત્ કૃત્ર્ય કહી છે ]

૩ ઔપાધિક = દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિ સાથે સમધર્માળા, દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિ જેમાં નિમિત્ત હોય છે  
 એવા; અસ્વાભાવિક, વૈભાવિક; વિકારી

જાદો સયં સ ચેદા મબ્જહૂ સબ્વલોગદરિસી ય ।  
અપોદિ સુહમણંતં અવ્યાબાધં સગમમુત્તં ॥ ૨૯ ॥

જાતઃ સ્વયં સ ચેતયિતા સર્વજ્ઞઃ સર્વલોકદર્શી ચ ।

પ્રાપ્નોતિ સુહમનંતમવ્યાબાધં સ્વકમમૂર્તમ્ ॥ ૨૯ ॥

इदं सिद्धस्य निरुपाधिज्ञानदर्शनसुखसमर्थनम् ।

આત્મા દિ જ્ઞાનદર્શનમુસ્ત્રરૂપમાદ્યઃ સંયારાવર્યાયામનાદિકર્ત્તેશસં ક્ષોચિતાત્મસત્તિઃ  
પરબ્રહ્મસંપર્કેણ ક્રમેણ ક્ષિપિત્ ક્ષિપિજ્ઞાનાતિ પડ્યતિ, પરપ્રત્યય મૂર્તસંવદ્દં  
અવ્યાબાધ સાંત સુહમનનુભવતિ ચ । યદા ત્દસ્ય કર્મક્લેશાઃ તામસ્ત્યેન પ્રણશ્યન્તિ,  
તેનાડનર્ગાચારંકુચિતાત્મશનિરસનાયઃ સ્વયમેવ યુગપત્તમમગ્નં જાનાતિ પડ્યતિ, સ્વપ્રત્યયમમૂર્ત-

સ્વયમેવ ચેતક સર્વજ્ઞાની-સર્વદર્શી થાય છે,

ને નિજ અમૂર્ત અનંત અવ્યાબાધ મુખને અનુભવે. ૨૯.

અન્યાર્થઃ—[ ન ચેતયિતા ] તે ચેતયિતા ( ચેતનારે આત્મા ) [ સર્વજ્ઞઃ ]  
સર્વજ [ જ ] અને [ નવલોકદર્શી ] મર્વલોકદર્શી [ સ્વયં જ્ઞાત ] સ્વયં થયો થકો, [ સ્વકમ્ ]  
સ્વકીય [ અમૂર્તમ્ ] અમૂર્ત [ અવ્યાબાધમ્ ] અવ્યાબાધ [ અનંતમ્ ] અનંત [ સુહમ્ ]  
મુખને [ પ્રાપ્નાતિ ] ઉપલબ્ધ કરે છે.

ટીકા:—આ, સિદ્ધતા નિરુપાધિ જ્ઞાન, દર્શન અને મુખનું સમર્થન છે

પરેખર જ્ઞાન, દર્શન અને મુખ લેનો સ્વભાવ છે એવો આત્મા સંસાર-  
અવસ્થામાં, અનાદિ કર્મકલેશ વડે આત્મશક્તિ સંદુચિત કરવામાં આવી હોવાથી,  
પરબ્રહ્મના સંપર્ક વડે (ઈંદ્રિયાદિના સંપર્ક વડે) કર્મથી કાંઈકે કાંઈકે જાણે છે અને જાણે  
છે તથા પરાશ્રિત, મૂર્ત (ઈંદ્રિયાદિ) સાથે સંબંધવાળું, સવ્યાબાધ (અબાધ સહિત)  
ને આનંદ મુખ અનુભવે છેઃ પરંતુ જ્યારે તેને કર્મકલેશો સમસ્તપણે વિનાશ પામે છે  
ત્યારે, આત્મશક્તિ અનર્ગલ (નિરંકુશ) અને અસંદુચિત હોવાથી, અનહાયપણે  
(કેઈની સહાય વિના) સ્વયમેવ યુગપદ્ બધું (સર્વ દ્રવ્યસ્રોત્રકાળભાવ) જાણે છે અને

સંવદ્ધમવ્યાવાનમનતં સુખમનુભવતિ ચ । તતઃ સિદ્ધસ્ય સમસ્તં સ્વયમેવ જાનતઃ  
પઙ્કતઃ, સુખમનુભવતથ સ્વં, ન પરેણ પ્રયોજનમિતિ ॥ ૨૧ ॥

દેખે છે તથા સ્વાશ્રિત, મૂર્ત (ઈન્દ્રિયાદિ) સાથે સમ્યથ વિનાનું, અવ્યાખ્યાય ને અનંત  
મુખ્ય અનુભવે છે. માટે અધુ સ્વયમેવ જાણનારા અને દેખનારા તથા સ્વકીય મુખને  
અનુભવનારા સિદ્ધને પરથી (કાંઈ) પ્રયોજન નથી.

ભાવાર્થ :—સિદ્ધભગવાન (તેમ જ કેવળીભગવાન) સ્વયમેવ સર્વજ્ઞતાદિરૂપે  
પરિણમે છે; તેમના એ પરિણમનમાં લેશમાત્ર પણ (ઈન્દ્રિયાદિ) પરતું આલંબન નથી.

અહીં કોઈ સર્વજ્ઞતા નિષેધ કરનાર જીવ કહે છે કે ‘સર્વજ્ઞ છે જ નહિ, કારણ  
કે જોવામાં આવતા નથી,’ તો તેને નીચે પ્રમાણે સમજાવવામાં આવે છે.—

હો ભાઈ! જો તમ કહો છો કે ‘સર્વજ્ઞ નથી,’ તો અમે પૂછીએ છીએ કે ક્યાં  
સર્વજ્ઞ નથી? આ ક્ષેત્રમાં અને આ કાળમાં કે ત્રણે લોકમાં અને ત્રણે કાળમાં? જો ‘આ  
ક્ષેત્રમાં અને આ કાળમાં સર્વજ્ઞ નથી’ એમ કહો, તો તે તો સમત જ છે. પરંતુ જો  
‘ત્રણે લોકમાં અને ત્રણે કાળમાં સર્વજ્ઞ નથી’ એમ કહો તો અમે પૂછીએ છીએ કે તે  
તમે કઈ રીતે જાણ્યું? જો ત્રણે લોકને અને ત્રણે કાળને સર્વજ્ઞ વિનાના તમે જોઈ-જાણી  
લીધા તો તમે જ સર્વજ્ઞ થયા, કારણ કે જે ત્રણે લોકને અને ત્રણે કાળને જાણે તે જ  
સર્વજ્ઞ છે. અને જો સર્વજ્ઞ વિનાના ત્રણે લોકને અને ત્રણે કાળને તમે નથી જોઈ-જાણી  
લીધા તો પછી ‘ત્રણે લોકમાં અને ત્રણે કાળમાં સર્વજ્ઞ નથી’ એમ તમે કઈ રીતે કહી  
શકો? આ રીતે (સિદ્ધ થાય છે કે તમે કરેલો સર્વજ્ઞતા નિષેધ યોગ્ય નથી.

હો ભાઈ! આત્મા એક પદાર્થ છે અને જ્ઞાન તેનો સ્વભાવ છે; તેથી તે જ્ઞાનનો  
મ પૂર્ણ વિકાસ થતાં એવું કાંઈ રહેતું નથી કે જે તે જ્ઞાનમાં અજ્ઞાત રહે. જેમ પરિપૂર્ણ  
કેવળનાર્ય પશુનું મેલો અગ્નિ સમસ્ત દાહને બાળે છે, તેમ પરિપૂર્ણ જ્ઞાને પરિણમેલો  
આત્મા સમસ્ત જીવને જાણે છે. આવી સર્વજ્ઞતા આ ક્ષેત્રે આ કાળે (અર્થાત્ આ  
ક્ષેત્રે આ કાળમાં જન્મેલા જીવને) પ્રાપ્ત નહિ થતી હોવા છતાં સર્વજ્ઞતાશક્તિવાળા  
નિજ આત્માનો અપર અનુભવ આ ક્ષેત્રે આ કાળે પણ થઈ શકે છે.

આ ગાંત્ર અર્ધાત્મશાસ્ત્ર હોવાથી અહીં સર્વજ્ઞસિદ્ધિનો વિસ્તાર કરવામાં  
આવ્યો નથી ત્રિગાનું એ તે અન્ય શાસ્ત્રોમાંથી જોઈ લેવો. ૨૯.

પાણેહિં ચદુહિં જીવદિ જીવિસ્મદિ જો હુ જીવિદો પુવ્વં ।  
સો જીવો પાણા પુણ વલમિદિયમાઝ ઉસ્મામો ॥ ૩૦ ॥

પ્રાણૈશ્વતુર્ભિર્જીવતિ જીવિવ્યતિ યઃ સ્વલુ જીવિતઃ પૂર્વમ્ ।  
સ જીવઃ પ્રાણાઃ પુનર્વલમિન્દ્રિયમાયુરુચ્છ્વાસઃ ॥ ૩૦ ॥

જીવત્વગુણ્યાન્યેયમ્ ।

ઇન્દ્રિયવન્માયુરુચ્છ્વાસલક્ષણા હિ પ્રાણાઃ । તેષુ ચિત્સામાન્યાન્વયિનો ભાવપ્રાણાઃ,  
પુદ્ગલસામાન્યાવયિનો દ્રવ્યપ્રાણાઃ । તેષામુભયેવાપિ ત્રિષ્વપિ કાલેષ્વનવચ્છિન્ન-  
સતાન્તત્વેન ધારણાન્સંસારિણો જીવન્વમ્ । મુક્તસ્ય તુ કેવલાનામેવ ભાવપ્રાણાનાં  
ધારણાત્તદવસેયમિતિ ॥ ૩૦ ॥

જે ચાર પ્રાણે જીવતો પૂર્વે, જીવે છે, જીવશે,  
તે જીવ છે; ને પ્રાણ ઇન્દ્રિય-આયુ-અળ-ઉચ્છ્વાસ છે. ૩૦.

અન્વયાર્થ—[યઃ સ્વલુ] જે [તુર્ભિઃ પ્રાણૈઃ] ચાર પ્રાણોથી [જીવતિ] જીવે છે, [જીવિવ્યતિ] જીવશે અને [જીવિતઃ પૂર્વમ્] પૂર્વે જીવતો હતો, [સઃ જીવઃ] ને જીવ છે, [પુન પ્રાણાઃ] અને પ્રાણો [ઇન્દ્રિયમ્] ઇન્દ્રિય, [વલમ્] અળ, [આયુઃ] આયુ તથા [ઉચ્છ્વાસઃ] ઉચ્છ્વાસ છે.

ટીકા:—આ, જીવત્વગુણની વ્યાખ્યા છે.

પ્રાણો ઇન્દ્રિય, અળ, આયુ અને ઉચ્છ્વાસરૂપ છે. તેમનામાં (પ્રાણોમાં), ચિત્સામાન્યરૂપ અન્વયવાળા તે ભાવપ્રાણો છે અને પુદ્ગલસામાન્યરૂપ અન્વયવાળા તે દ્રવ્યપ્રાણો છે. તે બંને પ્રાણોને ત્રણ કાળે અચ્છિન્ન-સંતાનપણે (અતૂટ ધારાએ) ધારતો હોવાથી સંસારીને જીવત્ય છે. મુક્તને (સિદ્ધને) તો કેવળ ભાવપ્રાણોનું જ ધારણ હોવાથી જીવત્ય છે એમ સમજવું. ૩૦.

\* જે પ્રાણોમાં ચિત્સામાન્યરૂપ અન્વય હોય છે તે ભાવપ્રાણો છે અર્થાત્ જે પ્રાણોમાં સદા 'ચિત્સામાન્ય, ચિત્પામાન્ય, ચિત્સામાન્ય' એવી એકરૂપતા-સંસ્થતા હોય છે તે ભાવપ્રાણો છે. (જે પ્રાણોમાં સદા 'પુદ્ગલસામાન્ય, પુદ્ગલસામાન્ય, પુદ્ગલસામાન્ય' એવી એકરૂપતા-સંસ્થતા હોય છે તે દ્રવ્યપ્રાણો છે)

सगुल्लहुगा अणंता तेहिं अणंतेहिं परिणदा सव्वे ।  
 नेमेहिं असंवादा मिय लोगं सव्वसावण्णा ॥ ३१ ॥

नेचिचु अणावण्णा मिच्छादंमणकमायजोगजुदा ।  
 गददाय तेहिं बहुगा मिद्धा संमाणिणो जीवा ॥ ३२ ॥

અત્ર જીવાનાં સ્વાભાવિક પ્રમાણં મુક્તામુક્તિમાગશ્ચોક્તઃ ।

જીવાત્તિમાર્ગેન્દ્રવ્યત્વાલોકપ્રમાણેકપ્રદેશઃ । અગુરુલઘ્વો ગુણાસ્તુ તેપામગુરુલઘ્વ-  
ત્વામિથાતરપસ્વરુપપ્રતિષ્ઠત્વનિ ધનરય સ્વભાવત્યાવિભાગપરિચ્છેદાઃ પ્રતિસમયસંભવ-  
ત્પદ્સ્થાનપતિતવૃદ્ધિદાનર્થોઽનતાઃ । પ્રદેશાત્તુ અવિભાગપરમાણુપરિચ્છિન્નસૂક્ષ્માંશરૂપા-  
અસરૂપેયાઃ । एवंવિધેષુ તેષુ કેચિત્કથંચિલ્લોકપૂરણાવરથાપ્રકારેણ સર્વલોકવ્યાપિનઃ,

ટીકા.—અહીં જીવોતુ સ્વાભાવિક પ્રમાણ તથા તેમનો મુક્ત ને અમુક્ત  
એવો વિભાગ કહ્યો છે.

જીવો ખરેખર અવિભાગી-એન્દ્રવ્યપણાને લીધે લોકપ્રમાણ-એકપ્રદેશવાળા  
છે તેમના (-જીવોના) અગુરુલઘ્વ ગુણો—અગુરુલઘ્વત્વ નામનો જે સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વના  
કારણભૂત સ્વભાવ તેના અવિભાગ પરિચ્છેદા—પ્રતિસમય થતી પદ્સ્થાનપતિત  
વૃદ્ધિદાનિવાળા અનંત છે; અને (તેમના અર્થાત્ જીવોના) પ્રદેશો—કે જેઓ અવિ-  
ભાગ પરમાણુ જેવડા માપવાળા સૂક્ષ્મ અંશરૂપ છે તેઓ—અસખ્ય છે. આવા તે  
જીવોમાં કેટલાક કથ ચિત્ (કેવળસમુદ્ધાતના કારણે) લોકપૂરણ-અવસ્થાના પ્રકાર વડે  
આખા લોકમાં વ્યાપ્ત હોય છે અને કેટલાક આખા લોકમાં અવ્યાપ્ત હોય છે. વળી

૧ પ્રમાણુ = માપ, પરિમાણુ [ જીવના અગુરુલઘ્વત્વસ્વભાવના નાનામાં નાના અંશો ( અવિભાગ  
પરિચ્છેદો : પાડતાં સ્વાભાવથી જ સદાય અનંત અંશો પડે છે, તેથી જીવ સદાય આવા  
( પદ્ગુણવૃદ્ધિદાનિયુક્ત ) અનંત અંશો જેવડો છે વળી જીવના સ્વસ્થત્વના નાનામાં નાના અંશો  
પાડતાં સ્વાભાવથી જ સદાય અસખ્ય અંશો પડે છે, તેથી જીવ સદાય આવા અસખ્ય અંશો  
જેવડો છે ]

૨ ગુણુ = અંશ; અવિભાગ પરિચ્છેદ [ જીવમાં અગુરુલઘ્વત્વ નામનો સ્વભાવ છે તે સ્વભાવ  
જીવને સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વના ( અર્થાત્ સ્વરૂપમાં રહેવાના ) કારણભૂત છે તેના અવિભાગ પરિચ્છેદોને  
અહીં અગુરુલઘ્વ ગુણો (-અંશો) કહ્યા છે ]

૩. કાર્મ ગુણુમાં ( એટલે કે ગુણુના પર્યાયમાં ) અગત્યના ડરવામાં આવતાં, તેનો જે નાનામાં નાનો  
( અધન્ય માત્રાંશ, નિરંશ ) અંશ પડે તેને તે ગુણુનો ( એટલે કે ગુણુના પર્યાયનો ) અવિભાગ  
પરિચ્છેદ કહેવામાં આવે છે ' .

૪. પદસ્થાનપતિત વૃદ્ધિદાનિ = ઇન્ધ્રિયનર્થ સમાવેશ પામતી વૃદ્ધિદાનિ; પદ્ગુણુ વૃદ્ધિદાનિ. [ અગુરુ-  
લઘ્વત્વસ્વભાવના અનંત અંશોમાં સ્વભાવથી જ સમયે સમયે પદ્ગુણુ વૃદ્ધિદાનિ થયા કરે છે ]





તથૈવ દિ જીવઃ અનાદિકપાયમલીમસત્ત્વમૂલે શરીરેડવતિષ્ઠમાનઃ સ્વપ્રદેશૈસ્તદભિવ્યા-  
પ્નોતિ શરીરમ્ । યથૈવ ચ તત્ર ક્ષીરેડમિમંયોગાદુદ્ધલમાને તસ્ય પદ્મરાગરત્નસ્ય  
પ્રભાસ્કંધ ઉદ્ધલતે પુનર્નિવિશમાને નિવિગતે ચ, તથૈવ ચ તત્ર શરીરે વિગિષ્ટાહારા-  
દિવજાદુત્સર્પતિ તસ્ય જીવસ્ય પ્રદેશાઃ ઉત્સર્પન્તિ પુનરપસર્પતિ અપસર્પન્તિ ચ ।  
યથૈવ ચ તત્પદ્મરાગરત્નમન્યત્ર પ્રભૂતક્ષીરે ભિન્ન સ્વપ્રભાસ્કંધવિસ્તારેણ તદ્વ્યાપ્નોતિ  
પ્રભૂતક્ષીરં, તથૈવ દિ જીવોડન્યત્ર મહતિ શરીરેડવતિષ્ઠમાનઃ સ્વપ્રદેશવિસ્તારેણ  
તદ્વ્યાપ્નોતિ મહચ્છરીરમ્ । યથૈવ ચ તત્પદ્મરાગરત્નમન્યત્ર સ્તોકક્ષીરે નિશ્ચિન્ન સ્વપ્ર-  
ભાસ્કંધોપસંહારેણ તદ્વ્યાપ્નોતિ સ્તોકક્ષીરં, તથૈવ ચ જીવોડન્યત્રાણુશરીરેડવતિષ્ઠમાનઃ  
સ્વપ્રદેશોપસંહારેણ તદ્વ્યાપ્નોત્યણુશરીરમિતિ ॥ ૩૩ ॥

જેવી રીતે પદ્મરાગરત્ન દૂધમાં નાખવામાં આવ્યું થકું પોતાથી અવ્યતિરિક્ત  
પ્રભાસમૂલ વડે તે દૂધમાં વ્યાપે છે, તેવી જ રીતે જીવ અનાદિકાળથી કપાય વડે  
મલિનપણું હોવાને કારણે શરીરમાં રહ્યો થકો સ્વપ્રદેશો વડે તે શરીરમાં વ્યાપે છે.  
વળી જેવી રીતે અગ્નિના સંયોગથી તે દૂધમાં ઊભરે આવતાં તે પદ્મરાગરત્નના  
પ્રભાસમૂલમાં ઊભરે આવે છે (અર્થાત્ તે વિસ્તાર પામે છે) અને દૂધ પાછું ખેંચી  
જતાં પ્રભાસમૂલ ખેંચી જાય છે, તેવી જ રીતે વિશિષ્ટ આહારાદિના વડે તે શરીર  
વધતાં તે જીવના પ્રદેશો વિસ્તાર પામે છે અને શરીર પાછું ઘટી જતાં પ્રદેશો સંકોચાય  
જાય છે. વળી જેવી રીતે તે પદ્મરાગરત્ન બીજા વધારે દૂધમાં નાખવામાં આવ્યું થકું  
સ્વપ્રભાસમૂલના વિસ્તાર વડે તે વધારે દૂધમાં વ્યાપે છે, તેવી જ રીતે જીવ બીજા  
મોટા શરીરમાં સ્થિતિ પામ્યો થકો સ્વપ્રદેશોના વિસ્તાર વડે તે મોટા શરીરમાં વ્યાપે  
છે. વળી જેવી રીતે તે પદ્મરાગરત્ન બીજા થોડા દૂધમાં નાખવામાં આવ્યું થકું  
સ્વપ્રભાસમૂલના સંકોચ વડે તે થોડા દૂધમાં વ્યાપે છે, તેવી જ રીતે જીવ બીજા નાના  
શરીરમાં સ્થિતિ પામ્યો થકો સ્વપ્રદેશોના સંકોચ વડે તે નાના શરીરમાં વ્યાપે છે.

\* અવ્યતિરિક્ત = અભિન્ન [ જેમ ‘ સાકર એક દ્રવ્ય છે અને ગળપણ તેના ગુણ છે ’ એવું કોઈ  
સ્થળે દૃષ્ટાંતમાં કહ્યું હોય તો તે સિદ્ધાંત તરીકે ન સમજવું જોઈએ, તેમ અહીં પણ જીવના  
સંકોચવિસ્તારાદિ દૃષ્ટાંતને સમજવવા માટે ગત અને (દૂધમાં ફેલાયેલી) તેની પ્રભાને જે અવ્ય-  
તિરિક્તપણું કહ્યું છે તે સિદ્ધાંત તરીકે ન સમજવું પુદ્ગલાત્મક રત્નને દૃષ્ટાંત બનાવીને એક સ્વપ્રદેશી  
જીવદ્રવ્યના સંકોચવિસ્તારનો કોઈ રીતે ખ્યાલ કરાવવાના હેતુથી અહીં રત્નની પ્રભાને ગતની  
અભિન્ન કહી છે ( અર્થાત્ રત્નની પ્રજ્ઞા સંકોચવિસ્તાર પામતા બાણે કે ગતના અંશો જ—  
રત્ન જ—સંકોચવિસ્તાર પામેલ હોય એમ ખ્યાલમાં લેવાતું કહ્યું છે ) ]

मन्वत्य अत्यि जीवो ण स एको एककाय एकद्वो ।

अञ्जवमाणविमिद्धो चिद्दृढि मलिणो भजमलेहि ॥ ३४ ॥

सर्वत्रास्ति जीवो न चैक एवकाये एवमस्यः ।

अथ यन्मानविजिष्ठं प्रपुन मलानां रजोमलैः ॥ ३४ ॥

अत्र जीवस्य देहाद्देहात्तरेऽस्तित्वं, देहान्पृथग्भूतत्वं, देहांतसदृशकारणं  
नोत्पन्नम् ।

यन्मा हि संसागवस्थाया क्रमपरिन्त्यनवच्छिन्नगरीरसतान् यथैकस्मिन् गरीरे

અર્થ:—ત્રણ સોડ અને ત્રણ કાગળના સમસ્ત, કવ્ય-ગુણ-પર્યાયોતે એક  
પ્રકારના સમર્થ એવા વિગુન-દર્શનજ્ઞાનસ્વભાવવાળા એતુલ્યમંડાલમાત્ર  
જેના પાયાની વિવિધાનુભિયાતવગાદિ ચિકિત્સા વડે ઉપાજિત જે ગરીબના મર્મ  
જનિત (અર્થાત તે ગરીબના મર્મનો કેટલ જેમા નિમિત્ત છે એવા) સંકોચ  
જેના પાયા પરથી એક મર્મોદ્વિષ્ટ અવગાદિ પરિણમનો થકો સદ્મર્મોજનપ્રમાણ  
ગરીબના વ્યાપ છે. જથ્થા અવગાદિ પરિણમનો થકો ઉત્સવ ઘનાંગુજના  
જેના પાયા પરથી એક મર્મોદ્વિષ્ટ અવગાદિ પરિણમનો થકો સદ્મર્મોજનપ્રમાણ  
ગરીબના વ્યાપ છે. જથ્થા અવગાદિ પરિણમનો થકો ઉત્સવ ઘનાંગુજના

વૃત્તઃ તથા ક્રમેણાન્યેષ્વપિ શરીરેષુ વર્તતે ઇતિ તસ્ય સર્વત્રાસ્તિત્વમ્ । ન ચૈકત્મિન્ શરીરે નીરે ક્ષીરમિવૈવ્યેન સ્થિતોઽપિ મિદમ્ભવાવત્વાત્તેન સદૃશઃ ઇતિ તસ્ય દેહાત્પૃથગ્ભૂતત્વમ્ । અનાદિવંધનોપાધિવિવર્તિતવિવિધાધ્યવસાયવિગિષ્ટત્વાત્તન્મૂલકર્મજાલ-મલીમસત્વાच्च चेष्टमानस्यात्मनस्तथाविधाध्यवसायकर्मनिर्वर्तितेतरशरीरप्रवेशो भवतीति तस्य देहांतरसंचरणकारणोपन्यास इति ॥ ૩૪ ॥

જેમિં જીવમહાવો જાતિ અમાવો એ મત્વહા તસ્ય ।

તે હોતિ મિષ્ણદેહા મિદ્ધા વચિગોચરમતીતા ॥ ૩૫ ॥

એવા જીવમાવો નાસ્ત્યમાવશ્ચ સર્વથા તસ્ય ।

તે મવન્તિ મિષ્ણદેહાઃ સિદ્ધા વાગ્ગોચરમતીતા ॥ ૩૫ ॥

સર્વત્ર (-અર્થ શરીરમાં) અસ્તિત્વ છે. પળી કોઈ એક શરીરમાં, પાણીમાં દૂધની માફક એકપણે રહ્યો હોવા છતાં, ભિન્ન સ્વભાવને લીધે તેની સાથે એક (તદ્રૂપ) નથી; એ રીતે તેને દેહથી પૃથક્કણ છે. અનાદિ અવંધનરૂપ ઉપાધિથી વિવર્તન (પરિવર્તન) પામતા વિવિધ અધ્યવસાયોથી વિશિષ્ટ હોવાને લીધે (-અનેક પ્રકારના અધ્યવસાયવાળો હોવાને લીધે) તથા તે અધ્યવસાયો જેનું નિમિત્ત છે એવા કર્મકર્મીથી ભલિત હોવાને લીધે ભમતા આત્માને તથાવિધ અધ્યવસાયો અને કર્મોથી રચાતા (-તે પ્રકારના મિથ્યાત્વરાગાદિરૂપ ભાવકર્મો અને દ્રવ્યકર્મોથી રચાતા) અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ થાય છે, એ રીતે તેને દેહાંતરમાં ગમન થવાનું કારણ કહેવામાં આવ્યું. ૩૪.

જીવત્વ નહિ ને સર્વથા તદ્ભાવ પણ નહિ જેમને,

તે સિદ્ધ છે—જે દેહવિરહિત વચનવિપયાતીત છે. ૩૫.

અન્યથાર્થ—[એવાં જેમને [જીવસ્વભાવ] જીવસ્વભાવ (-પ્રાણધારણ-રૂપ જીવત્વ) [ન અસ્તિ] નથી અને [સર્વથા] સર્વથા [તસ્ય અમાવઃ ચ] તેનો અભાવ પણ નથી, [તે] તે [મિષ્ણદેહા] દેહવિરહિત [વાગ્ગોચરમ્ અતીતાઃ] વચનગોચરાતીત [સિદ્ધાઃ મવન્તિ] સિદ્ધો (સિદ્ધભગવતો) છે.

સિદ્ધાનાં જીવત્વદેહમાનવસ્વરૂપમેવમ ।

સિદ્ધાનાં હિ દ્રવ્યપ્રાણધારણાત્મકો મુચ્યન્તેન જીવસ્થાભાવો નામિત । ન ચ જીવ  
સ્વભાવસ્ય સર્વથાભાવોઽસ્મિ ભાવપ્રાણધારણાત્મકસ્ય જીવસ્થાભાવસ્ય મુચ્યન્તેન  
સદ્ભાવાત્ । ન ચ તેષા શરીરેણ સહ નીરશીરગોત્રિનૈત્તમેન વૃત્તિ<sup>૧</sup>, યતસ્તે તન્મય-  
કહેતુભૂતકપાયયોગવિપ્રયોગાદતીતાનંતરગરીમાત્રાવમાહવર્ગિણતત્ત્વેઽયન્યંતમિદ્ધદેહાઃ ।  
વાચાં ગોચરમતીતશ્ચ તન્મદિમા, યતસ્તે ક્લૈકિકપ્રાણધારણદંતરેણ શરીરમવધમતરેણ ચ  
પરિપ્રાપ્તનિરુપાધિસ્વરૂપાઃ સતતં પ્રતપતીતિ ॥ ૩૫ ॥

ण कुदोचि वि उणण्णो जम्हा कज्जं ण तेण सो सिद्धो ।  
उप्पादेदि ण किंचि वि काणमवि तेण ण स होदि ॥ ३६ ॥

ટીકા:—આ, સિદ્ધોનાં (સિદ્ધભગવતોનાં) જીવત્વ અને દેહપ્રમાણતાની  
વ્યવસ્થા છે.

સિદ્ધોને ખરેખર દ્રવ્યપ્રાણના ધારણસ્વરૂપ જીવસ્વભાવ મુખ્યપણે નથી;  
(તેમને) જીવસ્વભાવનો સર્વથા અભાવ પણ નથી, કારણ કે ભાવપ્રાણના  
ધારણસ્વરૂપ જીવસ્વભાવનો મુખ્યપણે સદ્ભાવ છે. વળી તેમને શરીરની સાથે  
નીરક્ષીરની માફક, એકપણે વૃત્તિ નથી; કારણ કે શરીરસંયોગના હેતુભૂત કપાય  
અને યોગનો બિયોગ થયો હોવાથી તેઓ અતીત અનંતર શરીરપ્રમાણ અવગાહે  
પરિણત હોવા છતાં અત્યંત દેહરહિત છે. વળી વચનગોચરાતીત તેમનો અહિમા છે;  
કારણ કે ક્લૈકિક પ્રાણના ધારણ વિના અને શરીરના સંબંધ વિના, સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત  
કરેલા નિરુપાધિ સ્વરૂપ વડે તેઓ સતત પ્રતપે છે (પ્રતાપવંત વર્તે છે). ૩૫.

૧ વૃત્તિ = વર્તવું તે; હયાતી.

૨ અતીત અનંતર = મૂત કાળનું સૌથી છેલ્લું, ચરમ (સિદ્ધભગવતોની અવગાહના ચરમશરીરપ્રમાણ  
હોવાને લીધે તે છેલ્લા દેહની અપેક્ષા લઈને તેમને 'દેહપ્રમાણપણું' કહી શકાતું હોવા છતાં,  
ખરેખર તેઓ અત્યંત દેહરહિત છે.)

૩ વચનગોચરાતીત = વચનગોચરપણાને અતિક્રમી ગયેલ, વચનવિષયાતીત, વચન-અગોચર.

જીવજે નહીં કે કારણે તે સિદ્ધ તેથી ન કાર્ય છે,  
ઉપજાવતા નથી કાંઈ પણ તેથી ન કારણ પણ ઈરે. ૩૬.

ન કૃતશ્ચિદ્વ્યુત્પન્નો યસ્માત્ કાય ન તેન સઃ સિદ્ધઃ ।

ઉત્પાદયતિ, ન કિંચિદપિ કારણમપિ તેન ન સ ભવતિ ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધસ્ય કાર્યાણામભવનેગમોઽયમ્ ।

યથા સંસારી જીવો ભાવકર્મરૂપયાત્મપરિણામસંતત્યા દ્રવ્યકર્મરૂપયા ચ પુદ્ગલ-  
પરિણામસંતત્યા કારણભૂતઃ । તેન તેન દેવમનુષ્યતિર્યગનારકરૂપેણ કાર્યભૂત ઉત્પદ્યતે  
ન તથા સિદ્ધરૂપેણાપીતિ । સિદ્ધો હ્યુભયકર્મધ્યે સ્વયમુત્પદ્યમાનો નાન્યતઃ કૃત-  
શ્ચિદુત્પદ્યત ઇતિ । યથૈવ ચ ન ઇય સંસારી ભાવકર્મરૂપામાત્મપરિણામસંતતિ  
દ્રવ્યકર્મરૂપાં ચ પુદ્ગલપરિણામસંતતિ કાર્યભૂતાં કારણભૂતત્વેન નિર્વર્તયન્ તાનિ  
તાનિ દેવમનુષ્યતિર્યગનારકરૂપાણિ કાર્યાણ્યુત્પાદયન્યાત્મનો ન તથા સિદ્ધરૂપમપીતિ ।

### ગાથા ૩૬

અન્યથાર્થ — [ યસ્માન્ સઃ સિદ્ધ ] ને સિદ્ધ [ કૃતશ્ચિન્ અપિ ] કોર્ષ  
(અન્ય) કારણથી [ ન ઉત્પન્નઃ ] ઊપજતા નથી [ તેન ] તેથી [ કાર્ય ન ] કાર્ય નથી.  
અને [ કિન્ચિન્ અપિ ] કાંઈ પણ (અન્ય કાર્યને) [ ન ઉત્પાદયતિ ] ઊપજાવતા નથી  
[ તેન ] તેથી [ સઃ ] તે [ કારણમ્ અપિ ] કારણ પણ [ ન ભવતિ ] નથી.

ટીકા:—આ. સિદ્ધને કાર્યકારણભાવ હોવાનો નિગરા છે (અર્થાત્ સિદ્ધ-  
ભગવાનને કાર્યપણુ અને કારણપણુ હોવાનું નિરાકરણ ખડન છે).

જેમ સંસારી જીવ કારણભૂત એવી ભાવકર્મરૂપ \*આત્મપરિણામસંતતિ  
અને દ્રવ્યકર્મરૂપ પુદ્ગલપરિણામસંતતિ વડે તે તે દેવ-મનુષ્ય-તિર્યગનારકના રૂપ  
કાર્યભૂતપણે ઊપજે છે. તેમ સિદ્ધરૂપે પણ ઊપજે છે એમ નથી. (અને) સિદ્ધ  
(=સિદ્ધભગવાન) અરેબર. અને કર્મનો કાય હોતાં, સ્વયં (સિદ્ધપણુ) ઊપજતા થકા  
અન્ય કોઈ કારણથી (ભાવકર્મથી કે દ્રવ્યકર્મથી) ઊપજતા નથી.

વળી જેમ તે જ સંસારી (જીવ) કારણભૂત થકને કાર્યભૂત એવી ભાવ-  
કર્મરૂપ આત્મપરિણામસંતતિ અને દ્રવ્યકર્મરૂપ પુદ્ગલપરિણામસંતતિ વ્યતો થકા  
કાર્યભૂત એવાં તે તે દેવ-મનુષ્ય-તિર્યગનારકનાં રૂપો પોતાને વિષે ઉપજતવે છે તેમ  
સિદ્ધનુ રૂપ પણ (પોતાને વિષે) ઉપજતવે છે એમ નથી; (અને) સિદ્ધ ખડેખડ. અને

\* આત્મપરિણામસંતતિ = આત્માના પરિણામની પદ્ધતિ.

અત્ર જીવભાવો મુક્તિમિતિ નિગમતમ ।

દ્રવ્યં દ્રવ્યતયા જાણતમિતિ, નિ જે દ્રવ્યે પર્વાપાળા પ્રતિમપ્રમાણેઃ રતિ,  
દ્રવ્યમ્પ સર્વદા અભૂતપર્યાયઃ માત્રમિતિ, દ્રવ્યમ્પ માત્ર પ્રતપર્યાયેમાત્રમિતિ.  
દ્રવ્યમન્યદ્રવ્યઃ સદા અન્યમિતિ, દ્રવ્ય સ્વરૂપેણ મદાગત્યમિતિ, કુત્તીર

કર્મિનો ક્ષય હોતાં. સ્વયં પાતાને (ગિદ્ગપને) (ગાતવતા થવા આન્ય કોઈ પણ  
ભાવદ્રવ્યકર્મસ્વરૂપ કે દેવાદિસ્વરૂપ કાર્ય) (પાતવતા નથી. ૩૬.

સદ્ભાવ જે નહિ હોય તેા ધ્રુવ, નાશ, ભવ્ય, અભવ્ય ને  
વિજ્ઞાન, અણુવિજ્ઞાન, શૂન્ય, અશૂન્ય—એ કંઈ નવ મોટે. ૩૭.

અન્યથાર્થ—[ સદ્ભાવે અસતિ ] જે ( ભાક્ષમાં જીવનો ) સદ્ભાવ ન હોય  
તો [ શાશ્વતમ્ ] શાશ્વત, [ અથ ઉચ્છેદ ] નાશવત. [ અમરમ્ ] ભવ્ય (થવાયોગ્ય).  
[ અમર્યમ્ ચ ] અભવ્ય (નહિ થવાયોગ્ય). [ અન્યમ્ ] શૂન્ય. [ કત્તરમ્ ચ ] અશૂન્ય.  
[ વિજ્ઞાનમ્ ] વિજ્ઞાન અને [ અવિજ્ઞાનમ્ ] અવિજ્ઞાન [ ન અપિ મુચ્યતે ] ( જીવદ્રવ્યને  
વિષે ) ન જ થટે. ( માટે ભાક્ષમાં જીવનો સદ્ભાવ છે જ. )

ટીકા:— અહી, ‘ જીવનો અભાવ તે મુક્તિ છે ’ એ વાતનું ખડન કર્યું છે.

(૧) દ્રવ્ય દ્રવ્યપણે શાશ્વત છે, (૨) નિત્યે દ્રવ્યમાં પર્યાયોનો પ્રત્યેક સમયે  
નાશ થાય છે, (૩) દ્રવ્ય સર્વદા અભૂત પર્યાયોરૂપે ભાવ્ય (થવાયોગ્ય. પરિણમવા-  
યોગ્ય) છે, (૪) દ્રવ્ય સર્વદા ભૂત પર્યાયોરૂપે અભાવ્ય (નહિ થવાયોગ્ય) છે,

દ્રવ્યેડનતં જ્ઞાનં કચિત્સાંતં જ્ઞાનમિતિ, કચિજીવદ્રવ્યેડનતં કચિત્સાંતંમજ્ઞાનમિતિ  
—એતદન્યથાનુપપદ્યમાનં મુક્તો જીવસ્ય સદ્ભાવમાવેદયતીતિ ॥ ૩૭ ॥

કર્મણં ફલમેકો ઈકો કજ્જં તુ ણાણમથ ઈકો ।  
ચેદયદિ જીવગણી ચેદગમાદેણ નિવિદેણ ॥ ૩૮ ॥

કર્મણં ફલમેક, ઈક. કાર્યં તુ જ્ઞાનમર્થકઃ ॥

ચેતયતિ જીવગણિન્નૈતકમાવેનં ત્રિવિધેન ॥ ૩૮ ॥

(૫) ડ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યોથી સદા શૂન્ય છે, (૬) ડ્રવ્ય સ્વદ્રવ્યથી સદા અશૂન્ય છે, (૭) 'કોઈકે  
જીવદ્રવ્યમાં અનંત જ્ઞાન અને કોઈકમાં સાંત જ્ઞાન છે, (૮) 'કોઈકે જીવદ્રવ્યમાં  
અનંત અજ્ઞાન અને કોઈકમાં સાંત અજ્ઞાન છે—આ બધું, ૩અન્યથા નાહિ ઘટતું  
થકું, ભોક્ષમાં જીવતા સદભાવને બાહેર દેરે છે. ૩૭.

ત્રાયુવિધ ચેતકભાવથી કે જીવગણિ 'કાર્ય' ને,  
કે જીવગણિ 'કર્મક્રમ'ને, કોઈ ચેતં ગણે. ૩૮.

અન્યથાર્થઃ—] ત્રિવિધેન ચેતકભાવેન ] ત્રિવિધ ચેતકભાવ યઃ [ ઈક

૧. જે સમ્યક્ત્વથી સ્થુત થવાનો ન હોય એવા સમ્યક્ત્વી જીવને અનંત જ્ઞાન છે અને જે સ્થુત થવાનો હોય એવા સમ્યક્ત્વી જીવને સાંત જ્ઞાન છે.
૨. અભવ્ય જીવને અનંત અજ્ઞાન છે અને જેને કોઈ કાળે પણ જ્ઞાન થવાનું છે એ અજ્ઞાની અભવ્ય જીવને સાંત અજ્ઞાન છે.
૩. અન્યથા = અન્ય પ્રકારે, બીજી રીતે. [ભોક્ષમાં જીવતી દવાતી જ ન રહેતી હોય તો કિન્તુ આદિ ભાવો ધરે જ નહિ. જો ભોક્ષમાં જીવતો અભાવ જ કઈ થતો હોય તો (૧) દ્રેષ્ટ દ્રવ્ય દ્રવ્યપણે શાસ્ત્રીય છે—એ વાત કેમ ધરે (૨) દ્રેષ્ટ દ્રવ્ય નિત્ય રહીને તેમ પચાગિતો ના. ૧ થયા હોં છે—એ વાત કેમ ધરે (૩-૪) દ્રેષ્ટ દ્રવ્ય અર્ચદા અત્યગત પચાગિ ભાવ્ય, અર્ચદા અત્યગત પચાગિ અભાવ્ય, અર્ચદા પચાગિ અન્ય અને અર્ચદા અર્ચા અન્ય તે—એ વાતો કેમ ધરે (૫) કોઈકે જીવદ્રવ્યમાં અનંત જ્ઞાન છે—એ વાત કેમ ધરે અને (૬) કેવલ દ્રવ્યમાં સાંત અજ્ઞાન છે (અર્થાત્ દ્રવ્ય નિત્ય રહીને તેમ અન્ય દ્રવ્યમાં અનંત અજ્ઞાન છે)—એ વાત કેમ ધરે (૭) કોઈ ભાવો કે ને જીવના સ્વભાવ, સ્થિતિ ધાર્ય છે.]



ચેતયિતૃત્વગુણવ્યાપ્તયેયમ્ ।

એકે हि चेतयितारः प्रकृष्टतरमोहमलीमसेन प्रकृष्टतरज्ञानावरणमुद्रितानुभावेन चेतकस्वभावेन प्रकृष्टतरवीर्यांतरायवसादितकार्यकारणसामर्थ्याः मुखदुःखरूपं कर्म-फलमेव प्राधान्येन चेतयन्ते । अन्ये तु प्रकृष्टतरमोहमलीमसेनापि प्रकृष्टज्ञानावरण-मुद्रितानुभावेन चेतकस्वभावेन मनाग्वीर्यांतरायक्षयोपशमासादितकार्यकारणसामर्थ्याः मुखदुःखरूपकर्मफलानुभवनसंवलितमपि कार्यमेव प्राधान्येन चेतयन्ते । अन्यतरे तु

जीवराशिः ] એક જીવરાશિ [ કર્મણાં ફલમ્ ] કર્મેના ફળને, [ એકઃ તુ ] એક જીવરાશિ [ કાર્ય ] કાર્યને [ અથ ] અને [ એક ] એક જીવરાશિ [ જ્ઞાનમ્ ] જ્ઞાનને [ ચેતયતિ ] ચેતે (-ચેદ) છે.

ટીકા—આ, 'ચેતયિતૃત્વગુણની વ્યાખ્યા છે.

કોઈ ચેતયિતાઓ અર્થાત્ આત્માઓ તો, જે અતિ પ્રકૃષ્ટ મોહથી મહિન છે. અને જેનો પ્રભાવ (શક્તિ) અતિ પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનાવરણથી ઘિડાઈ ગયો છે એવા ચેતક સ્વભાવ વડે મુખદુઃખ અરૂપ 'કર્મફળ'ને જ પ્રધાનપણે ચેતે છે, કારણ કે તેમને અતિ પ્રકૃષ્ટ વીર્યાંતરાયથી કાર્ય કરવાનું (-કર્મચેતનારૂપે પરિણમવાનું) સામર્થ્ય તથા થયું છે.

બીજા ચેતયિતાઓ અર્થાત્ આત્માઓ, જે અતિ પ્રકૃષ્ટ મોહથી મહિન છે અને જેનો પ્રભાવ પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનાવરણથી ઘિડાઈ ગયો છે એવા ચેતકસ્વભાવ વડે—ભલે મુખદુઃખઅરૂપ કર્મફળના અનુભવથી ભિન્નિતપણે પણ—'કાર્ય'ને જ પ્રધાનપણે ચેતે છે. કારણ કે તેમણે થોડા વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમથી 'કાર્ય' કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે.

૧ ચેતયિતૃત્વ = ચેતયિતાપણું, ચેતનાવપણું, ચેતકપણું

૨ 'ચેતનાવપણું' એવો જ્ઞાનાવરણ 'પ્રકૃષ્ટ' હોય છે અને કર્મફળચેતનાવાળાને 'અનિ પ્રકૃષ્ટ' હોય છે

૩ 'અનિ પ્રકૃષ્ટ' એવામાં આવતું હોય તે, 'અસ્થાપૂર્વક' જ્ઞાનિષ્ટ વિકલપરૂપ કર્મ [ જે જીવને તેને કારણે જ જ્ઞાનિષ્ટ અથવા છે તેમને કર્મચેતનારૂપે પરિણમવાનું સામર્થ્ય પ્રગટયું છે તેથી તેને 'અનિ પ્રકૃષ્ટ' એવો જ્ઞાનિષ્ટ એવો જ્ઞાનિષ્ટ છે આ કર્મચેતના કર્મફળચેતનાથી ભિન્નિત હોય છે ]

પ્રસાન્નિતવક્રલમોદકલક્ષ્ણેન સમુચ્છિન્નકૃત્સ્ત્રાનાવરણતયાત્યંતમુન્મુદ્રિતસમસ્તાનુભાવેન  
 ચેતરુગ્ધનાવેન સમસ્તવીર્યોત્તરાયસ્યામાદિતાનંતવીર્યા અપિ નિર્જીર્ણકર્મફલત્વાદત્યંત-  
 કૃતગૃત્યત્વાચ્ચ સ્વતોઽવ્યતિસ્તિસ્વામાવિકમુગ્ધે જ્ઞાનમેવ ચેતયત ઇતિ ॥ ૩૮ ॥

મગ્ધે સ્વલુ કમ્મફલં સ્થાવરકાયા તસા હિ કજ્જજુદં ।  
 ષાણિત્તમદિક્કંતા ણાણં વિદંતિ તે જીવા ॥ ૩૯ ॥

સર્વે સ્વલુ કર્મફલં સ્થાવરકાયાસ્ત્રના હિ કાર્યયુતમ્ ।  
 પ્રાણિત્વમતિક્કાંતા જ્ઞાન વિદન્તિ તે જીવાઃ ॥ ૩૯ ॥

વળી બીજા ચેતયિતાઓ અર્થાત્ આત્માઓ, જેમાંથી સકળ બોલકલંક ધોવાઈ  
 ગયું છે અને સમસ્ત જ્ઞાનાવરણના વિનાશને લીધે જેનો સમસ્ત પ્રભાવ અત્યંત ખીલી  
 ગયો છે એવા ચેતકરુપભાવ ગ્રે 'જ્ઞાન' ને જ—કે જે જ્ઞાન પોતાથી 'અવ્યતિસ્તિત્ત' સ્વા-  
 ભાવિક ગુણધાણ છે તેને જ—ચેતે છે. કારણ કે તેમણે સમસ્ત વીર્યાંતરાયના ક્ષયથી અને ત  
 વીર્યને પ્રાપ્ત કર્યું હોવા છતાં તેમને (વિકારી ગુણદુ.ખરૂ.પ) કર્મકળ નિર્જીરી ગયું છે  
 અને અત્યંત કૃતકૃત્યપણ થયું છે (અર્થાત્ કાંઈ કરવાનું લેશમાત્ર પણ નું નથી) ૩૮.

વેદે કરમકળ સ્થાવરો, ત્રસ કાર્યયુત કળ અનુભવે,  
 પ્રાણિત્વધી અતિકાંત જે તે જીવ વેદે જ્ઞાનને. ૩૯.

અન્યથાર્થઃ— [ સર્વ સ્થાવરકાયાઃ ] સર્વ અથાતઃ જીવસમૂહા [ સ્વલુ ]  
 ખંડેખર [ કર્મફલં ] કર્મકળને વેદે છે. [ વ્રસા ] ત્રસો [ હિ ] ખંડેખર [ કાર્યયુતમ્ ]  
 કાર્યનિધિ કર્મકળને વેદે છે અને [ ષાણિત્તમ અતિકાંતાઃ ] જે પ્રાણિત્વને (પ્રાણિત્વને)  
 અતિક્રમી ગયા છે [ તે જીવાઃ ] તે જીવો [ જ્ઞાનં ] જ્ઞાનને [ વિદન્તિ ] વેદે છે.

૧ અવ્યતિસ્તિત્ત = અખિન્ન (સ્વાભાવિક ગુણ જ્ઞાનથી અખિન્ન જે તેથી જ્ઞાતચેતના સ્વાભાવિક  
 ગુણના સંચયન—અવ્યતિસ્તિત્ત—અતિત વ હોય છે )

• ૩૮/૧=૩૮/૨૨૪૧ {પરિપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા આત્માઓ સમસ્ત મુન્મુદ્રાઈ છે તેથી જેવે તેમને અત્યંત  
 ત્રાસ પ્રગટ થયું છે તેમજ, તેમને કોઈ શાન્તિનિધાન (શાન્તિનિધાન) નથી, તેથી, તેમને  
 મુન્મુદ્રા અવિનિષ્ટ કર્યા હોવાથી તેમને વર્ણ કર્મકળને પાત્ર નથી, તેમને તેમને તેમને

જ્ઞાનોપયોગવિશેષાણાં નામસ્પષ્ટાભિગમનનં ।

તત્રાભિનિવોધિકજ્ઞાનં શ્રુતજ્ઞાનમવધિજ્ઞાનં મનઃપર્યયજ્ઞાનં કેવલજ્ઞાનં અભિગમ-  
કુશ્રુતજ્ઞાનં વિભદ્ધજ્ઞાનમિતિ નામાભિગમમ્ । અત્મા તનનતર્ણાન્નમપ્રદેશ્યાપિવિષ્ણુ-  
જ્ઞાનસામાન્યાત્મા । સ સત્ત્વનાદિજ્ઞાનત્ત્વગ્નકર્માત્મજ્ઞાનપ્રદેશઃ મન . યત્તદાવરણક્ષયો  
પશ્ચાદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયાવલમ્બાચ મૂર્તીમત્તદ્રવ્યં તિલક વિશેષેણાનુવ્યતે તદાભિનિ-  
વોધિકજ્ઞાનમ્, યત્તદાવરણક્ષયોપજમાદનિન્દ્રિયાનવંદાચ મતોમત્તદ્રવ્યં નિર્મલ વિશેષે-  
ણાવબુધ્યતે તત્ શ્રુતજ્ઞાનમ્, યત્તદાવરણક્ષયોપજમાદેવ મૂર્તદ્રવ્યં ચિત્ત, વિશેષેણા-  
વબુધ્યતે તદવધિજ્ઞાનમ્, યત્તદાવરણક્ષયોપજમાદેવ પરમનોગત મત્તદ્રવ્યં ત્રિફલ  
વિશેષેણાવબુધ્યતે તન્મનઃપર્યયજ્ઞાનમ્. યત્ત્વકલાવરણાત્યનક્ષયે કેવલ પત્ મૂર્તમૂર્ત-  
સકલ વિશેષેણાવબુધ્યતે તત્સ્પષ્ટાભાવિક કેવલજ્ઞાનમ્ । મિથ્યાદર્શનોદયમદ-

ટીકા:—આ, જ્ઞાનોપયોગના ભેદોનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન છે

ત્યાં, (૧) આભિનિવોધિકજ્ઞાન. (૨) શ્રુતજ્ઞાન. (૩) અવધિજ્ઞાન. (૪) મનઃ-  
પર્યયજ્ઞાન, (૫) કેવલજ્ઞાન, (૬) કુંભિજ્ઞાન, (૭) કુશ્રુતજ્ઞાન અને (૮) વિભદ્ધ-  
જ્ઞાન—એ પ્રમાણે (જ્ઞાનોપયોગના ભેદોનાં) નામનું કથન છે.

(હવે તેમનાં સ્વરૂપનું કથન કરવામાં આવે છે:—) આત્મા બરેખર અનત-  
સર્વ આત્મપ્રદેશોમાં વ્યાપક, વિશુદ્ધ જ્ઞાનસામાન્યસ્વરૂપ છે. તે (આત્મા) બરેખર  
અનાદિ જ્ઞાનાવરણકર્મથી આચ્છાદિત પ્રદેશોવાળા વર્તીતો થકો, (૧) તે પ્રકારના  
(અર્થાત્ મતિજ્ઞાનના) આવરણના ક્ષયોપશમથી અને ઇન્દ્રિય-મનના અવલંબનથી  
મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને વિકળપણે રવિશેષતઃ અવબોધે છે તે આભિનિવોધિકજ્ઞાન છે.  
(૨) તે પ્રકારના (અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનના) આવરણના ક્ષયોપશમથી અને મનના  
અવલંબનથી મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને વિકળપણે વિશેષતઃ અવબોધે છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે.  
(૩) તે પ્રકારના આવરણના ક્ષયોપશમથી જ મૂર્ત દ્રવ્યને વિકળપણે વિશેષતઃ  
અવબોધે છે તે અવધિજ્ઞાન છે, (૪) તે પ્રકારના આવરણના ક્ષયોપશમથી જ  
પરમનોગત (-પારકાના મન સાથે સંબંધવાળા) મૂર્ત દ્રવ્યને વિકળપણે વિશેષતઃ  
અવબોધે છે તે મનઃપર્યયજ્ઞાન છે, (૫) સમસ્ત આવરણના અત્યંત ક્ષયે, કેવલ જ  
(—આત્મા એકલો જ), મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને સકળપણે વિશેષતઃ અવબોધે છે તે  
સ્પષ્ટાભાવિક કેવલજ્ઞાન છે. (૬) મિથ્યાદર્શનના ઉદય સાથેનું આભિનિવોધિકજ્ઞાન જ

૧ વિકળપણે=અપૂર્ણપણે, અગ્રે

૨ વિશેષતઃ અવબોધવું=ગણવું (વિશેષ અવબોધ અર્થાત્ વિશેષ પ્રતિભાસ તે જ્ઞાન છે )

ચરિતમપિતિવોચિરજ્ઞાનમેવ કુમતિજ્ઞાનમ્. મિથ્યાદર્શનોદયમદ્વચરિતં શ્રુતજ્ઞાનમેવ  
કુશ્રુતજ્ઞાનમ્, મિથ્યાદર્શનોદયમદ્વચરિતમવધિજ્ઞાનમેવ વિમજ્જજ્ઞાનમિતિ સ્વરૂપાદિ-  
ધારમ્ । इत्य मतिज्ञानादिज्ञानोपयोगादृक्. व्याख्यातम् ॥ ૪૧ ॥

કુમતિજ્ઞાન છે. (૭) [મિથ્યાદર્શનના ઉદય આવેલું શ્રુતજ્ઞાન જ કુશ્રુતજ્ઞાન છે. (૮)  
મિથ્યાદર્શનના ઉદય આવેલું અવધિજ્ઞાન જ વિમજ્જજ્ઞાન છે.—આ પ્રમાણે, (જ્ઞાનો-  
પયોગના ભેદોના) સ્વરૂપનું કથન છે.

એ રીતે મતિજ્ઞાનાદિ આઠ જ્ઞાનોપયોગોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું.

ભાવાર્થ—પ્રથમ તો. ત્રીજી પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનોનું સ્વરૂપ છે —

નિશ્ચયનયે અથ ઉચ્ચે વિશુદ્ધજ્ઞાનમય એવો આ આત્મા વ્યવહારનયે  
અનારાયણના કર્માવૃત્ત વર્તતા શ્રદ્ધા. મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ દોષાં. પાંચ  
પ્રકારના અને અનર્થી મૂર્ત અમૂર્ત વસ્તુને વિકલ્પરૂપે જે જાણું છે તે મતિજ્ઞાન છે.  
તે ત્રણ પ્રકારનું છે ઉપસંગ્રહરૂપ. ભાવનારૂપ અને ઉપયોગરૂપ. મતિજ્ઞાનાવરણના  
ક્ષયોપશમથી જનિત અર્થગ્રહણશક્તિ (—પદાર્થને જાણવાની શક્તિ) તે ઉપસંગ્રહ છે.  
જાણેલા પદાર્થનું પુનઃ પુનઃ ચિંતન તે ભાવના છે અને ‘ આ કાણું છે. ’ ‘ આ  
પીણું છે ’ ક્રિયાદિરૂપે અર્થગ્રહણવ્યાપાર (—પદાર્થને જાણવાનો વ્યાપાર) તે ઉપયોગ  
છે. એવી જ રીતે તે ( મતિજ્ઞાન ) અવમલ, દૃઢ, અધાય અને ધાગ્યારૂપ ભેદો વડે  
અથવા કાલ્પજિદ્ધિ, ઔજ્ઞજિદ્ધિ, પદાનુસારીજિદ્ધિ અને અભિપ્રાયોત્પત્તાજિદ્ધિ એવા  
ભેદો વડે ચાર પ્રકારનું છે. ( અર્થાત્, એમ તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવું કે નિવિદ્યાર મુદ્ધ  
અનુભૂતિ પ્રત્યે અભિમુખ જે મતિજ્ઞાન તે જ ઉપારંચભૂત અનન્ય મુખનું ભાષક  
દોષાથી નિશ્ચયથી ઉપાદેય છે. તેના સાધનભૂત બહિરંગ મતિજ્ઞાન તો વ્યવહારથી  
ઉપારંચ છે. )

તે જ પૂર્વાક્ત આત્મા. જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ દોષાં. મૂર્ત અમૂર્ત  
વસ્તુને પેદાશરૂપે જે જાણું છે તેને જ્ઞાનીઆ શ્રુતજ્ઞાન કહે છે. તે સંગ્રહરૂપ અને  
ભાવનારૂપ છે તેમ જ ( પચાંગરૂપ અને નયરૂપ છે. ‘ ઉપયોગ’મગ્ધથી આટલી  
વસ્તુને ગ્રહણારૂ પ્રમાણ નમજવું અર્થાત્ આખી વસ્તુને જાણનારૂ જ્ઞાન નમજવું  
અને ‘ નય’મગ્ધથી વસ્તુના ( જાણપર્યાયરૂપ ) એક દેશને ગ્રહણારૂ એવો જ્ઞાતાનો  
અભિપ્રાય નમજવો. ( અર્થાત્ એમ તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવું કે વિશુદ્ધજ્ઞાનમતિ જેના  
અભાવ ને એવા મુદ્ધ આત્મચરણના સ્વરૂપ ‘ જ્ઞાન-જ્ઞાન-સ્વતંત્ર્યરૂપે અભેદસ્વરૂપ

દંશગમવિ ચરતુજુદ મનન પદ્માવતી ગો. ૧૧. ૧૧. ૧૧.  
અગ્નિચગમગંતવિમગં જેના માં પાત્રન પદ્માવતી ૧૧. ૧૧. ૧૧.

ત્રયાત્મક જે ભાવશ્રુત તે જ ઉપાદેયભૂત પરમાત્મતત્ત્વના આત્મભાવની ત્રણી ઉપાદેય છે પરંતુ તેના આધનભૂત અદિગ્ન પુનઃજ્ઞાનનો આત્મભાવની ઉપાદેય છે.) આ આત્મા, અવધિજ્ઞાનાવસ્થાનો ક્ષયોપશમ હોતાં, મર્ત્ય વસ્તુને જે પ્રત્યક્ષપણે જાણે છે તે અવધિજ્ઞાન છે. તે અવધિજ્ઞાન રાત્રિગત અને ઉપયોગરૂપ એમ બે પ્રકારે જાણ્યું. અથવા અવધિજ્ઞાન ક્ષયાગતિ, પરમાત્મિ અને અવધિ એવા ભેદો વડે ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં, પરમાત્મિ અને અવધિ એવાના ઉચ્છવાશથી ભરપૂર આનંદરૂપ પરમગુણામૃતના આત્મારૂપ ગમગીભાવે પાળિત વસ્તુદેહી તપોધર્મોને હોય છે. ત્રણ પ્રકારનાં અવધિજ્ઞાનો વિગિય ગમગીભાવે ગૃણથી નિર્દય થાય છે. દેવો અને નારકોને થતું ભવપ્રત્યગી જે અવધિજ્ઞાન તે નિયમથી દશાવધિ જ હોય છે.

આ આત્મા, મનઃપર્યયજ્ઞાનાવસ્થાનો ક્ષયોપશમ હોતાં, પરમનાગત મૂર્તિ વસ્તુને જે પ્રત્યક્ષપણે જાણે છે તે મન પર્યયજ્ઞાન છે. ઋણુમતિ અને વિપુલમતિ એવા ભેદો વડે મનઃપર્યયજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. ત્યાં, વિપુલમતિ મનઃપર્યયજ્ઞાન પરના મનવચનકાય સંબંધી પદાર્થને, વક્તે તેમ જ અવક બનેને, જાણે છે અને ઋણુમતિ મનઃપર્યયજ્ઞાન તો ઋણુને (અવકને) જ જાણે છે. નિર્વિકાર આત્માની ઉપલબ્ધિ અને ભાવના સહિત વસ્તુદેહી મુનિઓને વિપુલમતિ મન પર્યયજ્ઞાન હોય છે. આ બન્ને મનઃપર્યયજ્ઞાનો વીતરાગ આત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન અનુશાનની ભાવના સહિત, પદર પ્રમાદ રહિત અપ્રમત્ત મુનિને ઉપયોગમાં—વિશુદ્ધ પરિણામમાં—ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં મનઃપર્યયજ્ઞાનના ઉત્પાદકાણે જ અપ્રમત્તપણાનો નિયમ છે, પછી પ્રમત્તપણામાં પણ તે સભવે છે.

જે જ્ઞાન ઘટપટાદિ રૂપ પદાર્થોને અવલંબીને ઊપજતું નથી તે કેવળજ્ઞાન છે. તે શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ પણ નથી. જોકે દિવ્યવનિકાણે તેના આધારે ગણધરદેવ વગેરેને શ્રુતજ્ઞાન પરિણમે છે તોપણ તે શ્રુતજ્ઞાન ગણધરદેવ વગેરેને જ હોય છે, કેવળીભગવતોને

દર્શન તથા ચક્ષુ-અચક્ષુરૂપ અવધિરૂપ ને  
નિઃસીમવિષય અનિધન કેવળરૂપ ભેદ કહેલ છે. ૪૨.

दर्शनमपि चक्षुर्येतमचक्षुर्येतमपि चाप्ययिना गदितम् ।

अनिश्चयमन्तविषयं मैत्रल्यं चापि प्रजप्तम् ॥ ४२ ॥

दर्शनोपयोगविशेषाणां नामम्यरूपाभिधानमेतत् ।

चक्षुर्दृग्जनमचक्षुर्दृग्जनमप्यधिदर्शनं केवलदर्शनमिति नामाभिधानम् । आत्मा

તે ક્રેવળજ્ઞાન જ હોય છે. વળી, ક્રેવળીભગવંતેને શ્રુતજ્ઞાન તથી એટલું જ તદિ-  
પણ તેમને જ્ઞાન-અજ્ઞાન પણ તથી અર્થાત્ તેમને કોઈ વિષયનું જ્ઞાન અને કોઈ વિષયનું  
અજ્ઞાન હોય એમ પણ તથી—મર્ચ વિષયોનું જ્ઞાન જ હોય છે; અથવા, તેમને મતિ-  
જ્ઞાનાદિ અનેક ભિન્ન છ જ્ઞાન તથી—ક્રેવળજ્ઞાન એક જ છે.

આહી જે પાંચ જ્ઞાનો વર્ણવવામાં આવ્યાં તે વ્યવહારથી વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. નિદ્ર્યથી તે વાદળાં વિનાના સૂર્યની આકૃતિ આપ્યા અથવા ૩-૪-૫-જ્ઞાનપ્રતિભાગમય જ છે.

હવે અજ્ઞાનત્રય વિષે કહેવામાં આવે છે.—

મિથ્યાત્વ દ્વારા અર્પિત ભાવ-આવરણ દ્વારા અજ્ઞાન (-કૃમિજ્ઞાન, કૃમ્યજ્ઞાન તથા વિભગજ્ઞાન) અને અવિરતિભાવ દ્વારા છે તથા એવને અવલબતાં (-એવ મબધી વિચાર અથવા જ્ઞાન કરતાં) તે તે કાળે દુનય અને દુઃપ્રમાણ દ્વારા છે. (મિથ્યાદર્શનના સદ્ભાવમાં વર્તતું મનિજ્ઞાન તે કૃમિજ્ઞાન છે. શ્રુતજ્ઞાન તે કૃમ્યજ્ઞાન છે. અવધિજ્ઞાન તે વિભગજ્ઞાન છે, તેના સદ્ભાવમાં વર્તતા નથી તે દુનયો છે અને પ્રમાણ તે દુ પ્રમાણ છે.) માટે એમ ભાવાર્થ મમજ્ઞેવો કે નિર્વિંકાર શુદ્ધ આત્માની અનુભુતિસ્વરૂપ નિદ્રાય સ્વચ્છત્વ ઉપાર્જય છે.

ॐ प्रभाते ज्ञानोपयोगान् वरुनि कुरुवाभां आच्यु . ४६.

अन्वयार्थः—[दर्शनम् अपि] दर्शनं यत् [चक्षुर्गन्तम् यन्मार्गम्]  
 [जगत्सर्वम् अपि च] अयमर्थदर्शनः [अवधिना समितम्] अयमधिदर्शनं [च अपि]  
 अने [जनतविषयम्] अनेन तेनो विषय उ ओषु । जन्तिधनम् [अचिनाः॥]  
 [केदन्त] केदन्तदर्शनं [प्रत्यक्षम्]—येन यान् विद्यायां इति हे.

ટીકા:—આ. ઇતિપથોગતા બિંદોનાં નામ ચત્તે સ્વરૂપત્વ દ્વય છે.

(१) बभ्रुवर्गिन, (२) व्यब्रुवर्गिन, (३) व्यब्रिहर्गिन अपने (४) केवर्गिन  
—के प्रयोगों (वर्गनिर्देशाना क्रियाणां) नामन् इत्यत इ.

હ્યનંતર્મર્તાત્મપ્રદેશવ્યાપિવિશુદ્ધર્ગનમામાન્યાત્મા । મ સ્વલ્લનાદિદર્શનાવરણકર્માવિન્ન-  
 નપ્રદેશઃ સન્, ચત્તદાવરણક્ષયોપશમાચ્છુરિન્દ્રિયાગ્લમ્વાચ મૂર્તદ્રવ્ય વિકલ્પ  
 મામાન્યેનાવબુધ્યતે તચ્છુદર્શનમ્, ચત્તદાવરણક્ષયોપશમાચ્છુર્વર્જિતેતરચતુરિન્દ્રિયા-  
 નિન્દ્રિયાગ્લમ્વાચ મૂર્તામૂર્તદ્રવ્યં વિકલ્પ સામાન્યેનાવબુધ્યતે તદ્વચ્છુદર્શનમ્, ચત્તદા-  
 વરણ યોપશમાદેવ મૂર્તદ્રવ્યં વિકલ્પ સામાન્યેનાવબુધ્યતે તદ્વચ્છુદર્શનમ્, ચત્તદા-  
 વરણાત્યંતંત્રયે કેવલ એવ મૂર્તામૂર્તદ્રવ્યં સકલં સામાન્યેનાવબુધ્યતે તત્સ્વામાવિકલ્પ  
 કેવલદર્શનમિતિ સ્વરૂપાભિધાનમ ॥૪૨॥

ળ વિચ્છિન્નદિ ણાણાદો ણાણી ણાણાણિ હોંતિ ણેમાણિ ।  
 તમ્હા દુ ધિસ્સરૂવં મણિયં દવિયં તિ ણાણીહિ ॥ ૪૩ ॥

( હવે તેમનાં સ્વરૂપનું કથન કરવામાં આવે છે.— ) આત્મા અરેખ્ય  
 અનંત, સર્વ આત્મપ્રદેશોમાં વ્યાપક, વિશુદ્ધ દર્શનસામાન્યસ્વરૂપ છે. તે (આત્મા)  
 અરેખ્ય અનાદિ દર્શનાવરણકર્મથી આચ્છાદિત પ્રદેશોવાળો વર્તેલો થકો, (૧) તે  
 પ્રકારના (અર્થાત્ ચક્ષુર્દર્શનના) આવરણના ક્ષયોપશમથી અને ચક્ષુ હંદ્રિયના  
 અવસંખનથી મૂર્ત દ્રવ્યને વિકલ્પપણે સામાન્યતઃ અવખોધે છે તે ચક્ષુર્દર્શન છે;  
 (૨) તે પ્રકારના આવરણના ક્ષયોપશમથી અને ચક્ષુ સિવાય બાકીની ચાર હંદ્રિયો  
 તથા મનના અવસંખનથી મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને વિકલ્પપણે સામાન્યતઃ અવખોધે છે  
 તે અચક્ષુર્દર્શન છે. (૩) તે પ્રકારના આવરણના ક્ષયોપશમથી જ મૂર્ત દ્રવ્યને  
 વિકલ્પપણે સામાન્યતઃ અવખોધે છે તે અવચિદર્શન છે, (૪) સજસત આવરણના  
 અત્યંત ક્ષયે કેવળ જ (—આત્મા એકલો જ), મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને સકલપણે સામાન્યતઃ  
 અવખોધે છે તે સ્વાભાવિક કેવળદર્શન છે.—આ પ્રમાણે (દર્શનોપયોગના ભેદોનાં)  
 સ્વરૂપનું કથન છે. ૪૨.

• સામાન્યતઃ અવખોધ્યતે એવ (સામાન્ય અવખોધ અર્થાત્ સામાન્ય પ્રતિભાસ તે દર્શન છે) ।

કે જ્ઞાનથી નહિ ભિન્ન જ્ઞાની, જ્ઞાન તોય અનેક છે;  
 તે કાળે તો વિશ્વરૂપ કહ્યું દરવને જ્ઞાનીએ. ૪૩.

ન ચિદ્રૂપ્યન જ્ઞાનાન જ્ઞાની જ્ઞાનાતિ ભવંત્યનેકાનિ ।

નગ્માનુ વિશ્વરૂપં મણિન દ્રવ્યમિતિ જ્ઞાનિમિઃ ॥ ૪૩ ॥

एकस्यात्मनोऽनेकज्ञानात्मकत्वमर्थनमेतत् ।

ન તાવજ્ઞાની જ્ઞાનાત્પૃથગ્ભવતિ, દ્વયોરપ્યેકાસ્તિત્વનિર્વૃત્તત્વેનૈકદ્રવ્યત્વાત્, દ્વયોરપ્યમિદ્રપ્રદેયત્વેનૈકઐત્રત્વાત્, દ્વયોરપ્યેકસમયનિર્વૃત્તત્વેનૈકકાલત્વાત્, દ્વયોરપ્યેકસ્વભાવત્વેનૈકભાવત્વાત્ । ન ચૈવમુચ્યમાનેભ્યેકસ્મિન્નાત્મન્યામિનિવોધિકાદાન્યનેકાનિ જ્ઞાનાનિ વિરુદ્ધ્યંતે, દ્રવ્યસ્ય વિશ્વરૂપત્વાત્ । દ્રવ્યં हि सद्रूपमप्रवृत्तानंतगुणपर्याया-  
भारतयानंतरूपत्वादेकमपि विश्वरूपमभिधीयत इति ॥ ४३ ॥

ગાથા ૪૩

અ-વચાર્થઃ—[ જ્ઞાનાત ] જ્ઞાનથી [ જ્ઞાની ન ચિદ્રૂપ્યન ] જ્ઞાનીનો (ન્યાત્માનો) એક પાડવામાં આવતો નથી; [ જ્ઞાનાનિ જ્ઞાનેકાનિ મયંતિ ] તેણે જ્ઞાના બનેક છે, [ નગ્માનુ તુ ] તેથી તો [ જ્ઞાનિમિઃ ] જ્ઞાનીઓએ [ દ્રવ્યં ] દ્રવ્યને [ વિશ્વરૂપમ્ ] રૂપ મણિતમ્ [ વિશ્વરૂપ ] (અનેકરૂપ) કહ્યું છે.

टीकाः—એક આત્મા બનેક જ્ઞાનાત્મક હોવાનું આ સમર્થન છે.

પ્રથમ તો જ્ઞાની (ન્યાત્મા) જ્ઞાનથી પૃથક્ નથી; કારણ કે બન્ને એક અગ્નિવધી રચાયાં હોવાથી બન્નેને એકદ્રવ્યપણું છે, બન્નેના અભિત પ્રદેશ હોવાથી બન્નેને એકદેવપણું છે. બન્ને એક સમયે રચાયાં હોવાથી બન્નેને એકકાળપણું છે. બન્નેનો એક સ્વભાવ હોવાથી બન્નેને એકભાવપણું છે. પરંતુ આમ કહેવામાં આવતું હોવા છતાં, એક આત્મામાં આભિનિવોધિક (અનિ) આદિ બનેક જ્ઞાનો વિગત પામતાં નથી. કારણ કે દ્રવ્ય વિશ્વરૂપ છે. દ્રવ્ય બેબે સહવર્તી અને સમવર્તી એવા અનન્ય જુદા બને પર્વાયોનો આધાર હોવાને લીધે અનન્યપણું હોવાથી, એક હોવા છતાં પણ. \*વચરૂપ કહેવાય છે ૪૩.

\* રૂપરૂપ=અનેકરૂપ. એક દ્રવ્ય સમવર્તી અનન્ય અને એક સમવર્તી અનન્ય એવાં બે જાણીએ હોવાને લીધે અનન્યપણું પણ છે તેથી, બન્ને વિશ્વરૂપ (અનેકરૂપ) પણ કહેવામાં આવે છે. આથી એક આત્મા બનેક જ્ઞાનાત્મક હોવાનો વિશ્વરૂપ નક્કી.



વિમક્તવાદનન્યત્વં, તથૈકસ્ય પરમાણોસ્તદ્વર્તિનાં સ્પર્ગરસગંધવર્ણાદિગુણાનાં ચાવિમક્તપ્ર-  
દેશત્વાદનન્યત્વમ્ । યથા ત્વત્યંતવિપ્રકૃષ્ટયોઃ સયવિધ્યયોરત્યંતમન્નિકૃષ્ટયોશ્ચ મિશ્રિતયો-  
સ્તોયપયસોર્વિમક્તપ્રદેશત્વલક્ષણમન્યત્વમનન્યત્વં ચ, ન તથા દ્રવ્યગુણાનાં વિમક્ત-  
પ્રદેશત્વાભાવાદન્યત્વમનન્યત્વં ચેતિ ॥ ૪૫ ॥

વ્યવહેમા મંઠાણા સંખ્યા વિસયા ય હોંતિ તે વહુગા ।  
તે તેમિમણ્ણત્તે અણ્ણત્તે ચાવિ વિજ્જંતે ॥ ૪૬ ॥

વ્યવહેસાઃ સંસ્થાનાનિ સંખ્યા વિષયાશ્ચ ભવન્તિ તે વહુમાઃ ।  
તે તેપામનન્યત્વે અન્યત્વે ચાપિ વિદ્યંતે ॥ ૪૬ ॥

એક સ્વપ્રદેશ સાથે અવિભક્તપણુ હોવાથી અનન્યપણુ છે, તેમ એક પરમાણુને અને તેમાં રહેલા સ્પર્શ-રસ-ગંધ વર્ણુ વગેરે ગુણોને અવિભક્ત પ્રદેશો હોવાથી (અવિભક્ત-પ્રદેશત્વસ્વરૂપ) અનન્યપણુ છે; પરંતુ જેમ અત્યંત દૂર એવા 'સહ્ય' અને વિધ્યને વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અન્યપણુ છે તથા અત્યંત નિકટ એવાં મિશ્રિત રક્ષીર-નીરને વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અનન્યપણુ છે, તેમ દ્રવ્ય અને ગુણોને વિભક્ત પ્રદેશો નહિ હોવાથી (વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ) અન્યપણુ તથા (વિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ) અનન્યપણુ નથી ૪૫.

વ્યવહેસા ને મંસ્થાન, સંખ્યા, વિષય બહુ યે હોય છે;  
તે નેમના અન્યત્વ તેમ અનન્યનામાં પણ ઘટે. ૪૬.

અન્યથાર્થઃ—[વ્યવહેસાઃ] વ્યવહેસો, [સંસ્થાનાનિ] સંસ્થાનો, [સંખ્યાઃ] સંખ્યાઓ [ચ] અને [વિષયા] વિષયો [તે વહુકાઃ ભવન્તિ] ઘણાં હોય છે. [તે] તે (વ્યવહેસ વગેરે), [તેપામ્] દ્રવ્ય-ગુણોના [અન્યત્વે] અન્યપણામાં [અનન્યત્વે ચ અપિ] તેમ જ અનન્યપણામાં પણ [વિદ્યંતે] હોઈ શકે છે.

૧ અત્યંત દૂર ગેરના મલ્લ અને વિધ્ય નામના પર્વતોને ભિન્નપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અન્યપણુ છે  
૨ અત્યંત નિકટ રહેલા મિશ્રિત દૂધ જળને ભિન્નપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અનન્યપણુ છે દ્રવ્ય અને ગુણોને  
એવું અનન્યપણુ નથી, પરંતુ અભિન્નપ્રદેશત્વસ્વરૂપ અનન્યપણુ છે.

વ્યપદેશાદીનામેકાંતેન દ્રવ્યગુણાન્યત્વનિ ધનત્વમત્ર પ્રત્યાગ્વ્યાતમ્ ।

યથા દેવદત્તસ્ય ગૌસ્તિત્યન્યત્વે પાષ્ટિવ્યપદેશઃ, તથા વૃક્ષસ્ય શાસ્ત્રા દ્રવ્યસ્ય ગુણા ઇત્યનન્યત્વેડપિ । યથા દેવદત્તઃ ફલમદ્ભુજેન ધનદત્તાય વૃક્ષાદ્વાટિકાયામવચિ-  
નોતીત્યન્યત્વે કારકવ્યપદેશઃ, તથા મૃત્તિકા ઘટભાવં સ્વય સ્વેન સ્વસ્મે સ્વસ્માત્  
સ્વર્ગિમન્ કમેતીત્યાત્માત્માનમાત્મનાત્મને આત્મન આત્મનિ જાનાતીત્યનન્યત્વેડપિ । યથા  
પ્રાગોદેવદત્તસ્ય પ્રાંશુર્ગૌસ્તિત્યન્યત્વે મેમ્થાનં, તથા પ્રાંજોવૃક્ષસ્ય પ્રાંશુઃ શાસ્ત્રામરો મૂર્તદ્રવ્ય-  
સ્ય મૂર્તા ગુણા ઇત્યનન્યત્વેડપિ । યથૈકસ્ય દેવદત્તસ્ય દશ ગાવ ઇત્યન્યત્વે મંરુયા,  
તથૈકસ્ય વૃક્ષસ્ય દશ શાસ્ત્રાઃ એકસ્ય દ્રવ્યસ્યાનંતા ગુણા ઇત્યનન્યત્વેડપિ । યથા  
ગોષ્ટે ગાવ ઇત્યન્યત્વે વિષયઃ, તથા વૃક્ષે શાસ્ત્રાઃ દ્રવ્યે ગુણા ઇત્યનન્યત્વેડપિ ।  
તતો ન વ્યપદેશાદયો દ્રવ્યગુણાનાં વસ્તુત્વેન મેદે સાર્થયતીતિ ॥ ૪૬ ॥

ટીકા:—આટી વ્યપદેશ વગેરે અર્કાંતે દ્રવ્ય-ગુણાના અન્યપણાનાં કારણ  
રોવાનાં ખડત કથું છે.

જેવી રીતે 'દેવદત્તની ગાય' એમ અન્યપણામાં પાલીવ્યપદેશ (-કુદી  
ત્રિભક્તિનું કથન) રોાય છે. તેવી રીતે 'વૃક્ષની શાસ્ત્રા.' • દ્રવ્યના ગુણો ' એમ  
અનન્યપણામાં પણ (પાલીવ્યપદેશ) રોાય છે. જેવી રીતે 'દેવદત્ત કથાને આટી  
વરે ધનદત્તને માટે વૃક્ષ પરથી વાલીમાં તોરે છે ' એમ અન્યપણામાં કારકવ્યપદેશ  
રોાય છે. તેવી રીતે ' આટી પાતે ઘટભાવને (-ઘડાદય પરિણામને ) પાતા વરે પાતાને  
માટે પાતામાંથી પાતામાં કરે છે ', • આત્મા આત્માને આત્મા વરે આત્માને માટે  
આત્મામાંથી આત્મામાં જાણે છે ' એમ અનન્યપણામાં પણ (કારકવ્યપદેશ) રોાય  
છે. જેવી રીતે ' ઊંચા દેવદત્તની ઊંચી ગાય ' એમ અન્યપણામાં સંસ્થાન રોાય છે.  
તેવી રીતે ' વિશાળ વૃક્ષના વિશાળ શાસ્ત્રામરુદાય ' મૂર્ત દ્રવ્યના મૂર્ત ગુણો ' એમ  
અનન્યપણામાં પણ (સંસ્થાન) રોાય છે. જેવી રીતે ' એક દેવદત્તની દસ  
ગાયો ' એમ અન્યપણામાં મળ્યા રોાય છે. તેવી રીતે ' એક વક્ષની દસ શાસ્ત્રામાં ' .  
• એક દ્રવ્યના અનન ગુણો એમ અનન્યપણામાં પણ (સંસ્થા) રોાય છે. જેવી રીતે  
' વાડમાં ગાયો ' એમ અન્યપણામાં વિષય (-આધાન) રોાય છે. તેવી રીતે ' વૃક્ષમાં  
શાસ્ત્રામાં ' • દ્રવ્યમાં ગુણો ' એમ અનન્યપણામાં પણ (વિષય) રોાય છે. માટે  
(એમ અમલકથું છે) વ્યપદેશ વગેરે દ્રવ્ય-ગુણામાં વસ્તુપણે બેદ નિહ્ન સંતા નથી. ૪૬.

• વ્યપદેશ દ્રવ્યના અનન ગુણો પાતા એક દેવદત્તની દસ ગાયો  
• વ્યપદેશ દેવદત્તની દસ ગાયો વાડમાં ગાયો વાડમાં ગાયો  
• વ્યપદેશ દેવદત્તની દસ ગાયો વાડમાં ગાયો વાડમાં ગાયો

વ્યાપારમર્થત્વાદચેત્યમાનોઽચેતન ઇત્યમ્વાન્ । જ્ઞાનત્ર યદ્દિ જ્ઞાનિનોઽંગતમ્ભવ  
તદા તત્કર્ત્ત્વશમંતરેણ દેવદત્તરહિતપરશુપત્તન્કર્તૃત્વવ્યાપારમર્થત્વાદચેત્યમાનમચેતન  
મેવ સ્યાત । ન ચ જ્ઞાનજ્ઞાનિનોર્ધુતગિદ્ધિગોમ્મયોગેન ચેતનત્વં દ્રવ્યમ્પ નિર્વિશેષમ્  
ગુણાનાં નિરાશ્રયાણાં શૂન્યત્વાદિતિ ॥ ૪૮ ॥

જ હિ મો મમવાયાદો અત્યંતરહિતો દુ ણાણદો ણાણી ।  
અણાણી તિ ય વયણં ઇગત્તપ્પસાધગં હોદિ ॥ ૪૯ ॥

ન હિ મઃ સમવાયાદાર્થતરિતસ્તુ જ્ઞાનતો જ્ઞાની ।  
અજ્ઞાનીતિ ચ વચનમેકત્વપ્રસાધકં ભવતિ ॥ ૪૯ ॥

અસમર્થ થવાથી નહિ ચેતનો (-જાણતો) થકો અચેતન જ હોય અને જો જ્ઞાન  
જ્ઞાનીથી (-આત્માથી) અર્થાતરભૂત હોય તો જ્ઞાન તેના કર્તૃ-અંગ વિના, દેવદત્ત  
વિનાની કુંહાડીની માફક, તેના \*કર્તાનો વ્યાપાર કરવામાં અસમર્થ થવાથી તદ્દિ  
ચેતનું (-જાણતું) થકું અચેતન જ હોય, વળી પુતસિદ્ધ એવાં જ્ઞાન અને  
જ્ઞાનીને (-જ્ઞાન અને આત્માને) સંયોગથી ચેતનપણું હોય એમ પણ નથી, કારણ  
કે નિર્વિશેષ દ્રવ્ય અને નિરાશ્રય ગુણો શૂન્ય હોય. ૪૮.

રે! જીવ જ્ઞાનવિભિન્ન નહિ સમવાયથી જ્ઞાની બને;  
'અજ્ઞાની' એવું વચન તે એકત્વની મિદ્ધિ કરે. ૪૯.

અન્વયાર્થઃ—[જ્ઞાનતઃ અર્થાતરિતઃ તુ] જ્ઞાનથી અર્થાતરભૂત [સ]

\* કર્તાનો વ્યાપાર = કર્તાનું કાર્ય. [જ્ઞાન કરણ છે અને આત્મા કર્તા છે જો જ્ઞાન આત્માથી  
ભિન્ન જ હોય તો જ્ઞાન કર્તાનો વ્યાપાર અર્થાત્ આત્માનું કાર્ય કરવામાં અસમર્થ થવાથી  
જાણી ગદે નહિ તેથી જ્ઞાનને અચેતનપણું આવે.]

૧ પુતસિદ્ધ = જોડાઈને સિદ્ધ થયેલ, સમવાયથી-સંયોગથી સિદ્ધ થયેલ. [જેમ લાકડી અને માણસ  
જુદા હોવા છતાં લાકડીના યોગથી માણસ 'લાકડીવાળો' થાય છે તેમ જ્ઞાન અને આત્મા  
જુદા હોવા છતાં જ્ઞાન સાથે જોડાઈને આત્મા 'જ્ઞાનવાળો (-જ્ઞાની)' થાય છે એમ પણ નથી  
લાકડી અને માણસની જેમ જ્ઞાન અને આત્મા કદી જુદાં હોય જ કયાથી? વિશેષરહિત દ્રવ્ય  
દોષ ગદે જ નહિ તેથી જ્ઞાન વિનાનો આત્મા કેવો? અને આશ્રય વિના ગુણ હોઈ શકે જ નહિ  
તેથી આત્મા વિના જ્ઞાન કેવું? માટે 'લાકડી' અને 'લાકડીવાળો'ની માફક 'જ્ઞાન' અને  
જ્ઞાનીનું પુતસિદ્ધપણું ઘટતું નથી.]

જ્ઞાનજ્ઞાનિનો: સમવાયસંવંધનિગમોઽયમ્ ।

ન સ્વત્વ જ્ઞાનાદર્થાન્તરભૂતઃ પુરુષો જ્ઞાનસમવાયાત્ જ્ઞાની ભવતીત્યુપપદ્યમ્ ।  
મ સ્વત્વ જ્ઞાનમવાયાત્પૂર્વં કિં જ્ઞાની કિમજ્ઞાની ? યદિ જ્ઞાની તદા જ્ઞાનમવાયો  
નિષ્ફલઃ । અથાજ્ઞાની તદા કિમજ્ઞાનસમવાયાત્, કિમજ્ઞાનેન સદૈકત્વાન્ ? ન  
તાવદજ્ઞાનમવાયાન્ : અજ્ઞાનિનો જ્ઞાનમવાયો નિષ્ફલઃ, જ્ઞાનિત્વં તુ જ્ઞાનમ-  
વાયાભાગાદ્રામ્ન્યેવ । તત્તોઽજ્ઞાનીતિ વચનમજ્ઞાનેન સદૈકત્વમવગ્ચ સાધયત્યેવ ।  
મિદ્ધે ચૈવમજ્ઞાનેન સદૈકત્વે જ્ઞાનેનાપિ સદૈકત્વમવગ્ચ સિદ્ધ્યતીતિ ॥ ૪૯ ॥

અર્થો તે (—આત્મા) [સમવાયાત્] સમવાયથી [જ્ઞાની] જ્ઞાની થાય છે [ન હિ]  
અમ અરેખર નથી. [અજ્ઞાની] 'અજ્ઞાની' [ઈતિ ચ વચનમ્] એવું વચન [વક્ત્ર-  
વ્યવસ્થાવતં ભવતિ] (ગુણ-ગુણીના) એકત્વને સિદ્ધ કરે છે.

ટીકા.—આ, જ્ઞાન અને જ્ઞાનીને સમવાયમવગ્ચ દોવાનું નિગદરાજ  
(અંત) છે.

જ્ઞાનથી અર્થાન્તરભૂત આત્મા જ્ઞાનના સમવાયથી જ્ઞાની થાય છે એમ  
માનવું અરેખર યોગ્ય નથી (આત્મા જ્ઞાનના સમવાયથી જ્ઞાની થતા માનવામાં  
આવે તો અમે પૃછીએ છીએ કે) તે (—આત્મા) જ્ઞાનનો સમવાય પણ પાડેલા  
અરેખર જ્ઞાની છે કે અજ્ઞાની ? જો જ્ઞાની છે (એમ કહેવાના આવે) તો જ્ઞાનનો  
સમવાય નિષ્ફળ છે. હવે જો અજ્ઞાની છે (એમ કહેવાનાં આવે) તો (પૃછીએ  
છીએ કે) અજ્ઞાનના સમવાયથી અજ્ઞાની છે કે અજ્ઞાનની સાથે એકત્વથી અજ્ઞાની  
તે ? પ્રથમ અજ્ઞાનના સમવાયથી અજ્ઞાની હોઈ શકે નહિ. કારણ કે અજ્ઞાનીને  
અજ્ઞાનનો સમવાય નિષ્ફળ છે અને જ્ઞાનીપણ તો જ્ઞાનના સમવાયનો અભાવ હોવાથી  
કે જ નહિ. આટે 'અજ્ઞાની' એવું વચન અજ્ઞાનની સાથે એકત્વને અવશ્ય નિષ્ક  
કરે છે જ. અને એ રીતે અજ્ઞાનની સાથે એકત્વ નિષ્ક થતાં જ્ઞાનની સાથે પણ  
એકત્વ અવશ્ય નિષ્ક થાય છે.

જ્ઞાપાર્થઃ—આત્માને અને જ્ઞાનને એકત્વ કે એમ આવી સુઝિથી  
સમજાવ્યું છે.

પ્રશ્નઃ—જ્ઞાનરૂપજ્ઞાનનાં જ્ઞાનને માત્ર અવગણન જ હોય છે અને કેવળી-  
જ્ઞાનમાં તો પશ્ચિમ જ્ઞાન—કેવળજ્ઞાન પણ છે. આટે ત્યાં તો કેવળીજ્ઞાનનાં જ્ઞાનને  
સમવાય (—કેવળજ્ઞાનનાં સંયોગ) પણ ને ?



જીવા અણાદિનિહના ગંતા ગંતા ચ જીવમાત્રાદો ।  
સર્વમાત્રાદો અણંતા પંચસાગુણપ્રધાના ચ ॥ ૫૩ ॥

જીવા અનાદિનિધનાઃ ગાંતા અનંતાઃ જીવમાત્રા  
સર્વાવતોડનંતાઃ પંચાગુણપ્રધાનાઃ ચ ॥ ૫૩ ॥

જીવા દિ નિશ્ચયેન પરમાત્માનામકર્ણાન્નિધનાનાં કર્તારો ભવિષ્યન્તિ । તાંશ્ચ  
કૃત્તોનાઃ ક્રિમનાદિનિધનાઃ, કિં માદિનિધનાઃ, કિં માદ્યનિધનાઃ, કિં તદાકારણ  
પરિણતાઃ, કિમપરિણતાઃ ભવિષ્યન્તીત્યાગદ્વયેદમુક્તમ્ ।

જીવા દિ મદજૈવેતન્યજ્ઞપરિણામિકભાવેનાનાદિનિધનાઃ । ત પર્વોદયિક-  
ધાર્મ્યોપગમિકોપગમિકમાર્ગઃ માદિનિધનાઃ । ત એવ ધાર્મિકભાવેન માદ્યનિધનાઃ ।

ઉદો અનાદિ-અનંત, સાંત, અનંત છે એવભાવથી.

સદ્ભાવથી નદિ અંત હોય, પ્રધાનતા ગુણ પામથી ૫ :

અન્વયાર્થ.—[જીવાઃ] એવા [અનાદિનિધનાઃ] (પામિશ્વરિયભાવથી) અનાદિ-અનંત છે. [ગાંતા] (ગુણ ભાવેથી) સાંત (અર્થાત સાદિ-ગાંત) છે [જી] અને [જીવમાત્રા અનંતાઃ] એવભાવથી અનંત છે (અર્થાત એવના સદ્ભાવઃપ્રમાણિકભાવથી માદિ-અનંત છે) [મદજૈવ અનંતાઃ] કારણ કે સદ્ભાવથી ઉદો અનંત જ હોય છે. [પંચાગુણપ્રધાના ચ] તેઓ પાંચ અગ્ર્ય ગુણોથી પ્રધાનતાવાળા છે.

ટીકાઃ—નિદાયથી પર-ભાવેનું દર્યાપણું નદિ હોવાથી ઉદો સ્વ-ભાવેના કર્તા હોય છે; અને તેઓ (—પ્રાતાના ભાવેને) કર્તા થતા. શું તેઓ અનાદિ-અનંત છે? શું માદિ સાંત છે? શું માદિ-અનંત છે? શું તદાકાર (તે-કે) પરિણત છે? શું તદાકારે અપરિણત છે?—જો અમારું કદીને આ કહેવામાં આવ્યું છે (અર્થાત તે આગામ્યોના અમાધાનકે આ ગાથા કહેવામાં આવી છે).

ઉદો બંધન સદ્ગત્યન્યસદ્ગત્ય પામિશ્વરિય ભાવથી અનાદિ-અનંત છે. તેઓ જ પર્વોદયિક, ધાર્મ્યોપગમિક અને અર્પોપગમિક ભાવેથી માદિ-ગાંત છે. તેઓ જ ધાર્મિક ભાવથી માદિ-અનંત છે.

\* આનો પોતાનો અર્થ નથી, એવું કહેવામાં આવ્યું છે. એવું કહેવામાં આવ્યું છે. એવું કહેવામાં આવ્યું છે. એવું કહેવામાં આવ્યું છે.

ગેહ્યતિરિયમણ્યા દેવા ઇદિ નામમંજુદા પયડી ।  
કુર્વંતિ મદો નામં અમદો ભાવમ્મ ઉપ્પાદં ॥ ૫૫ ॥

નામકતિર્યકમનુષ્યા દેવા ઇતિ નામમંયુતાઃ પ્રકૃતયઃ ।

કુર્વંતિ સતો નામસત્તો ભાવમ્યોત્પાદમ્ ॥ ૫૫ ॥

ભાવાર્થ — ૫૩ મી ગાથામાં જીવને સાદિ-સાંતપણું તેમ જ અનાદિ-અનંતપણું કહેવામાં આવ્યું. ત્યાં પ્રશ્ન સભવે છે કે—સાદિ-સાંતપણું અને અનાદિ-અનંતપણું પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવો એકીસાથે જીવને કેમ ઘટે? તેનું નિર્માણ આ પ્રમાણે છે: જીવ દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક વસ્તુ છે. તેને સાદિ-સાંતપણું અને અનાદિ-અનંતપણું બન્ને એક જ અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યાં નથી, ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યાં છે; સાદિ-સાંતપણું કહેવામાં આવ્યું છે તે પર્યાય-અપેક્ષાએ જ અને અનાદિ-અનંતપણું દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ છે. આટલે એ રીતે જીવને સાદિ-સાંતપણું તેમ જ અનાદિ-અનંતપણું એકીસાથે બરાબર ઘટે છે.

(અહીં જોડે જીવને અનાદિ-અનંત તેમ જ સાદિ-સાંત કહેવામાં આવ્યો ને પતુ તાત્પર્ય એમ શ્રદ્ધા કે પર્યાયાર્થિકનયના વિષયભૂત સાદિ-સાંત જીવનો આશ્રય નરવ્યવસ્થા નથી પરંતુ દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયભૂત એવું જે અનાદિ-અનંત, કોઈની ગુણવસ્થાભાવી, નિર્વિકાર, નિત્યાનંદસ્વરૂપ જીવદ્રવ્ય તેનો જ આશ્રય સ્વરૂપ છે.) ૫૪.

નિર્માણ ન રૂઢ-દેવ-માનવ નામની છે પ્રકૃતિ જે,

તે જીવને જે જીવ ભાવનો ઉત્પાદ અસત તથો કરે. ૫૫

અનંતકથા — [ નામકતિર્યકમનુષ્યા દેવા ] નામક. નિર્માણ, મનુષ્ય અને  
૨૬ [ નિર્માણમનુષ્યાઃ ] એવાં નામવાળી [ પ્રકૃતયઃ ] ( નામકર્મની ) પ્રકૃતિઓ  
[ નામકર્મ ] એ જીવનો નામ અને [ અસતઃ ] ભાવમ્ય ઉત્પાદમ્ ] અસત ભાવનો  
[ ઉત્પાદ ] ઉત્પાદ.

જીવસ્ય મદમદ્વાવોચ્છિદ્ધચુત્પત્તિનિમિત્તોપાધિપ્રતિપાદનમેતત્ ।

યથા િ જલરાગેર્જલરાગિત્વેનામદુત્પાદં મદુચ્છેદં ચાનુભવતશ્ચતુર્થ્યઃ કકુ-  
ચ્ચિભાગેભ્યઃ ક્રમેણ વદનાનાઃ પવમાનાઃ કલ્લોલ્યાનામમદુત્પાદં મદુચ્છેદં ચ કુર્વન્તિ.  
તથા જીવસ્યાપિ જીવત્વેન મદુચ્છેદમમદુત્પત્તિ ચાનુભવતઃ ક્રમેણોદાયમાનાઃ  
નાસ્કતિર્યેદમનુપ્વદેવનામપ્રકૃતયઃ મદુચ્છેદમમદુત્પાદં ચ કુર્વતીતિ ॥ ૫૫ ॥

ઉદગ્ધા ઉવસમેણ ચ લગ્ના દુદ્ધે મિમ્સિદોદ્ધે પિગ્નાને ।

જુના ને જીવગુણા વહુસુ ચ અત્યેસુ વિત્થિયગા ॥ ૫૬ ॥

ઉદગેનોપગમેન ચ ક્ષયણ દ્રાગ્યા મિધિતાગ્યા પિગ્નાનેન

જુનાગેને જીવગુણા વહુસુ ચાર્યેસુ વિર્તીર્ગાઃ ॥ ૫૬ ॥

ટીકા:—જીવને એક ભાવના ઉત્પન્ન અને અન્યત્ર ભાવના ઉત્પાદમાં નિમિત્ત-  
ભૂત ઉપાધિનુ આ પ્રતિપાદન છે.

જેમ અમૃદમાં અમૃતનો ઉત્પાદ અને અમૃતનો ઉત્પેદ નહિ અનુભવતા એવા  
અમૃદને આર (શ્યામ્બાનાંધી ક્ષેત્ર યોગના પવનો કલ્લોલોગ્રામ ધી અમૃતનો ઉત્પાદ અને  
અમૃતનો ઉત્પેદ કરે છે ( અર્થાત્ અવિદ્યમાન તરંગના ઉત્પાદમાં અને વિદ્યમાન તરંગના  
નાશમાં નિમિત્ત અને છે ). તેમ જીવમાં જાતના ઉત્પેદ અને અમૃતનો ઉત્પાદ ન હ  
અનુભવતા એવા જીવને ક્ષેત્ર ઉપાધિમાં નાસ્ક-તિર્યક-અનુપ્વદેવ નામની ( નાસ્ક  
કર્મની ) પ્રકૃતિગ્રા (ભાવોગ્રામ ધી, પર્યાયોગ્રામ ધી) નામનો ઉત્પેદ અને અમૃતનો  
ઉત્પાદ કરે છે (અર્થાત્ વિદ્યમાન પર્યાયના નાશમાં અને અવિદ્યમાન પર્યાયના  
અભાવમાં નિમિત્ત અને છે ). ૫૫

અર્થાત્ ઉપાધિ, ઉપાધિમાન, ઉત્પાદ, ઉત્પેદ એ એક જ છે.

તેમજ ઉપાધિ, ઉપાધિમાન, ઉત્પાદ, ઉત્પેદ એ એક જ છે.

અન્યથાદર્શ:—[ઉદગેન] ઉદયથી ગમ્. [ઉવસમેન] ઉપાસમથી ગમ્. [દુદ્ધે] દુધથી ગમ્. [મિમ્સિદોદ્ધે] મિમ્સિદોદ્ધેથી ગમ્. [પિગ્નાને] પિગ્નાનેથી ગમ્. [જીવગુણા] જીવગુણા ( પાદ ) ઉવસમે. ( -ઉવસમે ભાવે )  
છે. જીવ અને જીવગુણોનાં વિવર્તનો તેમજ આ પ્રકારનાં વિવર્તનોનાં આદેશો



જીવસ્ય ભાવોદયવર્ણનમેતત્ ।

કર્મણાં ફલદાનસમર્થતયોદ્ભુતિરુદયઃ, અનુદ્ભુતિરુપશમઃ, ઉદ્ભુત્યનુદ્ભૂતી ક્ષયોપશમઃ, અત્યંતવિશ્લેષઃ ક્ષયઃ, દ્રવ્યાત્મલાભહેતુકઃ પરિણામઃ । તત્રોદયેન યુક્ત ઔદયિકઃ, ઉપશમેન યુક્ત ઔપશમિકઃ, ક્ષયોપશમેન યુક્તઃ ક્ષાયોપશમિકઃ, ક્ષયેન યુક્તઃ ક્ષાયિકઃ, પરિણામેન યુક્તઃ પારિણામિકઃ । ન એતે પશ્ચર્જવગુણાઃ । તત્રોપાધિવત્તુર્વિધત્વનિવંધનાશ્ચત્વારઃ, સ્વભાવનિવંધન એકઃ । એતે ચોપાધિભેદાત્સ્મરુપભેદાઃ મિથ્યમાનાં વહુષ્ઞર્થેષુ વિસ્તાર્યંતેતિ ॥ ૫૬ ॥

ટીકા.—જીવને ભાવોના ઉદયનું (-પાંચ ભાવોની પ્રગટતાનું) આ વર્ણન છે.

કર્મેના 'ફળદાનસમર્થ'પણે ઉદ્ભવ તે 'ઉદય' છે, અનુદ્ભવ તે 'ઉપશમ' છે. ઉદ્ભવ તેમ જ અનુદ્ભવ તે 'ક્ષયોપશમ' છે, અત્યંત વિશ્લેષ તે 'ક્ષય' છે. દ્રવ્યનો 'આત્મલાભ (હયાતી) જેનો હેતુ છે તે 'પરિણામ' છે. ત્યાં, ઉદયથી યુક્ત તે 'ઔદયિક' છે, ઉપશમથી યુક્ત તે 'ઔપશમિક' છે, ક્ષયોપશમથી યુક્ત તે 'ક્ષાયોપશમિક' છે, ક્ષયથી યુક્ત તે 'ક્ષાયિક' છે, પપરિણામથી યુક્ત તે 'પારિણામિક' છે.—એવા આ પાંચ જીવગુણો છે. તેમાં (-આ પાંચ ગુણોમાં) ઉપાધિનું ચતુર્વિધપણું જેમનું કારણ (નિમિત્ત) છે એવા ચાર છે, સ્વભાવ જેનું કારણ છે એવો એક છે. ઉપાધિના ભેદથી અને સ્વરૂપના ભેદથી ભેદ પાડતાં, તેમને ઘણા પ્રકારોમાં વિસ્તારવામાં આવે છે. ૫૬.

૧ ફળદાનસમર્થ = ફળ દેવામાં સમર્થ

૨ અત્યંત વિશ્લેષ = અત્યંત વિયોગ, આત્મતિક નિવૃત્તિ.

૩ આત્મલાભ = સ્વરૂપપ્રાપ્તિ, સ્વરૂપને ધારી રાખવું તે, પોતાને ધારી રાખવું તે, હયાતી. (દ્રવ્ય પોતાને ધારી રાખે છે અર્થાત્ પોતે હયાત રહે છે તેથી તેને 'પરિણામ' છે.)

૪ ક્ષયઃ = ક્ષય સંદિગ્ધ, ક્ષય સાથે સંબંધવાળો. (વ્યવહારે કર્મેના ક્ષયની અપેક્ષા હોવાને કારણે આને તે 'ક્ષાયિક' ભાવ છે.)

૫ પારિણામિક = પરિણામમય, પરિણામાત્મક, પરિણામસ્વરૂપ

કર્મેના ઉદય અને પ્રગટના દશા (-ઉદય, ઉપશમ, ક્ષાયોપશમ અને ક્ષય) જેમનું નિમિત્ત કે જેના કારણે તે છે, જેના કર્મેપાધિરૂપ નિમિત્ત બિન્નરૂપ નથી, માત્ર દ્રવ્યસ્વભાવ જ તેનું કારણ છે તેને એક પારિણામિક ભાવ છે

કમ્મં વેદ્યમાણો જીવો ભાવં કરેદિ જારિસયં ।  
મો તસ્મ તેણ કત્તા હવદિ ત્તિ ય સાસણે પઠિદં ॥ ૫૭ ॥

-કર્મ વેદ્યમાણો જીવો ભાવં કરોત્તિ યાદ્યગકમ્ ।

સ તસ્ય તેન કર્તા ભવતીતિ ચ શાસને પઠિતમ્ ॥ ૫૭ ॥

જીવસ્યૌદયિકાદિભાવાનાં કર્તૃત્વપ્રકારાક્તિરિયમ્ ।

જીવેન દ્વિ દ્રવ્યકર્મ વ્યવહારનયેનાનુભૂયતે; તદ્વાનુભૂયમાન જીવભાવાનાં નિમિત્તમાત્રમુપવર્ણયતે । તસ્મિન્નિમિત્તમાત્રભૂતે જીવેન કર્તૃભૂતેનાત્મનઃ કર્મભતો ભાવઃ ક્રિયતે । અમુના યો યેન પ્રકારેણ જીવેન ભાવઃ ક્રિયતે, સ જીવસ્તસ્ય ભાવસ્ય તેન પ્રકારેણ કર્તા ભવતીતિ ॥ ૫૭ ॥

પુદ્ગલકરમને વેદતાં આત્મા કરે જે ભાવને,

તે ભાવનો ને જીવ છે કર્તા—કહું જિનશામને. ૫૭.

અન્યથાથ—[ કર્મ વેદ્યમાનઃ ] કર્મને વેદતો થકો [ જીવઃ ] જીવ [ યાદ્યગ-  
કમ્ ભાવં ] જેવા ભાવને [ કરોત્તિ ] કરે છે, [ તસ્ય ] તે ભાવનો [ તેન ] તે પ્રકારે  
[ સ્તઃ ] તે [ કર્તા ભવતિ ] કર્તા છે—[ ઇતિ ચ ] એમ [ શાસને પઠિતમ્ ] શાસનમાં  
કહું છે.

ટીકા:—આ, જીવના ઔદયિકાદિ ભાવાના કર્તૃત્વપ્રકારનું કથન છે.

જીવ વડે ડ્રવ્યકર્મ વ્યવહારનયથી અનુભવાય છે; અને તે અનુભવાતું  
થકું જીવભાવોતું નિમિત્તમાત્ર કહેવાય છે. તે (ડ્રવ્યકર્મ) નિમિત્તમાત્ર હોતાં,  
જીવ વડે કર્તાપણે પોતાનો કર્મરૂપ (કાર્યરૂપ) ભાવ કરાવે છે. તેથી જે ભાવ જે  
પ્રકારે જીવ વડે કરાવે છે, તે ભાવનો તે પ્રકારે તે જીવ કર્તા છે. ૫૭.

કર્મ્મેણ વિના ઉ ચં જીવન્ ન વિજ્ઞદે ઉવસમં વા ।  
 ગ્વહયં ગ્વઓવગમિયં તમ્હા ભાવં તુ કર્મ્મકરં ॥ ૫૮ ॥

કર્મણા વિનોદયો જીવસ્ય ન વિજ્ઞત ઉવગમો વા ।

ક્ષાયિકઃ ક્ષાયોપશમિકસ્તસ્માદ્ભાવસ્તુ કર્મકૃત ॥ ૫૮ ॥

દ્રવ્યકર્મણાં નિમિત્તમાત્રત્વેનાંદયિકાદિભાવકર્તૃત્વમત્રોક્તમ્ ।

ન ચલુ કર્મણા વિના જીવસ્યોદયોપશમો ક્ષયક્ષાયોપશમાવપિ વિદ્યેતે; તતઃ  
 ક્ષાયિકક્ષાયોપશમિકશ્ચોદયિકકૌપશમિકશ્ચ ભાવઃ કર્મકૃતોડનુમંતવ્યઃ । પારિણા-  
 મિકસ્ત્વનાદિનિધનો નિરુપાધિઃ સ્વાભાવિક એવ । ક્ષાયિકસ્તુ સ્વભાવવ્યક્તિરુપ  
 ત્વાદનતોડપિ કર્મણઃ ક્ષયેણોત્પદ્યમાનત્વાત્સાદિરિતિ કર્મકૃત એવોક્તઃ । ઔપશ-

પુહંગલકરમ વિણ જીવન ઉપશમ, ઉદય ક્ષાયિક અને

ક્ષાયોપશમિક ન હોય. તેથી કર્મકૃત એ ભાવ છે. ૫૮

અન્યથાર્થઃ—[ કર્મણા વિના ] કર્મ વિના [ જીવસ્ય ] જીવને [ ઉદયઃ ]  
 ઉદય, [ ઉપશમઃ ] ઉપશમ, [ ક્ષાયિક ] ક્ષાયિક [ વા ] અથવા [ ક્ષાયોપશમિક ]  
 ક્ષાયોપશમિક [ ન વિજ્ઞતે ] હોતો નથી, [ તસ્માન્ તુ ] તેથી [ ભાવ ] ભાવ  
 (અનુવિધ જીવભાવ) [ કર્મકૃતઃ ] કર્મકૃત છે.

ટીકાઃ—અહીં, ( ઔદયિકાદિ ભાવોના ) નિમિત્તમાત્ર તરીકે દ્રવ્યકર્મોને  
 ઔદયિકાદિ ભાવોનું કર્તાપણું કહ્યું છે.

( એક રીતે વ્યાખ્યા કરતાં— ) કર્મ વિના જીવને ઉદય-ઉપશમ તેમ જ  
 ક્ષય-ક્ષયોપશમ હોતા નથી ( અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મ વિના જીવને ઔદયિકાદિ ચાર ભાવો  
 હોતા નથી ); તેથી ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક કે ઔપશમિક ભાવ કર્મકૃત  
 સમત કરવો. પારિણામિક ભાવ તો અનાદિ-અનંત, નિરુપાધિ, સ્વાભાવિક જ છે.  
 ( ઔદયિક અને ક્ષાયોપશમિક ભાવો કર્મ વિના હોતા નથી અને તેથી કર્મકૃત કહી  
 શકાય—એ વાત તો સ્પષ્ટ સમજાય એવી છે; ક્ષાયિક અને ઔપશમિક ભાવોની  
 આશ્રયતા નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે: ) ક્ષાયિક ભાવ, જોકે સ્વભાવની  
 વ્યક્તિરૂપ (પ્રગટારૂપ) હોવાથી અનંત (અનંત વિનાનો) છે તોપણ, કર્મના ક્ષય

• નિરુપાધિ = ઉપાધિ વિનાનો; ઔપાધિક ન હોય એવો ( જીવનો પારિણામિક ભાવ સર્વ  
 ઔપાધિયા નિરપેક્ષ હોવાને કીધે નિરુપાધિ છે. )

મિકસ્તુ કર્મણામુપગમે સમુત્પદ્યમાનત્વાદનુપગમે સમુચ્છિદ્યમાનત્વાત્ કર્મકૃત એવેતિ ।

અથવા ઉદયોપશમક્ષયક્ષયોપગમલક્ષણાશ્રતસ્તો દ્રવ્યકર્મણામેવાવસ્થાઃ, ન પુનઃ પરિણામલક્ષણૈર્ભાવસ્થસ્ય જીવસ્વ; તત ઉદયાદિસંજાતાનામાત્મનો ભાવાનાં નિમિત્તમાત્રભૂતતથાવિધાવસ્થત્વેન સ્વયં પરિણમનાદ્રવ્યકર્માપિ વ્યવહારનયેનાત્મનો ભાવાનાં, કર્તૃત્વમાપદ્યતેતિ ॥ ૫૮ ॥

ભાવો જદિ કમ્મકદો અત્તા કમ્મસ્સ હોદિ કિંચ કત્તા ।

જ કુણદિ અત્તા કિંચિ વિ મુત્તા અણ્ણં સગં ભાવં ॥ ૫૯ ॥

ભાવો યદિ કર્મકૃત આત્મા કર્મણો ભવતિ કથં કર્તા ।

ન કરોત્વાત્મા કિંચિદપિ મુક્ત્વાન્યત્ સ્વકં ભાવમ્ ॥ ૫૯ ॥

૪૩ ઉત્પન્ન થતો હોવાને લીધે સાદિ છે તેથી કર્મકૃત જ કહેવામાં આવ્યો છે. ઓપશમિક ભાવ કર્મના ઉપશમે ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અને અનુપશમે નષ્ટ થતો હોવાથી કર્મકૃત જ છે. ( આમ ઔદયિકાદિ ચાર ભાવો કર્મકૃત સમત કરવા. )

અથવા (ખીજી રીતે વ્યાખ્યા કરતાં)—ઉદય, ઉપશમ, ક્ષય અને ક્ષયોપશમસ્વરૂપ ચાર (અવસ્થાઓ) દ્રવ્યકર્મની, જ અવસ્થાઓ છે, પરિણામસ્વરૂપ એક અવસ્થાવાળા જીવની નહિ ( અર્થાત્ ઉદય વગેરે અવસ્થાઓ દ્રવ્યકર્મની જ છે, ‘ પરિણામ ’ જેતું સ્વરૂપ છે એવી એક અવસ્થાએ અવસ્થિત જીવની—પારિણામિક ભાવરૂપે રહેલા જીવની—તે ચાર અવસ્થાઓ નથી ); તેથી ઉદયાદિક ૪૩ ઉત્પન્ન થતા આત્માને ભાવોને નિમિત્તમાત્રભૂત એવી તે પ્રકારની અવસ્થાઓરૂપે (દ્રવ્યકર્મ) સ્વયં પરિણમતું હોવાને લીધે દ્રવ્યકર્મ પણ વ્યવહારનયથી આત્માના ભાવોના કર્તાપણાને પામે છે. ૫૮.

એ ભાવકર્તા કર્મ, તો શું કર્મકર્તા જીવ છે ?

જીવ તો કદી કરતો નથી નિજ ભાવ વિણ કંઈ અન્યને. ૫૯

અન્વયાર્થ — [ યદિ ભાવઃ કર્મકૃતઃ ] એ ભાવ ( -જીવભાવ કર્મકૃત

જીવભાવસ્ય કર્મકર્તૃ-ત્વે દર્શયતે ડગમ ।

યદિ સ્વૈર્દયિકાદિરૂપો જીવસ્ય માઃ કર્મણા ક્રિયતે, તત્ત્વાત્મા જીવ-  
કર્તા ન ભવતિ । ન ચ જીવ્યાકર્તૃત્વામિચ્યતે । તતઃ પારિજેમેણ દ્રવ્યકર્મણઃ  
કર્તાપદ્યતે । તત્ત્વ કથમ્ ? યતો નિષયનનેનાત્મા સ્વ માનમુદ્ધિન્ના નાન્યનિમિત્ત  
કરોતીતિ ॥ ૫૯ ॥

માવો કર્મણિમિત્તો કર્મં પુણ માનકાણં હવદિ ।  
ન દુ તેમિં સ્વલુ કત્તા ન વિના મૃદા દુ કત્તારં ॥ ૬૦ ॥

માવઃ કર્મનિમિત્તઃ કર્મ પૂર્વભાગાર્ણ મનતિ ।

ન તુ તેષાં સ્વલુ કર્તા ન વિના મૃતાસ્તુ કર્તામ્ ॥ ૬૦ ॥

હોય તો [ આત્મા કર્મણઃ કર્તા મન્વતિ ] આ ના કર્મના (-દ્રવ્યકર્મના) કર્તા હોયો  
જોઈએ. [ કથં ] તે તો કેમ બને ? [ આત્મા ] કારણ કે આત્મા તો સ્વયં માવ  
મુક્ત્વા ] પોતાના ભાવને છોડીને [ અન્યત્ કિંચિત્ અપિ ] બીજું કંઈ પણ  
[ નં કરોતિ ] કરતો નથી.

ટીકા:—કર્મને જીવભાવનું કર્તાપણું હોવાની બાબતમાં આ \*પૂર્વપક્ષ છે.  
જો ઔદયિકાદિરૂપ જીવનો ભાવ કર્મ વડે કરવામાં આવતો હોય, તો જીવ  
તેનો (-ઔદયિકાદિરૂપ જીવભાવનો) કર્તા નથી એમ કહે છે. અને જીવનું અકર્તાપણું  
તો હજી (-માન્ય) નથી. માટે, બાકી એ રહ્યું કે જીવ દ્રવ્યકર્મના કર્તા હોવો જોઈએ.  
પણ તે તો કેમ બને ? કારણકે નિશ્ચયનયથી આત્મા પોતાના ભાવને છોડીને બીજું  
કંઈ પણ કરતો નથી.

(આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો.) પદ.

રે ! ભાવ કર્મનિમિત્ત છે ને કર્મ ભાવનિમિત્ત છે,  
અન્યોન્ન્ય નહિ કર્તા .અરે; કર્તા વિના નહિ થાય છે. ૬૦.

અન્વયાર્થ:—[માવઃ કર્મનિમિત્તઃ] જીવભાવનું કર્મ નિમિત્ત છે [પુનઃ]

\* પૂર્વપક્ષ=ચર્ચા કે નિર્ણય માટે કોઈ શાસ્ત્રીય વિષયની બાબતમાં રજૂ કરેલો પક્ષ કે પ્રશ્ન

પૂર્વસૂત્રાદિતપૂર્વપદ્ધસિદ્ધાંતોડયધ્ ।

વ્યવહારેણ નિમિત્તમાત્રત્વાજીવભાવસ્ય કર્મ કર્તૃ, કર્મણોડપિ જીવભાવઃ કર્તા; નિશ્ચયેન તુ ન જીવભાવાના કર્મ કર્તૃ, ન કર્મણો જીવભાવઃ । ન ચ તે કર્તાર-મત્તરેણ સંમૂયેતે; યતો નિશ્ચયેન જીવપરિણામાનાં જીવઃ કર્તા, કર્મપરિણામાનાં કર્મ કર્તૃ इति ॥ ૬૦ ॥

કુર્વં સગં સહાવં અત્તા કત્તા સગસ્સ ભાવસ્સ ।

ળ હિ પોગલકમ્માણં ઇદિ જિણવયણં મુણેદવ્વં ॥ ૬૧ ॥

કુર્વન્ સ્વકં સ્વભાવ આત્મા કર્તા સ્વકસ્ય ભાવસ્ય ।

ન દિ પુદ્ગલકર્મણામિતિ જિનવચ્ચનં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥ ૬૧ ॥

અને [ કર્મ ભાવકારણે ભવતિ ] કર્મનું જીવભાવ નિમિત્ત છે, [ ન તુ તેષાં સ્વલું કર્તા ] પરંતુ અરેઅર એકબીજાનાં કર્તા નથી; [ ન તું કર્તારમ્ વિના મૂતાઃ ] કર્તા વિના થાય છે એમ પણ નથી.

ટીકા:—આ, પૂર્વ સૂત્રમાં (૫૯ મી ગાથામાં) કહેલા પૂર્વપદ્ધના સમાધાનરૂપ સિદ્ધાંત છે.

વ્યવહારથી નિમિત્તમાત્રપણાને કીધે જીવભાવનું કર્મ કર્તા છે (—ઓદયિકાદિ જીવભાવનું કર્તા દ્રવ્યકર્મ છે), કર્મનો પણ જીવભાવ કર્તા છે; નિશ્ચયથી તો જીવભાવોનું નથી કર્મ કર્તા, કર્મનો નથી જીવભાવ કર્તા. તેઓ ( જીવભાવ અને દ્રવ્યકર્મ ) કર્તા વિના થાય છે એમ પણ નથી; કારણ કે નિશ્ચયથી જીવપરિણામોનો જીવ કર્તા છે અને કર્મપરિણામોનું કર્મ (—પુદ્ગલ ) કર્તા છે. ૬૦.

નિજ ભાવ કરતો આત્મા કર્તા અરે નિજ ભાવનો,

કર્તા ન પુદ્ગલકર્મનો;—ઉપદેશ જિનનો જાણવો. ૬૧.

અન્વયાર્થ:—[ સ્વકં સ્વભાવ ] પોતાના સ્વભાવને [ કુર્વન્ ] કરતો [ આત્મા ] આત્મા [ હિ ] અરેઅર [ સ્વકસ્ય ભાવસ્ય ] પોતાના ભાવનો [ કર્તા ]

• જો કે શુદ્ધનિશ્ચયથી કેવળજ્ઞાનાદિ શુદ્ધભાવો 'સ્વભાવો' કહેવાય છે તોપણ અશુદ્ધનિશ્ચયથી શાગદિક પણ 'સ્વભાવો' કહેવાય છે.

નિશ્ચયેન જીવસ્ય સ્વભાવાનાં કર્તૃત્વ પુદ્ગલકર્મણામકર્તૃત્વ ચાગમેનોપદર્શિત-  
મત્ર ઇતિ ॥ ૬૧ ॥

કર્મં પિ મગં કુલ્લદિ મેણ મહાવેણ મમ્મમપાણં ।  
જીવો વિ ય તાગ્મિઓ કમ્મમહાવેણ ભાવેણ ॥ ૬૨ ॥

કર્માપિ સ્વક કરોતિ સ્વેન સ્વભાવેન મમ્મગાત્માનમ્ ।

જીવોઽપિ ચ તાદૃશકઃ કર્મસ્વભાવેન ભાવેન । ૬૨ ॥

અત્ર નિશ્ચયનયેનાભિન્નકારકત્વાત્કર્મણો જીવસ્ય ચ સ્વર્ચ સ્વરૂપકર્તૃત્વમુક્તમ્ ।  
કર્મં ક્ષલુ કર્મત્વપ્રવર્તેત્ત્વપુદ્ગલસ્કંધરૂપેણ કર્તૃતામનુવિધ્રાણ, કર્મત્વગમનશક્તિરૂપેણ  
કરણતામાત્મસાત્કુર્વત્, પ્રાપ્યકર્મત્વપરિણામરૂપેણ કર્મતાં કલ્પયત્, પૂર્વભાવવ્યપાર્થેઽપિ

કર્તા છે, [ ન પુદ્ગલકર્મણામ્ ] પુદ્ગલકર્મણો નહિ; [ ઇતિ ] આમ [ જિનવચનં ]  
જિનવચન [ જ્ઞાતવ્યમ્ ] બાણુ.

ટીકા:— નિશ્ચયથી જીવને પોતાના ભાવોનું કર્તાપણું છે અને પુદ્ગલકર્મણો  
અકર્તાપણું છે એમ અહીં આગમ વડે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ૬૧.

૨ે! કર્મ આપસ્વભાવથી નિજ કર્મપર્યયને કરે.

આત્માય કર્મસ્વભાવરૂપ નિજ ભાવથી નિજને કરે. ૬૨

અન્યથાર્થ:—[ કર્મં અપિ ] કર્મ પણું [ સ્વેન સ્વભાવેન ] પોતાના સ્વભાવથી  
[ સ્વર્ક કરાંતિ ] પોતાને કરે છે [ ચ ] અને [ તાદૃશકઃ જીવઃ અપિ ] તેઓ જીવ પણ  
[ કર્મસ્વભાવેન ભાવેન ] કર્મસ્વભાવ ભાવથી ( —ઔદયિકાદિ ભાવથી ) [ સમ્યક્  
આત્માનમ્ ] બરાબર પોતાને કરે છે.

ટીકા:—નિશ્ચયનયે અભિન્ન કારકો હોવાથી કર્મ અને જીવ સ્વયં સ્વરૂપના  
( -પોતપોતાના રૂપના ) કર્તા છે એમ અહીં કહ્યું છે.

કર્મ બરેબર (૧) કર્મપણું પ્રવર્તતા પુદ્ગલસ્કંધરૂપે કર્તાપણાને ધરણ,  
( ૨ ) કર્મપણું પામવાની શક્તિરૂપે કરણપણાને અંગીકૃત કરણ, (૩) પ્રાપ્ય એવા

ધ્રુવત્વાલંબનાદુપાત્તાપાદાનત્વમ્, ઉપજાયમાનપરિણામરૂપકર્મણાશ્રીયમાણત્વાદુપોઢ-  
સંપ્રદાનત્વમ્, આધીયમાનપરિણામાધારત્વાદૃહીતાધિકરણત્વં, સ્વયમેવ પટ્ટકારકી-  
રૂપેણ વ્યવત્તિષ્ઠમાનં ન કારકાંતરમપેક્ષતે । एवं जीवाऽपि भावपर्यायेण प्रवर्तमाना-  
त्मद्रव्यरूपेण कर्तृतामनुविभ्राणो, भावपर्यायगमनशक्तिरूपेण करगवामात्मपात्कुर्वन्.  
प्राप्यभावपर्यायरूपेण कर्मतां कलयन्, पूर्वभावपर्यायव्यपायेऽपि ध्रुवतत्वालंબनादुપાત્તા-  
પાદાનત્વઃ, ઉપજાયમાનભાવપર્યાયરૂપકર્મણાશ્રીયમાણત્વાદુપોઢસંપ્રદાનત્વઃ, આધીય-  
માનભાવપર્યાયાધારત્વાદૃહીતાધિકરણત્વઃ, સ્વયમેવ પટ્ટકારકીરૂપેણ વ્યવત્તિષ્ઠમાનો  
ન કારકાંતરમપેક્ષતે । अतः कर्मणः कर्तुर्नास्ति जीवः कर्ता, जीवस्य कर्तुर्नास्ति कर्म  
कर्तुं निश्चयेनेति ॥ ६२ ॥

કર્મત્વપરિણામરૂપે કર્મપણાને અનુભવતું. (૪) પૂર્વ ભાવનો નાશ થવા છતાં ધ્રુવપણાને  
અવલંબતું હોવાથી જેણે અપાદાનપણાને પ્રાપ્ત કર્યું છે એવું, (૫) ઊપજતા પરિ-  
ણામરૂપ કર્મ વડે સમાશ્રિત થતું હોવાથી (અર્થાત્ ઊપજતા પરિણામરૂપ કાર્ય પોતાને  
દેવામાં આવતું હોવાથી) સંપ્રદાનપણાને પામેલું અને (૬) ધારી રાખવામાં આવતા  
પરિણામનો આધાર હોવાથી જેણે અધિકન્હુપણાને ગ્રહ્યું છે એવું—સ્વયમેવ પદ્મકરકરૂપે  
વર્તતું થકુ અન્ય કારકની અપેક્ષા રાખતું નથી.

એ પ્રમાણે છવ પણ (૧) ભાવપર્યાયે પ્રવર્તતા આત્મદ્રવ્યરૂપે કર્તાપણાને  
ધરતો, (૨) ભાવપર્યાય પામવાની શક્તિરૂપે કરણપણાને અગીકૃત કરતો, (૩) પ્રાપ્ય  
એવા ભાવપર્યાયરૂપે કર્મપણાને અનુભવતો, (૪) પૂર્વ ભાવપર્યાયનો નાશ થવા છતાં  
ધ્રુવપણાને અવલંબતો હોવાથી જેણે અપાદાનપણાને પ્રાપ્ત કર્યું છે એવો,  
(૫) ઊપજતા ભાવપર્યાયરૂપ કર્મ વડે સમાશ્રિત થતો હોવાથી (અર્થાત્ ઊપજતા  
ભાવપર્યાયરૂપ કાર્ય પોતાને દેવામાં આવતું હોવાથી) સંપ્રદાનપણાને પામેલો અને  
(૬) ધારી રાખવામાં આવતા ભાવપર્યાયનો આધાર હોવાથી જેણે અધિકરણપણાને  
ગ્રહ્યું છે એવો—સ્વયમેવ પદ્મકરકરૂપે વર્તતો થકો અન્ય કારકની અપેક્ષા રાખતો નથી.

માટે નિશ્ચયથી કર્મરૂપ કર્તાને છવ કર્તા નથી અને છવરૂપ કર્તાને કર્મ કર્તા  
નથી. ( જ્યાં કર્મ કર્તા છે ત્યાં છવ કર્તા નથી અને જ્યાં છવ કર્તા છે ત્યાં કર્મ  
કર્તા નથી. )

ભાવાર્થઃ—(૧) પુદ્ગલ સ્વતંત્રપણે દ્રવ્યકર્મને કરતું હોવાથી પુદ્ગલ  
પોતે જ કર્તા છે; (૨) પોતે દ્રવ્યકર્મરૂપે પરિણુમવાની શક્તિવાળું હોવાથી પુદ્ગલ



નિશ્ચયેન જીવસ્ય સ્વભાવાનાં કર્તૃત્વ પુદ્ગલકર્મણામકર્તૃત્વ નાગમેનાંપદગ્નિ-  
મત્ર ઇતિ ॥ ૬૧ ॥

કર્મં પિ મયં કુલ્લદિ મેણ મહાવેણ મમ્મમપાણં ।  
જીવો વિ ય તામ્મિઓ કર્મમહાવેણ ભાવેણ ॥ ૬૨ ॥

કર્માપિ સ્વક કરોતિ સ્વેન સ્વભાવેન મમ્મગાત્માનમ્ ।  
જીવોઽપિ ચ તાદૃશકઃ કર્મસ્ત્વભાવેન ભાવેન ॥ ૬૨ ॥

અત્ર નિશ્ચયનયેનાભિન્નકારકતાત્કર્મણી જીવસ્ય ચ સ્વયં સ્વરૂપકર્તૃત્વમુક્તમ્ ।  
કર્મં સ્વલુ કર્મત્વપ્રવર્ત્તાનપુદ્ગલસ્કંધરૂપેણ કર્તૃતામનુવિશ્રાણ, કર્મત્વગમનશક્તિરૂપેણ  
કેરણતામાત્મસાત્કુર્વત્, પ્રાપ્યકર્મત્વપરિણામરૂપેણ કર્મતાં કલ્પયત્, પૂર્વભાવવ્યપાયેઽપિ

કર્તા છે, [ ન પુદ્ગલકર્મણામ્ ] પુદ્ગલકર્મણો નહિ; [ ઇતિ ] આમ [ જિનવચનં ]  
જિનવચન [ જ્ઞાતવ્યમ્ ] બાણુપુ .

ટીકા:— નિશ્ચયથી જીવને પોતાના ભાવોનું કર્તાપણું છે અને પુદ્ગલકર્મણો  
અકર્તાપણું છે એમ અહીં આગમ વડે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ૬૧.

રે ! કર્મ આપસ્વભાવથી નિજ કર્મપર્યયને કરે.

આત્માય કર્મસ્વભાવરૂપ નિજ ભાવથી નિજને કરે. ૬૨

અન્યથાર્થ:— [ કર્મં અપિ ] કર્મ પણું [ સ્વેન સ્વભાવેન ] પોતાના સ્વભાવથી  
[ સ્વકં કરોતિ ] પોતાને કરે છે [ ચ ] અને [ તાદૃશકઃ જીવઃ અપિ ] તેવો જીવ પણું  
[ કર્મસ્વભાવેન ભાવેન ] કર્મસ્વભાવ ભાવથી ( -અઘોદયિકાદિ ભાવથી ) [ સમ્યક્  
આત્માનમ્ ] બરાબર પોતાને કરે છે.

ટીકા:— નિશ્ચયનયે અભિન્ન કારકો હોવાથી કર્મ અને જીવ સ્વયં સ્વરૂપતા  
( -પોતાપોતાના રૂપતા ) કર્તા છે એમ અહીં કહ્યું છે.

કર્મ ખરેખર (૧) કર્મપણું પ્રવર્તતા પુદ્ગલસ્કંધરૂપે કર્તાપણાને ધરતું,  
(૨) કર્મપણું પામવાની શક્તિરૂપે કરણપણાને અંગીકૃત કરતું, (૩) પ્રાપ્ય એવા

ધ્રુવત્વાલંબનાદુપાત્તાપાદાનત્વમ્, ઉપજાયમાનપરિણામરૂપકર્મણાશ્રીયમાણત્વાદુપોઢ-  
સંપ્રદાનત્વમ્, આધીયમાનપરિણામાધારત્વાદ્દૃહીતાધિકરણત્વં, સ્વયમેવ પદ્ધત્કારકી-  
રૂપેણ વ્યવત્તિષ્ઠમાનં ન કારકાંતરમપેક્ષતે । एवं जीवाऽपि भावपर्यायेण प्रवर्तमाना-  
त्मद्रव्यरूपेण कर्तृतामनुविध्राणो, भावपर्यायगमनगस्तिरूपेण करगतामात्ममात्कर्तृत्वं.  
प्राप्यभावपर्यायरूपेण कर्मतां कलयन्, पूर्वभावपर्यायव्यपयेऽपि ध्रुवत्वालंબनादुપાત્તા-  
પાદાનત્વઃ, ઉપજાયમાનભાવપર્યાયરૂપકર્મણાશ્રીયમાણત્વાદુપોઢસંપ્રદાનત્વઃ, આધીય-  
માનભાવપર્યાયાધારત્વાદ્દૃહીતાધિકરણત્વઃ, સ્વયમેવ પદ્ધત્કારકીરૂપેણ વ્યવત્તિષ્ઠમાનો  
ન કારકાંતરમપેક્ષતે । અતઃ કર્મગઃ કર્તુર્નાસ્તિ જીવઃ કર્તા, જીવસ્ય કર્તુર્નાસ્તિ કર્મ  
કર્તુ નિશ્ચયેનેતિ ॥ ૬૨ ॥

કર્મત્વપરિણામરૂપે કર્મપણાને અનુભવતું, (૪) પૂર્વ ભાવપર્યાયનાશ થવા છતાં ધ્રુવપણાને  
અવલંબતું હોવાથી જેણે અપાદાનપણાને પ્રાપ્ત કર્યું છે એવું, (૫) ઊપજતા પરિ-  
ણામરૂપ કર્મ વડે સમાશ્રિત થતું હોવાથી (અર્થાત્ ઊપજતા પરિણામરૂપ કાર્ય પોતાને  
દેવામાં આવતું હોવાથી) સંપ્રદાનપણાને પામેલું અને (૬) ધારી રાખવામાં આવતા  
પરિણામનો આધાર હોવાથી જેણે અધિકરણપણાને ગ્રહ્યું છે એવું—સ્વયમેવ પદ્ધત્કારકરૂપે  
વર્તતું થકું અન્ય કારકની અપેક્ષા નાખતું નથી.

એ પ્રમાણે જીવ પણ (૧) ભાવપર્યાયે પ્રવર્તતા આત્મદ્રવ્યરૂપે કર્તાપણાને  
ધરતો, (૨) ભાવપર્યાય પામવાની શક્તિરૂપે કરણપણાને અગીકૃત કરતો, (૩) પ્રાપ્ય  
એવા ભાવપર્યાયરૂપે કર્મપણાને અનુભવતો, (૪) પૂર્વ ભાવપર્યાયનો નાશ થવા છતાં  
ધ્રુવપણાને અવલંબતો હોવાથી જેણે અપાદાનપણાને પ્રાપ્ત કર્યું છે એવો,  
(૫) ઊપજતા ભાવપર્યાયરૂપ કર્મ વડે સમાશ્રિત થતો હોવાથી (અર્થાત્ ઊપજતા  
ભાવપર્યાયરૂપ કાર્ય પોતાને દેવામાં આવતું હોવાથી) સંપ્રદાનપણાને પામેલો અને  
(૬) ધારી રાખવામાં આવતા ભાવપર્યાયનો આધાર હોવાથી જેણે અધિકરણપણાને  
ગ્રહ્યું છે એવો—સ્વયમેવ પદ્ધત્કારકરૂપે વર્તતો થકો અન્ય કારકની અપેક્ષા નાખતો નથી.

માટે નિશ્ચયથી કર્મરૂપ કર્તાને જીવ કર્તા નથી અને જીવરૂપ કર્તાને કર્મ કર્તા  
નથી. ( જ્યાં કર્મ કર્તા છે ત્યાં જીવ કર્તા નથી અને જ્યાં જીવ કર્તા છે ત્યાં કર્મ  
કર્તા નથી. )

ભાવાર્થઃ—(૧) પુદ્ગલ સ્વતંત્રપણે દ્રવ્યકર્મને કરતું હોવાથી પુદ્ગલ  
પોતે જ કર્તા છે, (૨) પોતે દ્રવ્યકર્મરૂપે પરિણમવાની શક્તિવાળું હોવાથી પુદ્ગલ

કર્મં કર્મં કુવ્વદિ જદિ મો અપ્પા કરેદિ અપ્પાણં ।  
કિય તસ્સ ફલં મુંજદિ અપ્પા કર્મં ચ દેદિ ફલં ॥ ૬૩ ॥

પોતે જ કરણ છે; (૩) દ્રવ્યકર્મને પ્રાપ્ત કરતું — પહોંચતું હોવાથી દ્રવ્યકર્મ કર્મ છે, અથવા દ્રવ્યકર્મથી પોતે અલિપ્ત હોવાથી પુદ્ગલ પોતે જ કર્મ (—કાર્ય) છે; (૪) પોતાનામાંથી પૂર્વ પરિણામનો વ્યય કરીને દ્રવ્યકર્મરૂપ પરિણામ કરતું હોવાથી અને પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ રહેતું હોવાથી પુદ્ગલ પોતે જ અપાદાન છે; (૫) પોતાને દ્રવ્યકર્મરૂપ પરિણામ દેતું હોવાથી પુદ્ગલ પોતે જ સંપ્રદાન છે; (૬) પોતાનામાં અર્થાત્ પોતાના આધારે દ્રવ્યકર્મ કરતું હોવાથી પુદ્ગલ પોતે જ અધિકરણ છે.

એ જ પ્રમાણે (૧) જીવ સ્વતંત્રપણે જીવભાવને કરતો હોવાથી જીવ પોતે જ કર્તા છે; (૨) પોતે જીવભાવરૂપે પરિણુમવાની શક્તિવાળો હોવાથી જીવ પોતે જ કરણ છે, (૩) જીવભાવને પ્રાપ્ત કરતો—પહોંચતો હોવાથી જીવભાવકર્મ છે, અથવા જીવભાવથી પોતે અલિપ્ત હોવાથી જીવ પોતે જ કર્મ છે; (૪) પોતાનામાંથી પૂર્વ ભાવનો વ્યય કરીને (નવીન) જીવભાવ કરતો હોવાથી અને જીવદ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ રહેતો હોવાથી જીવ પોતે જ અપાદાન છે; (૫) પોતાને જીવભાવ દેતો હોવાથી જીવ પોતે જ સંપ્રદાન છે; (૬) પોતાનામાં અર્થાત્ પોતાના આધારે જીવભાવ કરતો હોવાથી જીવ પોતે જ અધિકરણ છે.

આ રીતે, પુદ્ગલની કર્મોદયાર્થિરૂપે કે કર્મબંધાર્થિરૂપે પરિણુમવાની ક્રિયાને વિષે ખરેખર પુદ્ગલ જ સ્વયમેવ છ કારકરૂપે વર્તતું હોવાથી તેને અન્ય કારકોની અપેક્ષા નથી તથા જીવની ઔદયિકાર્થિ ભાવરૂપે પરિણુમવાની ક્રિયાને વિષે ખરેખર જીવ જ સ્વયમેવ છ કારકરૂપે વર્તતો હોવાથી તેને અન્ય કારકોની અપેક્ષા નથી. પુદ્ગલની અને જીવની ઉપરોક્ત ક્રિયાઓ એક જ કાળે વર્તતી હોવા છતાં પણ પૌદ્ગલિક ક્રિયાને વિષે વર્તતાં પુદ્ગલનાં છ કારકો જીવકારકોથી તદન લિપ્ત અને નિરપેક્ષ છે તથા જીવભાવરૂપ ક્રિયાને વિષે વર્તતાં જીવનાં છ કારકો પુદ્ગલકારકોથી તદન લિપ્ત અને નિરપેક્ષ છે. ખરેખર કોઇ દ્રવ્યનાં કારકોને કોઇ અન્ય દ્રવ્યનાં કારકોની અપેક્ષા હોતી નથી. ૬૨.

જો કર્મ કર્મ કરે અને આત્મા કરે બસ આત્મને,  
ક્યમ કર્મ ફળ દે જીવને? ક્યમ જીવ તે ફળ ભોગવે? ૬૩.

કમ કર્મ કરોતિ યદિ સ આત્મા કરોત્યાત્માનમ્ ।

કથં તસ્ય ફલં મુદ્ધેક્ત આત્મા કર્મ ચ દદાતિ ફલમ્ ॥ ૬૩ ॥

કર્મજીવયોરન્યોન્યાકર્તૃત્વેઽન્યદત્તફલાન્યોપભોગલક્ષણદૂષણપુરઃસરઃ પૂર્વપક્ષો-  
ઽયમ્ ॥ ૬૩ ॥

અથ સિદ્ધાંતસૂત્રાણિ—

‘ઓગાદગાદણિચિદો પોમ્મલકાણ્હિ સંવ્વદો લોગો ।

સુહમેહિં વાદરોહિં ય ણંતાણંતેહિં વિવિધેહિં ॥ ૬૪ ॥

ગાથા ૬૩

અન્યથાર્થઃ—[યદિ] જો [કર્મ] કર્મ [કર્મ કરોતિ] કર્મને કરે અને  
[સ આત્મા] આત્મા [આત્માનમ્ કરોતિ] આત્માને કરે તો [કર્મ] કર્મ [ફલમ્  
કથં દદાતિ] આત્માને ફળ કેમ આપે [ચ] અને [આત્મા] આત્મા [તસ્ય ફલં  
મુદ્ધેક્તે] તેનું ફળ કેમ ભોગવે ?

ટીકાઃ—જો કર્મ અને જીવને અન્યોન્ય અકર્તાપણું હોય, તો ‘અન્યે દીધેલુ  
ફળ અન્ય ભોગવે’ એવો પ્રસંગ આવે;—આવો દોષ બતાવીને અહીં પૂર્વપક્ષ રજૂ  
કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થઃ—શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે (પૌદ્ગલિક) કર્મ જીવને ફળ આપે છે  
અને જીવ (પૌદ્ગલિક) કર્મનું ફલ ભોગવે છે. હવે જો જીવ કર્મને કરતો જ ન હોય  
તો જીવથી નહિ કરાયેલું કર્મ જીવને ફળ કેમ આપે અને જીવ પોતાથી નહિ કરાયેલા  
કર્મના ફળને કેમ ભોગવે ? જીવથી નહિ કરાયેલું કર્મ જીવને ફળ આપે અને જીવ  
તે ફળ ભોગવે એ કોણ રીતે ન્યાયયુક્ત નથી. આ રીતે, ‘કર્મ કર્મને જ કરે છે અને  
આત્મા આત્માને જ કરે છે’ એ વાતમાં પૂર્વોક્ત દોષ આવતો હોવાથી એ વાત  
ઘટતી નથી—એમ અહીં પૂર્વપક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે ૬૩.

હવે સિદ્ધાંતસૂત્રો છે (અર્થાત્ હવે ૬૩ મી ગાથામાં કહેલા પૂર્વપક્ષના  
નિરાકરણપૂર્વક સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરનારી ગાથાઓ કહેવામાં આવે છે).

અવગાઠ ગાઠ ભરેલ છે સર્વત્ર પુદ્ગલકાયથી

આ લોક બાદર-સૂક્ષ્મથી. વિધવિધ અનંતાનંતથી. ૬૪.

યથા પુદ્ગલદ્રવ્યાણા તદ્વપધારેઃ સ્કંધનિર્વૃત્તિઃ ।

અકૃતા પરિદેશા તમા ક્ષેપા વિજાતીહિ ॥ ૬૬ ॥

અનન્યકૃતત્વં કર્મણાં વૈચિત્ર્યસ્યાત્રોક્તમ્ ।

યથા હિ સ્વયોગ્યચંદ્રાર્કપ્રમોપલંભે સન્ધ્યામૈંદ્રનાપપરિવેષપ્રતિભિર્બહુભિઃ પ્રકારૈઃ  
પુદ્ગલસ્કંધવિકલ્પાઃ કર્તૃતરનિરપેક્ષા ઇવોત્પદ્યંતે, તથા સ્વયોગ્યજીવપરિણામોપલંભે  
જ્ઞાનાવરણપ્રપ્રતિભિર્બહુભિઃ પ્રકારૈઃ કર્માણ્યપિ કર્તૃતરનિરપેક્ષાણ્યેવોત્પદ્યંતે ઇતિ ॥૬૬॥

જીવા પોષ્ણલકાયા ડચ્છણ્ણગોગાદ્ગહ્ણપડિવદ્ધા ।

કાલે વિજુજ્જમાણા મુહદુક્ષવં દેંતિ મુંજંતિ ॥૬૭॥

ગાથા ૬૬

અન્વયાર્થઃ—[યથા] જેમ [પુદ્ગલદ્રવ્યાણાં] પુદ્ગલદ્રવ્યોની [વહુપ્રકારૈઃ]  
બહુ પ્રકારે [સ્કંધનિર્વૃત્તિઃ] સ્કંધરચના [પરેઃ અકૃતા] પરથી કરાયા વિના [દૃષ્ટા]  
થતી જોવામાં આવે છે, [તથા] તેમ [કર્મણાં] કર્મોની બહુપ્રકારતા [વિજાતીહિ]  
પરથી અકૃત જાણો.

ટીકાઃ—કર્મોની વિચિત્રતા (બહુપ્રકારતા) અન્ય વડે કરવામાં આવતી  
નથી એમ અહી કહ્યું છે.

જેમ પોતાને ચોગ્ય ચંદ્ર-સૂર્યના પ્રકાશની ઉપલબ્ધિ હોતાં, સંધ્યા-વાદળો-  
દ્વંદ્વનુષ-પ્રભાતમંડળ ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકારે પુદ્ગલસ્કંધલેહો અન્ય કર્તાની અપેક્ષા  
વિના જ ઉપજે છે, તેમ પોતાને ચોગ્ય જીવ-પરિણામની ઉપલબ્ધિ હોતાં, જ્ઞાના  
વરણાદિ ઘણા પ્રકારે કર્મો પણ અન્ય કર્તાની અપેક્ષા વિના જ ઉપજે છે.

ભાવાર્થઃ—કર્મોની વિવિધ પ્રકૃતિ-પ્રદેશ-સ્થિતિ-અનુભાગરૂપ વિચિત્રતા  
પણ જીવકૃત નથી, પુદ્ગલકૃત જ છે. ૬૬.

જીવ-પુદ્ગલો અન્યોન્યમાં અવગારૂ ગ્રહીને બદ્ધ છે;

કાળે વિયોગ લહે તદા મુખદુઃખ આપે-ભોગવે. ૬૭.

જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ અન્યોન્યાવગાઢગ્રહણપ્રતિવદ્ધાઃ ।  
કાલે વિયુજ્યમાનાઃ સુખદુઃખં દદતિ શુક્લન્તિ ॥૬૭॥

નિશ્ચયેન જીવકર્મણોશ્ચૈકર્તૃત્વેઽપિ વ્યવહારેણ કર્મદત્તફલોપલંભો જીવસ્ય ન વિરુદ્ધયત इत्यत्रोक्तम् ।

જીવા હિ મોહરાગદ્વેષસ્તિગ્ધત્વાત્પુદ્ગલસ્કંધાશ્ચ સ્વભાવસ્તિગ્ધત્વાદ્વાધાવસ્થાયાં  
પરમાણુદ્રંઢાનીવાન્યોન્યાવગાઢગ્રહણપ્રતિવદ્ધત્વેનાવતિષ્ઠંતે । યદા તુ તે પરસ્પરં  
વિયુજ્યતે, તદોદિતપ્રચયવમાના નિશ્ચયેન સુખદુઃખરૂપાત્મપરિણામાનાં વ્યવહારેણ-

### ગાથા ૬૭

અન્યાર્થઃ—[જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ] જીવો અને પુદ્ગલકાયો [અન્યોન્યાવગાઢ-  
ગ્રહણપ્રતિવદ્ધા.] (વિશિષ્ટ પ્રકારે) અન્યોઅન્ય-અવગાહને ગ્રહણ વડે (પરસ્પર) બદલે છે;  
[કાલે વિયુજ્યમાનાઃ] કાળે છૂટા પડતાં [સુખદુઃખં દદતિ શુક્લન્તિ] સુખદુઃખ આપે  
છે અને ભોગવે છે (અર્થાત્ પુદ્ગલકાયો સુખદુઃખ આપે છે અને જીવો ભોગવે છે).

ટીકાઃ—નિશ્ચયથી જીવ અને કર્મને એકબીજા (નિજ નિજ રૂપનું જ) કર્તૃપણ હોવા છતાં, વ્યવહારથી જીવને કર્મ દીધેલા રૂપનો ભોગવટો વિરોધ પામતો નથી (અર્થાત્ ‘કર્મ’ જીવને રૂપ આપે છે અને જીવ તેને ભોગવે છે’ એ વાત પણ વ્યવહારથી ઘટે છે) એમ અહીં કહ્યું છે.

જીવો મોહરાગદ્વેષ વડે સ્તિગ્ધ હોવાને લીધે અને પુદ્ગલસ્કંધો સ્વભાવથી સ્તિગ્ધ હોવાને લીધે, (તેઓ) બધા અવસ્થામાં—\*પરમાણુદ્રંઢોની માફક—(વિશિષ્ટ પ્રકારે) અન્યોન્ય-અવગાહના ગ્રહણ વડે બદલણે રહે છે. જ્યારે તેઓ પરસ્પર છૂટા પડે છે ત્યારે (નીચે પ્રમાણે પુદ્ગલસ્કંધો રૂપ આપે છે અને જીવો તેને ભોગવે છે)— ઉદય પામીને ખરી જતા પુદ્ગલકાયો સુખદુઃખરૂપ આત્મપરિણામોના નિમિત્તમાત્ર

\* પરમાણુદ્રંઢ=એ પરમાણુઓનું જોડકું; એ પરમાણુઓનો બનેલો સ્કંધ; દ્વિ-અણુક સ્કંધ



દ્રવ્યકર્મોદયાપાદિતેષ્ટાનિષ્ટવિપયાણાં ભોક્તૃત્વાત્તથાવિધં ફલં શુક્લન્તે ઇતિ ।  
એતેન જીવસ્ય ભોક્તૃત્વગુણોડપિ વ્યાખ્યાતઃ ॥ ૬૭ ॥

તમ્હા કમ્મં કત્તા ભાવેણ હિ સંજુદોધ જીવસ્સ ।  
ભોક્તા દુ હવદિ જીવો ચેદગભાવેણ કમ્મફલં ॥ ૬૮ ॥  
તસ્માત્કર્મ કર્તૃ ભાવેન હિ સંયુતમય જીવસ્ય ।  
ભોક્તા તુ ભવતિ જીવશ્ચેતકભાવેન કર્મફલમ્ ॥ ૬૮ ॥

કર્તૃત્વભોક્તૃત્વવ્યાખ્યોપસંહારોડયમ્ ।

તત્ત એતત્ સ્થિતં નિશ્ચયેનાત્મનઃ કર્મ કર્તૃ, વ્યવહારેણ જીવભાવસ્ય; જીવો-  
ડપિ નિશ્ચયેનાત્મભાવસ્ય કર્તા, વ્યવહારેણ કર્મણ ઇતિ । યથાત્રોભયનયામ્યાંકર્મ કર્તૃ,

આથી (આ કથનથી) જીવના ભોક્તૃત્વગુણનું પણ વ્યાખ્યાન થયું. ૬૭.  
તેથી કર્મ, જીવભાવથી સંયુક્ત, કર્તા બાણુનું;  
ભોક્તાપણું તે જીવને ચેતકપણે તત્કાળ તણું. ૬૮.

અન્વયાર્થઃ— [તસ્માત્] તેથી [અથ જીવસ્ય ભાવેન હિ સંયુતમ્]  
જીવના ભાવથી સંયુક્ત એવું [કર્મ] કર્મ (દ્રવ્યકર્મ) [કર્તૃ] કર્તા છે. (—નિશ્ચયથી  
પોતાનું કર્તા અને વ્યવહારથી જીવભાવનું કર્તા; પરંતુ તે ભોક્તા નથી). [ભોક્તા  
તુ] ભોક્તા તે [જીવ. ભવતિ] (આત્ર) જીવ છે [ચેતકભાવેન] ચેતકભાવને  
બીધે [કર્મફલમ્] કર્મફળનો.

ટીકાઃ—આ, કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વની વ્યાખ્યાનો ઉપસંહાર છે,  
તેથી (પૂર્વોક્ત કથનથી) એમ નક્કી થયું કે—કર્મ નિશ્ચયથી પોતાનું કર્તા  
છે, વ્યવહારથી જીવભાવનું કર્તા છે; જીવ પણ નિશ્ચયથી પોતાના ભાવનો કર્તા છે,  
વ્યવહારથી કર્મનો કર્તા છે.

એમ આહી બંને નયોથી કર્મ કર્તા છે, તેમ એક પણ નયથી તે ભોક્તા  
નથી. શા કારણે? કારણ કે તેને ચૈતન્યપૂર્વક અનુભૂતિનો સદ્ભાવ નથી. તેથી

\* જે અનુભૂતિ ચૈતન્યપૂર્વક હોય તેને જ આહી ભોક્તૃત્વ કહેલ છે, તે સિવાયની અનુભૂતિને નહિ.



नयैकेनापि नयेन न भोक्तु । कुतः ? चैतन्यपूर्वकानुभूतिसद्भावाभावात् । ततश्चेत-  
नत्वात् केवल एव जीवः कर्मफलभूतानां कथंचिदात्मनः सुखदुःखपरिणामानां  
कथंचिदिष्टानिष्टविषयाणां भोक्ता प्रसिद्ध इति ॥ ६८ ॥

एवं कृत्वा भोक्ता होज्जं अप्पा सगेहिं कम्मेहे ।  
हेडदि पारमपारं संसारं मोहसंछण्णो ॥ ६९ ॥

एवं कर्ता भोक्ता भवन्नात्मा स्वकैः कर्मभिः ।  
मिडते पारमपारं संसारं मोहसंछन्नः ॥ ६९ ॥

सम्यग्भूतत्वमुरोऽन प्रभुत्वगुणव्याख्यानमेतत् ।

एतदपि मा प्रकटितप्रभुत्वशक्तिः स्वकैः कर्मभिर्मृहीतकर्तृत्वभोक्तृत्वाधिकारो-

\* तन्मतेन हीरेकेषां अथवा कर्मक्षयानां—कथंचित् आत्मानां सुखदुःखपरिणामानां  
कथंचित् इष्टानिष्ट विषयानां—आत्मा प्रसिद्ध इ. ६८.

इति आनं भोक्ता यन्ता अं शीत निज कर्मा वंड  
अथ मांथी व्याख्यान मां अतंत य मां लमे.

ડનાદિમોહાવચ્છન્નત્વાદુપજાતવિપરીતામિનિવેગઃ પ્રત્યસ્તમિતસમ્યગ્જ્ઞાનજ્યોતિઃ સાંત-  
મનત વા સંસાર પરિભ્રમતીતિ ॥૬૯॥

उवमंतखीणमोहो मग्गं जिणभासिदेण समुवगदो ।

णाणाणुमग्गचारी णिव्वाणपुं वजदि धीरो ॥७०॥

उपशांतक्षीणमोहो मार्गं जिनभाषितेन समुपगतः ।

ज्ञानानुमार्गचारी निर्वाणपुं व्रजति धीरः ॥७०॥

કર્મવિયુક્તત્વમુખેન પ્રભુત્વગુણવ્યાખ્યાનમેતત્ ।

अयमेवात्मा यदि जिनाजया मार्गमुपगम्योपशांतक्षीणमोहत्वात्प्रहीणविपरीता-  
मिनिवेगः समुद्भिन्नसम्यग्ज्ञानज्योतिः कर्तृत्वभोक्तृत्वाधिकारं परिसमाप्य सम्यक्प्र-

ઉપજાયો હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનજ્યોતિ અસ્ત થઇ ગઈ છે, તેથી તે સાંત અથવા અનંત  
સસાદમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

(આ પ્રમાણે જીવના કર્મસાહિત્યપણાની મુખ્યતાપૂર્વક પ્રભુત્વગુણનું  
વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું. ૬૯.

જિતવચ્ચનથી લહી માર્ગ જે. ઉપશાંતક્ષીણમોહો બને,

જાનાનુમાર્ગ વિષે એ, તે ધીર શિવપુરને વરે. ૭૦.

અન્યથાર્થઃ—[જિનભાષિતેન માર્ગ સમુપગતઃ] જે (પુરુષ) જિતવચ્ચનથી  
માર્ગને પામીને [ઉપશાંતક્ષીણમોહઃ] ઉપશાંતક્ષીણમોહ થયો થકો (અર્થાત્  
દર્શનમોહનો જેને ઉપશમ, ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમ થયો છે એવો થયો થકો)  
જાનાનુમાર્ગચારી ] જાનાનુમાર્ગે વરે છે (જ્ઞાનને અનુસરનારા માર્ગે પ્રવર્તે છે),  
[ધીરઃ] તે ધીર પુરુષ [નિર્વાણપુરં વ્રજતિ] નિર્વાણપુરને પામે છે.

ટીકાઃ—આ, કર્મવિયુક્તપણાની મુખ્યતાથી પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન છે

ન્યારે આજ આત્મા જિનાજ્ઞા વડે માર્ગને પામીને, ઉપશાંતક્ષીણમોહપણાને  
લીધે (દર્શનમોહના ઉપશમ, ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમને લીધે) જેને વિપરીત અભિનિવેશ  
નષ્ટ થયો હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટી છે એવો થયો થકો, કર્તૃત્વ અને  
ભોક્તૃત્વના અધિકારને સમાપ્ત કરીને સમ્યક્પણે પ્રગટ પ્રભુત્વશક્તિવાળો થયો થકો.

પ્રકટિતપ્રભુત્વશક્તિર્જ્ઞાનસ્યૈવાનુમાર્ગેણ ચરતિ, તદા વિશુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલ્ભ્યરૂપમપવર્ગનગરં  
વિગાદત્ત્વમિતિ ॥ ૭૦ ॥

અથ જીવવિકલ્પા ઉચ્યન્તે ।

एको चेद महापा मो दुवियणो तिलक्खणो होदि ।

चदुचंक्रमणो भणिदो पंचसगुणपधानो य ॥ ७१ ॥

लक्षापक्रमजुत्तो उवउत्तो मत्तभंगसव्भावो ।

अट्टामओ णवट्ठो जीवो दसहाणगो भणिदो ॥ ७२ ॥

एक एव महात्मा स द्विविकल्पस्त्रिलक्षणो भवति ।

चतुश्चંक्रमणो भणितः पञ्चाग्रगुणप्रधानश्च ॥ ७१ ॥

लक्षापक्रमयुक्तः उपयुक्तः सप्तभंगसद्भावः ।

अष्टाभયો નગરો જીવો દશસ્થાનગો ભણિતઃ ॥ ૭૨ ॥

જ્ઞાનને જ અનુસરનારા માર્ગે ચરે છે (-પ્રવર્તે છે, પરિણમે છે, આવરણ કહે છે).  
ત્યાં તે વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ અપવર્ગનગરને ( શાક્ષપુરને ) પામે છે.  
(આ પ્રમાણે જીવના કર્મગતિપણાની મુખ્યતાપૂર્વક પ્રભુત્વયુક્ત  
વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું.) ૭૦.

હવે જીવના બેદા કહેવામાં આવે છે.

એક જ મહાત્મા તે દ્વિભેદ અને ત્રિલક્ષણ ઉક્ત છે,

ચતુષ્ચંક્રમયુત, પંચાગ્રગુણપ્રધાન જીવ કહેલ છે; ૭૧.

લક્ષાપક્રમમયુત છે, સપ્તભંગીસત્ત્વ છે,

અષ્ટાભય-આશ્રય, નવ-અરય, દશસ્થાનગત આત્મિય છે. ૭૨.

અન્યથાર્થ.—[સ મહાત્મા] તે મહાત્મા [એક જીવ] એક જ છે.  
[દ્વિભેદ] એ બેદવાળો છે અને [ત્રિલક્ષણઃ ભવતિ] ત્રિલક્ષણ છે, [ચતુષ્ચંક્રમયઃ]  
[ચતુષ્ચંક્રમય] ચતુષ્ચંક્રમય [પંચાગ્રગુણપ્રધાન] પાંચ મુખ્ય ગુણથી  
પ્રધાન [અપવર્ગનગર] શાક્ષપુર છે, [અપવર્ગનગર] અપવર્ગનગર તે જીવ

સ સ્વલ્પ જીવો મહાત્મા નિત્યચૈતન્યોપયુક્તત્વાદેક એવ, જ્ઞાનદર્શન  
 મેદાદ્વિવિકલ્પઃ, કર્મફલકાર્યજ્ઞાનચેતનાભેદેન લક્ષ્યમાણત્વાત્રિલક્ષણઃ પ્રોચ્યોત્પાદ-  
 વિનાશભેદેન વા. ચતસૃષુ ગતિષુ ચંક્રમણત્વાત્ચતુશ્ચક્રમણઃ, પશ્ચમિઃ પારિણામિ-  
 કૌદયિકાદિભિઃપ્રગુણૈઃ પ્રધાનત્વાત્પશ્ચાગ્રગુણપ્રધાનઃ, ચતસૃષુ દિક્ષ્ઃર્ધ્વમધ્યેતિ  
 મવાંતરસંક્રમણપટ્ટેનાપક્રમેણ યુક્તત્વાત્પટ્ટાપક્રમયુક્તઃ, અસ્તિનાસ્ત્યાદિમિઃ સપ્તમજ્ઞૈઃ  
 સદ્ભાવો યસોતિ સપ્તમજ્ઞસદ્ભાવઃ, અઘ્ટાનાં કર્મણાં ગુણાનાં વા આશ્રયત્વાદઘ્ટાશ્રયઃ,  
 નવપદાર્થરુપેણ વર્તનાન્નવાર્થઃ, પૃથિવ્યસેજોવાયુવનસ્પતિસાધારણપ્રત્યેકદ્વિત્રિચતુઃપશ્ચે-  
 ન્દ્રિયરુપેષુ દશગુ સ્થાનેષુ ગતત્વાદશસ્થાનગ ઇતિ ॥ ૭૧-૭૨ ॥

[ પટ્ટાપક્રમયુક્ત ] છ અપક્રમ સહિત, [ સપ્તમગસદ્ભાવઃ ] સાત ભંગપૂર્વક સદ્ભાવ  
 વાળો, [ ઘઘ્ટાશ્રયઃ ] આઠના આશ્રયરૂપ, [ નવાર્થ ] નવ-અર્થરૂપ અને [ દશસ્થાનગ ]  
 દશસ્થાનગત [ મણિત ] કહેવામાં આવ્યો છે.

ટીકા:—તે જીવ મહાત્મા (૧) ખરેખર નિત્યચૈતન્ય ઉપયોગી હોવાથી  
 ‘એક જ’ છે, (૨) જ્ઞાન ને દર્શન એવા ભેદોને લીધે ‘એ ભેદવાળો’ છે;  
 (૩) કર્મક્રમચેતના, કાર્યચેતના ને જ્ઞાનચેતના એવા ભેદો વડે અથવા પ્રોચ્ય, ઉત્પાદ ને  
 વિનાશ એવા ભેદો વડે લક્ષિત હોવાથી ‘ત્રિલક્ષણ (ત્રણ લક્ષણવાળો)’ છે.  
 (૪) ચાર ગતિમાં ભ્રમતો હોવાથી ‘ચતુર્વિધ ભ્રમણવાળો’ છે; (૫) પારિણામિક,  
 ઔદયિક ઇત્યાદિ પાંચ મુખ્ય ગુણો વડે પ્રધાનપણું હોવાથી ‘પાંચ મુખ્ય ગુણોથી  
 પ્રધાનતાવાળો’ છે; (૬) ચાર દિશાઓમાં, ઊંચે અને નીચે એમ પશ્ચિમ ભવાંતર-  
 ગમનરૂપ અપક્રમથી યુક્ત હોવાથી (અર્થાત્ અન્ય ભવમાં જતાં ઉપરોક્ત છ  
 દિશાઓમાં ગમન થતું હોવાથી) ‘છ અપક્રમ સહિત’ છે; (૭) અસ્તિ, નાસ્તિ  
 આદિ સાત ભંગો વડે જેનો સદ્ભાવ છે એવો હોવાથી ‘સાત ભંગપૂર્વક  
 સદ્ભાવવાળો’ છે, (૮) [ જ્ઞાનાવરણીયાદિ ] આઠ કર્મોના અથવા (સમ્યક્ત્વાદિ)  
 આઠ ગુણોના આશ્રયભૂત હોવાથી ‘આઠના આશ્રયરૂપ’ છે, (૯) નવ પદાર્થરૂપે  
 વર્તતો હોવાથી ‘નવ-અર્થરૂપ’ છે, (૧૦) પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, સાધારણ  
 વનસ્પતિ, પ્રત્યેક વનસ્પતિ, દ્વીંદ્રિય, ત્રીંદ્રિય, ચતુર્દિય અને પંચેંદ્રિયરૂપ દશ  
 સ્થાનોમાં પ્રાપ્ત હોવાથી ‘દશસ્થાનગત’ છે. ૭૧-૭૨.

\* અપક્રમ = ( સ સારી છવને અન્ય ભવમાં જતા ) અનુશ્રેણી ગમન અર્થાત્ વિદિશાઓ છોડીને ગમન

પુદ્ગલદ્રવ્યવિકલ્પનિર્દેશોઽગમ્ ।

અનંતાનંતપરમાણ્વારબ્ધોઽપ્યેકઃ સ્કંધો નામ પર્વાય । તદર્થ સ્પષ્ટદેશો નામ  
પર્યાયઃ । તદર્થાથ સ્કંધપ્રદેશો નામ પર્વાયઃ । એ બેદનગાનુ ક્ષયણુદ્ધર્મકાનંતાઃ

ગાથા ૭૫

અન્યથાર્થઃ—[ સકલસમસ્ત ] સકળ-ગમસ્ત ( પુદ્ગલપિ ડાઠમક આખી  
વસ્તુ ) તે [ સ્કંધઃ ] સ્કંધ છે, [ તસ્ય અર્થી તુ ] તેના અર્થને [ દેશ इति मणन्ति ]  
દેશ કહે છે, [ અર્થાર્થ ચ ] અર્થનું અર્થ તે [ પ્રદેશઃ ] પ્રદેશ છે [ ચ ] અને  
[ અવિભાગી ] અવિભાગી તે ( પરમાણુ એવ ) બેદન પરમાણુ છે.

ટીકાઃ—આ, પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદાનું વર્ણન છે

અનંતાનંત પરમાણુનો અનેકો હોવા છતાં જે એક હોય તે સ્કંધ નામનો  
પર્યાય છે, તેનું અર્થ તે-સ્કંધદેશ નામનો પર્યાય છે; તે અર્થનું જે અર્થ તે સ્કંધપ્રદેશ  
નામનો પર્યાય છે. એ પ્રમાણે ભેદને લીધે ( છૂટા પડવાને લીધે ) દ્વિ-આણુક સ્કંધપર્યાય  
અનંત સ્કંધપ્રદેશરૂપ પર્યાયો હોય છે. નિર્વિભાગ-એક-પ્રદેશવાળો, સ્કંધનો છેલ્લો  
ભાગ તે એક પરમાણુ છે. ( આ રીતે - ભેદથી થતા પુદ્ગલવિકલ્પોનું વર્ણન થયું. )

\* ભેદથી થતા પુદ્ગલવિકલ્પોનું ( પુદ્ગલભેદોનું ) ટીકાકાર શ્રી જયમેનાચાર્યદેવે જે વર્ણન કર્યું  
છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છેઃ—અનંતપરમાણુપિંડાત્મક ઘટપટાદિરૂપ જે વિવક્ષિત આખી વસ્તુ  
તેને ‘ સ્કંધ ’ સંજ્ઞા છે. ભેદ વડે તેના જે પુદ્ગલવિકલ્પો થાય છે તે નીચેના દૃષ્ટાંત પ્રમાણે  
સમજવા. ધારો કે ૧૬ પરમાણુનો અનેકો એક પુદ્ગલપિંડ છે અને તે તૂટીને-તેના કકડો થાય  
છે ત્યાં ૧૬ પરમાણુના આખા પુદ્ગલપિંડને ‘ સ્કંધ ’ ગણીએ તો ૮ પરમાણુવાળો તેનો  
અર્ધભાગરૂપ કકડો તે ‘ દેશ ’ છે, ૪ પરમાણુવાળો તેનો ચતુર્થભાગરૂપ કકડો તે ‘ પ્રદેશ ’ છે  
અને અવિભાગી નાનામાં નાનો કકડો તે ‘ પરમાણુ ’ છે. વળી, જેમ ૧૬ પરમાણુવાળા આખા  
પિંડને ‘ સ્કંધ ’ સંજ્ઞા છે તેમ ૧૫ થી માડીને ૯ પરમાણુ સુધીના તેના કોઈ પણ કકડાને પણ  
‘ સ્કંધ ’ સંજ્ઞા છે, જેમ ૮ પરમાણુવાળા તેના અર્ધભાગરૂપ કકડાને ‘ દેશ ’ સંજ્ઞા છે, તેમ ૭ થી  
માડીને ૫ પરમાણુ સુધીના તેના કોઈ પણ કકડાને પણ ‘ દેશ ’ સંજ્ઞા છે, જેમ ૪ પરમાણુવાળા તેના  
ચતુર્થભાગરૂપ કકડાને ‘ પ્રદેશ ’ સંજ્ઞા છે, તેમ ૩ થી માડીને ૨ પરમાણુ સુધીના તેના કોઈ  
પણ કકડાને પણ ‘ પ્રદેશ ’ સંજ્ઞા છે.—આ દૃષ્ટાંત પ્રમાણે, ભેદ વડે થતા પુદ્ગલવિકલ્પો સમજવા.

स्कंधप्रदेशपर्यायाः । निर्भिन्नैकप्रदेशः स्कंधस्यांत्यो भेदः परमाणुरेकः । पुनरपि द्वयोः परमाण्वोः संघातादेको द्व्यणुकस्कंधपर्यायः । एवं संघातवशादनन्ताः स्कंध-पर्यायाः । एव भेदसंघाताभ्यामप्यनन्ता भवन्तीति ॥ ७५ ॥

वादरसुहुयगदाणं खंवाणं पोग्गलो त्ति ववहारो ।

ते होंति छप्पयारा तेलोकं जेहि णिप्पणं ॥ ७६ ॥

वादरसोऽभ्यगताना स्कंधाना पुद्गल' इति व्यवहारः ।

ते भवन्ति षट्प्रकारास्त्रैलोक्यं यैः निष्पन्नम् ॥ ७६ ॥

स्कंधानां पुद्गलव्यवहारसमर्थनमेतत् ।

स्पर्शरसगंधवर्णगुणविशेषैः पटस्थानपतितवृद्धिहानिभिः पूरणगलनधर्मत्वात् स्कंधव्यक्त्या-

ભાવાદવિભાગી, નિર્વિભાગૈકપ્રદેશત્વાદેકઃ, મૂર્તદ્રવ્યત્વેન મદાગ્યવિનશરત્વાશ્રિત્યઃ,  
અનાદિનિધનરૂપાદિપરિણામોત્પન્નત્વાન્મૂર્તિભવઃ, રૂપાદિપરિણામોત્પન્નત્વેડપિ શબ્દસ્ય  
પરમાણુગુણત્વાભાવાત્પુદ્ગલસ્કંધપર્યાયત્વેન વક્ષ્યમાણત્વાજ્ઞાશબ્દો નિશ્ચીયત इति ॥૭૭॥

આદેસમેત્તમુત્તો ધાતુચતુષ્કમ્મ કાણં જો દુ ।  
સો જેઓ પરમાણૂ પરિણામગુણો મયમમદો ॥૭૮॥

આદેશમાત્રમૂર્તિઃ ધાતુચતુષ્કસ્ય કારણ યસ્તુ ।  
સ જ્ઞેયઃ પરમાણુઃ પરિણામગુણઃ સ્વયમગચ્છતઃ ॥ ૭૮ ॥

પરમાણૂનાં જાત્યંતરત્વનિરાસોડયમ્ ।

પરમાણોર્હિ મૂર્તિત્વનિવંધનભૂતાઃ સ્પર્શરસગંધવર્ણા આદેશમાત્રંજીવ મિથ્યંતે;

અનાદિ-અનંત રૂપાદિના પરિણામે ઊપજતો હોવાથી \*મૂર્તિપ્રભવ છે; અને રૂપાદિના  
પરિણામે ઊપજતો હોવા છતાં પણ અશબ્દ છે એમ નિશ્ચિત છે; કારણ કે શબ્દ  
પરમાણુનો ગુણ નથી તથા તેનું ( શબ્દનું ) હવે પછી ( ૭૯ મી ગાથામાં ) પુદ્ગલ-  
સ્કંધપર્યાયપણે કથન છે. ૭૭.

આદેશમાત્રથી મૂર્તિ, ધાતુચતુષ્કનો છે હેતુ જે,  
તે જાણવો પરમાણુ—જે પરિણામી, આપ અશબ્દ છે. ૭૮.

અન્યથાર્થઃ—[ યઃ તુ ] જે [ આદેશમાત્રમૂર્તિઃ ] આદેશમાત્રથી મૂર્તિ છે  
( અથાત્ર માત્ર ભેદવિવક્ષાથી મૂર્તિત્વવાળો કહેવાય છે ) અને [ ધાતુચતુષ્કસ્ય કારણં ]  
જે ( પૃથ્વી આદિ ) ચાર ધાતુઓનું કારણ છે [ સઃ ] તે [ પરમાણુઃ જ્ઞેયઃ ] પરમાણુ  
જાણવો—[ પરિણામગુણઃ ] કે જે પરિણામગુણવાળો છે અને [ સ્વયમ્ અગચ્છતઃ ] સ્વયં  
અગચ્છત છે.

ટીકા—પરમાણુઓ સિદ્ધ સિદ્ધ જાતિના હોવાનું આ ખંડન છે.

\* મૂર્તિપ્રભવ = મૂર્તિપણરૂપે ઊપજનારો અર્થાત્ રૂપ-ગંધ-રસસ્પર્શના પરિણામરૂપે જેનો ઉત્પાદ થાય  
છે એવો ( મૂર્તિ = મૂર્તિપણ )

વસ્તુતસ્તુ યથા તસ્ય સ એવ પ્રદેશ આદિઃ, સ એવ મધ્યં, સ એવાંતઃ ઇતિ, એવં દ્રવ્યગુણયોરવિભક્તપ્રદેશત્વાત્ ય એવ પરમાણોઃ પ્રદેશઃ, સ એવ સ્પર્શઃ. સ એવ રસસ્ય, સ એવ ગંધસ્ય, સ એવ રૂપસ્યેતિ । તતઃ કચિત્પરમાણૌ ગંધગુણે, કચિત્ ગંધરસગુણયોઃ, કચિત્ ગંધરસરૂપગુણેષુ અપકૃષ્ટમાણેષુ તદવિભક્તપ્રદેશઃ પરમણુરેવ વિનય્યતીતિ । ન તદપકર્ષો યુક્તઃ । તતઃ પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુરૂપસ્ય ધાતુચતુષ્કસ્યૈક એવ પરમાણુઃ કારણં પરિણામ-વશાત્ । વિચિત્રો हि પરમાણોઃ પરિણામગુણઃ કચિત્કસ્યચિદ્ગુણસ્ય વ્યક્તાવ્યક્તત્વેન વિચિત્રાં પરિણતિમાદધાતિ । યથા ચ તસ્ય પરિણામવશાદવ્યક્તો

મૂર્તત્વના કારણભૂત સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણનો, પરમાણુથી આદેશમાત્ર વડે જ ભેદ કરવામાં આવે છે; વસ્તુતઃ તે જેવી રીતે પરમાણુનો તે જ પ્રદેશ આદિ છે, તે જ પ્રદેશ મધ્ય છે અને તે જ પ્રદેશ અંત છે, તેવી રીતે દ્રવ્ય અને ગુણના અભિન્ન પ્રદેશ હોવાથી, જે પરમાણુનો પ્રદેશ છે, તે જ સ્પર્શનો છે, તે જ રસનો છે, તે જ ગંધનો છે, તે જ રૂપનો છે. તેથી કોઈ પરમાણુમાં ગંધગુણ ઓછા હોય, કોઈ પરમાણુમાં ગંધગુણ અને રસગુણ ઓછા હોય, કોઈ પરમાણુમાં ગંધગુણ, રસગુણ અને રૂપગુણ ઓછા હોય, તો તે ગુણથી અભિન્ન પ્રદેશવાળો પરમાણુ જ વિનાશ પામે. માટે તે ગુણની ઓછપ યુક્ત (ઉચિત) નથી. [કોઈ પણ પરમાણુમાં એક પણ ગુણ ઓછો હોય તો તે ગુણની સાથે અભિન્ન પ્રદેશવાળો પરમાણુ જ નાશ પામે; માટે બધા પરમાણુઓ સમાન ગુણવાળા જ છે, એટલે કે તેઓ ભિન્ન ભિન્ન જાતિના નથી.] તેથી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુરૂપ ચાર ધાતુઓનું, પરિણામને લીધે, એક જ પરમાણુ કારણ છે (અર્થાત્ પરમાણુઓ એક જ જાતિના હોવા છતાં તેઓ પરિણામને લીધે ચાર ધાતુઓનાં કારણ અને છે); કેગ કે વિચિત્ર એવો પરમાણુનો પરિણામગુણ ક્યાંક કોઈ ગુણની ‡ વ્યક્તા વ્યક્તના વડે વિચિત્ર પરિણતિને કારણ કરે છે.

\* આદેશ = કથન [માત્ર ભેદકથન કારણ જ પરમાણુથી સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણનો ભેદ પાડવામાં આવે છે, પરમાર્થે તો પરમાણુથી સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણનો અભેદ છે]

‡ વ્યક્તાવ્યક્તતા = વ્યક્તતા અથવા અવ્યક્તતા; પ્રગટતા અથવા અપ્રગટતા [પૃથ્વીના સ્પર્શ, રસ, ગંધ ને વર્ણ એ ચારે ગુણો વ્યક્ત (અર્થાત્ વ્યક્તપણે પરિણત) હોય છે; પાણીનાં સ્પર્શ, રસ ને વર્ણ વ્યક્ત હોય છે, અને ગંધ અવ્યક્ત હોય છે; અગ્નિમાં સ્પર્શ ને વર્ણ વ્યક્ત હોય છે અને પાણીના એ અવ્યક્ત હોય છે, વાયુમાં સ્પર્શ વ્યક્ત હોય છે અને પાણીના ત્રણ અવ્યક્ત હોય છે]



ગંધાદિગુણોઽસ્તીતિ પ્રતિજ્ઞાયતે, ન તથા ગન્દોઽવ્યક્તકોઽસ્તીતિ જ્ઞાતુ જ્ઞાયતે  
તસ્યૈકપ્રદેશસ્યાનેકપ્રદેશાત્મકેન શબ્દેન સંકેતત્વાતિગેભાદિતિ ॥ ૭૮ ॥

મદ્દો સ્વંધર્મમવો સ્વંધો પરમાણુમંગમંવાદો ॥  
પુદ્ગલેષુ તેષુ જાયદિ મદ્દો ઉપ્પાદિગો ણિયદો ॥ ૭૯ ॥

શબ્દઃ સ્વધર્મમવઃ સ્વધોઃ પરમાણુમંગમજ્ઞાતઃ ।

સ્પૃષ્ટેષુ તેષુ જાયતે શબ્દ ઉત્પાદિકો નિયતઃ ॥ ૭૯ ॥

શબ્દસ્ય પુદ્ગલસ્કંધપર્યાયત્વરૂપાપનમેતત્ ।

इह हि बाह्यश्रवणेन्द्रियावलम्बितो भावेन्द्रियपरिच्छेद्यो ध्वनिः शब्दः । स

પણી જેવી રીતે પરમાણુને પરિણામને લીધે 'અવ્યક્ત ગંધાદિગુણ છે એમ  
જણાય છે તેવી રીતે શબ્દ પણ અવ્યક્ત છે એમ જાણી શકાતુ નથી, કારણ કે એક-  
પ્રદેશી પરમાણુને અનેકપ્રદેશાત્મક શબ્દ સાથે એકત્વ હોવામાં વિરોધ છે. ૭૮.

છે શબ્દ સ્કંધોત્પન્ન; સ્કંધો આણુસમૂહસંઘાત છે,  
સ્કંધાભિધાતે શબ્દ ઊપજે, નિયમથી ઉત્પાદ છે. ૭૯.

અન્યથાર્થઃ—[ શબ્દઃ સ્વધર્મમવઃ ) શબ્દ સ્કંધજન્ય છે. [ સ્કંધઃ પરમાણુ-  
સદ્ગુણત્વાતઃ ] સ્કંધ પરમાણુદળનો સંઘાત છે, [ તેષુ સ્પૃષ્ટેષુ ] અને તે સ્કંધો સ્પર્શતાં—  
અથડાતાં [ શબ્દઃ જાયતે ] શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે; [ નિયતઃ ઉત્પાદિકઃ. ] એ રીતે તે  
( શબ્દ ) નિયતપણે ઉત્પાદ છે.

ટીકાઃ—શબ્દ પુદ્ગલસ્કંધપર્યાય છે એમ અહીં દર્શાવ્યું છે.

આ લોકમાં, બાહ્ય શ્રવણે દ્રિય વડે 'અવલંબિત, ભાવે દ્રિય વડે જણાવાયેલ  
એવો જે ધ્વનિ તે શબ્દ છે. તે ( શબ્દ ) ખરેખર સ્વરૂપે અનત પરમાણુઓના એક-

જેવી રીતે પરમાણુમાં ગંધાદિગુણ ભલે અવ્યક્તપણે પણ હોય છે તો ખરો જ તેવી રીતે પરમાણુમાં  
શબ્દ પણ અવ્યક્તપણે રહેતો હશે એમ નથી, શબ્દ તો પરમાણુમાં વ્યક્તપણે કે અવ્યક્તપણે  
મિલકેલ હોતો જ નથી.

૧ શબ્દ શ્રવણે દ્રિયનો વિષય છે તેથી તે મૂર્ત છે કેટલાક લોકો માને છે તેમ શબ્દ આકાશનો ગુણ  
નથી, કારણ કે અમૂર્ત આકાશનો અમૂર્ત ગુણ ધ્રિયનો વિષય થઈ શકે નહિ.

સ્વલ્લ રુપેણાનંતરપરમાણુનામેકસ્કંધો નામ પર્યાયઃ । વહિરજ્ઞસાધનીભૂતમહાસ્કંધેભ્યઃ તથાવિધપરિણામેન સમુત્પદ્યમાનત્વાત્ સ્કંધપ્રભવઃ, યતો હિ પરસ્પરામિહતેષુ મહાસ્કંધેષુ શબ્દઃ સમુપજાયતે । કિં ચ સ્વભાવનિર્વૃત્તાભિરેવાનંતરપરમાણુમયીભિઃ શબ્દયોગ્યવર્ગણાભિરન્યોન્યમનુપ્રવિશ્ય સંમતતોઽમિવ્યાપ્ય પૂરિતેઽપિ સકલે લોકે યત્ર યત્ર વહિરજ્ઞકારણસામગ્રી સમુદેતિ તત્ર તત્ર તાઃ શબ્દત્વેન સ્વયં વ્યપરિણમત્ત ઇતિ શબ્દસ્ય નિયતમુત્પાદ્યત્વાત્ સ્કંધપ્રભવત્વમિતિ ॥ ૭૯ ॥

સ્કંધરૂપ પર્યાય છે. બહિરંગ સાધનભૂત (—બાહ્ય-કારણભૂત) મહાસ્કંધો દ્વારા તથાવિધ પરિણામે (ગળદપરિણામે) ઊપજતો હોવાથી તે સ્કંધજન્ય છે, કારણ કે મહાસ્કંધો પરસ્પર અથડાતાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી આ વાત વિશેષ સમજાવવામાં આવે છે—એકબીજામાં પ્રવેશીને સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલી એવી જે સ્વભાવનિષ્પન્ન જ (—યોતાના સ્વભાવથી જ બનેલી), અનંતપરમાણુમયી શબ્દયોગ્ય-વર્ગણાઓ તેમનાથી આખો લોક ભરેલો હોવા છતાં જ્યાં જ્યાં બહિરંગકારણસામગ્રી ઉદિત થાય છે ત્યાં ત્યાં તે વર્ગણાઓ ગળદપણે સ્વયં પરિણમે છે; એ રીતે શબ્દ નિયતપણે (અવશ્ય) ઉત્પાદ્ય છે, તેથી તે સ્કંધજન્ય છે. ૭૯.

૧ શબ્દના બે પ્રકાર છે. (૧) પ્રાયોગિક અને (૨) વૈશ્વસિક પુરુષાદિના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થતો ગળદ તે પ્રાયોગિક છે અને મેવાદિથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દ તે વૈશ્વસિક છે.

અથવા નીચે પ્રમાણે પણ શબ્દના બે પ્રકાર છે: (૧) બાપાત્મક અને (૨) અભાપાત્મક તેમા બાપાત્મક શબ્દ દ્વિવિધ છે—અલરાત્મક અને અનક્ષરાત્મક. સંસ્કૃતપ્રાકૃતાદિભાષાપદ્ય તે અલરાત્મક છે અને દ્વીદિવાદિક હોવાના શબ્દરૂપ તથા (કેવળાભગવાનના) દિવ્ય ધ્વનિરૂપ તે અનક્ષરાત્મક છે. અભાપાત્મક શબ્દ પણ દ્વિવિધ છે—પ્રાયોગિક અને વૈશ્વસિક વીણા, ટોલ, ઝાંઝ, વાસળી વગેરેથી ઉત્પન્ન થતો તે પ્રાયોગિક છે અને મેવાદિથી ઉત્પન્ન થતો તે વૈશ્વસિક છે.

પ્રાર્થ પણ પ્રકારનો ગળદ હો. ખગંતુ સર્વ શબ્દનુ ઉપાદાનકાગ્ન્ય લોકમાં સર્વત્ર ભરેલી શબ્દ-યોગ્ય વર્ગણાઓ જ છે, તે વર્ગણાઓ જ સ્વયમેવ ગળદપણે પરિણમે છે, હલ-ટોલ-મેધ વગેરે માત્ર નિમિત્તભૂત છે.

૨ ઉપાદ્ય=ઉત્પન્ન કરાવા યોગ્ય; જેની ઉત્પત્તિમાં અન્ય કોઈ નિમિત્ત હોય છે એવો.

૩ સ્કંધજન્ય=સ્કંધો વડે ઉત્પન્ન થાય એવો, જેની ઉત્પત્તિમા સ્કંધો નિમિત્ત હોય છે એવો. [આખા લોકમાં સર્વત્ર વ્યાપેલી અનંતપરમાણુમયી શબ્દયોગ્ય વર્ગણાઓ સ્વયમેવ શબ્દરૂપે પરિણમી હોવા છતાં પવન-અણુ-તાણવું-હલ-હોઈ, ઘંટ-મોગરી વગેરે મહાસ્કંધોનું અથડાવું તે બહિરંગકારણસામગ્રી છે અર્થાત્ શબ્દરૂપ પરિણમનમા તે મહાસ્કંધો નિમિત્તભૂત છે તેથી તે અપેલાઓ (નિમિત્ત-અપેક્ષાઓ) શબ્દને વ્યવહારથી સ્કંધજન્ય કહેવામાં આવે છે. ]

ખિન્નો ણાણવગાસો ણ સાવગામો પદેમદો મેત્તા ।  
સ્કંધાણં પિ ય કત્તા પવિહત્તા કાલસંઘ્યાણં ॥ ૮૦ ॥

નિત્યો નાનવકાશો ન સાવકાશઃ પ્રદેશનો મેત્તા ।  
સ્કંધાનામપિ ચ કર્તા પ્રવિમક્તા કાલસંઘ્યાયાઃ ॥ ૮૦ ॥

પરમાણોરેકપ્રદેશત્વરૂપાવનમેતત્ ।

પરમાણુઃ સ સ્વલ્લેકેન પ્રદેશેન રૂપાદિગુણસામાન્યમાજ્ઞા સર્વદૈવાવિનશ્વરત-  
ન્નિત્યઃ । એકેન પ્રદેશેન તદવિમક્તવૃત્તીનાં સ્પર્શાદિગુણાનામવકાશદાનાન્નાનવકાશઃ ।  
એકેન પ્રદેશેન દ્વયાદિપ્રદેશભાવાદાત્માદિનાત્મમધ્યેનાત્માંતેન ન સાવકાશઃ । એકેન  
પ્રદેશેન સ્કંધાનાં ભેદનિમિત્તત્વાત્ સ્કંધાનાં મેત્તા । એકેન પ્રદેશેન સ્કંધસંઘાત-

નહિ અનવકાશ, ન સાવકાશ પ્રદેશથી, અણુ શાશ્વતો,  
મેત્તા રચયિતા સ્કંધનો પ્રવિભાગી સંખ્યા-કાળનો. ૮૦.

અન્યવાર્થઃ— [પ્રદેશતઃ] પ્રદેશ દ્વારા [નિત્યઃ] પરમાણુ નિત્ય છે, [ન  
અનવકાશઃ] અનવકાશ નથી, [ન સાવકાશઃ] સાવકાશ નથી, [સ્કંધાનામ્ મેત્તા]  
સ્કંધોનો તોડનાર [અપિ ચ કર્તા] તેમ જ કરનાર છે તથા [કાલસંઘ્યાયાઃ પ્રવિમક્તા]  
કાળ ને સંખ્યાનો વિભાગનાર છે (અર્થાત્ કાળનો ભાગ પાડે છે અને સંખ્યાનું  
માપ કરે છે).

ટીકાઃ—આ, પરમાણુના એકપ્રદેશીપણાનું કથન છે.

જે પરમાણુ છે, તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે—કે જે રૂપાદિગુણસામાન્યવાળો  
છે તેના વડે—સદાય અવિનાશી હોવાથી નિત્ય છે; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે તેનાથી  
(—પ્રદેશથી) અભિન્ન અસ્તિત્વવાળા સ્પર્શાદિગુણોને અવકાશ દેતો હોવાને લીધે અ-  
વકાશ નથી; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે (તેનામાં) દ્વિ-આદિ પ્રદેશોનો અભાવ  
હોવાથી. પોતે જ આદિ, પોતે જ મધ્ય અને પોતે જ અંત હોવાને લીધે (અર્થાત્  
નિરંગ હોવાને લીધે), સાવકાશ નથી; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે સ્કંધોના ભેદનું  
નિમિત્ત હોવાથી (અર્થાત્ સ્કંધના વીખરાવાનું—તૂટવાનું નિમિત્ત હોવાથી) સ્કંધોને  
તોડનાર છે; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે સ્કંધના સંઘાતનું નિમિત્ત હોવાથી (અર્થાત્

નિમિત્તત્વાત્સ્કંધાનાં કર્તા । એકેન પ્રદેશેનૈકાકાશપ્રદેશાતિવર્તિતદ્રતિપરિણામાપન્નેન સમયલક્ષણકાલવિભાગકરણાત્ કાલસ્ય પ્રવિભક્તા । એકેન પ્રદેશેન તત્સૂત્રિતદ્વચા-  
દિભેદપૂર્વિકાયાઃ સ્કંધેષુ દ્રવ્યસંખ્યાયાઃ, એકેન પ્રદેશેન તદવચ્છિન્નૈકાકાશપ્રદેશ-  
પૂર્વિકાયાઃ ક્ષેત્રસંખ્યાયાઃ, એકેન પ્રદેશેનૈકાકાશપ્રદેશાતિવર્તિતદ્રતિપરિણા-

૨૬ ધના મળવાનુ—રચાવાનુ (નિમિત્ત હોવાથી) ૨૬ ધોનો કરનાર છે; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે—કે જે એક આકાશપ્રદેશને અતિક્રમનારા (—ઓળંગનારા) તેના ગતિ-  
પરિણામને પામે છે તેના વડે—‘સમય’ નામનો કાળનો વિભાગ કરતો હોવાથી કાળનો વિભાગનાર છે; તે ખરેખર એક પ્રદેશ વડે સંખ્યાનો પણ વિભાગનાર છે, કારણ કે (૧) તે એક પ્રદેશ વડે તેનાથી રચાતા બે વગેરે ભેદોથી માંડીને (ત્રણ આણુ, ચાર આણુ, અગ્ર ખ્ય અણુ ઇત્યાદિ) ડ્રવ્યસંખ્યાના વિભાગ ૨૬ ધોને વિષે કરે છે, (૨) તે એક પ્રદેશ વડે તેના જેટલી મર્યાદાવાળા એક ‘આકાશપ્રદેશ’થી માંડીને (બે આકાશપ્રદેશ, ત્રણ આકાશપ્રદેશ, અસંખ્ય આકાશપ્રદેશ ઇત્યાદિ) ક્ષેત્રસંખ્યાના વિભાગ કરે છે. (૩) તે એક પ્રદેશ વડે, એક આકાશપ્રદેશને અતિક્રમનારા તેના ગતિપરિણામના જેટલી મર્યાદાવાળા ‘સમય’થી માંડીને (બે સમય, ત્રણ સમય, અસંખ્ય સમય ઇત્યાદિ) કાળસંખ્યાના વિભાગ કરે છે, અને (૪) તે એક પ્રદેશ

૧ વિભાગનાર=વિભાગ કરનાર, માપનાર [૨૬ ધોને વિષે દ્રવ્ય સંખ્યાનુ માપ (અર્થાત્ તેઓ કેટલા આણુઓના—પરમાણુઓના બનેલા છે એવું માપ) કરવામાં આણુઓની—પરમાણુઓની અપેક્ષા આવે છે, એટલે કે તેનું માપ પરમાણુ દ્વારા થાય છે ક્ષેત્રના માપનો એકમ ‘આકાશપ્રદેશ’ છે અને આકાશપ્રદેશની વ્યાખ્યામાં પરમાણુની અપેક્ષા આવે છે, તેથી ક્ષેત્રનું માપ પણ પરમાણુ દ્વારા થાય છે કાળના માપનો એકમ ‘સમય’ છે અને સમયની વ્યાખ્યામાં પરમાણુની અપેક્ષા આવે છે, તેથી કાળનું માપ પણ પરમાણુ દ્વારા થાય છે. જ્ઞાનભાવના (જ્ઞાનપર્યાયના) માપનો એકમ ‘પરમાણુ’માં પરિણમતા જ્ઞાન્ય વર્ણાદિભાવને જાણે તેટલું જ્ઞાન’ છે અને તેમાં પરમાણુની અપેક્ષા આવે છે, તેથી ભાવનું (—જ્ઞાનભાવનું) માપ પણ પરમાણુ દ્વારા થાય છે. આ પ્રમાણે પરમાણુ જ્ઞાન, ક્ષેત્ર, કાળ ને ભાવ માપવામાં ગણ સમાન છે ]

૨ એક પરમાણુપ્રદેશ જેવડા આકાશના ભાગને (—ક્ષેત્રને) ‘આકાશપ્રદેશ’ કહેવામાં આવે છે આ ‘આકાશપ્રદેશ’ તે ક્ષેત્રનો ‘એકમ’ છે [ ગણતરી માટે, કોઈ વસ્તુના જેટલા પરમાણુને ‘એક માપ’ સ્વીકારવામાં આવે, તેટલા પરમાણુને તે વસ્તુનો ‘એકમ’ કહેવામાં આવે છે ]

૩ પરમાણુને એક આકાશપ્રદેશથી બીજા અને તો આકાશપ્રદેશ (ગદગતિથી) જતા જે વખત જાણે તેને ‘સમય’ કહેવામાં આવે છે.

માવચ્છિન્નસમયપૂર્વિકાયાઃ કાલસંજ્ઞાયાઃ, એકેન પ્રત્યેકેન તદ્વિનિર્નિજાન્યાર્ણાદિ  
માવાવચ્છેદપૂર્વિકાયા માત્રમજ્ઞાયા પવિભાગકરણાત પ્રતિવિત્તા મંજ્યામા  
અપીતિ ॥ ૮૦ ॥

અન્યમવચ્છાનગંધં લોકામં મહત્કારણમગ્રહં ।  
સ્વંધંતરિનં દ્રવ્યં પરમાણું તં વિજાનાતિ ॥ ૮૧ ॥  
અન્યમવચ્છાનગંધં દ્વિત્વેન ગ્રહકારણમગ્રહમ્ ।  
રુદ્ધાતન્તિ દ્રવ્યં પરમાણું તં વિજાનીતિ ॥ ૮૨ ॥

પરમાણુદ્રવ્યે ગુણપર્યાયવૃત્તિપ્રરૂપણમેતત્ ।

સર્વત્રાપિ પરમાણો રસવર્ણગંધસ્પર્શાઃ સહ્યુવો ગુણાઃ । તે ચ ક્રમપ્રવૃત્તૈસ્તત્ર  
સ્વપર્યાયૈર્વર્તન્તે । તથા हि—પશ્ચાન્નાં રસપર્યાયાણામન્યતમેનૈકેનૈકદા રસો વર્તતે ।  
પશ્ચાન્નાં વર્ણપર્યાયાણામન્યતમેનૈકેનૈકદા વર્ણો વર્તતે । ઉભયોર્ગંધપર્યાયયોરન્યતરે-  
વડે તેનામાં વિવર્તનપામતા (—પદ્ધતતા, પરિણમતા ) અન્ય વર્ણાદિભાવને બાહ્યનારા  
જ્ઞાનથી માંડીને ભાવસંજ્ઞાના વિભાગ કરે છે. ૮૦.

એક જ વસ્તુ-રસ-ગંધ ને બે સ્પર્શિયુત પરમાણુ છે,  
તે શબ્દહેતુ, અશબ્દ છે, ને સ્કંધમાં પણ દ્રવ્ય છે. ૮૧.

અન્યથાર્થઃ—[તં પરમાણું] તે પરમાણુ [અન્યસવર્ણગંધં] એક રસવાળો,  
એક વર્ણવાળો, એક ગંધવાળો તથા [દ્વિસ્પર્શ] બે સ્પર્શવાળો છે, [શબ્દકારણમ્]  
શબ્દહેતુ કારણ છે, [અશબ્દમ્] અશબ્દ છે અને [સ્કંધાંતરિતં] સ્કંધની અંદર હોય  
તોપણ [દ્રવ્યં] ( પરિપૂર્ણ સ્વતંત્ર ) દ્રવ્ય છે એમ [વિજાનીતિ] બાહ્યો.

ટીકાઃ—આ, પરમાણુદ્રવ્યમાં ગુણ-પર્યાય વર્તવાતું ( ગુણ અને પર્યાય  
હોવાતું ) કથન છે.

સર્વત્ર પરમાણુમાં રસ-વર્ણ-ગંધ-સ્પર્શ સહભાવી ગુણો હોય છે; અને તે  
ગુણો તેમાં ક્રમવર્તી નિજ પર્યાયો સહિત વર્તે છે. તે આ પ્રમાણેઃ— પાંચ રસપર્યાયો-  
માંથી એક વખતે કોઈ એક ( રસપર્યાય ) સહિત રસ વર્તે છે; પાંચ વર્ણપર્યાયોમાંથી  
એક વખતે કોઈ એક ( વર્ણપર્યાય ) સહિત વર્ણ વર્તે છે, બે ગંધપર્યાયોમાંથી એક  
વખતે કોઈ એક ( ગંધપર્યાય ) સહિત ગંધ વર્તે છે; શીત-શિતગ્ધ, શીત રક્ષ;

ગૈકેનૈકદા ગંધો વર્તને । ચતુર્ણા શીતસ્નિગ્ધશીતરુક્ષોષ્ણસ્નિગ્ધોષ્ણરુક્ષરૂપાણાં  
સ્પર્શપર્યાયદ્વંદ્વાનામન્યતમેનૈકેનૈકદા સ્પર્શો વર્તતે । એવમયમુક્તગુણવૃત્તિઃ પરમાણુઃ  
શબ્દસ્કંધપરિણતિશક્તિસ્વભાવાત્ શબ્દકારણમ્ । એકપ્રદેશત્વેન શબ્દપર્યાયપરિણતિ-  
વૃત્ત્યભાવાદશબ્દઃ । સ્નિગ્ધરુક્ષત્વપ્રત્યયબધ્વશાદનેકપરમાણ્વેકત્વપરિણતિરુપસ્કંધાંત-  
રિતોઽપિ સ્વભાવમપરિત્યજન્નુપાત્તસંસ્થત્વાદેક એવ દ્રવ્યમિતિ ॥ ૮૧ ॥

ઉવભોજ્જામૈદિએહિ ય ઇંદ્રિયકાયા મળો ય કમ્માણિ ।

જં હવદિ સુત્તમણં તં મઘ્વં પોગલં જાણે ॥ ૮૨ ॥

ઉપભોગ્યમિન્દ્રિયૈશ્ચન્દ્રિયકાયા મનશ્ચ કર્માણિ ।

ચઙ્ગવતિ મૂર્તમન્યન્ તન્મર્વં પુદ્ગલ જાનીયાત્ ॥ ૮૨ ॥

ઉપભોગ્ય-સ્નિગ્ધ ને ઉપભોગ્ય-રુક્ષ એ ચાર સ્પર્શપર્યાયિનાં જોડકાંમાંથી એક વખતે કોઈ એક  
જોડકા સહિત સ્પર્શ વર્તે છે. આ પ્રમાણે જેમાં ગુણોનું વર્તવું (—અસ્તિત્વ) કહેવામાં આવ્યું એવો આ પરમાણુ શબ્દસ્કંધરૂપે પરિણમવાની શક્તિરૂપ સ્વભાવ-  
ધાળો હોવાથી શબ્દનું કારણ છે, એકપ્રદેશી હોવાને લીધે શબ્દપર્યાયરૂપ પરિણતિ  
નહિ વર્તતી હોવાથી અશબ્દ છે; અને સ્નિગ્ધ-રુક્ષત્વના કારણે બધ થવાને લીધે  
અનેક પરમાણુઓની એકત્વપરિણતિરૂપ સ્કંધની અંદર રહ્યો હોય તોપણ સ્વભાવને  
નહિ કોડતો થકો. સગ્યાને પ્રાપ્ત હોવાથી (અર્થાત્ પરિપૂર્ણ એક તરીકે જુદો  
ખણતરીમાં આવતો હોવાથી) એકલો જ દ્રવ્ય છે. ૮૧.

ઈંદ્રિય વડે ઉપભોગ્ય, ઈંદ્રિય, કાય, મન ને કર્મ જે,

વળી અન્ય જે કંઈ મૂર્ત ને સઘણું પુદ્ગલ બાણુજે. ૮૨.

અન્યથાર્થઃ—[ઈન્દ્રિયે ઉપમાગ્યમ્ ચ] ઈંદ્રિયો વડે ઉપભોગ્ય નિયયો,  
[ઈન્દ્રિયકાયા] ઈંદ્રિયો, શરીરો, [મનઃ] મન. [કર્માણિ] કર્મો [ચ] અને [અન્યન્]  
અન્ય [ખીણું] જે કંઈ [મૂર્તિ] મયતિ [મૂર્ત] હોય [તત્ત્વં મર્વં] તે સઘણું [પુદ્ગલં]  
જાનીયાત્ [પુદ્ગલ બાણુ].

• સ્નિગ્ધ-રુક્ષત્વ=ચીકણ અને જીપ્પાગ

૧ અહીં એમ બતાવ્યું છે કે સ્કંધને વિષે પણ પ્રત્યેક પરમાણુ સ્વયં પરિપૂર્ણ છે, એવાં ત્રણ છે,  
પદ્મની સદાય વિનાનો છે, પોતાથી જ પોતાના ગુણપર્યાયમા ગ્રિયત છે.

સ્પૃષ્ટઃ । સ્વભાગાદેવ સર્વતો વિસ્તૃતત્વાત્પૃથુલઃ । નિશ્ચયનયેનૈકપ્રદેશોઽપિ વ્યવહાર  
નયેનાસંખ્યાતપ્રદેશ ઇતિ ॥ ૮૩ ॥

અગુરુગલધુમેહિ મયા તેહિ અણંતેહિ પરિણંદં ણિજ્ઞ ।  
ગતિક્રિયાયુક્તાણં કારણભૂતં સ્વયમકર્જ્જં ॥ ૮૪ ॥

અગુરુકલધુકૈઃ સદા તૈઃ અનંતૈઃ પરિણતઃ નિત્યઃ ।

ગતિક્રિયાયુક્તાનાં કારણભૂતઃ સ્વયમકાર્યઃ ॥ ૮૪ ॥

ધર્મસ્યૈવાવશિષ્ટસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

અપિ ચ ધર્મઃ અગુરુલધુભિર્ગુરૃગુરુલધુત્વામિધાનસ્ય સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વનિવંધનસ્ય

સ્વભાવથી જ સર્વતઃ વિસ્તૃત હોવાથી વિશાળ છે, નિશ્ચયનયે એકપ્રદેશી હોવા  
છતાં વ્યવહારનયે અસંખ્યાતપ્રદેશી છે. ૮૩.

જે અગુરુલધુક અનંત તે-રૂપ સર્વદા એ પરિણમે

છે નિત્ય, આપ અકાર્ય છે, ગતિપરિણમિતને હેતુ છે. ૮૪

અન્યથાર્થઃ—[ અનંતૈ તૈઃ અગુરુકલધુકૈઃ ] તે ( ધર્માસ્તિકાય ) અનંત એવા  
જે અગુરુલધુ ( ગુણો, અશો ) તે-રૂપે [ સદા પરિણતઃ ] સદા પરિણમે છે, [ નિત્યઃ ]  
નિત્ય છે, [ ગતિક્રિયાયુક્તાનાં ] ગતિક્રિયાયુક્તને [ કારણભૂતઃ ] કારણભૂત ( નિમિત્તરૂપ )  
છે અને [ સ્વયમ્ અકાર્યઃ ] પોતે અકાર્ય છે.

ટીકાઃ—આ, ધર્મના જ આકીના સ્વરૂપનું કથન છે.

પણી ધર્મ ( ધર્માસ્તિકાય ) અગુરુલધુ ગુણોરૂપે એટલે કે અગુરુલધુના  
નામનો જે સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વના કારણભૂત સ્વભાવ તેના અવિભાગ પરિચ્છેદનો—

\* એ-પ્રદેશી = અવિભાગ્ય-એકદેશવાળો ( નિશ્ચયનયે ધર્માસ્તિકાય અવિભાગ્ય-એકપદાય દાખા  
અવિભાગ્ય એકદેશવાળો છે )

૧ ગુણ = અગ, અવિભાગ પરિચ્છેદ [ સર્વ દ્રવ્યોની સાક્ષી ધર્માસ્તિકાયમાં અગુરુલધુના નામનો  
સ્વભાવ છે તે મતવા ] ધર્માસ્તિકાયને સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વના ( અર્થાત્ સ્વરૂપમાં રહેવાના ) કારણભૂત  
તેના અવિભાગ પરિચ્છેદને અદો અગુરુલધુ ગુણો ( -અશો ) કહેવા છે. ]

સ્વભાવસ્થાવિભાગપરિચ્છેદૈઃ પ્રતિસમયમંભવત્પદ્સ્થાનપતિતવૃદ્ધિદાનિમિત્તૈઃ સદા પરિણતત્ત્વાદુત્પાદવ્યયવચ્ચેડપિ સ્વરૂપાદપ્રચયવનાન્નિન્યઃ । ગતિક્રિયાપરિણતનામુદાસીનાવિનામ્ભૂતસદાયમાત્રત્વાત્કારણમ્ભૂતઃ । સ્વાસ્તિત્વમાત્રનિર્વૃત્તત્વાત્ સ્વયમકાર્યતિ ॥ ૮૪ ॥

ઉદયં જહ મચ્છાણં ગમણાણુગાહકં હવદિ લોખ ।  
તહ જીવપોસ્લણાણં ધર્મં દન્વં વિયાણાહિ ॥ ૮૫ ॥

ઉદ્ધકં યથા મત્સ્યાનાં ગમનાનુગ્રહકરં ભવતિ લોકે ।  
તથા જીવપુદ્ગલાનાં ધર્મદ્રવ્યં વિજાનીહિ ॥ ૮૫ ॥

જેઓ પ્રતિસમય થતી પદ્સ્થાનપતિત વૃદ્ધિદાનિયાળા અનંત છે તેમના રૂપે—સદા પરિણમતો હોવાથી ઉત્પાદવ્યયવાળો છે, તેપણુ સ્વરૂપથી ચ્યુત નહિ થતો હોવાથી નિત્ય છે, ગતિક્રિયાપરિણતને ગતિક્રિયારૂપે પરિણમતાં છવ-પુદ્ગલોને ) ઉદાસીન અવિનાભાવી સદાયમાત્ર હોવાથી ( ગતિક્રિયાપરિણતને ) કારણમ્ભૂત છે, પોતાના અસ્તિત્વમાત્રથી નિષ્પન્ન હોવાને લીધે પોતે અકાર્ય છે ( અર્થાત્ સ્વયં સિદ્ધ હોવાને લીધે કોઈ અન્યથી ઉત્પન્ન થયો નથી તેથી કોઈ અન્ય કારણના કાર્યરૂપ નથી ) ૮૪.

જયમ જગતમાં જળ મીનને અનુગ્રહ કરે છ ગમનમાં,  
ત્યમ ધર્મ પણ અનુગ્રહ કરે છવ-પુદ્ગલોને ગમનમાં. ૮૫.

અન્વયાર્થઃ—[ યથા ] જેમ [ લોકે ] જગતમાં [ ઉદ્ધકં ] પાણી [ મત્સ્યાનાં ]

- ૧ પદ્સ્થાનપતિત વૃદ્ધિદાન = જ ગ્થાનમાં સમાવેશ પામતી વૃદ્ધિદાની, પદ્મગુણ વૃદ્ધિદાની. [ અગુ-લધુ-સ્વભાવના અનંત અંગોમાં સ્વભાવથી જ સમયે સમયે પદ્મગુણ વૃદ્ધિદાનિ થયા કરે છે ]
૨. જેન સિદ્ધભગવાન, ઉદાસીન હોવા છતાં સિદ્ધગુણોના અનુગમરૂપે પરિણમતા મગ્ધ છવાને સિદ્ધગતિના સદકારી કારણમ્ભૂત છે, તેમ ધર્મ પણ, ઉદાસીન હોવા છતાં, પોતપોતાના ભાવોથી જ ગતિરૂપે પરિણમતા છવ-પુદ્ગલોને ગતિનુ સદકારી કારણ છે.
૩. જે કોઈ એક, કોઈ બીજા વિના ન હોય. તે પહેલાંને બીજાનુ અવિનાભાવી કહેવામાં આવે કે. અહીં ધર્મદ્રવ્યને ‘ ગતિક્રિયાપરિણતનુ અવિનાભાવી સદાયમાત્ર ’ કહ્યું છે તેનો અર્થ એ છે કે— ગતિક્રિયાપરિણત છવ-પુદ્ગલો ન હોય તો ત્યાં ધર્મદ્રવ્ય તેમને સદાયમાત્રરૂપ પણ નથી. છવ-પુદ્ગલો રચ્ય ગતિક્રિયારૂપે પરિણમતા હોય તો જ ધર્મદ્રવ્ય તેમને ઉદાસીન સદાયમાત્રરૂપ ( નિમિત્તમાત્રરૂપ ) છે, અન્યથા નહિ.



વર્મસ્ય ગતિહેતુત્વં દદ્ધાતોઽયમ ।

યથોદકં સ્વયમગચ્છતામયન સાયમે । ગચ્છતા મત્સ્યાનામ્મગ્નાગ્નીનાભૂત-  
સહાયકાર્ણમાત્રત્વેન ગમનનનુગૃહ્ણતિ, તથા ધર્મોઽપિ સાયમગચ્છત ગતયર્થા  
સ્વયમેવ ગચ્છતા જીવપુદ્ગલાનામ્મગ્નાગ્નીનાભૂતગણાગ્નિગમાત્તેન ગમનમનુ-  
ગૃહ્ણતિ ઇતિ ॥૮૫॥

જહ હવદિ ધર્મદ્રવ્યં તદ્દ નં જાણેહ દ્રવ્યમધર્મસંભ ।

ઠિદિકિરિયાજુક્તાણં કારણમૂદં તુ પૃથ્વીવ ॥ ૮૬ ॥

યથા ભવતિ ધર્મદ્રવ્યં તથા તજ્જાનીહિ દ્રવ્યમધર્માભ્યમ્ ।

સ્થિતિક્રિયાયુક્તાનાં કારણમૂતં તુ પૃથિવીવ ॥ ૮૬ ॥

માહલાંઝાને [ ગમનાનુગ્રહકરં ભવતિ ] ગમનમાં અનુગ્રહ કરે છે, [ તથા ] તેમ  
[ ધર્મદ્રવ્યં ] ધર્મદ્રવ્ય [ જીવપુદ્ગલાનાં ] જીવ-પુદ્ગલોને ગમનમાં અનુગ્રહ કરે છે  
( -નિમિત્તભૂત હોય છે ) એમ [ વિજ્ઞાનીહિ ] જાણેા.

• ટીકા—આ, ધર્મના ગતિહેતુત્વ વિષે દદ્ધાંત છે

જેમ પાણી પોતે ગમન નહિ કરતુ થકુ અને ( પરને ) ગમન નહિ કરાવતુ  
થકુ, સ્વયમેવ ગમન કરતાં માહલાંઝાને ઉદાસીન અવિનાભાવી સહાયરૂપ કાણુમાત્ર  
તરીકે ગમનમાં અનુગ્રહ કરે છે, તેમ ધર્મ ( ધર્માસ્તિકાય ) પણ પોતે ગમન નહિ  
કરતો થકો અને ( પરને ) ગમન નહિ કરાવતો થકો, સ્વયમેવ ગમન કરતાં જીવ-  
પુદ્ગલોને ઉદાસીન અવિનાભાવી સહાયરૂપ કારણુમાત્ર તરીકે ગમનમાં અનુગ્રહ  
કરે છે. ૮૫.

જયમ ધર્મનામક દ્રવ્ય તેમ અધર્મનામક દ્રવ્ય છે;

પણ દ્રવ્ય આ છે પૃથ્વી માફક હેતુ સ્થિતિપરિણમિતને. ૮૬.

અન્વયાર્થ:—[ યથા ] જેમ [ ધર્મદ્રવ્યં ભવતિ ] ધર્મદ્રવ્ય છે [ તથા ] તેમ  
[ અધર્માભ્યમ્ દ્રવ્યમ્ ] અધર્મ નામનુ દ્રવ્ય પણ [ જાનીહિ ] જાણેા; [ તત્તુ ] પરંતુ  
તે ( ગતિક્રિયાયુક્તને કારણભૂત હોવાને બદલે ) [ સ્થિતિક્રિયાયુક્તાનામ ] સ્થિતિક્રિયા-  
યુક્તને [ પૃથિવી ઇવ ] પૃથ્વીની માફક [ કારણમૂતમ ] કારણભૂત છે ( અર્થાત્  
સ્થિતિક્રિયાપરિણત જીવ-પુદ્ગલોને નિમિત્તભૂત છે ).

\* ગમનમાં અનુગ્રહ કરવો એટલે ગમનમાં ઉદાસીન અવિનાભાવી સહાયરૂપ ( નિમિત્તરૂપ ) કાણુમાત્ર હોવું

અધર્મસ્વરૂપાભ્યાનમેતત્ ।

યથા ધર્મઃ પ્રજાપિતસ્તથાધર્મોપિ પ્રજાપનીયઃ । અયં તુ વિશેષઃ । સ ગતિ-  
ક્રિયાયુક્તાનામુદકવત્કારણભૂતઃ; એવઃ પુનઃ સ્થિતિક્રિયાયુક્તાનાં પૃથિવીવત્કારણભૂતઃ ।  
યથા પૃથિવી સ્વયં પૂર્વમેવ તિષ્ઠંતી પરમસ્થાપયંતી ચ સ્વયમેવ તિષ્ઠતામધ્વાર્દાના  
મુદાસીનાવિનાભૂતસદાયકારણમાત્રત્વેન સ્થિતિમનુગૃહ્ણતિ તથાઽધર્મોઽપિ સ્વયં પૂર્વમેવ  
તિષ્ઠન્ પરમસ્થાપયંશ્ચ સ્વયમેવ તિષ્ઠતાં જીવપુદ્ગલાનામુદાસીનાવિનાભૂતસદાયકારણ-  
માત્રત્વેન સ્થિતિમનુગૃહ્ણતીતિ ॥૮૬॥

જાદો અલોગલોગો જેસિં મઝ્ભાવદો ય ગમણઠિદી ।  
દો વિ ય મયા વિમત્તા અવિમત્તા લોયમેત્તા ય ॥ ૮૭ ॥

જાતમલોકલોક યયોઃ સદ્ભાવતશ્ચ ગમનસ્થિતી ।

દ્વાવપિ ચ મર્તો વિમત્તાવિમત્તો લોકમાત્રો ચ ॥ ૮૭ ॥

ટીકા:—આ, અધર્મના સ્વરૂપનું કથન છે.

જેમ ધર્મનું પ્રજાપન કરવામાં આવ્યું, તેમ અધર્મનું પણ પ્રજાપન કરવા-  
યોગ્ય છે. પરંતુ આ ( નીચે પ્રમાણે ) તકાવત છે. પૃથ્વી ( -ધર્માસ્તિકાય ) ગતિક્રિયા-  
યુક્તને પાણીની માફક કારણભૂત છે અને આ ( -અધર્માસ્તિકાય ) સ્થિતિક્રિયાયુક્તને  
પૃથ્વીની માફક કારણભૂત છે. જેમ પૃથ્વી પોતે પહેલેથી જ સ્થિતિરૂપે ( -સ્થિર )  
વર્તતી થકી અને પરને સ્થિતિ ( -સ્થિરતા ) નહિ કરાવતી થકી, સ્વયમેવ સ્થિતિરૂપે  
પરિણમતા અધ્યાત્મિકને ઉદાસીન અવિનાભાવી મહાયરૂપ કારણમાત્ર તરીકે સ્થિતિમાં  
અનુગ્રહ કરે છે, તેમ અધર્મ ( અધર્માસ્તિકાય ) પણ પોતે પહેલેથી જ સ્થિતિરૂપે  
વર્તતો થકો અને પરને સ્થિતિ નહિ કરાવતો થકો, સ્વયમેવ સ્થિતિરૂપે પરિણમતાં  
જીવ-પુદ્ગલોને ઉદાસીન અવિનાભાવી મહાયરૂપ કારણમાત્ર તરીકે સ્થિતિમાં અનુગ્રહ  
કરે છે. ૮૬.

ધર્મધિરમ હાવાથી લોક-અલોક ને સ્થિતિગતિ બને;

તે ઉભય બિન્ન-અબિન્ન છે ને સકળલોકપ્રમાણ છે. ૮૭.

અન્યથાર્થ.—[ ગમનસ્થિતી ] ( જીવ-પુદ્ગલની ) ગતિ-સ્થિતિ [ ચ ] તથા

ધર્માધર્મસદ્ભાવે હેતુવ્યભાગોડયમ ।

ધર્માધર્મો વિદ્યેતે, લોકાલોકવિભાગાન્યથાન્યથાતઃ । ત્રીપાદિમર્ત્યપદાર્થોત્તમક  
વૃત્તિરૂપો લોકઃ । શુદ્ધકાકાગવૃત્તિરૂપોડલોકઃ । તા જીવપુદ્ગલો માગમન પ  
ગતિતત્ત્વૃથિતિપરિણામાપન્નો । તયોર્ગતિ ગતિપરિણામં તત્ત્વૃથિતિપરિણામં ત  
સ્વયમનુભવતોર્વદિરજ્ઞહેતુ ધર્માધર્મો ન મનેતામ્, તમ તયોર્નિર્ગતિગતિમિતિ-  
પરિણામત્વાદલોકેડપિ વૃત્તિઃ કેન ગાયંત । તતો ન લોકાલોકવિભાગઃ મિથ્યંત ।  
ધર્માધર્મયોસ્તુ જીવપુદ્ગલયોગતિતત્ત્વૃથિતિયોર્વદિરજ્ઞહેતુનેન મદ્ધાનેડમુપમમ્યમાને  
લોકાલોકવિભાગો જાયત ઇતિ । કિંચ ધર્માધર્મો જ્ઞાનપિ પરમ્પરં પૃથગ્ભૂતાસ્તિત્વ

[ જલાકલાકં ] અલોક ને લોકનો વિભાગ. [ યગો. મદાયત ] તે એ દ્રવ્યોના  
સદ્ભાવથી [ જાતમ્ ] થાય છે. [ ચ ] વળી [ જ્ઞા ગતિ ] તે અને [ વિભક્તો ] વિભક્ત  
[ અવિભક્તો ] અવિભક્ત [ ચ ] અને [ લાકમાત્રા ] લોકપ્રમાણ [ મતા ] કહેવામાં  
આવ્યાં છે.

ટીકા:—આ, ધર્મ અને અધર્મના સદ્ભાવની સિદ્ધિ માટે હેતુ સ્થાપવામાં  
આવ્યો છે.

ધર્મ અને અધર્મ વિદ્યમાન છે, કારણ કે લોક અને અલોકનો વિભાગ  
અન્યથા બની શકે નહિ. જ્યારે સર્વ પદાર્થોના એકત્ર અસ્તિત્વરૂપ લોક છે શુદ્ધ  
એક આકાશના અસ્તિત્વરૂપ અલોક છે. ત્યાં, જ્યાં અને પુદ્ગલ સ્વરૂપથી જ (અ  
ભાવથી જ) ગતિપરિણામને તથા ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામને પ્રાપ્ત હોય છે. જો ગતિ  
પરિણામઅથવા ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામને સ્વયં અનુભવતાં એવાં તે જીવ-પુદ્ગલને  
અહિરગ હેતુઓ ધર્મ અને અધર્મ ન હોય. તો જીવ-પુદ્ગલને નિર્ગતિ ગતિપરિણામ  
અને સ્થિતિપરિણામ થવાથી અલોકમાં પણ તેમનું (જીવ-પુદ્ગલવતુ) હોવું કોનાથી  
વારી શકાય? (કોઈથી ન જ વારી શકાય.) તેથી લોક અને અલોકનો વિભાગ સિદ્ધ  
ન થાય. પરંતુ જો જીવ પુદ્ગલની ગતિના અને ગતિપૂર્વક સ્થિતિના અહિરગ હેતુઓ  
તરીકે ધર્મ અને અધર્મનો સદ્ભાવ સ્વીકારવામાં આવે તો લોક અને અલોકનો  
વિભાગ (સિદ્ધ) થાય છે. (માટે ધર્મ અને અધર્મ વિદ્યમાન છે) વળી (તેમના  
વિષે વિશેષ હકીકત એ છે કે), ધર્મ અને અધર્મ અને પરસ્પર પૃથગ્ભૂત અસ્તિત્વથી  
નિષ્પન્ન હોવાથી વિભક્ત (ભિન્ન) છે, એકક્ષેત્રાવગાહી હોવાથી અવિભક્ત (અભિન્ન)

\* નિર્ગતિ=નિરંકુશ, અમર્યાદ

નિર્વૃત્તવાદ્વિમક્તો । એકસ્રેત્રાવગાઢત્વાદવિમક્તો । નિષ્ક્રિયત્વેન સકલલોકવર્તિનો-  
જીવપુદ્ગલયોર્ગતિસ્થિત્યુપગ્રહકરણાદ્દ્વાકમાત્રાવિતિ ॥૮૭॥

જ ય ગચ્છદિ ધર્મસ્થિતી ગમનં ણ કરેદિ અણ્ણદવિયસ્સ ।  
હવદિ ગદિસ્સ ય પસસો જીવાણં પોગ્ગલાણં ચ ॥ ૮૮ ॥

ન ચ ગચ્છતિ ધર્માસ્થિકો ગમનં ન કરોત્યન્યદ્રવ્યસ્ય ।

ભવતિ ગતેઃ સ. પ્રસરો જીવાનાં પુદ્ગલાનાં ચ ॥ ૮૮ ॥

ધર્માધર્મયોર્ગતિસ્થિતિદેતુત્વેઽપ્યત્યંતોદાસીન્યાસ્થાપનમેતત્ ।

યથા હિ ગતિપરિણતઃ પ્રભન્નનો વૈજયંતીના ગતિપરિણામસ્ય હેતુકર્તાઽ

છે; ભક્ષ્ય લોકમાં વર્તનારાં જીવ-પુદ્ગલને ગતિ-સ્થિતિમાં નિષ્ક્રિયપણે અનુચ્છ  
કરતા હોવાથી ( નિમિત્તરૂપ થતા હોવાથી ) લોકપ્રમાણ છે. ૮૭.

ધર્માસ્થિ ગમન કરે નહીં, ન કરાવતો પગ્રદ્રવ્યને;

જીવ-પુદ્ગલોના ગતિપ્રસાર તણે ઉદાસીન હેતુ છે. ૮૮.

અન્વયાર્થઃ—[ ધર્માસ્થિક ] ધર્માસ્થિકાય [ ન ગચ્છતિ ] ગમન કરતો  
નથી [ ચ ] અને [ અન્યદ્રવ્યસ્ય ] અન્ય દ્રવ્યને [ ગમનં ન કરોતિ ] ગમન કરાવતો  
નથી, [ સ' ] તે, [ જીવાનાં પુદ્ગલાનાં ચ ] જીવો તથા પુદ્ગલોને ( ગતિપરિણામમાં  
આગ્રયમાત્રરૂપ હોવાથી ) [ ગતેઃ પ્રસર. ] ગતિનો ઉદાસીન પ્રસારનાર ( અર્થાત્  
ગતિપ્રમારમાં ઉદાસીન નિમિત્તભૂત ) [ ભવતિ ] છે.

ટીકાઃ—ધર્મ અને અધર્મ ગતિ અને સ્થિતિના હેતુઓ હોવા છતાં તેઓ  
અત્યંત ઉદાસીન છે એમ આદી કથન છે.

ચેતી રીતે ગતિપરિણત પવન ધ્વજાના ગતિપરિણામનો હેતુકર્તા બોવામાં  
આવે છે. તેવી રીતે ધર્મ ( જીવ-પુદ્ગલોના ગતિપરિણામનો હેતુકર્તા ) નથી. તે ( ધર્મ )  
અરેઅર નિષ્ક્રિય હોવાથી ક્યારેય ગતિપરિણામને જ પામતો નથી. નો પત્રી તેને

વલોક્યતે ન તથા ધર્મઃ ! સ સંલુ નિષ્ક્રિયત્વાત્ ન કદાચિદપિ ગતિપરિણામમેવા-  
પદ્યતે । કુતોઽસ્ય સહકારિત્વેન પરેપાં ગતિપરિણામસ્ય હેતુકર્તૃત્વમ્ । કિંતુ સન્નિ-  
લમિવ મત્સ્યાનાં જીવપુદ્ગલાનામાશ્રયકારુગમાત્રત્વેનોદાસીન ઇવાસૌ ગતેઃ પ્રસરો  
ભવતિ । અપિ ચ યથા ગતિપૂર્વસ્થિતિપરિણતસ્તુરજ્ઞોઽશ્વધારસ્ય સ્થિતિપરિણામસ્ય હેતુકર્તા  
વલોક્યતે ન તથા ધર્મઃ । સ સંલુ નિષ્ક્રિયત્વાત્ ન કદાચિદપિ ગતિપૂર્વસ્થિતિપરિણામમેવા-  
પદ્યતે । કુતોઽસ્ય સહસ્થાયિત્વેન પરેપાં ગતિપૂર્વસ્થિતિપરિણામસ્ય હેતુકર્તૃત્વમ્ ।

(પરના) \*સહકારી તરીકે પરના ગતિપરિણામનું હેતુકર્તાપણું ક્યાંથી હોય ? ( ન જ હોય. ) પરંતુ જેવી રીતે પાણી માછલાંઓને ( ગતિપરિણામમાં ) માત્ર આશ્રયરૂપ કારણ તરીકે ગતિનું ઉદાસીન જ પ્રસારનાર છે, તેવી રીતે ધર્મ જીવ-પુદ્ગલોને ( ગતિપરિણામમાં ) માત્ર આશ્રયરૂપ કારણ તરીકે ગતિનો ઉદાસીન જ પ્રસારનાર ( અર્થાત્ ગતિપ્રસારનું ઉદાસીન જ નિમિત્ત ) છે.

વળી (અધર્માસ્તિકાય વિષે પણ એમ છે કે)—જેવી રીતે ગતિપૂર્વક-  
સ્થિતિપરિણત અર્થ સવારના ( ગતિપૂર્વક ) સ્થિતિપરિણામનો હેતુકર્તા જોવામાં  
આવે છે, તેવી રીતે અધર્મ ( જીવ-પુદ્ગલોના ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામનો હેતુકર્તા )  
નથી. તે ( અધર્મ ) ખરેખર નિષ્ક્રિય હોવાથી ક્યારેય ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામને જ  
પામતો નથી, તો પછી તેને ( પરના ) \*સહસ્થાયી તરીકે પરના ગતિપૂર્વક સ્થિતિ-  
પરિણામનું હેતુકર્તાપણું ક્યાંથી હોય ? ( ન જ હોય. ) પરંતુ જેવી રીતે પૃથ્વી અર્થને

\* સહકારી = સાથે કાર્ય કરનાર અર્થાત્ સાથે ગતિ કરનાર [ ધમ્મની સાથે પવન પણ ગતિ કરતો  
હોવાથી અહીં પવનને ( ધમ્મના ) સહકારી તરીકે હેતુકર્તા કહ્યો છે, અને જીવ-પુદ્ગલોની સાથે ધર્મા-  
સ્તિકાય ગમન નહિ કરતાં ( અર્થાત્ સહકારી નહિ બનતા ), માત્ર તેમને ( ગતિમાં ) આશ્રયરૂપ કારણ  
બનતો હોવાથી ધર્માસ્તિકાયને ઉદાસીન નિમિત્ત કહ્યો છે. પવનને હેતુકર્તા કહ્યો તેનો એવો અર્થ  
કે ન અમળવો કે પવન ધમ્મઓના ગતિપરિણામને કરાવતો હશે ઉદાસીન નિમિત્ત હો કે હેતુકર્તા  
હો—મને પરના અર્થિચિત્તર છે તેમનામાં માત્ર ઉપર કહ્યો તેટલો જ તકાવત છે. દરે પૃથ્વીની  
ગાથાના કીકામાં આચાર્યદેવ પોતા જ કહેશે કે ‘ ખરેખર સમસ્ત ગતિસ્થિતિગાન પદાર્થો પોતાના  
પરિણામોથી જ નિર્ણયે ગતિસ્થિતિ કરે છે ’ માટે ધમ્મ, સવાર કલ્યાણિબધાંય, પોતાના પરિણામોથી  
જ ગતિસ્થિતિ કરે છે, તેમાં ધર્મ તેમ જ પવન, તથા અધર્મ તેમ જ અશ્વ અધિશેષપત્રે  
નિષ્ક્રિય છે એમ નિર્ણય કરવો ]

૧ સદસ્થાયી = અર્થે ગ્થિતિ ( સ્થિરતા ) કરનાર. [ અશ્વ સવારનો સાથે સ્થિતિ કરે છે, તેથી અહીં  
અર્થને સવારના સદસ્થાયી તરીકે સવારના ગ્થિતિપરિણામનો હેતુકર્તા કહ્યો છે. અધર્મનાં ગ્થિતિય તો  
ગતિપૂર્વક ગ્થિતિને પ મનાગ જીવ-પુદ્ગલોના સાથે ગ્થિતિ કરતો નથી, પરંતુ જેવી જ સ્થિતિ છે,  
આ રીતે ને સદસ્થાયી નહિ હોવાથી જીવ-પુદ્ગલોના ગતિપૂર્વક ગ્થિતિપરિણામનો હેતુકર્તા નથી ]

કિં તુ પૃથિવીત્તરજ્જસ્ય જીવપુદ્ગલાનામાશ્રયકારણમાત્રત્વેનોદાસીન ઇવાસો ગતિ-  
પૂર્વસ્થિતે. પ્રસરો ભવતીતિ ॥ ૮૮ ॥

વિજ્ઞદિ જેસિં ગમણં ઠાણં પુણ તેસિમેવ સંભવદિ ।

તે સગપણિામેહિં દુ ગમણં ઠાણં ચ કુર્વંતિ ॥ ૮૯ ॥

વિદ્યતે યેષાં ગમનં સ્થાનં પુનસ્તેષામેવ સંભવતિ ।

તે સ્વકપરિણામેસ્તુ ગમનં સ્થાનં ચ કુર્વંતિ ॥ ૮૯ ॥

ધર્માધર્મયોરોદાસીન્યે હેતુપન્યામોડયમ્ ।

ધર્મઃ કિલ ન જીવપુદ્ગલાનાં કદાચિદ્ગતિહેતુત્વમભ્યસ્યતિ, ન કદાચિત્સ્થિતિ-  
હેતુત્વમધર્મઃ । તૌ હિ પરેષાં ગતિસ્થિત્યોર્યદિ મુખ્યહેતુ સ્યાતાં તદા યેષાં

( ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામમાં ) માત્ર આશ્રયરૂપ કારણ તરીકે ગતિપૂર્વક સ્થિતિની  
ઉદાસીન જ પ્રસારનાર છે, તેવી રીતે અધર્મ જીવ-પુદ્ગલોને ( ગતિપૂર્વક સ્થિતિ-  
પરિણામમાં ) માત્ર આશ્રયરૂપ કારણ તરીકે ગતિપૂર્વક સ્થિતિના ઉદાસીન જ  
પ્રસારનાર ( અર્થાત્ ગતિપૂર્વક-સ્થિતિપ્રસારનું ઉદાસીન જ નિમિત્ત ) છે. ૮૮.

રે! જેમને ગતિ હોય છે, તેઓ જ વળી સ્થિતિ થાય છે;

તે સર્વ નિજ પરિણામથી જ કરે ગતિસ્થિતિભાવને ૮૯.

અન્વયાર્થ — [ યેષાં ગમનં વિદ્યતે ] ( ધર્મ-અધર્મ ગતિ-સ્થિતિના મુખ્ય  
હેતુઓ નથી, કારણ કે ) જેમને ગતિ હોય છે [ નેપામ્ પચ પુન. સ્થાનં સંભવતિ ]  
તેમને જ વળી સ્થિતિ થાય છે ( અને જેમને સ્થિતિ હોય છે તેમને જ વળી ગતિ  
ધાય છે ) [ ને તુ ] તેઓ ( ગતિસ્થિતિમાન પદાર્થો ) તો [ સ્વકપરિણામે ] પોતાના  
પરિણામોથી [ ગમનં સ્થાનં ચ ] ગતિ અને સ્થિતિ [ કુર્વંતિ ] કરે છે.

ટીકા.—આ. ધર્મ અને અધર્મના ઉદાસીનપણાની આખતમાં હેતુ કહેવામાં  
આવ્યો છે.

ખરેખર ( નિશ્ચયથી ) ધર્મ જીવ-પુદ્ગલોને કદી ગતિહેતુ થતો નથી. અધર્મ  
કદી સ્થિતિહેતુ થતો નથી; કારણ કે તેઓ પરને ગતિસ્થિતિના ને મુખ્ય હેતુ  
( નિશ્ચયહેતુ ) થાય. તો જેમને ગતિ હોય તેમને ગતિ જ રહેવી જોઈએ. સ્થિતિ ન થવી

ગતિસ્તેષાં ગતિર્નૈવ ન સ્થિતિઃ, યેષાં સ્થિતિસ્તેષાં સ્થિતિર્નૈવ ન ગતિઃ । તત્  
 એકૈવામપિ ગતિસ્થિતિર્દર્શનાદનુમીયતે ન તૌ તયોર્મુખ્યહેત । કિં તુ વ્યવહાર  
 યવ્યવસ્થાપિતૌ ઉદાસીનો । કથમેવં ગતિર્ગિચ્છિતમત્તં પદાર્થાનાં ગતિર્ગિચ્છિતી ભક્ત  
 ઇતિ ચેત્, સર્વે हि गतिस्थितिमंतः पदार्थाः स्वपरिणामैरेव निश्चयेन गतिर्गिच્छिता  
 कुर्वन्तीति ॥ ૮૯ ॥

—इति धर्माधर्मद्रव्यास्तिकाव्याख्यानं समाप्तम् ।

અથ આકાશદ્રવ્યાસ્તિકાવ્યાખ્યાનમ્ ।

मन्वेसिं जीवाणं सेमाणं तह य पोगगलाणं च ।

जं देदि विवरमग्विलं तं लोगे हवदि आगामं ॥ ९० ॥

જોઈએ, અને જેમને સ્થિતિ હોય તેમને સ્થિતિ જ રહેવી જોઈએ, ગતિ ન થવી  
 જોઈએ. પરંતુ એકને જ (-તેના તે જ પદાર્થને) ગતિ અને સ્થિતિ થતી જોવામાં  
 આવે છે; તેથી અનુમાન થઈ શકે છે કે તેઓ (ધર્મ-અધર્મ) ગતિ-સ્થિતિના મુખ્ય  
 હેતુ નથી, પરંતુ વ્યવહારનયસ્થાપિત (વ્યવહારનય વડે સ્થાપવામાં—કહેવામાં  
 આવેલા) ઉદાસીન હેતુ છે.

પ્રશ્ન:—એ પ્રમાણે હોય તો ગતિસ્થિતિમાન પદાર્થોને ગતિસ્થિતિ કય રીતે  
 થાય છે?

ઉત્તર—અરેઅર સમસ્ત ગતિસ્થિતિમાન પદાર્થો પોતાના પરિણામોથી જ  
 નિશ્ચયે ગતિસ્થિતિ કરે છે. ૯૯.

આ રીતે ધર્મદ્રવ્યાસ્તિકાવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યાસ્તિકાવ્યનું વ્યાખ્ય  
 સમાપ્ત થયું.

હવે આકાશદ્રવ્યાસ્તિકાવ્યનું વ્યાખ્યાન છે.

જે લોકમાં જીવ-પુણ્યલોને, શેષ દ્રવ્ય અમસ્તને  
 અવકાશ દે છે પૂર્ણ. તે આકાશનામક દ્રવ્ય છે. ૯૦.

સર્વેષાં જીવાનાં શેષાણાં તથૈવ પુદ્ગલાનાં ચ ।

યદ્દદાતિ વિવરમશિલં તલ્લોકે ભવત્યાકાશમ્ ॥ ૯૦ ॥

આકાશસ્વરૂપાધ્યાનમેતત્ ।

પદ્મદ્રવ્યાત્મકે લોકે સર્વેષાં શેષદ્રવ્યાણાં યત્સમસ્તાવકાગનિમિત્તં વિશુદ્ધક્ષેત્રરૂપં  
તદાકાગમિતિ ॥ ૯૦ ॥

જીવા પોચ્છલકાયા ધર્માધર્મા ચ લોગદો જળ્લા ।

તત્તો અણ્ણમણ્ણં આયાસં અંતવદિરિત્તં ॥ ૯૧ ॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ ધર્માધર્મૌ ચ ત્વોક્તોઽનન્યે ।

તત્તોઽનન્યદન્યદાકાગમતત્તવ્યતિરિક્તમ્ ॥ ૯૧ ॥

### ગાથા ૯૦

અન્વયાર્થઃ—[લોકે] લોકમાં [જીવાનામ્] જીવોને [ચ] અને  
[પુદ્ગલાનામ્] પુદ્ગલોને [તથા ઇવ] તેમ જ [સર્વેષામ્ શેષાણામ્] બધાં બાકીનાં  
દ્રવ્યોને [યદ્] જે [અશિલં વિવરં] સંપૂર્ણ અવકાશ [દદાતિ] આપે છે, [તદ્]  
તે [આકાશમ્ ભવતિ] આકાશ છે.

ટીકાઃ—આ. આકાશના સ્વરૂપનું કથન છે

પદ્મદ્રવ્યાત્મક લોકમાં 'અથા બાકીના દ્રવ્યોને જે પૂરેપૂરા અવકાશ' નિમિત્ત  
છે. તે આકાશ છે—કે જે (આકાશ) વિશુદ્ધક્ષેત્રરૂપ છે. ૯૦.

જન-પુદ્ગલસાદિઃ શેષ દ્રવ્ય અનન્ય જાણી લોકથી;

નભ અનન્ય અનન્ય તેમ જ અન્ય છે એ લોકથી. ૯૧.

અન્વયાર્થઃ—[જીવા પુદ્ગલકાયાઃ ધર્માધર્મૌ ચ] જીવો, પુદ્ગલકાયા, ધર્મ  
ન નિવ્રત્યનયં નિત્યનિરજનજ્ઞાનમય પરમાત્મ જેમનું એક સ્વભાવ છે એવા અનંતાનંત જીવો,  
તેમનાથી અન તરુણા પુદ્ગલો, અસ ખ્ય કાળાણુઆ અને અમ ખ્યપ્રદેશી ધર્મ તથા અધર્મ—એ  
બધાય દ્રવ્યો વિશિષ્ટ અવગાદગણુ વડ લોકાકાગના—એને તે લોકાકાગ માત્ર અસંખ્યપ્રદેશી જ  
છે તેવાણુ—અવકાશ મેળવે છે



લાકાદ્રહિરાકાશસૂચનેયમ્ ।

જીવાદીનિ ગેષદ્રવ્યાણ્યવદ્યુતપરિમાણત્વાલ્લોકાદનન્યાન્યેવ । આકાશં તદનંતત્વા  
લ્લોકાદનન્યદન્યચ્ચેતિ ॥ ૧૧ ॥

આગામં અગામં ગમણઢિદિકારણેહે દેદિ જદિ ।

ઉઢ્ઢગદિષ્પધાણા મિદ્ધા ચિદ્દંતિ કિધ તત્થ ॥ ૧૨ ॥

આકાશમવકાશં ગમનસ્થિતિકારણાભ્યાં દદાતિ યદિ ।

ઊર્ધ્વગતિપ્રધાનાઃ સિદ્ધાઃ તિષ્ઠન્તિ કથં તત્ત્વ ॥ ૧૨ ॥

અને અધર્મ ( તેમ જ કાળ ) [ લાકતઃ અનન્યે ] લોકથી અનન્ય છે; [ અંતઃસ્થિતિ રિક્તમ્ ]  
આકાશમ્ ] અંત રહિત એવું આકાશ [ તત્ત્વ ] તેનાથી ( લોકથી ) [ અનન્યત્વ  
અન્યત્વ ] અનન્ય તેમ જ અન્ય છે.

ટીકા:—આ. લોકની બહાર ( પણ ) આકાશ હોવાની સૂચના છે.

છવ વગેરે આદીનાં દ્રવ્યો (—આકાશ ચિવાયનાં દ્રવ્યો ) મર્યાદિત પરિમાણ-  
વાળાં હોવાને લીધે લોકથી અનન્ય જ છે; આકાશ તો અનંત હોવાને લીધે લોકથી  
અનન્ય તેમ જ અન્ય છે. ૯૧.

અવકાશદાયક આભ ગતિ-થિતિહેતુના પણ ને ધરે,

તો ઊર્ધ્વગતિપ્રધાન સિદ્ધો કેમ તેમાં સ્થિતિ લહે ? ૯૨

અન્યથાર્થ:—[ યદિ આકાશમ્ ] ને આકાશ [ ગમનસ્થિતિકારણાભ્યામ્ ]  
: નિ સ્થિતિનાં કારણ સહિત [ અવકાશં દદાતિ ] અવકાશ આપતું હોય ( અર્થાત્  
તે આકાશ અવકાશહેતુ પણ હોય અને ગતિ-સ્થિતિહેતુ પણ હોય ) તો [ ઊર્ધ્વગતિ  
પ્રધાન મિદ્ધા ] ઊર્ધ્વગતિપ્રધાન મિદ્ધો [ તત્ત્વ ] તેમાં ( આકાશમાં ) [ કથમ્ ] કેમ  
તિષ્ઠન્તિ ] સ્થિતિ હોય ? ( આગળ ગમન કેમ ન કરે ? )

૧૨. ને એ સૂચના એવી છે કે આકાશ અનન્યપણે કુલ એ તો પણ દિશાથી અનંત પા-  
રાત્રિ ને અનંત સમય સુધી, નિશ્ચિતગતિપણે પ્રવાસિ બનતો વડે અને નુ અનન્ય દ્રવ્યે  
જે એ સૂચના એવી છે કે આકાશ અનન્યપણે કુલ એ તો પણ દિશાથી અનંત પા-  
રાત્રિ ને અનંત સમય સુધી, નિશ્ચિતગતિપણે પ્રવાસિ બનતો વડે અને નુ અનન્ય દ્રવ્યે

આકાશમ્યાવકાશૈકહેતોર્ગતિસ્થિતિદેતુત્વશઙ્કાયાં દોષોપન્યાસોડયમ્ ।

• યદિ સ્વસ્થાકાશમવગાહિનામવગાહહેતુરિવ ગતિસ્થિતિમતાં ગતિસ્થિતિદેતુરપિ  
સ્થાન, તદા સર્વોત્કૃષ્ટસ્વામાવિકોર્ધ્વગતિપરિણતા ભગદંતઃ સિદ્ધા વહિરજ્ઞાંતરજ્ઞસાધ-  
નમામગ્યાં સત્યામપિ કુતસ્તત્રાકાશે તિષ્ઠંતિ ઇતિ ॥ ૯૨ ॥

જમ્હા ઉવરિઢાણં સિદ્ધાણં જિનવરૈહેં પળ્લનં ।

તમ્હા ગમણઢાણં આયાસે જાણ નત્થિ ત્તિ ॥ ૯૩ ॥

યસ્માદુપરિસ્થાનં સિદ્ધાનાં જિનવરૈઃ પ્રજ્ઞમ્ ।

તસ્માદ્ગમનસ્થાનમાકાશે જાનીહિ નાસ્તીતિ ॥ ૯૩ ॥

ટીકા —જે કેવળ અવકાશનો જ હેતુ છે એવું જે આકાશ તેને વિષે  
ગતિસ્થિતિહેતુત્વ ( પણ ) હોવાની શકા કરવામાં આવે તો દોષ આવે છે તેનું  
આ કથન છે.

જે આકાશ, જેમ તે અવગાહવાળાઓને અવગાહહેતુ છે તેમ, ગતિ-  
સ્થિતિવાળાઓને ગતિ સ્થિતિહેતુ પણ હોય, તો સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વગતિએ  
પરિણત સિદ્ધભગવતો, બહિરંગ અતરંગ સાધનરૂપ સામગ્રી હોવા છતાં પણ, કેમ  
( કયા કારણે ) તેમાં—આકાશમાં—સ્થિર હોય? હરે.

ભાષી જિનોએ લોકના અગ્રે સ્થિતિ ગિદ્ધાં નણ્ણી.

તે કારણે જાણે—ગતિસ્થિતિ આભમાં હોતી નથી. ૯૩.

અન્યથાર્થ:—[ યસ્માત્ ] જેથી [ જિનવરૈઃ ] જિનવરોએ [ નિદ્ધાનામ્ ]  
સિદ્ધોની [ ઉપરિમ્થાનં ] લોકના ઉપર સ્થિતિ [ પ્રજ્ઞમ્ ] કહી છે, [ તસ્માત્ ] તેથી  
[ ગમનસ્થાનમ્ આકાશે ન જસ્તિ ] ગતિ-સ્થિતિ આકાશમાં હોતી નથી ( અર્થાત્  
ગતિસ્થિતિહેતુત્વ આકાશને વિષે નથી ) [ ઇતિ જાનીહિ ] એમ જાણે.

\* અવગાહ=લીન થવું તે, નિર્જન થવું તે, અવકાશ પાળવું તે.

સ્થિતિપક્ષોપન્યાસોડયમ્ ।

યતો ગત્વા ભગવંતઃ સિદ્ધાઃ લોકોપર્યવનિષ્ઠતે, તતો ગતિસ્થિતિહેતુત્વમાકાશે નાસ્તીતિ  
નિશ્ચેતવ્યમ્ । લોકાલોકાવન્હેતુકો ધર્માધર્માવેન ગતિસ્થિતિહેતુ મંતવ્યાવિતિ ॥૧૩॥

જદિ હવદિ ગમણહેતુ આગામં ઢાળકારણં તેપામ્ ।

પપ્સજદિ અલોગહાણી લોગસ્મ ય અંતપરિવૃઢી ॥૧૪॥

યદિ ભવતિ ગમનહેતુગકાશં સ્થાનકારણં તેપામ્ ।

પ્રસજન્યલોકહાનિર્લોકસ્ય ચાંતપરિવૃઢિઃ ॥૧૫॥

આકાશસ્ય ગતિસ્થિતિહેતુત્વાભાવે હેતુપન્યાસોડયમ્ ।

નાકાશં ગતિસ્થિતિહેતુઃ લોકાલોકગીમવ્યવસ્થાયાસ્તથોપપત્તેઃ । યદિ ગતિ-

ટીકાઃ—( ગતિપક્ષસંબંધી કથન કર્યા પછી ) આ, સ્થિતિપક્ષ સંબંધી કથન છે.

જેથી સિદ્ધભગવંતો ગમન કરીને લોકના ઉપર સ્થિર થાય છે ( અર્થાત્ લોકના ઉપર ગતિપૂર્વક સ્થિતિ કરે છે ), તેથી ગતિસ્થિતિહેતુત્વ આકાશને વિષે નથી એમ નિશ્ચય કરવો; લોક અને અલોકનો વિભાગ કરનારા ધર્મ તથા અધર્મને જ ગતિ તથા સ્થિતિના હેતુ માનવા. ૬૩.

તભ હોય જે ગતિહેતુ ને સ્થિતિહેતુ પુદ્ગલ-જીવને.

તો હાનિ થાય અલોકની, લોકાન્ત પામે વૃદ્ધિને. ૬૪.

અન્યથાર્થઃ—[યદિ] જે [આકાશ] આકાશ [તેપામ્] જીવ-પુદ્ગલોને [ગમનહેતુઃ] ગતિહેતુ અને [સ્થાનકારણં] સ્થિતિહેતુ [ભવતિ] હોય તો [અલોકહાનિઃ] અલોકની હાનિનો [ચ] અને [લાકસ્ય અંતપરિવૃઢિઃ] લોકના અંતની વૃદ્ધિનો [પ્રસજતિ] પ્રસંગ આવે.

ટીકાઃ—અહીં, આકાશને ગતિસ્થિતિહેતુત્વનો અભાવ હોવા વિષે હેતુ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

આકાશ ગતિ-સ્થિતિનો હેતુ નથી, કારણ કે લોક અને અલોકની સીમાની વ્યવસ્થા એ રીતે જ બની શકે છે. જે આકાશને જ ગતિ-સ્થિતિનું નિમિત્ત માનવામાં

સ્થિત્યોરાગશમેવ નિમિત્તમિપ્યેત્, તદા તસ્ય સર્વત્ર સદ્ભાવાજીવપુદ્ગલાનાં ગતિ-  
સ્થિત્યોર્નિઃસીમત્વાત્પ્રતિક્ષણમલોકો હીયતે, પૂર્વ પૂર્વ વ્યવસ્થાપ્યમાનઘાંતો લોક-  
સ્યોત્તરોત્તરપરિવૃદ્ધ્યા વિઘટતે । તતો ન તત્ર તદ્દેતુરિતિ ॥૯૪॥

તમ્હા ધમ્માધમ્મા ગમગઢ્ઠિદિકારણાણિ ણાગામં ।  
ઇદિ જિનવરેહિં મણિદં લોગમહાવં મુણંતાણં ॥૯૫॥

તસ્માદ્ધર્માધર્મૌ ગમનસ્થિતિકારણે નાકાગમ્ ।

ઇતિ જિનવરૈઃ મણિતં લોકસ્વભાવં શૃણ્વતામ્ ॥૯૫॥

આકાશસ્ય ગતિસ્થિતિદેતુત્વનિરાસવ્યાખ્યોપસંહારોડયમ્ ।

ધર્માધર્માવેવ ગતિસ્થિતિકારણે નાકાશમિતિ ॥૯૫॥

આવે, તો આકાશનો સદ્ભાવ સર્વત્ર હોવાને લીધે છવ-પુદ્ગલોની ગતિસ્થિતિની  
કોઈ સીમા નહિ રહેવાથી પ્રતિક્ષણ અલોકની હાનિ થાય અને પહેલાં પહેલાં  
વ્યવસ્થાપિત થયેલો લોકનો અત ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પામવાથી લોકનો અંત જ તૂટી  
પડે (અર્થાત્ પહેલાં પહેલાં નિશ્ચિત થયેલો લોકનો અત પછી પછી આગળ વધતો  
જવાથી લોકનો અત જ બની શકે નહિ). આટે આકાશને વિષે ગતિ-સ્થિતિનો  
હેતુ નથી ૯૪.

તેથી ગતિસ્થિતિદેતુઓ ધર્માધર્મ છે, નભ નહીં;

ભાખ્યું જિનોએ આમ લોકસ્વભાવના શ્રોતા પ્રતિ. ૯૫.

અન્યથાર્થ:—[તમાન્] તેથી [ગમનસ્થિતિકારણે] ગતિ અને સ્થિતિનાં  
કારણ [ધર્માધર્મો] ધર્મ અને અધર્મ છે, [ન આકાશમ્] આકાશ નહિ. [ઇતિ]  
આમ [લોકસ્વભાવં શૃણ્વતામ્] લોકસ્વભાવના શ્રોતાઓ પ્રત્યે [જિનવરૈઃ મણિ-  
મ્] જિનવરોએ કહ્યું છે.

ટીકા:—આ, આકાશને ગતિસ્થિતિદેતુત્વ હોવાના બહુન સંબંધી કથનનો  
ઉપસંહાર છે.

ધર્મ અને અધર્મ જ ગતિ અને સ્થિતિનાં કારણ છે. આકાશ નહિ. ૯૫.

વ્યવહારકાલસ્ય નિશ્ચયકાલસ્ય ચ સ્વરૂપાધ્યાનમેતત્ ।

તત્ર ક્રમાનુપાતી સમયાલ્ચયઃ પર્યાયો વ્યવહારકાલઃ, તદાધારભૂતં દ્રવ્ય નિશ્ચય-કાલઃ । તત્ર વ્યવહારકાલો નિશ્ચયકાલપર્યાયરૂપોપિ જીવપુદ્ગલાનાં પરિણામેનાવ-ચ્છિદ્યમાનત્વાત્તત્પરિણામમત્ર ઇત્યુપગીયતે, જીવપુદ્ગલાનાં પરિણામસ્તુ વહિરજ્ઞ-નિમિત્તભૂતદ્રવ્યકાલસદ્ભાવે સતિ સંભૂતત્વાદ્રવ્યકાલસંભૂત ઇત્યભિધીયતે । તત્રેદં તાત્પર્ય—વ્યવહારકાલો જીવપુદ્ગલપરિણામેન નિશ્ચીયતે, નિશ્ચયકાલસ્તુ તત્પરિણા-માન્યથાનુપપત્યેતિ । તત્ર ક્ષણમજ્ઞી વ્યવહારકાલઃ સૂક્ષ્મપર્યાયસ્ય તાવન્માત્રત્વાત્, નિત્યો નિશ્ચયકાલઃ સ્વગુણપર્યાયાધારદ્રવ્યત્વેન સર્વદૈવાવિનશ્વરત્વાદિતિ ॥૧૦૦॥

સંભૂતઃ ] પરિણામ દ્રવ્યકાળથી ઉત્પન્ન થાય છે. — [ દ્વયા ઇય. સ્વભાવ. ] આ, બનેલો સ્વભાવ છે. [ કાલઃ ક્ષણમજ્ઞુર નિયત. ] કાળ ક્ષણમંશુર તેમ જ નિત્ય છે.

ટીકા:—આ, વ્યવહારકાળ તથા નિશ્ચયકાળના સ્વરૂપનું કથન છે.

ત્યાં, ‘સમય’ નામનો જે ક્રમિક પર્યાય તે વ્યવહારકાળ છે, તેના આધારભૂત દ્રવ્ય તે નિશ્ચયકાળ છે.

ત્યા, વ્યવહારકાળ નિશ્ચયકાળના પર્યાયરૂપ હોવા છતાં જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામથી મપાતો—જણાતો હોવાને લીધે ‘જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામથી ઉત્પન્ન થતો’ કહેવાય છે; અને જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામ બહિરંગ-નિમિત્તભૂત દ્રવ્યકાળના મદભાવમાં ઉત્પન્ન થતા હોવાને લીધે ‘દ્રવ્યકાળથી ઉત્પન્ન થતા’ કહેવાય છે. ત્યાં, તાત્પર્ય એ છે કે—વ્યવહારકાળ જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામ વડે નક્કી થાય છે, અને નિશ્ચયકાળ જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામની અન્યથા અનુપપત્તિ વડે (અર્થાત્ જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામ બીજી રીતે નહિ બની શકતા હોવાથી) નક્કી થાય છે.

ત્યાં, વ્યવહારકાળ \*ક્ષણભગ્ની છે, કારણ કે સૂક્ષ્મ પર્યાય એવો જ માત્ર ( -ક્ષણમાત્ર જેવો જ, સમયમાત્ર જેવો જ ) છે, નિશ્ચયકાળ નિત્ય છે, કારણ કે તે પોતાના ગુણ-પર્યાયોના આધારભૂત દ્રવ્યપણે સદાય અવિનાશી છે. ૧૦૦.

\* નિમ્ન ગી = નિમ્ન ગતિ નામ પામનારે, પ્રતિસમય જેવો અંશ થાય છે એવો, ક્ષણમંશુર, કનિષ્ઠ.



તતો ન સ્ત્રવાલિકાપલ્યોપમસાગરોપમાદિવ્યવહારો વિપ્રતિષ્ઠિયતે । તદ્વત્ત નિશ્ચય  
કાલો નિત્યઃ દ્રવ્યરૂપત્વાત્, વ્યવહારકાલઃ ક્ષણિકઃ પર્યાયરૂપત્વાદિતિ ॥૧૦૧॥

एदे कालागामा धम्माधम्मा य पुग्गला जीवा ।

लभन्ति द्रव्यसण्णं कालस्म दु णत्थि कायत्तं ॥ १०२ ॥

एते कालाकाशे धर्माधर्मो च पुद्गला जीवाः ।

लभन्ते द्रव्यसंज्ञां कालस्य तु नास्ति कायत्वम् ॥ १०२ ॥

कालस्य द्रव्यास्तिकायत्वविधिप्रतिषेधविधानमेतत् ।

यथा खलु जीवપુદ્ગલધર્માધર્માકાશાનિ સકલદ્રવ્યલક્ષણસદ્ભાવાદ્દ્રવ્યવ્યપદે  
માજ્ઞિ ભવન્તિ, તથા કાલોઽપિ । ઇત્યેવં પડ્દ્રવ્યાણિ । કિતુ યથા જીવપુદ્ગલધર્માધર્મા  
કાશાનાં દ્વચાદિપ્રદેશલક્ષણત્વમસ્તિ અસ્તિકાયત્વં, ન તથા લોકાકાગપ્રદેશસંભવ

એ રીતે અહીં એમ કહું કે—નિશ્ચયકાળ દ્રવ્યરૂપ હોવાથી નિત્ય કે  
વ્યવહારકાળ પર્યાયરૂપ હોવાથી ક્ષણિક છે. ૧૦૧.

આ જીવ, પુદ્ગલ, કાળ, ધર્મ, અધર્મ તેમ જ નાલ વિષે

છે ‘દ્રવ્ય’ સંજ્ઞા સર્વને, કાયત્વ છે નહિ કાળને ૧૦૨.

અન્વયાર્થઃ—[એતે] આ [કાલાકાશે] કાળ, આકાશ, [ધર્માધર્મ  
ધર્મ, અધર્મ, [પુદ્ગલાઃ] પુદ્ગલો [ચ] અને [જીવાઃ] જીવો (બધાં) [દ્રવ્યસ  
લભન્તે] ‘દ્રવ્ય’ સંજ્ઞાને પામે છે; [કાલસ્ય તુ] પરંતુ કાળને [કાયત્વમ્] કાયપણું  
[ન અસ્તિ] નથી.

ટીકાઃ—આ, કાળને દ્રવ્યપણાના વિધાનતુ અને અસ્તિકાયપણાના નિષેધતુ  
કથન છે (અર્થાત્ કાળને દ્રવ્યપણું છે પણ અસ્તિકાયપણું નથી એમ અહીં કહું છે).

જેમ ખરેખર જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશને દ્રવ્યના સઘળાં  
લક્ષણોના સદ્ભાવ હોવાથી તેઓ ‘દ્રવ્ય’ સંજ્ઞાને પામે છે, તેમ કાળ પણ (તેને દ્રવ્યના  
સઘળાં લક્ષણોના સદ્ભાવ હોવાથી) ‘દ્રવ્ય’ સંજ્ઞાને પામે છે. એ પ્રમાણે છ દ્રવ્યો છે.  
પરંતુ જેમ જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશને દ્વિ-આદિ પ્રદેશો જેવું

\* દ્વિ-આદિ = જે અથવા વધારે; જેથી માણીને અનંત પર્યંત

નામપિ કાલાણનામેકપ્રદેશત્વાદસ્ત્યસ્તિકાયત્વમ્ । અત એવ ચ પશ્ચાસ્તિકાયપ્રકરણે  
ન હીઠ મુખ્યત્વેનોપન્યસ્તઃ કાલઃ । જીવપુદ્ગલપરિણામાવચ્છિદ્યમાનપર્યાયત્વેન  
તત્પરિણામાન્યથાનુપપત્ત્યાનુમીયમાનદ્રવ્યત્વેનાત્રૈવાંતર્ભાવિતઃ । ૧૦૨ ॥

—इति कालद्रव्यव्याख्यानं समाप्त ।

एवं पचयणसारं पंचस्थियसंग्रहं वियाणिता ।

जो मुयदि रागदोसे सो गाहदि दुखवपरिमोक्खं ॥ १०३ ॥

સક્ષણુ છે એવું અસ્તિકાયપણું છે, તેમ કાળાણુઓને—જોકે તેમની સંખ્યા લોકા-  
કાશના પ્રદેશો જેટલી (અસંખ્ય) છે તેપણુ—એકપ્રદેશીપણુને લીધે અસ્તિકાયપણું  
નથી. અને આમ હોવાથી જ (અર્થાત્ કાળ અસ્તિકાય નહિ હોવાથી જ) આદી  
પંચાસ્તિકાયના પ્રકરણમાં મુખ્યપણે કાળનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી; (પરંતુ)  
જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામ દ્વારા જે જણાય છે—મપાય છે એવા તેના પર્યાય હોવાથી  
તથા જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામની અન્યથા અનુપપત્તિ દ્વારા જેનું અનુમાન થાય છે  
એવું તે દ્રવ્ય હોવાથી તેને અહીં અંતર્ભૂત કરવામાં આવ્યો છે. ૧૦૨.

આ રીતે કાળદ્રવ્યનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

\* અંતર્ભૂત કરવું = અદર સમાવી લેવું; સમાવિષ્ટ કરવું; સમાવેશ કરવો. [આ 'પંચાસ્તિકાયસૂત્ર' ૨૬  
નામના શાસ્ત્રમાં કાળનું મુખ્યપણે વર્ણન નથી, પાંચ અસ્તિકાયોનું મુખ્યપણે વર્ણન છે તથા  
જીવાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના પરિણામોનું વર્ણન કરતા, તે પરિણામો દ્વારા જેના પરિણામો  
જણાય છે—મપાય છે તે પદાર્થને (કાળને) તથા તે પરિણામોની અન્યથા અનુપપત્તિ દ્વારા જેનું  
અનુમાન થાય છે તે પદાર્થને (કાળને) ગૌણપણે વર્ણવવો હિચિત છે એમ માગીને આદી  
પંચાસ્તિકાયપ્રકરણની અદર ગૌણપણે કાળના વર્ણનને સમાવેશ કરવાનું આવ્યું છે.]

એ રીત પ્રવચનસારરૂપ 'પંચાસ્તિકાયસૂત્ર' જાણીને

જે જીવ હોયે રાગદોષ. તોયે મહાજુખમોક્ષને. ૧૦૩



एवं प्रवचनसारं पञ्चास्तिकायसंग्रहं विज्ञाय ।

यो मुञ्चति रागद्वेषौ स गाहते दुःखपरिमोक्षम् ॥१०३॥

तद्वचोदफलपुग्गसरः पञ्चास्तिकायव्याख्योपसंहारोऽयम् ।

न खलु कालकलितपञ्चास्तिकायेभ्योऽन्यत् किमपि सकलैनापि प्रवचनेन  
प्रतिपाद्यते । ततः प्रवचनसार एवायं पञ्चास्तिकायसंग्रहः । यो हि नामांशं  
गन्तव्यमनुत्त्वामिधायिनमर्थतोऽर्थितयावबुध्यात्रैव जीवास्तिकायां तर्गतमात्मानं

૧. રાગદ્વેષપરિણામ અને કર્મજય અનાદિ કાળથી એકબીજાને કાર્યકારણરૂપ છે
૨. વ્યવહારિક = વ્યવહાર વિકાસ [ વ્યવહાર એ પ્રકારે છે. (૧) દ્રવ્યાર્થિક નયના વિષયભૂત વ્યવહાર અને (૨) પર્યાયાર્થિક નયના વિષયભૂત વ્યવહાર. હવના જે વિકાર થાય કે તે પર્યાયાર્થિક નયના વિષયભૂત વ્યવહારને વિષે થાય છે, દ્રવ્યાર્થિક નયના વિષયભૂત વ્યવહારને વિષે નહિ, તે (દ્રવ્યાર્થિક નયના વિષયભૂત) વ્યવહાર તો સદાય અન્યત્ર વિગ્રહ એવન્યાત્મક છે ]
૩. આરોપાયેલો = ( નવો અર્થાત્ ઔપાધિકરૂપે ) કરાયેલો. [ મહટિકમણિમા ઔપાધિકરૂપે થતી ગંગિત દશાની માફક હવમા ઔપાધિકરૂપે વિદ્યાપર્યાય થતો કદામિત્ અનુલવાય છે. ]
૪. રતેદ = રાગાદિરૂપ સ્વીકાશ
૫. રતેદ = રસજાણના પર્યાયરૂપ સ્વીકાશ. ( જેમ જવન્ય સ્વીકાશની સંમુખ વર્તતો પંચાત્ત બારી બધથી પચાટ્મુખ છે, તેમ જેને રાગાદિ જાણ થતા જાય છે એવો પુનઃ બારી બધથી પચાટ્મુખ રહે. )
૬. રિચિતિ = સ્વનાત રિચિતિ ( સ્વર્થાત્ તથો-ઉપર થયું તે, અન્નપદ થયું તે ). અગ્નિચિત્તા-ખનાય-કેદારી રિચિતિ [ સ્વચિત્તતેન જળા ખદખદ થાય છે તથો-ઉપર થયું કદે છે. તેમ દુઃખ સ્વાદુજનાય છે. ]

મુણિઝ્ઞ એતદદ્વં તદણુગમણુજ્જદો ણિહદમોહો ।

પસમિયરાગદ્વોસો હવદિ હદપરાપરો જીવો ॥ ૧૦૪ ॥

જ્ઞાત્વૈતદર્થ તદણુગમનોદ્યતો નિહતમોહઃ ।

પ્રશમિતરાગદ્વેષો ભવતિ હતપરાપરો જીવઃ ॥ ૧૦૪ ॥

દુઃસ્વમોક્ષકરણક્રમાલ્યાનમેતત્ ।

એતસ્ય શાસ્ત્રસ્યાર્થભૂતં શુદ્ધચૈતન્યસ્વભાવ માત્માન કશ્ચિજીવસ્તાવજ્ઞાનીતૈ ।  
તતસ્તમેવાણુગંતુમુદ્યમતૈ । તતોઽસ્ય ક્ષીયતૈ દ્વષ્ટિમોહઃ । તતઃ સ્વરૂપપરિચયાદુન્મજ્જતિ  
જ્ઞાનજ્યોતિઃ । તતો રાગદ્વેષો પ્રશમ્યતઃ । તતઃ ઉત્તરઃ પૂર્વશ્ચ વંધો વિનશ્યતિ ।

ગાથા ૧૦૪

અન્યથાર્થઃ—[ જીવઃ ] જીવ [ એતદ્ અર્થ જ્ઞાત્વા ] આ અર્થને જાણીને  
(—આ જ્ઞાત્રના અર્થભૂત શુદ્ધાત્માને જાણીને ), [ તદણુગમનેદ્યતઃ ] તેને અનુસરવાને  
ઉદ્યમ કરે તો થકો [ નિહતમોહઃ ] હતમોહ થઈને (—જેને દર્શનમોહનો ક્ષય થયો  
તેણે એવો થઈને ), ( પ્રશમિતરાગદ્વેષઃ ) રાગદ્વેષને પ્રશમિત—નિવૃત્ત કરીને,  
[ હતપરાપરઃ ભવતિ ] ઉત્તર અને પૂર્વ બંધનો જેને નાશ થયો છે એવો થાય છે.

ટીકાઃ—આ, દુઃખથી વિમુક્ત થવાના ક્રમનું કથન છે.

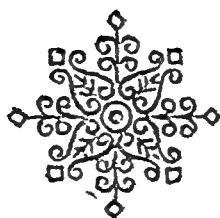
પ્રથમ, કોઈ જીવ આ જ્ઞાત્રના અર્થભૂત શુદ્ધચૈતન્યસ્વભાવવાળા ( નિજ )  
આત્માને જાણે છે; તેથી ( પછી ) તેને જ અનુસરવાનો ઉદ્યમ કરે છે; તેથી તેને  
દૃષ્ટિનાદનો ક્ષય થાય છે; તેથી સ્વરૂપના પરિચયને લીધે જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થાય છે;  
તેથી રાગદ્વેષ પ્રગમી જાય છે—નિવૃત્ત થાય છે; તેથી ઉત્તર અને પૂર્વ (—પત્રીના

તતઃ ઉત્તરઃ પૂર્વથ વંધો વિનશ્યતિ । તતઃ પુનર્વંધહેતુત્વાભાવાન્ સ્વરૂપસ્થો  
નિત્યં પ્રતપતીતિ ॥ ૧૦૪ ॥

ક'ત સમયવ્યાખ્યાયામંતર્નોતિ પડ્ડવ્યપચ્ચાસ્તિકાયવર્ણનઃ પ્રથમઃ શ્રુતસ્કંધઃ  
સમાપ્તઃ ॥ ૧ ॥

અને પહેલાંનો ) બધા વિનાશ પામે છે; તેથી કરીને બધા થવાના હેતુપણનો  
અભાવ હોવાથી સ્વરૂપસ્થપણે મદા પ્રતપે છે—પ્રતાપવંત વર્તે છે ( અર્થાત્ તે  
છવ મદાય સ્વરૂપસ્થિત રહી પરમાનંદજ્ઞાનાદિરૂપે પરિણમે છે ). ૧૦૪.

આ રીતે (શ્રીમદ્ભગવદ્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ  
શાસ્ત્રની શ્રીમદ્ અમૃતચંદાચાર્યદેવવિરચિત) સમયવ્યાખ્યા નામની ટીકામાં  
પડ્ડવ્ય-પંચાસ્તિકાયવર્ણન નામનો પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.



— ૨ —

નવપદાર્થપૂર્વક

મોક્ષમાર્ગપ્રપંચવાર્ણન

દ્રવ્યસ્વરૂપપ્રતિપાદનેન

શુદ્ધં વુધાનામિદં તત્ત્વમુક્તમ્ ।

પદાર્થમજ્ઞેન કૃતાવતારં

પ્રકીર્ત્યતે સંપ્રતિ વર્ત્મ તસ્ય ॥૭॥

અભિવંદિકુળ મિરસા અપુનઞ્ચમવકારણં મહાવીર ।

તેર્સિં પયરથમંગં મગં મોક્ષસ્સ વોચ્છામિ ॥૧૦૫॥

[પ્રથમ, શ્રી અમૃતચદ્રાચાર્યદેવ પહેલા યુતસ્કંધને વિષે શુ કહેવામાં આવ્યું અને બીજા ત્રતસ્કંધને વિષે શુ કહેવામાં આવશે તે શ્લોક દ્વારા અતિ સંક્ષેપમાં દર્શાવે છે:]

[શ્લોકાર્થ:—] અહીં (આ શાસ્ત્રમાં પ્રથમ યુતસ્કંધને વિષે) દ્રવ્યસ્વરૂપના પ્રતિપાદન વડે ધ્રુવ પુરુષોને (સમગ્ર જીવોને) શુદ્ધ તત્ત્વ (શુદ્ધાત્મતર) ઉપદેશવામાં આવ્યું. હવે પદાર્થભેદ વડે ઉપોદ્ધાત કરીને (—નવ પદાર્થરૂપ ભેદ વડે પ્રારભ કરીને) તેના માર્ગ (—શુદ્ધાત્મતરવતો માર્ગ અર્થાત્ તેના મોક્ષનો માર્ગ) વર્ણવવામાં આવે છે. [૭]

[હવે આ બીજા યુતસ્કંધને વિષે શ્રીમદ્ભગવત્કુંડલ્યાચાર્યદેવવિરચિત ગાથાસૂત્ર શરૂ કરવામાં આવે છે.]

ગિરસા નમી અપુનઞ્ચતમના હેતુ શ્રી મહાવીરને,

ભાખું પદાર્થવિકલ્પ તેમ જ મોક્ષ કેરા માર્ગને. ૧૦૫.

અમિવદ્ય ગિરમા અપુનર્ભવકારણ મહાવીરમ્ ।  
તેષાં પદાર્થમજ્ઞ માર્ગ મોક્ષમ્ય વક્ષ્યામિ ॥૧૦૫॥

આપ્તસ્તુતિપુરસ્સરા પ્રતિજ્ઞેયમ્ ।

અમુના દિ પ્રવર્તમાનમહાધર્મતીર્થસ્ય મૂલકર્તૃત્વેનાપુનર્ભવકારણસ્ય ભગવતઃ  
પરમમદ્વારકમહાદેવાધિદેવશ્રીવર્દ્ધમાનસ્વામિનઃ સિદ્ધિનિવંધનભૂતાં ભાવસ્તુતિમાશ્વજ્ય,  
કાલકલિતપદ્માસ્તિકાયાનાં પદાર્થત્રિકલ્પો મોક્ષસ્ય માર્ગશ્ચ વક્તવ્યત્વેન પ્રતિજ્ઞાત  
ઈતિ ॥૧૦૫॥

ગમ્મત્તણાણજુત્તં ચાગિત્તં ગગદોગપગ્ગિહીણં ।

મોક્કવમ્મ હવદિ મરગો મવ્વાણં લલ્લુલ્લીણં ॥ ૧૦૬ ॥

ગાથા ૧૦૫

અન્વયાર્થઃ—[ અપુનર્ભવકારણં ] અપુનર્ભવના કારણ [ મહાવીરમ્ ] શ્રી  
મહાવીરને [ ગિરમા અમિવંદ્ય ] ગિરમા વદન કરીને, [ તેષાં પદાર્થમજ્ઞ ] તેમના  
પદાર્થભેદ (—કાળ સહિત પદ્માસ્તિકાયના નવ પદાર્થ૩૫ ભેદ ) તથા [ મોક્ષમ્યમાર્ગ ]  
મોક્ષનો માર્ગ [ વક્ષ્યામિ ] કહીશ.

ટીકાઃ—આ, આપ્તની સ્તુતિપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા છે.

પ્રવર્તમાન મહાધર્મતીર્થના મૂળ કર્તા તરીકે જેઓ \*અપુનર્ભવના કારણ  
છે એવા ભગવાન. પરમ ભદ્રારક. મહાદેવાધિદેવ શ્રી વર્ધમાનસ્વામીની. મિદ્ધાવના  
નિમિત્તભૂત ભાવસ્તુતિ કરીને. કાળ સહિત પદ્માસ્તિકાયના પદાર્થભેદ ( અર્થાત્ ૭  
૬૦૪ના નવ પદાર્થ૩૫ ભેદ ) તથા મોક્ષનો માર્ગ કહેવાની આ ગાથાસૂત્રમાં પ્રતિજ્ઞા  
કરવામાં આવી છે. ૧૦૫.

સમ્યક્ત્વજ્ઞાન સમેત ચારિત ગગદંપવિહીન જે.

ને હોય છે નિર્વાણમાગ્ગ સમ્યગ્મુદ્ધિ ભવ્યને = ૮૬.

\* અપુનર્ભવ=મોક્ષ. [ પરમ પૂજ્ય ભગવાન કા વધ માનનારા, હારના પ્રવર્તુ જે સત્ત્વગુણક  
મહાધર્મતીર્થ તેના મૂળ પ્રતિપાદક હોવાથી, મોક્ષમ્યાર્થે સ્તુતિસ્તુતિ ધિપ નુ સંગેતે મોક્ષના  
નિમિત્તભૂત છે ]

સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયુક્તં ચારિત્રં રાગદ્વેષપરિહીણમ્ ।

મોક્ષસ્ય ભવતિ માર્ગો ભવ્યાનાં લબ્ધવુદ્ધીનામ્ ॥ ૧૦૬ ॥

મોક્ષમાર્ગસ્યૈવ તાવત્સચનેયમ્ ।

સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયુક્તમેવ નાસમ્યક્ત્વજ્ઞાનયુક્તં, ચારિત્રમેવ નાચારિત્રં, રાગદ્વેષ-  
પરિહીણમેવ ન રાગદ્વેષાપરિહીણમ્, મોક્ષસ્યૈવ ન ભાવતો વંધસ્ય, માર્ગ એવ નામાર્ગઃ,  
ભવ્યાનામેવ નાભવ્યાનાં, લબ્ધવુદ્ધીનામેવ નામલબ્ધવુદ્ધીનાં, ક્ષીણકપાયત્વે ભવત્યેવ  
ન કપાયસહિતત્વે ભવતીત્યપ્તથા નિયમોડત્ર દ્રષ્ટવ્યઃ ॥ ૧૦૬ ॥

ગાથા ૧૦૬

અન્યથાર્થઃ—[સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયુક્ત] સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનથી મંયુક્ત એવું  
[ચારિત્રં] ચારિત્ર—[રાગદ્વેષપરિહીણમ્] કે જે રાગદ્વેષથી રહિત હોય તે,  
[લબ્ધવુદ્ધીનામ્] લબ્ધવુદ્ધિ [ભવ્યાનાં] ભવ્યજીવોને [મોક્ષસ્ય માર્ગઃ] મોક્ષનો  
માર્ગ [ભવતિ] હોય છે.

ટીકાઃ—પ્રથમ, મોક્ષમાર્ગની જ આ સૂચના છે.

સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનથી યુક્ત જ—નહિ કે અસમ્યક્ત્વ અને અજ્ઞાનથી  
યુક્ત. ચારિત્ર જ—નહિ કે અચારિત્ર, રાગદ્વેષ રહિત હોય એવું જ (ચારિત્ર)—  
નહિ કે રાગદ્વેષ અદિત હોય એવું, મોક્ષનો જ—ભાવતઃ નહિ કે અવંધનો, માર્ગ  
જ—નહિ કે અમાર્ગ, ભવ્યાને જ—નહિ કે અભવ્યાને, લબ્ધવુદ્ધિદિગ્માને જ—  
નહિ કે અલબ્ધવુદ્ધિદિગ્માને, ક્ષીણકપાયપણામાં જ હોય છે—નહિ કે કપાયગદિત-  
પણામાં હોય છે. આમ આઠ પ્રકારે નિયમ આપી દેખવો (અર્થાત આ ગાથામાં  
કેવળ આઠ પ્રકારે નિયમ કહ્યો છે એમ મનજવું). ૧૦૬.

સમ્મત્તં સદ્દહ્નં ભાવાણં તેસિમધિગમો જાણં ।

ચારિત્તં સમભાવો વિષયેષુ વિરુદ્ધમાર્ગાણં ॥ ૧૦૭ ॥

સમ્યક્ત્વં શ્રદ્ધાનં ભાવાનાં તેષામધિગમો જ્ઞાનમ્ ।

ચારિત્રં સમભાવો વિષયેષુ વિરુદ્ધમાર્ગાણામ્ ॥ ૧૦૭ ॥

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણાં સૂચનેયમ્ ।

ભાવાઃ સ્વલ્પ કાલકલ્પિતપચ્ચાસ્તિકાયવિકલ્પરૂપા નવ પદાર્થાઃ । તેષાં મિથ્યા-  
ર્શનોદયાપાદિતાશ્રદ્ધાનાભાવસ્વભાવં ભાવાંતરં શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં, શુદ્ધચૈતન્યરૂપાન્મ

### આથા ૧૦૭

અન્યથાર્થઃ— [ ભાવ નાં ] ભાવોનું ( નવ પદાર્થોનું ) [ શ્રદ્ધાન ] શ્રદ્ધાન [ સમ્યક્ત્વં ] તે સમ્યક્ત્વ છે; [ તેષામ્ અધિગમઃ ] તેમનો અવગોચ [ જ્ઞાનમ્ ] તે જ્ઞાન છે; [ વિરુદ્ધમાર્ગાણામ્ ] ( નિજ તત્ત્વમાં ) જેમનો માર્ગ વિરોધ રૂઢ થયો છે તેમને [ વિષયેષુ ] વિષયો પ્રત્યે વર્તેલાં [ સમભાવઃ ] મમભાવ [ ચારિત્રમ્ ] તે ચરિત્ર છે.

ટીકા:—આ, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની સૂચના છે.

કાળ સહિત પંચાસ્તિકાયના બેદરેક નવ પદાર્થો તે બેદરેકર ‘ભાવો’ છે તે ‘ભાવો’નું મિથ્યાદર્શનના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતું જે અશ્રદ્ધાન તેના અભાવસ્વભાવવાળા જે ભાવાંતર—શ્રદ્ધાન ( અર્થાત્ નવ પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન ), તે સમ્યગ્દર્શન છે — કે જે ( સમ્યગ્દર્શન ) શુદ્ધચૈતન્યરૂપ આન્મતત્ત્વના વિનિશ્ચયનું બીજ છે. નોંધકાગમનના

૧, ભાવાંતર = ભાવવિશેષ; આસ ભાવ; બીજો ભાવ; બુદ્ધો ભાવ [ નવ પદાર્થોના અશ્રદ્ધાનનો અભાવ જેનો સ્વભાવ છે એવો ભાવાંતર ( નવ પદાર્થોના અશ્રદ્ધાનરૂપ ભાવ ) તે સમ્યગ્દર્શન છે ]

૨, વિનિશ્ચય = નિશ્ચય; દૃઢ નિશ્ચય

૩, તેથી રીતે નાવમાં બોલેલા કેટલાં મનુષ્યને નાવમાં ગતિના સ્વપ્નાવસ્થા, પદાર્થો વિષયોનું સ્વપ્ને સમભાવ છે ( અર્થાત્ કોઈ ગતિમાં હોવા છતાં સ્થિત થોડાં સમય સમભાવ છે અને પછી પર્વત વગેરે સ્થિત થોડાં સમય ગતિમાં થોડાં સમય સમભાવ છે ), તેના રીતે દૃઢરૂપે પદાર્થનતા ઉદયવશ નવ પદાર્થો વિષયોના સ્વરૂપ સમભાવ છે

‘ભાવો’ તબી શ્રદ્ધા સુદર્શન. બોધ તેના જ્ઞાન છે.

વધુ રૂઢ માર્ગ યનાં વિષયમાં સાન્ન્ય તે આન્નિ છે. ૧૦૭.



તત્ત્વવિનિશ્ચયવીજમ્ । તેપામેવ મિથ્યાદર્શનોદયાન્નોયાનસંસ્કારાદિ સ્વરૂપવિપર્યયે-  
 ણાધ્યવસીયમાનાનાં તન્નિવૃત્તો સમજ્ઞમાધ્યવનાયઃ સમ્યગ્જ્ઞાનં, મનાગ્જ્ઞાનચેતના  
 પ્રધાનાત્મતત્ત્વોપલંભવીજમ્ । સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનમન્નિશ્ચાનાદમાર્ગેભ્યઃ સમગ્રેભ્યઃ  
 પરિચ્યુત્ય સ્વતત્ત્વે વિગેષેણ રૂઢમાર્ગાણાં સતામિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયવિષયભૂતેષ્વર્થેષુ  
 રાગદ્વેષપૂર્વકવિકારાભાવાન્નિર્વિકારાવબોધસ્વભાવઃ સમભાવશાસ્ત્રં, તદાત્વાયતિરમણી-  
 યમનળીયસોડુપુનર્ભવસૌંખ્યસ્યૈકવીજમ્ । इत्येव त्रिलक्षणो मोक्षमार्गः पुरस्तान्नि-  
 श्रयव्यवहाराभ्यां व्याख्यास्यते । इह तु सम्यग्दर्शनज्ञानयोर्विषयभूतानां नवपदा-  
 र्थानामुપोद्घातहेतુत्वेन सूचित इति ॥૧૦૭॥

સંસ્કારની માફક મિથ્યાદર્શનના ઉદયને લીધે જેઓ સ્વરૂપવિષયીયપૂર્વક અધ્ય-  
 વસિત થાય છે ( અર્થાત્ વિપરીત સ્વરૂપે સમજાય છે—ભાસે છે ) એવા તે 'ભાવો'ના  
 જ ( -નવ પદાર્થોના જ ), મિથ્યાદર્શનના ઉદયની નિવૃત્તિ હોતાં, જે સમ્યક્ અધ્ય-  
 વસાય ( સત્ય સમજાય, યથાર્થ અવભાસ, સાચો અવબોધ ) થવો, તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે-  
 કે જે ( સમ્યગ્જ્ઞાન ) કાંઈક અંશે જ્ઞાનચેતનાપ્રવાન આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિનું ( અતુ-  
 ભૂતિનું ) ખીજ છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનના સદ્ભાવને લીધે સમસ્ત આમાર્ગથી  
 છૂટીને જેઓ સ્વતત્ત્વમાં વિશેષપણે ૧૩૯ માર્ગવાળા થયા છે તેમને ઈન્દ્રિય અને મનના  
 વિષયભૂત પદાર્થો પ્રત્યે રાગદ્વેષપૂર્વક વિકારના અભાવને લીધે જે નિર્વિકાર-  
 જ્ઞાનસ્વભાવવાળો સમભાવ હોય છે, તે આરિત્ર છે—કે જે (આરિત્ર) તે કાળે અને  
 આગામી કાળે રમણીય છે અને અપુનર્ભવના (મોક્ષના) મહા સૌખ્યનું એક ખીજ છે.

—આવા આ ત્રિલક્ષણ ( સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-આરિત્રાત્મક ) મોક્ષમાર્ગનું આગળ  
 નિશ્ચય અને વ્યવહારથી વ્યાખ્યાન કરવામાં આવશે. અહીં તો સમ્યગ્દર્શન અને  
 સમ્યગ્જ્ઞાનના વિષયભૂત નવ પદાર્થોના ઉપોદ્ઘાતના હેતુ તરીકે તેનું સૂચન કરવામાં  
 આવ્યું છે. ૧૦૭.

પ અહીં સંસ્કારાદિ'ને બદલે વાળુ કરીને 'સંસ્કારાદિવ' હોવું નોંધ્યે એમ લાગે છે  
 ૧ ૩૬=રીટા, પાકો, પરિચયથી દટ થયેલો ( સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનને લીધે જેમનો સ્વતત્ત્વના  
 માર્ગ વિગેષ ૩૮ થયો છે તેમને ઈન્દ્રિયમનના વિષયો પ્રત્યે રાગદ્વેષના અભાવને લીધે વર્તતા  
 નિવિદ્યજ્ઞાનસ્વભાવી સમભાવ તે આરિત્ર છે )

૨. ઉપોદ્ઘાત = પ્રસ્તાવના [ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-આરિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે મોક્ષમાર્ગના પ્રથમના એ અગ  
 જે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન તેમના વિષયો નવ પદાર્થ છે, તેથી હવેની ગાથાઓમાં નવ પદાર્થનું  
 વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. મોક્ષમાર્ગનું વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન આગળ ઉપર કરવામાં આવશે. અહીં  
 તો નવ પદાર્થના વ્યાખ્યાનની પ્રસ્તાવનાના હેતુ તરીકે તેનું માત્ર મૂચન કરવામાં આવ્યું છે ]

જીવાજીવા ભાવા પુણ્યં પાપં ચ આસવં તેસિં ।  
સંવર્ગં ણિજ્જરણં વંધો મોક્ષવો ય તે અદ્ધા ॥ ૧૦૮ ॥

જીવાજીવો ભાવો પુણ્યં પાપ ચાસવમ્નયોઃ ।  
સંવર્ગનિર્જર્ગવંધા મોક્ષશ્ચ ભવન્તિ તે અર્થાઃ ॥ ૧૦૮ ॥

પદાર્થના જ્ઞામસ્વરૂપામિધાનયેતત્ ।

જીવઃ, અજીવઃ, પુણ્યં, પાપં, આસવઃ, સંવરઃ, નિર્જરા, વંધઃ. મોક્ષ ઇતિ નવપદાર્થનાં નામાનિ । તત્ર ચૈતન્યલક્ષણો જીવાસ્તિક એવેદ જીવઃ । ચૈતન્યાભાવ-લક્ષણોઽજીવઃ । સ પશ્ચદ્ધા પૂર્વોક્ત એવ—પુદ્ગલાસ્તિકઃ, ધર્માસ્તિક, અધર્માસ્તિકઃ આકાશાસ્તિકઃ, કાચદ્રવ્યશ્ચેતિ । ઇમો દિ જીવાજીવો પૃથગ્મૂતાસ્તિત્વનિર્વૃત્તત્વેન

એ ભાવ—જીવ અજીવ, તદ્ગત પુણ્ય તેમ જ પાપ તે  
આસરવ. સંવર, નિર્જરા, વળી બંધ, મોક્ષ—પદાર્થ છે. ૧૦૮.

અન્યથાર્થઃ—[જીવાજીવો ભાવા] જીવ અને અજીવ—એ ભાવો ( અર્થાત મૂળ પદાર્થો ) તથા [તેયો ] તે એનાં [ પુણ્ય ] પુણ્ય. [ પાપં ચ ] પાપ. [ જાસવ ] આસ્રવ, [ સંવરનિર્જર્ગવંધા. ] સંવર, નિર્જરા, બંધ [ ચ ] ને [ મોક્ષ ] મોક્ષ—[ તે જર્થા ભવન્તિ ] એ ( નવ ) પદાર્થો છે.

ટીકા—આ, પદાર્થોનાં નામ અને સ્વરૂપતુ કથન છે.

જીવ, અજીવ. પુણ્ય. પાપ. આસ્રવ. સંવર. નિર્જરા. બંધ. મોક્ષ—એ પ્રમાણે નવ પદાર્થોનાં નામ છે.

તેમાં. ચૈતન્ય જેનું લક્ષણ છે એવો જીવાસ્તિક જ (-જીવાસ્તિકાય જ) અર્થો જીવ છે. ચૈતન્યનો અભાવ જેનું લક્ષણ છે તે અજીવ છે; તે ( અજીવ ) પાંચ પ્રકારે પૂર્વે કહેલ જ છે—પુદ્ગલાસ્તિક. ધર્માસ્તિક. અધર્માસ્તિક. આકાશાસ્તિક અને કાચદ્રવ્ય. આ જીવ અને અજીવ (બંને) પૃથક્ અસ્તિત્વ વડે નિષ્પલ્લ દોષાદી ભિન્ન જેમના સ્વભાવ છે એવા (એ) મૂળ પદાર્થો છે.

દેહપ્રવીચારાઃ, નિર્વૃત્તા અદેહપ્રવીચારા ઇતિ ॥ ૧૦૯ ॥

પૃથ્વી ય ઉદગમગળી વાઽ વળખ્ખદિ જીવસંસિદા કાયા ।

દેતિ સ્વલુ મોહવહુલં ફામં વહુગા વિ તે તેસિ ॥ ૧૧૦ ॥

પૃથિવી ચોદકમગ્નિર્વાયુર્વનસ્પતિઃ જીવસંશ્રિતાઃ કાયાઃ ।

દદતિ સ્વલુ મોહવહુલં સ્પર્શં વહુકા અપિ ને તેપામ્ ॥ ૧૧૦ ॥

પૃથિવીકાયિકાદિપઞ્ચભેદોદ્દેશોઽયમ્ ।

પૃથિવીકાયાઃ, અપ્કાયાઃ, તેજઃકાયાઃ, વાયુકાયાઃ, વનસ્પતિકાયાઃ इत्येतै

\* ચેતનાપરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ વડે લક્ષિત થવાયોગ્ય (—ઓળખાવાયોગ્ય) છે. તેમાં, સંસારી જીવો દેહમાં વર્તનારા અર્થાત્ દેહસહિત છે અને સિદ્ધ જીવો દેહમાં નહિ વર્તનારા અર્થાત્ દેહરહિત છે. ૧૦૯.

ભૂ-જલ-અનલ-વાયુ-વનસ્પતિકાય જીવસહિત છે;

બહુ કાય તે અતિમોહસંયુત સ્પર્શ આપે જીવને. ૧૧૦.

અન્યથાર્થઃ—[પૃથિવી] પૃથ્વીકાય, [ઉદક્કમ્] અપ્કાય, [મગ્નિ] અગ્નિકાય, [વાયુઃ] વાયુકાય [ચ] અને [વનસ્પતિઃ] વનસ્પતિકાય—[કાયાઃ] એ કાયો [જીવસંશ્રિતાઃ] જીવસહિત છે. [વહુકાઃ અપિ તે] (અવાંતર જાતિઓની અપેક્ષાએ) તેમની ઘણી સંખ્યા હોવા છતાં તેઓ બધીયે [તેપામ્] તેમાં રહેલા જીવોને [સ્વલુ] ખરેખર [મોહવહુલં] પુષ્કળ મોહથી સંયુક્ત [સ્પર્શં વદતિ] સ્પર્શ આપે છે (અર્થાત્ સ્પર્શજ્ઞાનમાં નિમિત્ત થાય છે).

ટીકાઃ—આ, (સંસારી જીવોના ભેદોમાંથી) પૃથ્વીકાયિક વગેરે પાંચ ભેદોનું કથન છે.

૧ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજઃકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય—એવા આ

\* ચેતનાનો પરિણામ તે ઉપયોગ. આ ઉપયોગ જીવરૂપી લક્ષ્યનું લક્ષણ છે.

૧ કાય = શરીર. (પૃથ્વીકાય વગેરે કાયો પુદ્ગલપરિણામો છે, તેમનો જીવ સાથે બધ જીવોને એવે તેઓ જીવસહિત હોય છે.)

પુદ્ગલપરિણામા બંધવશાઝીવાનુસંશ્રિતાઃ, અવાંતરજાતિભેદાદ્વદ્ધુકા અપિ સ્પર્શ-  
નેન્દ્રિયાવરણક્ષયોપશમમાજાં જીવાનાં વદિરદ્વસ્પર્શનેન્દ્રિયનિર્વૃત્તિભૂતાઃ કર્મફલ-  
ચેતનાપ્રધાનત્વાન્મોહવદ્દુલ્ભેવ સ્પર્શોપલંભં સંપાદયન્તીતિ ॥ ૧૧૦ ॥

તિ સ્થાવરતણુજોગા અણિલાણલકાદયા ચ તેસુ તસા ।

મળપરિણામવિરહિદા જીવા એન્દ્રિયા જેયા ॥ ૧૧૧ ॥

ત્રયઃ સ્થાવરતણુયોગા અનિલાનલકાચિકાશ્ચ તેષુ ત્રસાઃ ।

મનઃપરિણામવિરહિતા જીવા એન્દ્રિયા જેયાઃ ॥ ૧૧૧ ॥

પુદ્ગલપરિણામા બંધવશાત્ (બંધને લીધે) જીવસહિત છે. 'અવાંતર જાતિરૂપ  
ભેદો પાડતાં તેઓ ઘણા હોવા છતાં તે બધાય ( પુદ્ગલપરિણામા ), સ્પર્શનેન્દ્રિયા-  
વરણના ક્ષયોપશમવાળા જીવોને બહિર્ગ સ્પર્શનેન્દ્રિયની રચનાભૂત વર્તતા થકા.  
કર્મફળ ચેતનાપ્રધાનપણાને લીધે પુદ્ગળ મોહ સહિત જ સ્પર્શોપલબ્ધિ સંપ્રાપ્ત  
કરાવે છે. ૧૧૦.

ગાથા ૧૧૧

અન્વયાર્થઃ—[તેષુ] તેમાં. [ત્રય] ત્રણ ( પૃથ્વીકાયિક, અપ્પકાયિક ને  
વનરૂપતિકાયિક ) જીવો [સ્થાવરતણુયોગાઃ] સ્થાવર શરીરના સંયોગવાળા છે [ચ]

૧ અવાંતર જાતિ = પેટા-જાતિ. ( પૃથ્વીકાય, અપ્પકાય, તેજઃકાય અને વાયુકાય—એ ચારમાન  
દેહેના સાત લાખ પેટાજાતિરૂપ ભેદો છે, વનરૂપતિકાયના દસ લાખ ભેદો છે. )

૨ સ્પર્શોપલબ્ધિ = સ્પર્શની ઉપલબ્ધિ; 'સ્પર્શ' જ્ઞાન, સ્પર્શનો અનુભવ [ પૃથ્વીકાયિક વગેરે  
જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિયાવરણનો (—લાવસ્પર્શનેન્દ્રિયના આવરણનો ) ક્ષયોપશમ દોષ છે અને  
તે તે કાયો બાદ સ્પર્શનેન્દ્રિયની ચનારૂપ દોષ છે, તેથી તે તે કાયો તે તે જીવોને સ્પર્શની  
ઉપલબ્ધિમા નિમિત્તભૂત થાય છે તે જીવોને ઘલી તે સ્પર્શોપલબ્ધિ પ્રમળ મોહ સહિત જ  
હોય છે, કારણ કે તે જીવો કર્મફળચેતનાપ્રધાન હોય છે. ]

પોં જીવ ત્રણ સ્થાવરતણુ. ત્રણ જીવ આંત્ર-અન્ત્ર-ના.

એ એવું મનપરિણામવિરહિત એક-એન્દ્રિય જીવવા

एदे जीवणिकाया पंचविधा पृथ्विकाइयादीया ।

मणपरिणामविरहिता जीवा एगेदिया भणिया ॥ ११२ ॥

एते जीवणिकायाः पञ्चविधाः पृथिवीकायिकाद्याः ।

मनःपरिणामविरहिता जीवा एकेन्द्रिया भणिताः ॥ ११२ ॥

पृथिवीकायिकादीनां पंचानामेकेन्द्रियत्वनियमोऽयम् ।

પૃથિવીકાયિકાદયો હિ જીવાઃ સ્પર્શનેન્દ્રિયાવરણઅયોગમાત્ ગેષેન્દ્રિયાવર-  
ણોદયે નોન્દ્રિયાવરણોદયે ચ મત્યેકેન્દ્રિયા અમનસો ભવંતીતિ ॥૧૧૨॥

તથા [ જનનલાનલકાચિકા. ] વાયુકાયિક ને અગ્નિકાયિક જીવો [ ત્રસા. ] \*ત્રમ છેઃ  
[ મન.પરિણામવિરહિતા ] તે બધા મનપરિણામવિરહિત [ એકેન્દ્રિયા જીવા ] એકેન્દ્રિય  
જીવો [ જ્ઞેયાઃ ] બાણવા. ૧૧૧.

આ પૃથ્વીકાયિક આદિ જીવનિકાય પાંચ પ્રકારના,

સંવળાય મનપરિણામવિરહિત જીવ એકેન્દ્રિય કહ્યા. ૧૧૨.

અન્યથાર્થ.—[એતે] આ [પૃથિવીકાયિકાદ્યા.] પૃથ્વીકાયિક વગેરે  
[પંચવિધાઃ] પાંચ પ્રકારના [જીવનિકાયાઃ] જીવનિકાયોને [મન પરિણામવિરહિતા]  
મનપરિણામવિરહિત [એકેન્દ્રિયાઃ જીવાઃ] એકેન્દ્રિય જીવો [ભણિતા] (સર્વજ્ઞે)  
કહ્યા છે.

ટીકા—આ. પૃથ્વીકાયિક વગેરે પાંચ (—પંચવિધ) જીવોના એકેન્દ્રિયપણાને  
નિયમ છે.

પૃથ્વીકાયિક વગેરે જીવો, સ્પર્શનેન્દ્રિયના (—ભાવસ્પર્શનેન્દ્રિયના) આવરણના  
અયોગમને લીધે તથા આક્રીની ધ્વન્દ્રિયોના (—ચાર ભાવેન્દ્રિયોના) આવરણનો ઉદય  
નેમજ્ઞ મનના (—માનસના) અવરણનો ઉદય હોવાથી, મનરહિત એકેન્દ્રિય છે. ૧૧૨.

\* ત્રમ નિક અને અગ્નિકાયિક જીવોને ચક્રનક્રિયા દેખીને વ્યવહારથી ત્રસ કહેવામાં આવે છે.  
નિવરણો તે તેજો. પાંચ ગુણનામકમાંથીનપણાને લીધે—એકે તેમને વ્યવહારથી ચક્રન છે તેપણ  
અતઃ ૧૧૨ છે

અંદેસુ પવઙ્કતા ગત્થમ્થા માણુમા ય મુચ્છગયા ।

જાગ્મિયા તાગ્મિયા જીવા એકેન્દ્રિયા જેવા ॥ ૧૧૩ ॥

અંદેસુ પ્રવર્ધમાના ગર્ભમ્થા માણુપાશ્ર મુચ્છા ગતાઃ ।

યાદગાન્નાદગા જીવા એકેન્દ્રિયા જેવાઃ ॥ ૧૧૩ ॥

એકેન્દ્રિયાણાં ચૈતન્યાસ્તિત્વે દૃષ્ટાંતોપન્યામોડયમ્ ।

અંદાતર્લીનાનાં, ગર્ભમ્થાનાં. મુચ્છિત્તાનાં ચ બુદ્ધિપૂર્વકવ્યાપારાદર્શનેડપિ  
યેન પ્રકારેણ જીવત્વ નિશ્ચીયતે, તેન પ્રકારેણેકેન્દ્રિયાણામપિ, ઉભયેષામપિ  
બુદ્ધિપૂર્વકવ્યાપારાદર્શનસ્ય સમાનત્વાદિતિ ॥૧૧૩॥

જેવા જીવા અંદેસ્ય, મૂર્ધાવસ્થ વા ગર્ભસ્થ ઇં;

તેવા બધા આ પચવિધ એકે દ્રિ જીવા બાબુને. ૧૧૩.

અન્યથાર્થઃ—[ અંદેસુ પ્રવર્ધમાનાઃ ] ઇંડાંમાં બુદ્ધિ પામતાં પ્રાણીઓ.  
[ ગર્ભમ્થા ] ગર્ભમાં રહેલાં પ્રાણીઓ [ ચ ] અને [ મુચ્છા ગતા માણુપાઃ ] મૂર્ધા  
પામેલા મનુષ્યો. [ યાદગાન્ ] જેવાં ( બુદ્ધિપૂર્વક વ્યાપાર ચિતાનાં ) ઇં. [ તાદગાન્ ]  
તેવા [ એકેન્દ્રિયા. જીવા ] એકેન્દ્રિય જીવો [ દેવા ] બાબુવા.

ટીકા —આ. એકે દ્રિયોત્તે ચૈતન્યનુ અસ્તિત્વ હોવા મળેથી દૃષ્ટાંતનુ કથન છે.

ઇંડાંની અદર રહેલાં. ગર્ભમાં રહેલાં અને મૂર્ધા પામેલાં (પ્રાણીઓ)ના  
ઉપવચનો. તેમને બુદ્ધિપૂર્વક વ્યાપાર નહિ જેવામાં આવતા હોવા છતાં, જે  
પ્રકારે નિશ્ચય કરાય છે. તે પ્રકારે એકે દ્રિયોના ઉપવચનો પણ નિશ્ચય કરાય છે.  
જાણુ કે બનેમાં બુદ્ધિપૂર્વક વ્યાપારનુ અદર્શન સમાન છે.

બાવાર્થ.—જેમ ગર્ભમ્થાદિ પ્રાણીઓમાં. દેહાપૂર્વક વ્યવહારને અભાવ  
હોવા છતાં. ઉપવચ છે જ તેમ એકે દ્રિયોમાં પણ. દેહાપૂર્વક વ્યવહારને અભાવ  
હોવા છતાં. ઉપવચ છે જ એમ આગમ. અનુમાન તથાદિથી નક્કી કરી મળાય છે.

આટીં એમ તાત્પર્ય અર્થનુ કે—તે પચમાર્થ સ્વાધીન અનન જાન અન

સંબુકમાદુવાહા સંઘા સિષ્ણી અપાદગા ય કિમી ।

જાણંતિ રસં ફાસં જે તે વેદંદિયા જીવા ॥ ૧૧૪ ॥

શંબુકમાતૃવાહાઃ શઙ્ખાઃ શુક્તયોઽપાદકાઃ ચ કૃમયઃ ।

જાનન્તિ રસં સ્પર્શં યે તે દ્વીન્દ્રિયાઃ જીવાઃ ॥ ૧૧૪ ॥

દ્વીન્દ્રિયપ્રકારસ્ત્રચનેયમ્ ।

एते स्पर्शनरसनेन्द्रियावरणक्षयोपशमात् शेषेन्द्रियावरणोदये नोऽन्द्रियावरणोदये च सति स्पर्शरसयोः परिच्छेत्तारो द्वीन्द्रिया अमनसो भवन्तीति ॥ ११४ ॥

સૌખ્ય સહિત હોવા છતાં અજ્ઞાન વડે પરાધીન ઇન્દ્રિયસુખમાં આસક્ત થઈને જે કર્મ બાંધે છે તેના નિમિત્તે પોતાને એકેન્દ્રિય અને દુઃખી કરે છે. ૧૧૩.

ગાથા ૧૧૪

અન્વયાર્થઃ—[શંબુકમાતૃવાહાઃ] શંબુક, માતૃવાહ, [શઙ્ખાઃ] શંખ, [શુક્તયઃ] છીપ [ચ] અને [અપાદકાઃ કૃમયઃ] પગ વગરના કૃમિ—[યે] જે બેઓ [રસં સ્પર્શં] રસ અને સ્પર્શને [જાનન્તિ] જાણે છે [તે] તેઓ—[દ્વીન્દ્રિયાઃ જીવાઃ] દ્વીન્દ્રિય જીવો છે.

ટીકાઃ—આ, દ્વીન્દ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના છે.

સ્પર્શને દ્રિય અને રસનેન્દ્રિયના (—એ બે ભાવેન્દ્રિયોના) આવરણના ક્ષયોપશમને લીધે તથા બાકીની ઇન્દ્રિયોના (—ત્રણ ભાવેન્દ્રિયોના) આવરણનો ઉદય તેમ જ મનના (—ભાવમનના) આવરણનો ઉદય હોવાથી સ્પર્શ અને રસને જાણનારા આ (શંબુક વગેરે) જીવો મનરહિત દ્વીન્દ્રિય જીવો છે. ૧૧૪.

શંબુક, છીપો, માતૃવાહો, શંખ, કૃમિ પગ-વગરના

—જે જાણના રસસ્પર્શને, તે જીવ દ્વીન્દ્રિય જાણના. ૧૧૪.

જૂઘાગુંભીમકુળપિપીલિયા વિચ્છ્યાદિયા કીડા ।

જાણંતિ રમં સ્પર્શં ગંધં તેહંદિયા જીવા ॥ ૧૧૫ ॥

યુકાકુંભીમત્કુળપિપીલિકા વૃથિકાદયઃ કીટાઃ ।

જાનન્તિ રમં સ્પર્શં ગંધં ત્રીદ્રિયાઃ જીવાઃ ॥ ૧૧૫ ॥

ત્રીન્દ્રિયપ્રકારસૂચનૈયમ્ ।

एते स्पर्शनरसनघ्राणेंद्रियावरणक्षयोपशमात् शेषेन्द्रियावरणोदये नोर्हन्त्यावरणो-  
दये च सति स्पर्शरसगंधानां परिच्छेत्तारम्भीन्द्रिया अमनसो भवंतीति ॥ ११५ ॥

ગાથા ૧૧૫

અન્યથાર્થઃ—[યુકાકુંભીમત્કુળપિપીલિકાઃ] જૂ, કુંભી, માકડ. ધીરી અને  
[વૃથિકાદયઃ] વીંછી વગેરે [કીટાઃ] જ તુઓ [રમં સ્પર્શં ગંધં] રમ. સ્પર્શ અને  
ગંધને [જાનન્તિ] જાણે છે; [ત્રીદ્રિયાઃ જીવાઃ] તે ત્રીંદ્રિય જીવો છે.

ટીકા:—આ, ત્રીંદ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના છે.

સ્પર્શત્રિંદ્રિય, રસત્રિંદ્રિય અને ઘ્રાણેન્દ્રિયના આવરણના ક્ષયોપશમને લીધે  
પથા બાકીની ઇન્દ્રિયોના આવરણનો હિય તેમ જ મનના આવરણનો હિય હોવાથી  
સ્પર્શ, રસ અને ગંધને જાણનારા આ (જૂ વગેરે) જીવો મનચ્છિન્ન ત્રીંદ્રિય  
જીવો છે. ૧૧૫.

જૂ, કુંભી, માકડ. ધીરી તેમ જ હરિદાદિક જાતુ જે

રમ. ગંધ તેમ જ સ્પર્શ ત્યાં જીવ ત્રીંદ્રિય નહીં હોય.



ઉદંસમસયમક્ષિયમધુકરીભ્રમરા પતંગમાદીયા ।

રૂવં રસં ચ ગંધં ફાસં પુન તે વિજાણંતિ ॥ ૧૧૬ ॥

ઉદંશમશકમક્ષિકામધુકરીભ્રમરાઃ પતંગાઘાઃ ।

રૂપં રસં ચ ગંધં સ્પર્શ પુનસ્તે વિજાનન્તિ ॥ ૧૧૬ ॥

ચતુરિન્દ્રિયપ્રકારસૂચનેયમ્ ।

એતે સ્પર્શનરસનગ્રાણચક્ષુરિન્દ્રિયાવરણધયોપશમાત્ શ્રંત્રેન્દ્રિયાવરણોદયે  
નોડન્દ્રિયાવરણોદયે સતિ સ્પર્શરસગંધવર્ણાનાં પરિચ્છેત્તારશ્ચતુરિન્દ્રિયા અમનસો  
ભવંતીતિ ॥ ૧૧૬ ॥

મધમાખ, ભ્રમર, પતંગ, માખી, ડાંસ, મચ્છર આદિ જે,  
તે જીવ જાણે સ્પર્શને, રસ, ગંધ તેમ જ રૂપને. ૧૧૬.

અન્યથાર્થઃ—[ પુનઃ ] વળી [ ઉદંશમશકમક્ષિકામધુકરીભ્રમરાઃ ] ડાંસ,  
મચ્છર, માખી, મધમાખી, ભ્રમર અને [ પતંગાઘાઃ ] પતંગિયાં વગેરે જીવો  
[ રૂપં ] રૂપ, [ રસં ] રસ, [ ગંધં ] ગંધ [ ચ ] અને [ સ્પર્શં ] સ્પર્શને  
[ વિજાનન્તિ ] જાણે છે. ( તે ચતુરિન્દ્રિય જીવો છે. )

ટીકા—આ, ચતુરિન્દ્રિય જીવોના પ્રકારની સૂચના છે.

સ્પર્શ ને દ્રિય, રસ ને દ્રિય, ગ્રાણે દ્રિય અને ચક્ષુરિ દ્રિયના આવરણના ક્ષયોપશમને  
લીધે તથા ત્રાત્રે દ્રિયના આવરણનો ઉત્થ તેમ જ મનના આવરણનો ઉત્થ  
ભાવાર્થો સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને રૂપને જાણનારા આ (ડાંસ વગેરે) જીવો  
મનમનિત ચતુરિન્દ્રિય જીવો છે. ૧૧૬.

મુરુણરણારયતિરિયા વર્ણરસપ્તામ્ભરંધસ્દ્દૃષ્ટ્ ।

જલચરસ્થલચરચરા વલિયા પંચેન્દ્રિયા જીવા ॥ ૧૧૭ ॥

મુરુરસનારકતિરિયચો ઘર્ણસ્થસ્પર્શરંધમન્દજાઃ ।

જલચરસ્થલચરચરા વલિનઃ પંચેન્દ્રિયા જીવાઃ ॥ ૧૧૭ ॥

પચ્ચેન્દ્રિયપ્રકારમૂચનેયમ્ ।

અથ સ્પર્શનરસનગ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રેન્દ્રિયાવરણશ્ચયોપગમાત્ નોઽન્દ્રિયાવરણોદયે મતિ સ્પર્શરસરંધવર્ણજઘ્નાના પરિન્દ્રેત્તારઃ પંચેન્દ્રિયા અમનસ્કાઃ । કેચિન્તુ નોઽન્દ્રિયા-વરણમ્યાપિ ક્ષયોપગમાત્ મમનસ્કાશ્ચ ભવન્તિ । તત્ર દેવમનુષ્યનાસ્કાઃ મમનસ્કા પૃથ્વઃ તિર્યંચ ઉભયજાતીયા इति ॥ ૧૧૭ ॥

ગાથા ૧૧૭

અન્વયાર્ધી.—[વર્ણરસસ્પર્શરંધશઘ્નજ્ઞા] વાર્ણી, રસ્ય, સ્પર્શ. નાથ ન્યતે ગાઢને જાણનારા [મુરુરસનારકતિરિયચઃ] દેવ-મનુષ્ય-નારક-તિર્યંચ—[જલચરસ્થલ-ચરચરા] જલચર, સ્થળચર કે બેચર હોય છે તેઓ—[વલિનઃ પંચેન્દ્રિયાઃ જીવાઃ] બળવાન પંચેન્દ્રિય જીવો છે.

ટીકા:—આ. પંચેન્દ્રિય જીવોના પ્રકારની મૂચના રૂ.

સ્પર્શને દ્રિય. રસને દ્રિય. પ્રાણે દ્રિય, ચક્ષુરિ દ્રિય ન્યતે શ્રોત્રે દ્રિયના આય-રણના ક્ષયોપશમને હીધે. મનના આયરણનો હિય હોતા. સ્પર્શ. રસ નાથ. વાર્ણી અને ગાઢને જાણનારા જીવો મનહિત પંચેન્દ્રિય જીવો રૂઃ કેરહાઠ (પંચેન્દ્રિય જીવો) તે. તેમને મનના આયરણનો પાણ ક્ષયોપશમ હોવાથી. મનસહિત (પંચેન્દ્રિય જીવો) હોય છે.

તેના. દેવો. મનુષ્યો ન્યતે નારકો મનસહિત ન હોય છે; તિર્યંચો અને જાનિનાં (સ્પર્શાત મનસહિત તેમ જ મનસહિત) હોય રૂ. ૧૧૭.

દેવા ચતુર્ણિકાયા ગણુયા પુન કર્મભોગભૂમીયા ।

તિરિયા વહુપયામ જેમડયા પુઠવિભેગગદા ॥ ૧૧૮ ॥

દેવાચતુર્ણિકાયાઃ મનુજાઃ પુનઃ કર્મભોગભૂમિજાઃ ।

તિર્યચઃ વહુપ્રકારાઃ નારકાઃ પૃથિવીભેદગતાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

ઇન્દ્રિયભેદેનોક્તાનાં જીવાનાં ચતુર્ગતિમંવશત્તેનોપમંદારોડગમ્ ! દેવગતિનામ્નો  
દેવાયુષ્થોદયાદેવાઃ, તે ચ મવનનામિચ્ચંતરજ્ઞોતિષ્ઠનૈમાનિકનિકાયાભેદાચતુર્ગ  
મનુષ્યગતિનામ્નો મનુષ્યાયુષ્થ ઉદયાન્મનુષ્યાઃ । તે કર્મભોગભૂમિજભેદાત્ દેવા  
તિર્યગતિનામ્નસ્તિર્યગાયુષ્થ ઉદયાત્તિર્યચઃ । તે પૃથિવીગત્તુલ્યગ્રહોદગજલચરોગ

ગાથા ૧૧૮

અન્યથાર્થઃ—[દેવઃ ચતુર્ણિકાયાઃ] દેવોના ચાર નિકાય છે, [મનુજાઃ  
કર્મભોગભૂમિજાઃ] મનુષ્યો કર્મભૂમિજ અને ભોગભૂમિજ એમ બે પ્રકારના છે;  
[તિર્યચઃ વહુપ્રકારાઃ] તિર્યચો ઘણા પ્રકારનાં છે [પુનઃ] અને [નારકાઃ  
પૃથિવીભેદગતાઃ] નારકોના ભેદ તેમની પૃથ્વીઓના ભેદ જોડતા છે.

ટીકા:—આ, ઇન્દ્રિયાના ભેદની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલા જીવોને  
ચતુર્ગતિસંબંધ દર્શાવતાં ઉપસંહાર છે (અર્થાત્ અહીં એકે દિવ્ય-દ્વીપ્રિયાદિત્રય  
જીવભેદોનો ચાર ગતિ સાથે સંબંધ દર્શાવીને તે જીવભેદોનો ઉપસંહાર કરવામાં  
આવ્યો છે ).

દેવગતિનામ અને દેવાયુના ઉત્પત્તિ (અર્થાત્ દેવગતિનામકર્મ અને  
દેવાયુકર્મના ઉત્પત્તિના નિમિત્તથી) દેવો હોય છે; તેઓ ભવનવાસી, વ્યંતર,  
જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એવા નિકાયભેદોને લીધે ચાર પ્રકારના છે. મનુષ્યગતિનામ  
અને મનુષ્યાયુના ઉત્પત્તિ મનુષ્યો હોય છે; તેઓ કર્મભૂમિજ અને ભોગભૂમિજ  
એવા ભેદોને લીધે બે પ્રકારના છે. તિર્યચગતિનામ અને તિર્યચાયુના ઉત્પત્તિ

\* નિકાય = સમૂહ

નર કર્મભૂમિજ ભોગભૂમિજ, દેવ ચાર પ્રકારના,  
તિર્યચ બહુવિધ, નારકોના પૃથ્વીગત ભેદો કહ્યા ૧૧૮.

પક્ષિપરિસર્પચતુષ્પદાદિભેદાદનેકથા । નરકગતિનામ્નો નરકાયુષશ્ચ ઉદયાન્નારકાઃ ।  
તે રત્નગર્ભગાલુકાપદ્મધૂમતમોમહાતમઃપ્રમાધૂમિજભેદાન્નપ્રથા । તત્ર દેવમનુષ્ય-  
નારકાઃ પંચેન્દ્રિયા એવ । તિર્યચસ્તુ કેચિત્પંચેન્દ્રિયાઃ, કેચિદેક-દ્વિ-ત્રિ-ચતુરિન્દ્રિયા  
અર્પાતિ ॥ ૧૧૮ ॥

શ્રીણે પુવ્વણિવજ્ઞે ગદિણામે આરુસે ચ તે વિ સ્વલુ ।

પાપુણંતિ ય અણ્ણં ગદિમારુસં સલેસ્યવમા ॥ ૧૧૯ ॥

શ્રીણે પૂર્વેનિવજ્ઞે ગતિનામ્નિ આયુષિ ચ તેડપિ સ્વલુ ।

પ્રાપ્તુવન્તિ ચાન્યાં ગતિમાયુષ્કં સ્વલેઽયાવજાન્ ॥ ૧૧૯ ॥

નિર્યંચા હોય છે; તેઓ પૃથ્વી, ગભૃક, જૂ, હાથ, જગચર, ઉચ્ચ પટ્ટી, પરિગ્રથ, ચતુષ્પાદ (ચાપગા) છત્યાદિ ભેદોને લીધે અનેક પ્રકારના છે નરકગતિનામ અને નરકાયુના ઉદયથી નારકો હોય છે; તેઓ રત્નપ્રભાભૂમિજ, મર્કટપ્રભાભૂમિજ, પાકુકાપ્રભાભૂમિજ, પકપ્રભાભૂમિજ, ધૂમપ્રભાભૂમિજ, તમઃપ્રભાભૂમિજ અને મહાતમઃપ્રભાભૂમિજ એવા ભેદોને લીધે ચાત્ર પ્રકારના છે.

તેઓ, દેવો, મનુષ્યો અને નારકો પચેન્દ્રિય જ હોય છે. નિર્યંચા ના કેટલાંક પચેન્દ્રિય હોય છે અને કેટલાંક એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય પણ હોય છે.

ભાવાર્થ:—અહીં એમ તાત્પર્ય શ્રદ્ધા કે ચાર ગતિથી વિલક્ષણ, મ્વાનાપલગિધ જેનું લક્ષણ છે એવી જે ચિદ્રગતિ તેની ભાવનાથી •લિત હોયે અથવા ચિદગત્ય નિજગુણાત્માની ભાવનાથી •લિત હોયે કે ચતુર્ગતિનામ નરક ઉપાશ્રિત છે કે તેના ઉદયવચ તેઓ દેવાદિ ગતિઓના ઊપર છે. ૧૧૮.

આધ્યા ૧૧૮

અન્યથાર્થ:—[ પૂર્વેનિવજ્ઞે ] પૂર્વબદ્ધ [ ગતિનામ્નિ આયુષિ ચ ] ગતિનામ્નરક

\* રત્નપ્રભાભૂમિજ = રત્નપ્રભા નામની શ્રીમતી (—પ્રદ્યોત નામની રત્નપ્રભા)

ગતિનામ ને આયુષ્ય પૂર્વેનિવજ્ઞે પૂર્વે તથા નવ પદાર્થો

આ અન્ય ગતિનામના ચાર ગતિનામ નિવજ્ઞેનિવજ્ઞે

ગત્યાયુર્નામોદયનિર્વૃત્તત્વાદેવત્વાદીનામનાત્મસ્વભાવત્વોદ્યોતનમેતત્ ।

ક્ષીયતે હિ ક્રમેણારબ્ધફલો ગતિનામવિશેષ આયુર્વિશેષજીવાનામ્ । એવમપિ તેષાં ગત્યંતરસ્યાયુરંતરસ્ય ચ ક્ષપાયાનુરંજિતા યોગપ્રવૃત્તિર્લેઙ્ગ્યા ભવતિ વીજં, તતસ્તદુચિતમેવ ગત્યંતરમાયુરંતરં ચ તે પ્રાપ્નુવન્તિ । एवं ક્ષીણાક્ષીણાભ્યામપિ પુનઃ પુનર્નવીભૂતાભ્યાં ગતિનામાયુઃકર્મભ્યામનાત્મસ્વભાવભૂતાભ્યામપિ ચિરમનુગમ્યમાનાઃ સંસરંત્યાત્માનમચેતયમાના જીવા ઇતિ ॥ ૧૧૯ ॥

અને આયુષકર્મ [ ક્ષીણે ] ક્ષીણ થતાં [ તે અપિ ] જીવો [ સ્વલેઙ્ગ્યાવશાત્ ] પોતાની લેશ્યાને વશ [ ચલુ ] ખરેખર [ અન્યાં ગતિમ્ આયુષ્કં ચ ] અન્ય ગતિ અને આયુષ [ પ્રાપ્નુવન્તિ ] પ્રાપ્ત કરે છે.

ટીકા:—અહીં, ગતિનામકર્મ અને આયુષકર્મના ઉદયથી નિષ્પન્ન થતાં હોવાથી દેવત્વાદિ અનાત્મસ્વભાવભૂત છે (અર્થાત્ દેવપણું, મનુષ્યપણું, તિર્યંચ-પણું અને નારકપણું આત્માનો સ્વભાવ નથી) એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

જીવોને, જેનું ક્ષણ શરૂ થયું હોય છે એવું અમુક ગતિનામકર્મ અને અમુક આયુષકર્મ ક્રમે ક્ષય પામે છે. આમ હોવા છતાં તેમને ક્ષપાય-અનુરંજિત યોગપ્રવૃત્તિરૂપ લેશ્યા અન્ય ગતિ અને અન્ય આયુષનું બીજ થાય છે (અર્થાત્ લેશ્યા અન્ય ગતિનામકર્મ અને અન્ય આયુષકર્મનું કારણ થાય છે), તેથી તેને ઉચિત જ અન્ય ગતિ અને અન્ય આયુષ તેઓ પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે †ક્ષીણ-અક્ષીણ-પણાને પ્રાપ્ત છતાં ફરીફરીને નવીન ઉત્પન્ન થતાં એવા ગતિનામકર્મ અને આયુષકર્મ (પ્રવાહરૂપે)—જોકે તેઓ અનાત્મસ્વભાવભૂત છે તેપણુ—ચિરકાળ (જીવોની) સાથે સાથે રહેતાં હોવાથી, આત્માને નહિ ચેતનારા જીવો સંસરણ કરે છે (અર્થાત્ આત્માને નહિ અનુભવનારા જીવો સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે).

ભાવાર્થ:—જીવોને દેવત્વાદિની પ્રાપ્તિમાં પૌંદ્રગણિક કર્મ નિમિત્તભૂત છે તેથી દેવત્વાદિ જીવોનો સ્વભાવ નથી.

[ વળી, દેવ મરીને દેવ જ થયા કરે અને મનુષ્ય મરીને મનુષ્ય જ થયા કરે—એ માન્યતાનો પણ અહીં નિષેધ થયો. જીવોને પોતાની લેશ્યાને યોગ્ય જ ગતિનામકર્મ અને આયુષકર્મ બંધાય છે અને તેથી તેને યોગ્ય જ અન્ય ગતિ-આયુષ પ્રાપ્ત થાય છે. ] ૧૨૯.

† ક્ષપાય-અનુરંજિત=ક્ષપાયરંજિત, ક્ષપાયવી રંગાયેલ (ક્ષપાયથી અનુરંજિત યોગપ્રવૃત્તિ તેલેશ્યા છે.)

† પહેલાના કર્મ ક્ષીણ થાય છે અને પછીના અક્ષીણપણે વર્તે છે.

एते जीवनिष्काया देहप्रविचारसम्पिन्ना भणिता ।

देहविहीना सिद्धा भव्या संसारिणो असव्या च ॥ १२० ॥

एते जीवनिष्काया देहप्रवीचारमाश्रिताः भणिताः ।

देहविहीनाः सिद्धाः भव्याः संसारिणोऽसव्याश्च ॥ १२० ॥

ઉક્તજીવપ્રપંચોપસંહારોડયમ્ । एते लुक्तप्रकाराः सर्वे संसारिणो देहप्रवीचाराः,  
अदेहप्रवीचारा भगवंतः सिद्धाः शुद्धा जीवाः । तत्र देहप्रवीचारान्वादेकप्रकारान्वेऽपि  
संसारिणो द्विप्रकाराः भव्या अभव्याश्च । ते शुद्धस्वरूपोपलभ्यमगन्तिमद्वावामद्वा-  
वाभ्यां पाच्यापाच्यमुद्भवदभिधीयंत इति ॥ १२० ॥

ગાથા ૧૨૦

અન્યથાર્થઃ—[ एते जीवनिष्कायाः ] આ ( પૂર્વોક્ત ) જીવનિકાથા [ देह-  
प्रवीचारमाश्रिताः ] દેહમાં વર્તનારા અર્થાત્ દેહસહિત ભણિતાઃ ] કહેવામાં  
આવ્યા છે; [ देहविहीना. सिद्धा. ] દેહરહિત એવા સિદ્ધો છે. [ संसारिण. ]  
સંસારીઓ [ भव्याः अभव्याः च ] ભવ્ય અને અભવ્ય એમ બે પ્રકારના છે.

ટીકા—આ ઉક્ત (પૂર્વે કહેવામાં આવેલા) જીવવિસ્તારને ઉપસાદાનું છે.

જેમના પ્રકારો (પૂર્વે) કહેવામાં આવ્યા એવા આ મધ્યે સંસારીઓ દેહમાં  
વર્તનારા (અર્થાત્ દેહસહિત) છે; દેહમાં નહિ વર્તનારા (અર્થાત્ દેહરહિત) એવા  
સિદ્ધભગવંતો છે—કે જેઓ શુદ્ધ જીવો છે. તથા, દેહમાં વર્તવાની સ્પષ્ટતાએ સંસારી  
જીવોને એક પ્રકાર હોવા છતાં તેઓ ભવ્ય અને અભવ્ય એમ બે પ્રકારના છે.  
‘‘પાચ્ય’’ અને ‘‘અપાચ્ય’’ મગની માફક, જેમનામાં શુદ્ધ સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિની  
શક્તિનો મહત્વાવ છે તેમને ‘‘ભવ્ય’’ અને જેમનામાં શુદ્ધ સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિની  
શક્તિનો અસહત્વાવ છે તેમને ‘‘અભવ્ય’’ કહેવામાં આવે છે ૧૦૮.

૧. ‘‘પાચ્ય’’ = પાકના સાચ્ય, રૂઢાવાગેય, ગરીબતાવાચ્ય. ૧૦૮ ને ૧૦૯ એક.

૨. ‘‘અપાચ્ય’’ નહિ પાકના સાચ્ય, રૂઢાવાગેય—સર્વે દેહમાં, ૧૦૮ ને ૧૦૯ એક.

૩. (પલગિધ = પામિ, અનુભવ)



મુહુરુક્ષજાણના વા હિદપગ્નિમ્મં ચ અહિદમીરુતં ।

જમ્સ ણ વિઙ્ગદિ ણિત્તં તં સમણા વિતિ અઙ્ગીત્તં ॥ ૧૨૫ ॥

મુહુરુઃસૂજ્ઞાનં વા હિતપગ્નિકર્મ ચાહિતમીરુત્ત્વમ્ ।

યસ્ય ન વિઘ્નતે નિત્યં તં શ્રમણા વિદંત્યજીવમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

આકાશાદીનામચેતનત્ત્વમામાન્યે પુનરનુમાનમેતત્ ।

મુહુરુઃસૂજ્ઞાનમ્પ દિતપગ્નિકર્મણોઽહિતમીરુત્ત્વમ્ ચેતિ ચૈતન્યવિશેષાણાં  
નિત્યમનુપલબ્ધેરવિઘ્નમાનચૈતન્યમામાન્યા પ્વાકાશાદયોઽજીવા इति ॥ ૧૨૫ ॥

### ગાથા ૧૨૫

અન્યથાર્થઃ—[મુહુરુઃસૂજ્ઞાનં વા] મુખદુઃખનું જ્ઞાન. [હિતપગ્નિકર્મ]  
દિનનો ઉદ્યમ [ચ] અને [અહિતમીરુત્ત્વમ્] અહિતનો ભય—[ચન્ન નિઃચં ન  
વિગ્નતે] એ જેને સદાય હોતા નથી, [તમ્] તેને [શ્રમણાઃ] શ્રમણો [અઙ્ગીત્તમ  
વિદંતિ] અશ્વ કહે છે.

ટીકા:—આ વળી. આકાશાદિનું અચેતનત્વશામાન્ય નષ્ટી કશ્ચા માટે  
અનુમાન છે.

આકાશાદિને મુખદુઃખનું જ્ઞાન. અહિતનો ઉદ્યમ અને અહિતનો ભય—એ  
ચૈતન્યવિશેષોની મદદ અનુપલબ્ધ છે (અર્થાત્ એ ચૈતન્યવિશેષો આકાશાદિને કાર્ણ  
કારણે જોવામાં આવતા નથી). તેથી (એમ નષ્ટી થાય છે કે) આકાશાદિ અનુભવને  
ચૈતન્યમામાન્ય વિઘ્નમાન નથી જ.

૪ દિતિ અને અહિતિ વિષે આચાર્યજી શ્રી કલ્યાણનાચાર્યજીના તાત્પર્યમિતિ નામક નિબંધ  
માં પ્રમાણે વિસ્તરે છે —

અમાર્ગા દુઃખે દુઃખી ભાષા, સ્ત્રી, સ્વતંત્ર વગેરે ને તત્ત્વ તેમજ નિમિત્તકારણો  
મિત સમજીને એ અને સર્વ, વિષ, ડટ્ટક વગેરે અહિત સ્વરૂપે છે. અનુભવને દુઃખે અને  
અનુભવ ન હોય તો તેના કારણે નિમિત્તકારણોના અનુભવને અહિત સ્વરૂપે છે. એ  
અને અહિતના તત્ત્વોના કારણે તેમજ તેના કારણે નિમિત્તકારણોના અનુભવને  
અનુભવને અહિત સ્વરૂપે છે.



મંઠાણા સંઘાતા વર્ણરસસ્પર્શગંધસદ્દા ય ।  
 પોગલદ્રવ્યપ્રભવા હોંતિ ગુણા પઞ્જયા ય વદ્ ॥ ૧૨૬ ॥  
 અરસમરૂપમગંધં અવ્યક્તં ચેદનાગુણમસદ્ ।  
 જાણ અલિંગગ્રહણં જીવમણિર્દિદ્ધસંઘાણં ॥ ૧૨૭ ॥  
 સંસ્થાનાનિ સંઘાતાઃ વર્ણરસસ્પર્શગંધગન્ધાદાઃ ।  
 પુદ્ગલદ્રવ્યપ્રભવા ભવન્તિ ગુણાઃ પર્યાયાઃ વહવઃ ॥ ૧૨૬ ॥  
 અરસમરૂપમગંધમવ્યક્તં ચેતનાગુણમગન્ધમ્ ।  
 જાનીહ્યલિંગગ્રહણં જીવમનિર્દિદ્ધમંસ્થાનમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

ભાવાર્થઃ—જેને ચેતનત્વસામાન્ય હોય તેને ચેતનત્વવિશેષો હોવા જ  
 જોઈએ. જેને ચેતનત્વવિશેષો ન હોય તેને ચેતનત્વસામાન્ય પણ ન જ હોય. ઉપે,  
 આકાશાદિ પાંચ દ્રવ્યોને મુખદુઃખતું સંચેતન, હિત અર્થે પ્રયાતન અને અહિતની  
 ભીતિ—એ ચેતનત્વવિશેષો કદીયે જોવામાં આવતા નથી; તેથી નક્રી થાય છે કે  
 આકાશાદિને ચેતનત્વસામાન્ય પણ નથી, અર્થાત્ અચેતનત્વસામાન્ય જ છે. ૧૨૫.

ગાથા ૧૨૬-૧૨૭

અન્વયાર્થઃ—[સંસ્થાનાનિ] (સમવ્યતુરસ્રાદિ) સંસ્થાનો, [સંઘાતા-]  
 (ઔદારિકાદિ શરીર સંબંધી) સંઘાતો, [વર્ણરસસ્પર્શગંધશબ્દઃ ચ] વર્ણ, રસ,  
 સ્પર્શ, ગંધ અને શબ્દ—[વહવઃ ગુણાઃ પર્યાયાઃ ચ] એમ જે બહુ ગુણો અને  
 પર્યાયો છે, [પુદ્ગલદ્રવ્યપ્રભવાઃ ભવન્તિ] તે પુદ્ગલદ્રવ્યનિષ્પન્ન છે.

[અરસમ્ અરૂપમ્ અગંધમ્] જે અરસ, અરૂપ તથા અગંધ છે, [અવ્યક્તમ્]  
 અવ્યક્ત છે, [અશબ્દમ્] અશબ્દ છે, [અનિર્દિષ્ટસંસ્થાનમ્] અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન છે  
 (અર્થાત્ જેનું કોઈ સંસ્થાન કહ્યું નથી એવો છે), [ચેતનાગુણમ્] ચેતનાગુણવાળો  
 છે અને [અલિંગગ્રહણમ્] ઇંદ્રિયો વરે અગ્રાહ્ય છે, [જીવ જાનીહિ] તે જીવ જાણે.

સંસ્થાન-સંઘાતો, વરણ-રસ-ગંધ-શબ્દ-સ્પર્શ જે,  
 તે બહુ ગુણો ને પર્યાયો પુદ્ગલદ્રવ્યનિષ્પન્ન છે. ૧૨૬.  
 જે ચેતનાગુણ, અરસરૂપ, અગંધશબ્દ, અવ્યક્ત છે,  
 નિર્દિષ્ટ નહિ સંસ્થાન, ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય નહિ, તે જીવ છે. ૧૨૭

જીવપુદ્ગલયોઃ સંયોગેऽપિ ષેદનિવંધનસ્વરૂપાગ્ન્યાનમેતન્ ।

યત્પુલ્લ શરીરગરીરિસંયોગે સ્પર્શરમગંધવર્ણગુણત્વાત્સગદ્ત્વાન્મંસ્થાનમજ્ઞાતાદિ-  
પર્યાયપરિણતત્વાચ્છન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યં, તત્પુદ્ગલદ્રવ્યમ્ । યત્પુનરસ્પર્શરમગંધવર્ણ-  
ગુણત્વાદગદ્ત્વાદનિર્દિષ્ટસંસ્થાનત્વાદવ્યક્તત્વાદિપર્યાયેઃ પરિણતત્વાચ્છન્દ્રિયગ્રહણ-  
યોગ્યં, તત્તેજનાગુણત્વાન્ સ્પિશ્યોઽસ્પિશ્યધ્વાજીવેભ્યો વિગિષ્ટં જાવદ્રવ્યમ્ ।  
પ્રમિદ્ધ જીવાજીવયોર્વાસ્તવો ષેદઃ સમ્યક્જ્ઞાનિનાં માર્ગપ્રમિદ્ધયથ પ્રતિપાદિત  
ત્તિ ॥ ૧૨૬—૧૨૭ ॥ —હતિ અજીવપદાર્થવ્યાગ્ન્યાનં સમામમ્ ।

ટીકા:—જીવ-પુદ્ગલના સંયોગમાં પણ, તેમના બેદનતા કાગળખૂત સ્વરૂપનું  
આ કથન છે (અર્થાત્ જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગમાં પણ, જે વડે તેમનો બેદ-  
તાણી શકાય છે એવા તેમના ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપનું આ કથન છે) .

શરીર અને શરીરીના સંયોગમાં, (૧) જે અદેખર સ્પર્શ-અગંધ-અવર્ણ-  
ગુણપાણું હોવાને લીધે, અગદ્ હોવાને લીધે તથા અસ્થાન અજ્ઞાતાદિ પર્યાયાદેપ  
પરિણત હોવાને લીધે ઇન્દ્રિયગ્રહણયોગ્ય છે, તે પુદ્ગલદ્રવ્ય છે; અને (૨) જે સ્પર્શ-  
અગંધ-અવર્ણગુણ વિનાનું હોવાને લીધે, અગદ્ હોવાને લીધે, અનિર્દિષ્ટન અસ્થાન  
હોવાને લીધે તથા અવ્યક્તત્વાદિ પર્યાયાદેપ પરિણત હોવાને લીધે નિર્દિષ્ટગદ્-  
યોગ્ય નથી, તે, ષેતનાગુણુગયપણાને લીધે દ્રવી તેમ જ અદેહી અજીવ્યાદી  
પ્રમિદ્ધ (ભિન્ન) એવું જીવદ્રવ્ય છે.

આ રીતે અહીં જીવ અને અજીવનો વાસ્તવિક ભેદ અગ્નિ-સાત્ત્વી-વાયુના  
માર્ગની પ્રતિષ્ઠિ અર્થ પ્રતિપાદિત કરવાના આશયે.

[સાત્ત્વયઃ:—અનાદિ મિત્રાયાગતના લીર જીવાને પોને મેલે તે નવ  
સાત્ત્વિ માન નથી અને પાતાને શરીરારુદિપ માને છે. તેમના જીવ ને  
અજીવદ્રવ્યનો વાસ્તવિક ભેદ જ્ઞાતીની મનિનો માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. તે  
જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યના અને ષેતના જીવદ્રવ્યના વીતનાનવર્તમાનિત સ્વરૂપે છે. તેમના  
આશયે, જે જીવ ને લક્ષણે વાણી, પાતાને પેટ અને ભિન્ન અગ્નિ-સાત્ત્વી-વાયુના

ઉક્તો મૂલપદાર્થો । અથ સંયોગપરિણામનિર્વૃત્તેતરસપદાર્થનામુપૌઢાતાર્થ  
જીવપુદ્ગલકર્મચક્રમનુવર્ણ્યતે—

જો સ્વલુ સંસારસ્થો જીવો તત્તો દુ હોદિ પરિણામો ।  
પરિણામાદો કમ્મં કમ્માદો હોદિ ગદિસુ ગદી ॥ ૧૨૮ ॥  
ગદિમધિગદસ્સ દેહો દેહાદો ઇંદિયાણિ જાયંતે ।  
તેહિં દુ વિસયગ્ગહણં તત્તો રાગો વ દોસો વા ॥ ૧૨૯ ॥  
જાયદિ જીવસ્સેવં ભાવો સંસારચક્કવાલમ્મિ ।  
ઇદિ જિગવરેહિં મણિદો અણાદિણિધણો સણિધણો વા ॥ ૧૩૦ ॥  
યઃ સ્વલુ સંસારસ્થો જીવસ્તતસ્તુ ભવતિ પરિણામઃ ।  
પરિણામાત્કર્મ કર્મણો ભવતિ ગતિષુ ગતિઃ ॥ ૧૨૮ ॥  
ગતિમધિગતસ્ય દેહો દેહાદિન્દ્રિયાણિ જાયંતે ।  
તૈસ્તુ વિષયગ્રહણં તતો રાગો વા દ્વેષો વા ॥ ૧૨૯ ॥

મોક્ષાશી, ભેદવિગ્નાની અનુભવી થાય છે, તે નિજાત્મકવ્યભાં લીન થઈ મોક્ષમાર્ગને  
માર્ગી ગાદ્યત નિગદ્ધા મુખતો મોક્ષા થાય છે. ] ૧૨૬-૧૨૭.

આ રીતે અણુવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

એ મૂળપદાર્થો કહેવામાં આવ્યા. હવે (તેમના) મયોગપરિણામથી નિષ્પન્ન  
થતા અન્ય માત્ર પદાર્થોના ઉપોદ્ધાત અર્થે જીવકર્મ અને પુદ્ગલકર્મનું મંક  
પરિચયના આવે છે.

મમાગમત દે જીવ છે પરિણામ તેને થાય છે.  
પરિણામથી કર્મો, કર્મથી ગમન ગતિમાં થાય છે; ૧૨૮  
ગતિપ્રાપ્તને તન થાય, તનથી ઇંદ્રિયો વર્ણી થાય છે,  
ઈન્દ્રિયો વિષય પ્રદાય, ગાદેય તેથી થાય છે. ૧૨૯.  
દેહ રૂપ ભાવ અનાદિનિર્ગત અનાદિમાંત થયા ક્રમે  
— આગળ નિર્ણય જ્ઞાને — એમ નિર્ણયેલા કહે. ૧૩૦

લાયતે જીવસ્યૈવં ભાવઃ સંસારચક્ષ્વલાલે ।

इति जिनवैरर्भणितोऽनादिनिधनः ननिधनो वा ॥ १३० ॥

इह हि संसारिणो जीवाटनादिवंधनोपाधिवशेन स्निग्धः परिणामो भवति ।

परिणामात्पुनः पुद्गलपरिणामात्मकं कर्म । कर्मणो नान्कादिगतिषु गतिः ।  
 गत्यधिगमनादेहः । देहादिन्द्रियाणि । इन्द्रियेभ्यो विषयग्रहणम् । विषयग्रहणा-  
 द्रागद्वेषा । रागद्वेषाभ्यां पुनः स्निग्धः परिणामः । परिणामात्पुनः पुद्गलपरि-  
 णामात्मकं कर्म । कर्मणः पुनर्नान्कादिगतिषु गतिः । गत्यधिगमनात्पुनर्देहः ।  
 देहात्पुनरिन्द्रियाणि । इन्द्रियेभ्यः पुनर्विषयग्रहणम् । विषयग्रहणात्पुनरा रागद्वेषा ।

ગાથા ૧૨૮-૧૩૦

અન્વયાર્થઃ—[યઃ] જે [ગત્યુ] ગતિએ [સંસારિણઃ જીવઃ] નાના સંસારિણ  
 છે [તતઃ] તે પરિણામઃ ભવતિ [તેનાથી] પ્રસિદ્ધિામ થાય છે (અર્થાત તેને [નિવૃત્તિ]  
 પ્રસિદ્ધિામ થાય છે). [પરિણામાત્ કર્મ] પરિણામથી કર્મ અને [કર્મણઃ] કર્મથી  
 [ગતિષુ ગતિઃ ભવતિ] ગતિઓમાં ગતિ થાય છે.

[ગતિમ અધિગતસ્ય દેહઃ] ગતિપ્રાપ્તિને દેહ થાય તે [સંસારિણો નિવૃત્તિપ્રાપ્તિ]  
 પ્રાપ્તિને] દેહથી દિવિશો થાય છે. [તતઃ] તે વિષયગ્રહણે [દિવિશથી] વિષયગ્રહણે અને  
 [તતઃ રાગઃ વા દ્વેષઃ વા] વિષયગ્રહણથી રાગ અથવા દ્વેષ થાય તે.

[પચ ભાવઃ] એ પ્રમાણે ભાવ. [સંસારચક્ષ્વલાલે] નાના સંસારના [જીવસ્ય]  
 એને [ગત્યાદિનિધન. સનિધનઃ વા] અનાદિનિધન ના અપરિણામના અનાદિનિધન [અર્થઃ]  
 થયા છે તે—[इति जिनवैरर्भणितः] એમ તિ નવવેરર્ભણિ રૂપે છે.

રાગદ્વેષાભ્યાં પુનરપિ સ્તિગ્ધઃ પરિણામઃ । ણ્વમિદમન્યોન્યકાર્યકારણભૂતજીવ  
પુદ્ગલપરિણામાત્મક કર્મજાલં સંમારચક્રે જીવસ્યાનાદ્યનિધનં અનાદિસનિધનં વા  
ચક્રવત્પરિવર્તતે । તદત્ર પુદ્ગલપરિણામનિમિત્તો જીવપરિણામો જીવપરિણામનિમિત્તઃ  
પુદ્ગલપરિણામશ્ચ વદ્યમાણપદાર્થવીજન્વેન સંપ્રધારણીય ઇતિ ॥ ૧૨૮—૧૩૦ ॥

વળી પાછા સ્તિગ્ધ પરિણામ. એ પ્રમાણે આ અન્યોન્ય કાર્યકારણભૂત જીવ  
પરિણામાત્મક અને પુદ્ગલપરિણામાત્મક કર્મજાળ સમારચકમાં જીવને અનાદિ  
અનંતપણે અથવા અનાદિ-સાંતપણે ચક્રની માફક ફરીફરીને થયા કરે છે.

આ રીતે અહીં (એમ કહ્યું કે), પુદ્ગલપરિણામ જેનું નિમિત્ત છે એવા  
જીવપરિણામ અને જીવપરિણામ જેનું નિમિત્ત છે એવા પુદ્ગલપરિણામ હવે પછી  
કહેવામાં આવનારા (પુણ્યાદિ સાત) પદાર્થોના બીજ તરીકે અવધારવા.

ભાવાર્થઃ—જીવ અને પુદ્ગલને પરસ્પર નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણે પરિણામ  
થાય છે. તે પરિણામને લીધે પુણ્યાદિ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, જેમનું વર્ણન  
હવેની ગાથાઓમાં કરવામાં આવશે.

પ્રશ્નઃ—પુણ્યાદિ સાત પદાર્થોનું પ્રયોજન જીવ અને અજીવ એ બેથી જ  
પૂરું થઈ જાય છે, કારણ કે તેઓ જીવ અને અજીવના જ પર્યાયો છે. તો પછી તે  
સાત પદાર્થો શા માટે કહેવામાં આવે છે ?

ઉત્તરઃ—ભવ્યોને હેય તત્ત્વ અને ઉપાદેય તત્ત્વ (અર્થાત્ હેય તત્ત્વ અને  
ઉપાદેય તત્ત્વનું સ્વરૂપ તથા તેમનાં કારણો) દર્શાવવા અર્થે તેમનું કથન છે. હેય  
તે હેય તત્ત્વ છે, તેનું કારણ સંસાર છે, સંસારનું કારણ આસ્રવ અને બંધ બે છે  
(અથવા વિસ્તારથી કહીએ તો પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ અને બંધ ચાર છે) અને  
તેમનું કારણ મિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચારિત્ર છે. સુખ તે ઉપાદેય તત્ત્વ છે, તેનું કારણ મોક્ષ છે,  
મોક્ષનું કારણ સંવર અને નિર્જરા છે અને તેમનું કારણ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર છે.

\* કાર્ય એટલે નૈમિત્તિક, અને કારણ એટલે નિમિત્ત [ જીવપરિણામાત્મક કર્મ અને પુદ્ગલ  
પરિણામાત્મક કર્મ પરસ્પર કાર્યકારણભૂત અર્થાત્ નૈમિત્તિક-નિમિત્તભૂત છે. તે કર્મો માં  
જીવને અનાદિ-અનંત અને કોઈ જીવને અનાદિ-સાત હોય છે ]



પુણ્યપાપયોગ્યભાવસ્વભાવાલ્યાપનમેતત્ ।

इह हि दर्शनमोहनीयविपाककलुषपरिणामता मोहः । विचित्रचारित्रमोह-  
नीयविपाकप्रत्यये प्रीत्यप्रीती रागद्वेषौ । तस्यैव मंदोदये विशुद्धपरिणामता  
चित्तप्रसादपरिणामः । एवमिमे यस्य भावे भवन्ति, तस्यावगम्यं भवति शुभोऽशुभो  
वा परिणामः । तत्र यत्र प्रशस्तरागश्चित्तप्रसादश्च तत्र शुभः परिणामः, यत्र तु  
मोहद्वेषावप्रशस्तरागश्च तत्राऽशुभ इति ॥ १३१ ॥

સુહપરિણામો પુણ્યં અસુહો પાવં તિ હવદિ જીવસ્સ ।

दोण्हं पोग्गलमेत्तो भावो कम्मत्तणं पत्तो ॥ १३२ ॥

टीका:—आ, पुण्य-पापने योग्य लावना स्वलावतुं ( -स्वश्पतुं ) कथन છે.

આહી, દર્શનમોહનીયના વિપાકથી જે કલુષિત પરિણામ તે મોહ છે; વિચિત્ર (—અનેક પ્રકારના) ચારિત્રમોહનીયનો વિપાક જેનો આશ્રય (—નિમિત્ત) છે એવી પ્રીતિ-અપ્રીતિ તે રાગ-દ્વેષ છે; તેના જ (ચારિત્રમોહનીયના જ) મંદ ઉદયે થતા જે વિશુદ્ધ પરિણામ તે ચિત્તપ્રસાદપરિણામ (—મનની પ્રસન્નતાઉપ પરિણામ) છે. એ રીતે આ (મોહ, રાગ, દ્વેષ અથવા ચિત્તપ્રસાદ) જેના લાવમાં છે, તેને અવશ્ય શુભ અથવા અશુભ પરિણામ છે. તેમાં, જ્યાં પ્રશસ્ત રાગ તથા ચિત્તપ્રસાદ છે ત્યાં શુભ પરિણામ છે અને જ્યાં મોહ, દ્વેષ તથા અપ્રશસ્ત રાગ છે ત્યાં અશુભ પરિણામ છે. ૧૩૧.

શુભ ભાવ છવના પુણ્ય છે ને અશુભ ભાવો પાપ છે:

તેના નિમિત્તે પૌદ્ગલિક પરિણામ કર્મપણુ લાઈ. ૧૩૨

[ અહીં જાનીતા વિશિષ્ટ પુણ્યને સંસારવિચ્છેદના કારણભૂત કૃત્તુ તથા એમ સમજવું કે— પદ્મપત્ર તે સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર જ સંસારવિચ્છેદના કારણભૂત છે, પરંતુ જ્યારે તે સમ્યક્દર્શન જ્ઞાનચારિત્ર અપૂર્ણદશામાં હોય છે ત્યારે તેની સાથે અનિચ્છિતવૃત્તિએ વર્તતા વિશિષ્ટ પુણ્યમાં સંસારવિચ્છેદના કારણભૂતનો આરોપ કોણમાં આવે છે તે આરોપ પણ વાસ્તવિક કારણની— સમ્યક્દર્શનવિનિર્મલ—રૂપનીમાં જ થઈ શકે ]

\* પ્રસન્ન = સ્વચ્છ; વિશુદ્ધ; દિવ્યચાતુર્ય,

શુભપરિણામઃ પુણ્યમશુભઃ પાપમિતિ મદ્રતિ જીવસ્ય ।

દ્વયોઃ પુદ્ગલમાત્રો ભાવઃ કર્મન્ત્વં પ્રાપ્તઃ ॥ ૧૩૨ ॥

પુણ્યપાપસ્વરૂપાલ્લ્યાનમેતન્ ।

જીવસ્ય કર્તુઃ નિશ્ચયકર્મતામાપન્નઃ શુભપરિણામો દ્રવ્યપુણ્યસ્ય નિમિત્તમાત્રત્વેન કાર્ણામૃતત્વાત્તદાત્મવલ્લભાદૃશ્વં ભવતિ ભાવપુણ્યમ્ । પૃથં જીવસ્ય કર્તુનિશ્ચયકર્મતામાપ્નોઽશુભપરિણામો દ્રવ્યપાપસ્ય નિમિત્તમાત્રત્વેન કાર્ણામૃતત્વાત્તદાત્મવલ્લભાદૃશ્વં ભાવપાપમ્ । પુદ્ગલસ્ય કર્તુનિશ્ચયકર્મતામાપ્નો વિગિષ્ટપ્રકૃતિત્વપરિણામો જીવશુભ-

અન્ય સાર્થઃ—[ જીવસ્ય ] શ્યવના [ શુભપરિણામઃ ] શુભ પરિણામ [ પુણ્યમ ] પુણ્ય છે અને [ અશુભઃ ] અશુભ પરિણામ [ પાપમ્ ] પાપમ્ હતિ મદ્રતિ [ પાપમ્ ] [ દ્વયોઃ ] તે બંને દ્વારા [ પુદ્ગલમાત્રઃ ભાવઃ ] પુદ્ગલમાત્ર ભાવ [ કર્મન્ત્વં પ્રાપ્તઃ ] કર્મન્ત્વં પ્રાપ્તિ પામે છે (અર્થાત્ શ્યવના પુણ્ય-પાપભાવના નિમિત્તે જ્ઞાતા-અજ્ઞાતાવેદનીયાદિ પુદ્ગલમાત્ર પરિણામ વ્યવહારથી શ્યવનું કર્મ કહેવાય છે) .

ટીકાઃ—આ. પુણ્ય-પાપના સ્વરૂપનુ કથન છે.

શ્યવનુ કર્તાના નિશ્ચયકર્મભૂત શુભપરિણામ દ્રવ્યપુણ્યને નિમિત્તમાત્રતાદે કારણભૂત છે તેથી 'દ્રવ્યપુણ્યાચ્ચ'ના પ્રમંજને અનુમરીને (—અનુસરીને) ને કારણ પરિણામ 'ભાવપુણ્ય' છે. (જ્ઞાતાવેદનીયાદિ દ્રવ્યપુણ્યાચ્ચને તે પ્રમંજને અને તે તેમાં શ્યવના શુભપરિણામ નિમિત્તકારણ છે માટે 'દ્રવ્યપુણ્યાચ્ચ'પ્રમંજની પાપમ્ પ્રાપ્તિ તેના નિમિત્તભૂત શુભપરિણામને પણ 'ભાવપુણ્ય' એટલે તાત્પર્ય છે.) એવી રીતે શ્યવનુ કર્તાના નિશ્ચયકર્મભૂત અશુભપરિણામ દ્રવ્યપાપને નિમિત્તમાત્રતાદે કારણભૂત છે તેથી 'દ્રવ્યપાપાચ્ચ'ના પ્રમંજને અનુમરીને (—અનુસરીને) ને અશુભપરિણામ 'ભાવપાપ' છે.

પુદ્ગલસ્ય કર્તાના નિશ્ચયકર્મભૂત વિગિષ્ટપ્રકૃતિરૂપ પરિણામ (—જ્ઞાતા-વેદનીયાદિ ભાગ પ્રકૃતિરૂપ પરિણામ)—તે તેના શ્યવના શુભપરિણામ નિમિત્ત છે



પરિણામનિમિત્તો દ્રવ્યપુણ્યમ્ । પુદ્ગલસ્ય કર્તુનિશ્ચયકર્મતામાપન્નો વિશિષ્ટપ્રકૃતિત્વ-  
પરિણામો જીવાશુભપરિણામનિમિત્તો દ્રવ્યપાપમ્ । एवं व्यवहारनिश्चयाभ्यामात्मनो  
मूर्तममूर्तञ्च कर्म प्रज्ञापितमिति ॥ ૧૩૨ ॥

જમ્હા કમ્મસ્સ ફલં વિસયં ફાસેહિં મુંજદે ણિયદં ।  
જીવેણ સુહં દુક્ખં તમ્હા કમ્માણિ મુત્તાણિ ॥ ૧૩૩ ॥  
યસ્માત્કર્મણઃ ફલં વિષયઃ સ્પર્શૈર્મુંજ્યતે નિયતમ્ ।  
જીવેન મુખં દુઃખં તસ્માત્કર્માણિ મૂર્તાનિ ॥ ૧૩૩ ॥

મૂર્તકર્મસમર્થનમેતત્ ।

તે—દ્રવ્યપુણ્ય છે. પુદ્ગલરૂપ કર્તાના નિશ્ચયકર્મભૂત વિશિષ્ટપ્રકૃતિરૂપ પરિણામ  
(—અશાતાવેદનીયાદિ આસ પ્રકૃતિરૂપ પરિણામ)—કે જેમાં જીવના અશુભપરિણામ  
નિમિત્ત છે તે—દ્રવ્યપાપ છે.

આ પ્રમાણે વ્યવહાર તથા નિશ્ચય વડે આત્માને મૂર્ત તથા અમૂર્ત કર્મ  
દર્શાવવામાં આવ્યું.

ભાવાર્થ:—નિશ્ચયથી જીવના અમૂર્ત શુભાશુભપરિણામરૂપ ભાવપુણ્યપાપ  
જીવનું કર્મ છે. શુભાશુભપરિણામ દ્રવ્યપુણ્યપાપનું નિમિત્તકારણ હોવાને લીધે  
મૂર્ત એવાં તે પુદ્ગલપરિણામરૂપ (શાતા—અશાતાવેદનીયાદિ) દ્રવ્યપુણ્યપાપ  
વ્યવહારથી જીવનું કર્મ કહેવાય છે. ૧૩૨.

કે કર્મનું ક્ષણ વિષય, તેને નિયમથી અક્ષો વડે  
જીવ ભોગવે દુઃખે-સુખે, તેથી કરમ તે મૂર્ત છે. ૧૩૩

અન્યથાર્થ:—[યસ્માત્] કારણ કે [કર્મણઃ ફલં] કર્મનું ક્ષણ [વિષયઃ]  
જે (મૂર્ત) વિષય તે [નિયતમ્] નિયમથી [સ્પર્શૈર્] (મૂર્ત એવી) સ્પર્શનાદિ-  
કન્દિયો કારણ [જીવેન] જીવ વડે [મુખં દુઃખં] મુખે અથવા દુઃખે [મુંજ્યતે]  
ભોગવાય છે, [તસ્માત્] તેથી [કર્માણિ] કર્મો [મૂર્તાનિ] મૂર્ત છે.

ટીકા:—આ, મૂર્ત કર્મનું સમર્થન છે.

મત્સ્યાદિત્યભાગા ] તત્ત્વપ્રકાશપૂર્વક શોક્ષભાગપ્રપંચવર્ણન

યતો હિ કર્મણાં ફલમૂતઃ સુખદુઃસ્વહેતુવિષયો મૃતો મૃતંચિદ્વિજીવિન  
 નિયતં યુજ્યતે, તતઃ કર્મણાં મૃતંત્વમનુમીયતે । તથા હિ—મૃતં કર્મે.  
 મૃતમંવંધેનાનુભૂયમાનમૃતફલત્વાદાનુવિષયવદિતિ ॥ ૧૩૩ ॥

મુત્તો ક્ષાયદિ મુત્તં મુત્તો મુત્તેન વંધમણુદ્વદિ ।  
 જીવો મુત્તિવિરહિદો ગાદિ ને તેદિ રુચ્છાદિ ॥ ૧૩૪ ॥

મૃતઃ સ્પૃજતિ મૃતં મૃતો મૃતેન વંધમનુમવતિ ।  
 જીવો મૃતિવિરત્તિતો ગાદતિ તાનિ તંચ્છાગાદે ॥ ૧૩૫ ॥

મૃતકર્મણોરમૃતજીવમૃતકર્મણોશ્ચ વંધપ્રકારસૂત્રનેયમ્ ।

કર્મનું કળ જે મુખદુઃખના હેતુભૂત મૃત વિષય ને નિયમથી મૃત કલિયા  
 દ્વારા જીવ વડે ભોગવાય છે, તેથી કર્મના મૃત પાણીનુ અનુમાન થઈ શકે છે. તે આ  
 પ્રમાણે:—જેમ મૃષકવિષ મૃત છે તેમ કર્મ મૃત છે, કાણુ કે (મૃષકવિષના કુળની  
 માફક) મૃતના સંબંધ દ્વારા અનુભવાતુ એવું મૃત તેનું કળ છે. [ જીવના જેવું  
 કળ (-શરીરમાં સોજ થવા, તાવ આવવો વગેરે) મૃત છે અને મૃત શરીરના નાભી  
 દ્વારા અનુભવાય—ભોગવાય છે. તેથી અનુમાન થઈ શકે છે કે જીવને મૃત  
 છે; તેથી રીતે કર્મનું કળ (-વિષયો) મૃત છે અને મૃત કલિયાના નાભી દ્વારા  
 અનુભવાય—ભોગવાય છે, તેથી અનુમાન થઈ શકે છે કે કર્મ મૃત છે. ] ૧૩૩.

અન્યથાર્થ:—[ મૃત. મૃત સ્પૃજતિ ] મૃત મૃતને સ્પર્શે છે. [ મૃતિવિરત્તિ  
 મૃત મૃતની સાથે [ સંધમ્ જનુમવતિ ] બંધ પામે છે. [ મૃતિવિરત્તિ  
 મૃતવિરત્તિ જીવ [ તાનિ ગાદતિ ] મૃતકર્મને અવગાહે છે અને [ કે જીવગાદે  
 મૃતકર્મો જીવને અવગાહે છે (સ્પર્શતે અને સંપર્શીવત્તમ અવગાહે પામે છે)  
 ટીકા:—આ. મૃતકર્મની મૃતકર્મની નકલ ને અવગાહે નકલ ને  
 જીવો મૃતકર્મની સાથે જે બંધપ્રકારે તેની સૂચના છે.

इह हि संसारिणि जीवेऽनादिमृतानेन पञ्चमार्गो मूर्तिर्म । तत्पञ्चार्गि-  
मत्त्वादागामि मूर्तकर्म स्पृगति, तनस्वन्मर्ते तेन गत स्नेहगणप्राप्त्यामनुभाति ।  
एष मूर्तयोः कर्मणोर्वधप्रकारः । अथ निषयनयेनामूर्तो जीवेऽनादिमूर्तकर्म-  
निमित्तरागादिपरिणामस्निग्धः सन विशिष्टतया मूर्तानि कर्मोपपत्त्याहते, तत्परिणाम-  
निमित्तच्छब्दात्मपरिणामैः मूर्तकर्मभिरपि विशिष्टतयाऽऽगायते न । अयं  
त्वन्योन्यावगाहात्मको जीवमूर्तकर्मणोर्वधप्रकारः । एवममर्तव्यापि जीवस्य मर्तेन  
पुण्यपापकर्मणा कथञ्चिद्वन्धो न निरुगते ॥ १३६ ॥

— ડિન પુણ્યપાપપદાર્થવ્યાખ્યાનમ્ ।

અથ આસ્રવપદાર્થવ્યાખ્યાનમ્ ।

અહીં (આ લોકમાં), મસારી જીવને વિગે અનાદિ સંતતિથી (-પ્રવાહથી) પ્રવર્તતું થકું મૂર્તકર્મ વિદ્યમાન છે. તે. સ્પર્શાદિચાતુરું હોવાને લીધે, આગામી મૂર્તકર્મને સ્પર્શ છે; તેથી મૂર્ત એવું તે તેની સાથે, સ્નિગ્ધતાગુણના વચે (-પોતાના સ્નિગ્ધરક્ષત્વપર્યાયને લીધે), બંધને પામે છે. આ, મૂર્તકર્મનો મૂર્ત-કર્મની સાથે બંધપ્રકાર છે.

વળી (અમૂર્ત જીવનો મૂર્તકર્મની સાથે બંધપ્રકાર આ પ્રમાણે છે કે); નિશ્ચયનયથી જે અમૂર્ત છે એવો જીવ, અનાદિ મૂર્તકર્મ જેવું નિમિત્ત છે એવા રાગાદિપરિણામ વડે સ્નિગ્ધ વર્તતો થકો, મૂર્તકર્મને વિશિષ્ટપણું અવગાહે છે (અર્થાત્ એકબીજાને પરિણામમાં નિમિત્તમાત્ર થાય એવા સંબંધવિશેષ સહિત મૂર્તકર્મના ક્ષેત્રમાં વ્યાપે છે) અને તે રાગાદિપરિણામના નિમિત્તે જેઓ પોતાના (જ્ઞાનાવરણાદિ) પરિણામને પામે છે એવાં મૂર્તકર્મ પણ જીવને વિશિષ્ટપણું અવગાહે છે (અર્થાત્ જીવના પ્રદેશો સાથે વિશિષ્ટતાપૂર્વક એકક્ષેત્રાવગાહને પામે છે). આ, જીવ અને મૂર્તકર્મનો અન્યોન્ય-અવગાહસ્વરૂપ બંધપ્રકાર છે. આ રીતે અમૂર્ત એવા જીવનો પણ મૂર્ત પુણ્યપાપકર્મની સાથે કથંચિત્ (-કોઈ પ્રકારે) બંધ વિરોધ પામતો નથી. ૧૩૪.

આ રીતે પુણ્ય-પાપપદાર્થનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે આસ્રવપદાર્થનું વ્યાખ્યાન છે.



અગ્રંતમિદ્રસાધુસુ મત્તી ધમ્મમ્મિ જા ય મત્તુ નેદ્દા ।

અણુગમણં પિ ગુરુણં પમત્થગગો નિ વુત્તંતિ ॥ ૧૩૬ ॥

અર્હત્તિદ્દસાધુપુ મક્કિધર્મે યા ચ મત્તુ નેદ્દા ।

અણુગમનમપિ ગુરુણાં પ્રગમ્મગગ ઇતિ વુત્તન્તિ ॥ ૧૩૬ ॥

પ્રશસ્તરાગસ્વરૂપાભ્યાનમેતન્ ।

અર્હત્તિદ્દસાધુપુ મક્કિઃ, ધર્મે વ્યવહારચારિત્રાનુષ્ઠાને વાસનાપ્રપાના ચેદ્દા

અર્હત-સાધુ-સિદ્ધ પ્રત્યે ભક્તિ, ચેદ્દા ધર્મમાં.

ગુરુઓ તણું અણુગમન—એ પરિણામ રાગ પ્રશસ્તતા. ૧૩૬.

અન્વયાર્થઃ—[ અર્હત્તિદ્દસાધુપુ મક્કિઃ ] અર્હત-સિદ્ધ-સાધુઓ પ્રત્યે ભક્તિ [ ધર્મે યા ચ મત્તુ ચેદ્દા ] ધર્મમાં અરેખર ચેદ્દા [ અણુગમનમ્ અપિ ગુરુણામ્ ] અ ગુરુઓનું અણુગમન, [ પ્રશસ્તરાગઃ ઇતિ વુત્તન્તિ ] તે 'પ્રશસ્ત રાગ' કહેવાય છે.

ટીકાઃ—આ, પ્રશસ્ત રાગના સ્વરૂપનું કથન છે.

અર્હત-સિદ્ધ-સાધુઓ પ્રત્યે ભક્તિ, ધર્મમાં—વ્યવહારચારિત્રના

૧ અર્હત-સિદ્ધ-સાધુઓમા અર્હત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ પાત્રેય સમાઈ બધા છે કારણ કે 'સાધુઓ'મા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ ત્રણ સમાય છે.

[ નિદોષ પરમાત્માથી પ્રતિપક્ષભૂત એવા આત્મ-રૌદ્રધ્યાનો વડે ઉપાર્જિત જે જ્ઞાનાવરણાદિ પ્રકૃતિઓ તેમનો, રાગાદિવિકલ્પરહિત ધર્મ-શુદ્ધધ્યાનો વડે વિનાશ કરીને, જેઓ મુદ્ધાદિ અઘોર દોષ રહિત અને કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટય સહિત થયા, તેઓ અર્હતો કહેવાય છે.

લૌકિક અંજનસિદ્ધ વગેરેથી વિલક્ષણુ એવા જેઓ જ્ઞાનાવરણાદિ-અણુકર્મના અભાવથી સમ્યક્ત્વાદિ-અણુશુભ્રાત્મક છે અને લોકાગ્રે વસે છે, તેઓ સિદ્ધો છે.

વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા આત્મતત્ત્વની નિશ્ચયરુચિ, તેવી જ મરિતિ, તેવી જ નિશ્ચળ-અનુભૂતિ, પરદ્રવ્યની ધ્રુવજ્ઞાના પારિહારપૂર્વક તે જ આત્મદ્રવ્યમા પ્રતપન અર્થાત્ તપશ્ચરણુ અને સ્વશક્તિને ગોપવ્યા વિના તેણે જ અનુષ્ઠાન—આવા નિશ્ચયપંચાચારને તથા તેના સાધક વ્યવહારપંચાચારને—કે જેની વિધિ આચારાદિશાસ્ત્રોમા કહી છે તેને—એટલે કે ઉચિત આચારને જેઓ પોતા આચરે છે અને બીજાઓને અચરાવે છે, તેઓ આચાર્યો છે.

પાંચ અસ્તિકાઓમા જીવાસ્તિકાએ, હ્રદયોમા શુદ્ધજીવદ્રવ્યને, સાત તત્ત્વોમા શુદ્ધજીવતત્ત્વને અને નવ પદાર્થોમા શુદ્ધજીવપદાર્થને જેઓ નિશ્ચયનયે ઉપાદેય કહે છે તેમ જ બેદાભેદરતનત્રયસ્વરૂપ

અત્યાહિત્યમાળા ] તથપદાર્થપૂર્વક ભોક્ષમાર્ગપ્રપચયર્જન

ગુણમાત્રાર્થાદીનાં રસિકત્વેનાનુગમનમ્—અપ્પઃ પ્રગમ્નો ગગઃ પ્રગમ્નચિયન્વાન ।  
અયં દિ સ્થૂલલક્ષ્યતયા કેવલમક્તિપ્રધાનસ્યાજ્ઞાનિનો ભવતિ । ઉપગ્નિનયમિજા-  
યામલઘાસ્પદસ્યાસ્થાનગગનિવેધાર્થં તીવ્રરાગજ્વરવિનોદાર્થં વા કદાચિજ્ઞાનિનોઽર્પિ  
ભવતિ ॥ ૧૩૬ ॥

નિમિત્તં વ મુક્તિવદં વા દુહિતં દદૃશ જો દુ દુહિતમણો ।

પદિવજ્જદિ તં કિવયા તસ્મેયા દોદિ અણુકંપા ॥ ૧૩૭ ॥

તૃપિતં તુષુક્ષિતં વા દુઃખિતં તદ્વા યસ્તુ દુઃખિતમનાઃ ।  
પ્રતિવષ્ટતે તં કૃપયા તસ્યેવા મવસ્યનુકમ્પા ॥ ૧૩૭ ॥

અનુગમનમા—ભાવનાપ્રધાન ચેષ્ટા અને ગુરુભાનુ—આચાર્યાદિન—નિદેશ્યો  
અનુગમન. તે 'પ્રગમ્નો ગગઃ' જે કારણ કે તેનો વિષય પ્રગમ્નો જે,  
આ (પ્રગમ્નો ગગઃ) બંધન. જે પ્રશુલ-લક્ષ્યવાળો હોવાથી તેના બંધન  
પ્રધાન છે એવા અજ્ઞાનીને હોય છે; ઉપરની ભૂમિકાના (અનુગમના માત્રાપદો) ના  
સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન કરી હોય ત્યાં, અનુગમનનો પણ અનુગમવા અર્થે તેના  
તીવ્ર રાગજ્વર દેહાયવા અર્થે, કદાચિત્ જ્ઞાનીને પણ હોય છે. ૧૩૬

દુઃખિત, તૃપિત વા શુદ્ધિત જેની દુઃખ પામી નવા નિમિત્ત  
જ્ઞાનાધી વર્તે તેલ. અનુગમના અર્થિત તે દુઃખ જે,  
અનુગમનાર્થ—[તૃપિત] તપાત. [તુષુક્ષિત] કામ. [મુક્તિ]  
[દુઃખિત] જેની [દદૃશ] જેની [ચ. તુ] જે ૧૩૭ [દુઃખિતમના] ...

પાપાસ્રવસ્વરૂપાભ્યાનમેતત્ ।

પ્રમાદવદ્વલચર્યાપરિણતિઃ, કાલુષ્યપરિણતિઃ, વિષયલૌલ્યપરિણતિઃ, પર-  
પરિતાપપરિણતિઃ, પરાપવાદપરિણતિશ્ચેતિ પચ્ચાશુભા ભાવા દ્રવ્યપાપાસ્રવસ્ય નિમિત્ત-  
માત્રત્વેન કારણભૂતત્વાત્તદાસ્રવક્ષણાદૂર્ધ્વ ભાવપાપાસ્રવઃ । તન્નિમિત્તોઽશુભકર્મ-  
પરિણામો યોગદ્વારેણ પ્રવિશતાં પુદ્ગલાનાં દ્રવ્યપાપાસ્રવ ઇતિ ॥ ૧૩૯ ॥

સળ્ળાઓ ય તિલેસ્સા ઇંદિયવસદા ય અદ્દુરુદ્દાણિ ।

પાણં ચ દુપ્પઉત્તં મોહો પાવપ્પદા હોંતિ ॥ ૧૪૦ ॥

સંજ્ઞાશ્ચ ત્રિલેશ્યા ઇન્દ્રિયવશતા ચાર્તરોંદ્રે ।

જ્ઞાનં ચ દુઃપ્રયુક્તં મોહઃ પાપપ્રદા ભવન્તિ ॥ ૧૪૦ ॥

પરને પરિતાપ કરવો તથા પરના અપવાદ બોલવા—એ [ પાપસ્ય ચ આસ્રવં  
કત્તેતિ ] પાપનો આસ્રવ કરે છે.

ટીકા:—આ, પાપાસ્રવના સ્વરૂપનું કથન છે.

બહુ પ્રમાદવાળી ચર્યારૂપ પરિણતિ (—બહુ પ્રમાદથી ભરેલા આચરણરૂપ  
પરિણતિ), કલુષપનારૂપ પરિણતિ, વિષયલોભપતારૂપ પરિણતિ, પરપરિતાપરૂપ  
પરિણતિ (—પરને દુઃખ દેવારૂપ પરિણતિ) અને પરના અપવાદરૂપ પરિણતિ—એ  
પાંચ અશુભ ભાવો દ્રવ્યપાપાસ્રવને નિમિત્તમાત્રપણે કારણભૂત છે તેથી ‘દ્રવ્ય-  
પાપાસ્રવ’ના પ્રસંગને ‘અનુસરીને (—અનુલક્ષીને) તે અશુભ ભાવો ભાવપાપાસ્રવ  
છે અને તે (અશુભ ભાવો) જેનું નિમિત્ત છે એવા જે યોગદ્વારા પ્રવેશતાં  
પુદ્ગલોના અશુભકર્મપરિણામ (—અશુભકર્મરૂપ પરિણામ) તે દ્રવ્યપાપાસ્રવ  
છે. ૧૩૯.

સંજ્ઞા, ત્રિલેશ્યા, ઇન્દ્રિયવશતા, આર્તરોંદ્ર ધ્યાન બે,

વળી મોહ ને દુર્યુક્ત જ્ઞાન પ્રદાન પાપ તણુ કરે ૧૪૦.

અન્યથાર્થ:—[ સંજ્ઞાઃ ચ ] (ચારેય) સંજ્ઞાઓ, [ ત્રિલેશ્યા ] ત્રણ લેશ્યા,

અન્યથાવેત્તીયાદિ પુદ્ગલપરિણામરૂપ દ્રવ્યપાપાસ્રવનો જે પ્રસંગ બને છે તેમા જવના અશુભ  
ભાવો નિમિત્તભાવ છે માટે ‘દ્રવ્યપાપાસ્રવ’ પ્રસંગની પાછળ પાછળ તેના નિમિત્તભૂત અશુભ  
ભાવો ‘પાપાસ્રવ’ એવું નામ છે

तीव्रमोहविपाकप्रसवा आहारभयैश्चतुर्ष्विद्वग्भजाः. तीव्रकषायोदयानु-  
रजितयोगप्रवृत्तिरूपाः कृष्णनीलकापोतलेदयस्मिन्मः. रगद्वेषोदयप्रकर्षादिन्द्रिया-  
धीनत्वम्. रगद्वेषोद्वेकास्त्रियमंगयोगाप्रिविवियोगवेदनामोक्षणनिदानाकांक्षान्य-  
मातम्, कषायक्रगजयन्त्राद्धिमाऽमन्यस्तेयविषयनंग्रणानन्दम् गेहम्. नैकम्  
तु शुभकर्मणश्चान्यत्र दृष्टतया प्रयुक्तं ज्ञानम्. सामान्येन दर्शनचान्द्रिमोहनीयोद-  
योपजनिताविवेकस्यो मोहः,—एषः भावपापाम्बुप्रपञ्चो द्रव्यपापाम्बुप्रपञ्चो  
भयतीति ॥ १४० ॥

—एति आश्रयपदायंशयगमान् स्वयत्नम् ।

[ इन्द्रियवशना च ] इन्द्रियवशना. [ आर्तगोष्ठे ] आर्त-गोष्ठस्थान. [ न प्रदुर्लभं ] न प्रदुर्लभं ज्ञान ( - दुष्टपक्षे न्यस्तुल्य कार्यमा ज्ञेयार्थे ज्ञान ) । [ च ] अपन । [ ईश ] ईश्वर । [ पापप्रदाः भवन्ति ] आत्माया पापप्रद इ.

टीका:—आ. पापान्त्रयभूत भाषोना विग्नान्नु एतन् इ.

[illegible]



અથ સંવરપદાર્થવ્યાખ્યાનમ્ ।

ઈન્દ્રિયકસાયસળ્ળા ણિગ્ગહિદા જેહિં સુટ્ટુ મગ્ગમ્હિ ।

યાવત્તાવત્તેસિં પિહિદં પાપાસવચ્છિદ્દં ॥ ૧૪૧ ॥

ઈન્દ્રિયકપાયસંજ્ઞા નિગૃહીતા યૈઃ સુષ્ટુ માર્ગે ।

યાવત્તાવત્તેષાં પિહિતં પાપાસવચ્છિદ્રમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

અનન્તરત્વાત્પાપસ્યૈવ સંવરાખ્યાનમેતત્ ।

માર્ગો હિ સંવરસ્તન્નિમિત્તમિન્દ્રિયાણિ કપાયાઃ સંજ્ઞાથ ચાવતાંશેન ચાવન્તં  
વા કાલં નિગૃહ્યન્તે તાવતાંશેન તાવન્તં વા કાલં પાપાસવદ્ધારં પિધીયતે ।  
ઈન્દ્રિયકપાયસંજ્ઞાઃ ભાવપાપાસવો દ્રવ્યપાપાસવહેતુઃ પૂર્વમુક્તઃ । ઇહ તન્નિરોધો

હવે સંવરપદાર્થનું વ્યાખ્યાન છે.

માર્ગે રહી સંજ્ઞા-કપાયો-ઇન્દ્રિયો નિગ્રહ કરે,

પાપાસવનું છિદ્ર તેને તેટલું રૂંધાય છે. ૧૪૧.

અન્વયાર્થઃ—[યેઃ] જેઓ [સુષ્ટુ માર્ગે] સારી રીતે માર્ગમાં રહીને  
[ઈન્દ્રિયકપાયસંજ્ઞાઃ] ઇન્દ્રિયો, કપાયો અને સંજ્ઞાઓનો [ચાવત્ નિગૃહીતાઃ]  
જેટલો નિગ્રહ કરે છે, [તાવત્ તેટલું] [પાપાસવચ્છિદ્રમ્] પાપાસવનું છિદ્ર  
[તેષામ્] તેમને [પિહિતમ્] બંધ થાય છે.

ટીકાઃ—પાપની અનન્તર હોવાથી, પાપના જ સંવરનું આ કથન છે.  
(અર્થાત્ પાપના કથન પછી તુરન્ત જ હોવાથી, અહીં પાપના જ સંવરનું કથન  
કરવામાં આવ્યું છે).

માર્ગ અરેખર સંવર છે; તેના નિમિત્તે (—તેના અર્થે) ઇન્દ્રિયો, કપાયો  
અને સંજ્ઞાઓનો જેટલો અંશે અથવા જેટલો કાળ નિગ્રહ કરવામાં આવે છે,  
તેટલો અંશે અથવા તેટલો કાળ પાપાસવદ્ધારા બંધ થાય છે.

ઇન્દ્રિયો, કપાયો અને સંજ્ઞાઓ—ભાવપાપાસવ—દ્રવ્યપાપાસવનો હેતુ  
(—નિમિત્ત) પૂર્વે (૧૮૦ મી ગાથામાં) કહ્યો હતો; અહીં (આ ગાથામાં) તેમનો

भावपापसंवरो द्रव्यपापसंवरहेतुरवधारणीय इति ॥ १४१ ॥

जस्य ण विज्जदि रागो दोसो मोहो व सर्वद्वेषेषु ।

णामवदि मुहं अमुहं सममुहदुक्खस्य सिद्धमुग्ग ॥ १४२ ॥

यस्य न विद्यते रागो द्वेषो मोहो वा सर्वद्वेषेषु ।

नास्त्वति शुभमशुभं सममुग्गदुःखस्य मिथोः ॥ १४३ ॥

सामान्यसंवरस्वरूपाख्यानमेतत् ।

यस्य रागरूपो द्वेषरूपो मोहरूपो वा समग्रपरद्वेषेषु न हि विद्यते आदः  
तस्य निर्विकारचतन्यत्वान्तरममुग्गदुःखस्य मिथोः शुभमशुभश्च कर्म नास्त्वति,  
किन्तु संव्रियत एव । तदत्र मोहरागद्वेषपरिणामनिरोधो भावसंवरः । तद्विनिर्ज-

निर्देश (-अन्विष्टो, कृपायो अने अज्ञातानो निर्देश) — व्यापपापपाप-  
पापअवरोधो हेतु अवधारयो (-अभज्यो), १४१.

सो द्रव्यभां नादि राग-द्वेष-विंसा दत्तं ॥ १४२ ॥

शुभ-अशुभ शुभं न आसरेदं अमुग्गदुःखस्य ण ते ॥ १४३ ॥

अन्वयार्थः—[ यस्य ] जने [ सर्वद्वेषेषु ] अर्था ज्यो प्रत्ये [ रागो दोसो ]

[ द्वेषः ] द्वेष [ वा ] हे [ मोहः ] भाव [ न विद्यते ] तस्यी, [ समग्रदुःखस्य ]  
मिथोः ] ते अभिनुग्गदुःख विद्यते (-अभज्ये अ प्रत्ये अभिनुग्गदुःखस्य विद्यते)  
[ शुभम अशुभम् ] शुभ अने अशुभ शुभं [ न आसरेति ] आसरेति न

टीकाः—आ. सामान्यपापे अ तन्ता २०५५ २०५६

શુભાશુભકર્મપરિણામનિર્ણયો ગોમતરેણ પાપામાં પુણ્યના રૂપમાર્ગ  
 इति ॥ ૧૪૨ ॥

જસમ જદા મલુ પુણ્ય જોમે પાપં ન નામિ નિમ્નમ્ ॥  
 મંવરણં તસ્ય તદા મુહાગુહકદસ્ય કમ્મમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

यस्य यदा मलु पुण्यं गोमे पापं न नामि निमन्म ॥  
 संवरणं तस्य तदा मुहागुहकदस्य कर्ममः ॥ १४३ ॥

विशेषेण संवत्स्वरूपाग्यानमेतत् ॥

यस्य योगिनो विरतस्य सर्वतो निवृत्तस्य गोमे नात्मनः कायकर्मणि  
 शुभपरिणामरूपं पुण्यमशुभपरिणामरूपं पापञ्च यदा न भवति तस्य तदा शुभा-  
 शुभभावकृतस्य द्रव्यकर्मणः संवरः स्वकारणाभावात्प्रागिद्वयति । तदत्र शुभाशुभ-

પરિણામનો નિર્ણય ) જેનું નિમિત્ત છે એવા જે યોગદાર પ્રવેશતા પૃથ્વીલોના  
 શુભાશુભકર્મપરિણામનો (-શુભાશુભકર્મરૂપ પરિણામનો) નિર્ણય તે દ્રવ્યમંવર  
 છે. ૧૪૨.

જ્યારે ન યોગે પુણ્ય તેમ જ પાપ વર્તે વિરતને,  
 ત્યારે શુભાશુભકૃત કરમનો થાય સવર તેહને. ૧૪૩.

અન્યથાર્થઃ—[ यस्य ] જેને (-જે મુનિને), [ विरतस्य ] વિરત વર્તતા  
 થકાં, [ योगे ] યોગમાં [ पुण्यं पापं च ] પુણ્ય અને પાપ [ यदा ] જ્યારે [ मलु ]  
 ખરેખર [ न अस्ति ] હોતાં નથી, [ तदा ] ત્યારે [ तस्य ] તેને [ शुभाशुभकृतस्य ]  
 કર્મણાઃ ] શુભાશુભભાવકૃત કર્મનો [ संवरणम् ] સંવર થાય છે.

ટીકાઃ—આ, વિશેષપણે સવરના સ્વરૂપનું કથન છે.

જે યોગીને, વિરત અર્થાત સર્વત્ર નિવૃત્ત વર્તતા થકાં, યોગમાં—વચન;  
 મન અને કાયસ બંધી ક્રિયામાં—શુભપરિણામરૂપ પુણ્ય અને અશુભપરિણામરૂપ  
 પાપ જ્યારે હોતાં નથી, ત્યારે તેને શુભાશુભભાવકૃત દ્રવ્યકર્મનો (-શુભાશુભભાવ  
 જેનું નિમિત્ત હોય છે એવા દ્રવ્યકર્મનો), સ્વકારણતા અભાવને લીધે સવર થાય છે.

परिणामनिरोधो भावपुण्यपापमंत्रयो द्व्यपुण्यपापमंत्रस्य हेतुः प्रधानोऽवधारणीय  
इति ॥ १४३ ॥

—इति संवत्पदार्थव्याख्यानं नमः ।

अथ निर्जरापदार्थन्यायानम् ।

मंगजोगेहि जुदो तवेहि जो चिह्ने बहुविहेहि ।

कम्माणं णिज्जरणं बहुगाणं कुणदि सो णियदं ॥ १४२ ॥

संवत्सराभ्यां नृत्तमन्त्रोभिर्यथेष्टेन दक्षिणैः ।

कर्मणां निर्जन्गं बह्व्यानां वगेति न निश्चयम् । १२८

निर्जगत्स्वर्गाख्यानमेतत् ।

शुभाशुभपरिणामनिरोधः संवरः, शुद्धोपयोगो योगः । तावदा नृनरनन्दः

તેથી અત્યુ (આ ગાથામાં) શ્રુતશ્રુત પશિગ્રામના નિરોધ-ભાવનાં ૫૧૫૦

नं० १८—उद्योगालयभाषासंस्करणे \* प्रधान हेतु अयथास्थिते (—मार्गदर्शक), १८०.

न्या रीति संचरपदार्थतु व्याख्यान समाप्त धर्म .

સંયે નિર્ગરપદાર્થનુ વ્યાખ્યાન છે,

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

नैनं नियमयतीति निर्जना भावः सर्वं भेदात् ।

**साम्प्रदायिकः**—[मन्त्रयोगान्तरात् अतः] न च न्यायेन हीनं ।

સોનપી ( સુભા અંબા [ પ્ર. ] ના ૯૫ [ દર્શિય નરોનિ ઘાત ] ૧૯૭૫-૭૬

गहित भवते इ. [स.] ते [नियतम्] निश्चयी [सुखान्तरं दर्शयन्]

ॐ नमो [ निर्जय ] दमेति [ निर्जय ] ॐ नमो

ભિરનશનાવમોદર્યવૃત્તિપરિસંખ્યાનરસપરિત્યાગવિવિક્તશય્યાસન કાચકેશાદિભેદાદિ-  
રક્તૈઃ પ્રાયશ્ચિત્તવિનયવૈયાવૃત્ત્યસ્વાધ્યાયવ્યુત્સર્ગધ્યાનભેદાદન્તરંગૈશ્વ નહુનિધૈર્યશ્રેષ્ઠે  
સ સ્વલુ વહુનાં કર્મણાં નિર્જરણં કરોતિ । તદ્વત્ત્વ કર્મવીર્યશાતનસમર્થો ચતિ-  
રજ્ઞાન્તરજ્ઞતપોભિર્વૃદ્ધિતઃ શુદ્ધોપયોગો ભાવનિર્જરા, તદ્વત્ત્વભાવનીરસીભૂતાનામેક-  
દેશસંક્ષયઃ સમુપાત્તકર્મપુદ્ગલાનાં દ્રવ્યનિર્જરેતિ ॥ ૧૪૪ ॥

તેમનાથી (-સંવર અને યોગથી) યુક્ત એવો જે (પુરુષ), અનશન, અવમોદર્ય,  
વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ, વિવિક્તશય્યાસન અને કાચકેશાદિ ભેદાવાળાં બહિ-  
રંગ તથા સહિત તથા પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ત્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ અને ધ્યાન  
એવા ભેદાવાળાં અંતરંગ તથા સહિત—એમ બહુવિધ તથા સહિત પ્રવર્તે છે, તે  
(પુરુષ) ખરેખર ઘણાં કર્મોની નિર્જરા કરે છે. તેથી અહીં (આ ગાથામાં એમ  
કહ્યું કે), કર્મના વીર્યંતું (-કર્મની શક્તિતું) શાતન કરવામાં સમર્થ એવો જે  
બહિરંગ અને અંતરંગ તથા વડે વૃદ્ધિ પામેલો શુદ્ધોપયોગ તે ભાવનિર્જરા છે  
અને તેના પ્રભાવથી (-વૃદ્ધિ પામેલા શુદ્ધોપયોગના નિમિત્તથી) નીરસ થયેલાં  
એવાં ઉપાર્જિત કર્મપુદ્ગલોનો એકદેશ સંક્ષય તે દ્રવ્યનિર્જરા છે. ૧૪૪.

૧. જે જીવને સહજશુદ્ધરૂપના અતપનરૂપ નિશ્ચય-તપ હોય તે જીવના, હઠ વિના વર્તતા  
અનશનાદિસંબંધી ભાવોને તપ કહેવામાં આવે છે તેમાં વર્તતા શુદ્ધિરૂપ અંશ તે નિશ્ચય-તપ  
છે અને શુભપણારૂપ અંશને વ્યવહાર-તપ કહેવામાં આવે છે. (મિથ્યાદષ્ટિને નિશ્ચય-તપ નથી  
તેથી તેના અનશનાદિસંબંધી શુભ ભાવોને વ્યવહાર-તપો પશ્ય કહેવાતા નથી; કારણ કે જ્યાં  
વાસ્તવિક તપનો સદ્ભાવ જ નથી, ત્યાં તે શુભ ભાવોમાં આરોપ કાનો કરવો?)

૨. શાતન કરવું = પાતળું કરવું; હીન કરવું; ક્ષીણ કરવું; નષ્ટ કરવું.

૩. વૃદ્ધિ પામેલો = વધેલો, ઉગ્ર થયેલો. [સંવર અને શુદ્ધોપયોગવાળા જીવને જ્યારે ઉગ્ર  
શુદ્ધોપયોગ થાય છે ત્યારે ઘણાં કર્મોની નિર્જરા થાય છે. શુદ્ધોપયોગની ઉગ્રતા કરવાની  
વિધિ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યના આલંબનની ઉગ્રતા કરવી તે જ છે. એમ કરનારને, સહજદશાએ હઠ  
વિના જે અનશનાદિ સંબંધી ભાવો વર્તે તેમાં (શુભપણારૂપ અંશની સાથે) ઉગ્ર-શુદ્ધિરૂપ  
અંશ હોય છે, જેથી ઘણાં કર્મોની નિર્જરા થાય છે. (મિથ્યાદષ્ટિને તો શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય ભાસ્વં જ  
નથી, તેથી તેને સંવર નથી, શુદ્ધોપયોગ નથી, શુદ્ધોપયોગની વૃદ્ધિની તો વાત જ ક્યાં રહી?  
તેથી તેને, સહજ દશા વિનાના—હઠપૂર્વક—અનશનાદિસંબંધી શુભભાવો કદાચિત્ત, બસે  
હોય તોપણ, મોક્ષના હેતુભૂત નિર્જરા બિલકુલ હોતી નથી.)]

૪. સંક્ષય = સમ્યક્ પ્રકારે ક્ષય.

જો સંવરેણ યુક્તો અપ્પહુપસાધયો દિ અપ્યાનં ।

મુણિજ્ઞણ વ્રાદિ ણિયદં ણાણં ચો સંધુણોદિ કમ્મરુચં ॥ ૬૮૨ ॥

યઃ સંવરેણ યુક્તઃ આત્માર્થપ્રસાધયતો જાત્માનમ્ ।

જ્ઞાત્વા ધ્યાયતિ નિચતં જ્ઞાનં ચ સંધુણોદિ કમ્મરુચઃ ॥ ૬૮૨ ॥

મુચ્યનિર્જરાકારણોપન્યાસોઽયમ્ ।

યો દિ સંવરેણ શુભાશુભપરિણામપરમનિરોધેન યુક્તઃ પરિજ્ઞાતવન્મુચ્યન્મયઃ  
પ્રપ્રયોજનેભ્યો વ્યાવૃત્તબુદ્ધિઃ કેવલં સ્વપ્રયોજનમાધનોચતપનાઃ આત્માને  
ઓપહમ્બેનોપલભ્ય ગુણગુણિનોર્વસ્તુત્વેનાભેદાત્તદેવ જ્ઞાનં સ્વં સ્વેનાદિચલિતમ્બના-

સંવર સહિત. આત્મપ્રયોજનનેના પ્રસાધક તત્ત્વો.

તાળી. મુનિશ્રવણ જ્ઞાન ધ્યાન. તે કમ્મરુચ કમ્મરુચ.

આત્મવાર્થઃ—[ સંવરેણ યુક્તઃ ] સંવરથી શુભ ઓર્થો [ યુ ] કે જે

[ આત્માર્થપ્રસાધકઃ દિ ] અરેખર આત્માર્થના પ્રસાધક (સ્વપ્રયોજનનેના પ્રસાધક) વર્તેના થકો, [ આત્માનમ્ જાત્વા ] આત્માને તાળીને (અપનુભવીને) જાણ  
નિચતં ધ્યાયતિ ] જ્ઞાનને નિશ્ચયપણે ધ્યાયે છે. [ સ. ] તે [ સર્વજ્ઞ ] સર્વજ્ઞને  
[ સંધુણોદિ ] ઓરવી નાખે છે.

ટીકાઃ—આ. નિર્જરાતા મુખ્ય કારણનું કથન છે.

સંવરથી અર્થાત્ શુભાશુભ પરિણામના પરમ નિરોધથી શુભ કારણ. જે  
અથ. વસ્તુસ્વરૂપને (તેથ-ઉપાર્થ તત્ત્વને) અગાધ જાણના થકો પરિણામને, જે  
કેવી બુદ્ધિ વ્યાવૃત્ત થઈ જે અપને કેવળ સ્વપ્રયોજન ભાવનાના કેવળ પ્રયત્ન  
પરિણામ થકું જે ઓર્થો વર્તેના થકો. આત્માને એવાપદભિદ્ધી ઉપલબ્ધ કરીને  
(અપાતને સ્વાનુભવ વરે અપનુભવીને). ગુણ-ગુણીનો વસ્તુપણે અભેદ તે સર્વજ્ઞને  
જાણનાને—સ્વને—સ્વ વરે અવિચળપરિણતિવાળો થઈને કહેવે છે. તે જ્ઞાન

મસંચેતયતે સ ચલુ નિતાન્તનિસ્ત્રેહઃ પ્રહીળસ્ત્રેહાભ્યજ્ઞપરિષ્વજ્ઞશુદ્ધસ્ફટિકસ્તમ્ભવત્  
પૂર્વોપાત્તં કર્મરજઃ સંધુનોતિ । एतेन निर्जरामुख्यत्वे हेतुत्वं ध्यानस्य  
द्यોतितमिति ॥ ૧૪૫ ॥

જસ્સ ણ વિજ્જદિ રાગો દોસો મોહો વ જોગપરિકમ્મો ।  
તસ્સ સુહાસુહડહણો જ્ઞાણમઓ જાયદે અગણી ॥ ૧૪૬ ॥

यस्य न विद्यते रागो द्वेषो मोहो वा योगपरिकर्म ।

तस्य शुभाशुभदहनो ध्यानमयो जायते अग्निः ॥ ૧૪૬ ॥

ધ્યાનસ્વરૂપાભિધાનમેતત્ ।

ખરેખર અત્યંત 'નિઃસ્નેહ' વર્તેતા થકો—જેને 'સ્નેહ'ના લેપને સંગ પ્રક્ષીણ થયો છે એવા શુદ્ધ સ્ફટિકના સ્તંભની માફક—પૂર્વોપાર્જિત કર્મરજને ખેરવી નાખે છે.

આથી (-આ ગાથાથી) એમ દર્શાવ્યું કે નિર્જરાનો મુખ્ય હેતુ ધ્યાન છે. ૧૪૫.

નહિ રાગદ્વેષવિમોહ ને નહિ યોગસેવન જેહને.

પ્રગટે શુભાશુભ આગનારો ધ્યાન-અગ્નિ તેહને. ૧૪૬.

અન્યથાર્થ:-[યસ્ય] જેને [મોહઃ રાગઃ દ્વેષઃ] મોહ અને રાગદ્વેષ [ન વિદ્યતે] નથી [વા] તથા [યોગપરિકર્મ] યોગોત્તં સેવન નથી (અર્થાત્ મન-વચન-કાયા પ્રત્યે ઉપેક્ષા છે). [તસ્ય] તેને [શુભાશુભદહનઃ] શુભાશુભને આગનારો [ધ્યાનમયઃ અગ્નિઃ] ધ્યાનમય અગ્નિ [જાયતે] પ્રગટે છે.

ટીકા:-આ, ધ્યાનના સ્વરૂપનું કથન છે.

જ છે ઉપર જેને 'આત્મા'શબ્દથી કહ્યો હતો તેને જ અહીં 'જ્ઞાન'શબ્દથી કહેલ છે. તે જ્ઞાનમા—નિમલત્મામા—નિમલત્મા વડે નિઃશય પરિણતિ કરીને તેનું સંગેતન—સંવેદન—અનુભવન કરવું તે ધ્યાન છે

૧. નિઃસ્નેહ = સ્નેહ રહિત, એવર રાગદ્વેષ રહિત

૨. સ્નેહ = નેશ-મી-જો પદાર્થ, વિગ્રહધના; નિઃશય

૩. અ. ૧૫ ન ૨૬ માં ૩૩૫ છે

शुद्धस्वरूपेऽविचलितचैतन्यवृत्तिर्हि ध्यानम् । अध्यास्यान्मलामविधिरमिधीयते ।  
 पदा गलु योगी दर्शनचारित्र्यमोहनीयविपाक पुद्गलकर्मत्वान् कमेतु मंहन्त्य,  
 तदनुवृत्तेः व्यावृत्त्योपयोगममुल्लन्तमरज्यन्तमद्विपन्त चान्यन्तशुद्ध एवान्मनि निष्कम्पं  
 निवेशयति, तदास्य निष्क्रियचैतन्यस्वरूपविश्रान्तस्य बाह्यमनःकायानमावृत्तः  
 परमस्वल्पापायतः सकलशुभाशुभकर्मन्धनदहननमर्थत्वान् अग्निकल्प परमपुण्यमर्थ-  
 सिद्धप्रापयभूतं ध्यानं जायते इति । तथा चोक्तम्— “अज वि निरञ्जनशुद्धा

शुद्ध स्वस्वभावां अविचलित चैतन्यपञ्जिगति ते अयेत्यर्थः ध्यान इति, ते ध्यान  
 प्रणयानी विधि लुके कृतेषामा आये छेः—अथारे अयेत्यर्थः योगी, इति तन्माहनीय  
 अने आरित्र्यमोहनीयता विपाक पुद्गलकर्म लोकाधी ते विपाकने (ध्याताधी वि  
 अथा अध्यतन) कर्मेभिर्भां भवेष्टी दृष्टने, तदनुगाम पञ्जिगतिथी उपयोगने अथार्य  
 (ने विपाकने अनुवृत्त पञ्जिगुमवाभाधी उपयोगने नियन्ताधीन), अथार्य न  
 अने द्रेपी नस्ति यथा अथा ते उपयोगने अत्यन्त शुद्ध आत्माया न निमित्त यथा  
 लीन कृते छे, अथारे ते योगीने—हे हे ध्याताता निमित्तय चैतन्यः यथा ध्याता  
 विधात इति, यथन-अन-धायन लोकाधेता नशी अने अथार्यताया अथाया अथार्यताया  
 नेने—अथार्यतायाशुभ कर्मद्वय अध्यतने आत्मायाया अथार्य लोकाधेताया अथार्यताया  
 अथार्यतायापञ्जिगतिना उपायभूत ध्यान प्रणये इति.

पणी कृतम् इति छे—

‘अरक्त वि निरञ्जनशुद्धा सत्ता धारणावत्ता इति ।  
 तोयंति यदेवन्त तस्य शुद्धा निमित्त इति ।  
 ‘अतो जगति स्वर्गं कालो भोवा यत्र स्वर्गमोहा ।  
 तण्णवरि निमित्तमथार्यताया अथार्यताया इति ।



અપ્પા જ્ઞાપયિ લક્ષ્મી રૂપં । સ્વોત્તરિયત્વેનં તય ત્વા જિત્તિઃ ॥  
 “અંતો જાતિય સુરૂપ કાલો મોખો ત્વં ત દમ્પદા । તજ્જાતિ મિતિગત્તં ત્રં  
 જરમરણં સ્વયં કુણ્ડ ” ॥ ૧૪૬ ॥

—કવિ નિર્ગમપદાર્થગામ્યાનં મમાત્મ ॥

[ અર્થ:—હમણાં પણ વિગ્નગદ જોતા ( આ કાળે પણ સમ્યગ્દર્શન-  
 જ્ઞાનચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નોથી શુદ્ધ અપા મુનિઓ ) આત્માના ખ્યાન કરીને કંઈપણ  
 તથા લૌકાંતિક-દેવપણું પામું છે અને ત્યાંથી અગ્નીને ( મનુષ્યભવ પાત્રી )  
 નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરે છે.

શ્રુતિઓનો અંત નથી (—જ્ઞાસેનાનો પાર નથી ), કાળ થોડો છે અને  
 આપણે \*દુર્મેધ છીએ; માટે તે જ દેવળ શીખવાયોગ્ય છે કે જે જરા-મરણનો  
 ક્ષય કરે. ]

સાવાર્થ:—નિર્વિકાર નિષ્ક્રિય ચૈતન્યચમત્કારમાં નિશ્ચળ પરિણતિ તે  
 ધ્યાન છે. આ ધ્યાન મોક્ષના ઉપાયરૂપ છે.

જેમ થોડો પણ અગ્નિ પુષ્કળ ઘાસ અને કાષ્ઠના રાશિને અલ્પ કાળમાં  
 બાળી નાખે છે, તેમ મિધ્યાત્વ-કપાયાદિ વિભાવના પરિત્યાગસ્વરૂપ મહા પવનથી  
 પ્રજ્વલિત થયેલો અને અપૂર્વ-અદ્ભુત-પરમ-આલ્સાદાત્મક મુખસ્વરૂપ ધીધી  
 સિચાયેલો નિશ્ચય-આત્મસંવેદનરૂપ ધ્યાનાગ્નિ મૂલોત્તરપ્રકૃતિભેદવાળા કર્મરૂપી  
 ઇંધનના રાશિને ક્ષણભાવમાં બાળી નાખે છે.

આ પંચમકાળમાં પણ યથાશક્તિ ધ્યાન થઈ શકે છે. આ કાળે જે  
 વિચેદ છે તે શુક્લધ્યાનનો છે, ધર્મધ્યાનનો નહિ. આજે પણ અહીંથી જો  
 ધર્મધ્યાન કરીને દેવનો ભવ અને પછી મનુષ્યનો ભવ પાત્રી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.  
 વળી બહુશ્રુતધરો જ ધ્યાન કરી શકે એમ પણ નથી; સારભૂત અલ્પ શ્રુતથી પણ

\* દુર્મેધ = ઓછી શુદ્ધિવાળા; મંદશુદ્ધિ; ઠોઠ.

x મુનિને જે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું નિશ્ચળ ઉગ્ર આલંબન વર્તે તેને અહીં મુખ્યપણે ‘ધ્યાન’ કહ્યું છે.  
 ( શુદ્ધાત્માલંબનની ઉગ્રતાને મુખ્ય ન કરીએ તો, અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને પણ ‘જઘન્ય ધ્યાન’  
 કહેવામાં વિરોધ નથી, કારણ કે તેને પણ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું જઘન્ય આલંબન તો કોય છે )



યદિ સત્ત્વગુણમાત્મા પરોપાયગેનાનાદિગતઃ કર્મોદયગતિભાવાદર્શિર્ન શુભમશ્નૈ  
વા ભાવં કરોતિ. તદા સ આત્મા તેન નિમિત્તભૂતેન ભાવેન પુનઃકર્મણા નિર્બિન  
વદ્ધો ભવતિ । તદ્વત્ત મોહમગદ્વેષમિત્યથઃ શુભોદયમો ના પશ્યામો જીવમ્ય મા-  
વન્ધઃ, તન્નિમિત્તેન શુભાશુભકર્મણપશ્યાતાના જીવેન મહાન્યોન્યમન્ત્રીનં પુનઃકર્મણાં  
દ્રવ્યવન્ધ ઇતિ ॥ ૧૪૭ ॥

જોગણિમિત્તં ગ્રહણં જોગો મનવચનકાયમંભૂતો ।

ભાવણિમિત્તો વન્ધો ભાવો રતિગગદોમમોહયુતો ॥ ૧૪૮ ॥

યોગનિમિત્તં ગ્રહણં યોગો મનોવચનકાયમંભૂતઃ ।

ભાવનિમિત્તો વન્ધો ભાવો રતિગગદોમમોહયુતઃ ॥ ૧૪૮ ॥

વહિરદ્વાન્તરદ્વાવન્ધકારણાભ્યાનમેતત્ ।

જો અરેખર આ આત્મા અન્યના (-પુરુષલક્ષ્મીના) આશ્રય વડે અનાદિ  
કાળથી રક્ત રહીને કર્મોદયના પ્રભાવશુદ્ધપણે વર્તવાથી ઉદિત (-પ્રગટ થતા)  
શુભ કે અશુભ ભાવને કરે છે, તો તે આત્મા તે નિમિત્તભૂત ભાવ વડે વિવિધ  
પુરુષલક્ષ્મીથી બદ્ધ થાય છે. તેથી આહીં (અમ કહ્યું કે), મોહરાગદ્વેષ વડે  
સ્તિગ્ધ એવા જે જીવના શુભ કે અશુભ પરિણામ તે ભાવબંધ છે અને તેના  
(-શુભાશુભ પરિણામના) નિમિત્તથી શુભાશુભ કર્મપણે પરિણત પુરુષોત્તમ  
જીવની સાથે અન્યોન્ય અવગાહન (-વિશિષ્ટ શક્તિ સહિત એકદેશાવગાહસંબંધ)  
તે દ્રવ્યબંધ છે. ૧૪૭.

છે યોગહેતુક ગ્રહણ, મનવચકાય-આશ્રિત યોગ છે;

છે ભાવહેતુક બંધ, ને મોહાદિસંયુત ભાવ છે. ૧૪૮.

અન્યથાર્થઃ—[ યોગનિમિત્તં ગ્રહણમ્ ] ગ્રહણત્વં (-કર્મગ્રહણત્વં) નિમિત્ત  
યોગ છે; [ યોગઃ મનોવચનકાયસંભૂત. ] યોગ મનવચનકાયજનિત (આત્મપ્રદેશ-  
પરિરૂપંદ) છે. [ ભાવનિમિત્તઃ વન્ધઃ ] બંધત્વં નિમિત્ત ભાવ છે; [ ભાવઃ રતિરાગ-  
દ્વેષમોહયુતઃ ] ભાવ રતિરાગદ્વેષમોહથી યુક્ત (આત્મપરિણામ) છે.

ટીકાઃ—આ, બંધના પ્રહરિંગકારણ અને અંતરંગ કારણત્વ કથન છે.

ગ્રહણં हि कर्मपुद्गल्यानां जीवप्रदेजवर्तिकर्मस्कन्धानुप्रवेगः । तन् गच्छु योग-  
निमित्तम् । योगो बाह्यमनःकायकर्मवर्गणालम्बन आत्मप्रदेजपरिस्पन्दः । इन्द्र-  
कर्मपुद्गल्यानां विशिष्टगतिपरिणामेनावस्थानम् । स पुनर्जीवभावनिमित्तः । जीवभावः  
पुनरितिगगद्वेषमोहयुतः, मोहनीयविपाकसंपादितविकार इत्यर्थः । तद्वच्च  
पुद्गल्याना ग्रहणहेतुत्वाद्बहिर्द्वकारणं योगः, विशिष्टगतिस्थितिहेतुत्वादन्तरद्वकारणं  
जीवभाव एवेति ॥ १४८ ॥

અદ્ય એટલે કર્મપુદ્ગલોનો જીવપ્રદેશવર્તી (—જીવના પ્રદેશોની — કે  
એક દેશે એક) કર્મસ્કંધોના પ્રવેશ; તેનું નિમિત્ત યોગ છે. જા. ૧૪૮  
પચનવર્ગીય, મનોવર્ગીય, કાયવર્ગીય અને કર્મવર્ગીયનું જેના આધારપર પાડ  
તે એવો આત્મપ્રદેશોનો પરિસ્પન્દ (અર્થાત્ જીવના પ્રદેશોનું ક્રયન).

અંથ એટલે કર્મપુદ્ગલોનું વિશિષ્ટ ગતિસ્થિતિ પરિણામ જોડતું તે ક-  
મોદ્યુ તે (અર્થાત્ કર્મપુદ્ગલોનું અમુક અનુભવાગરૂપ ગતિનું અવસ્થા ૧૪  
ગુણી મુદ્યુ તે): તેનું નિમિત્ત જીવભાવ છે. જીવભાવ નિત્યમાનપરમાત્મ  
(પરિણામ) છે અર્થાત્ મોહનીયતા વિપાકથી રૂપાન પતા (૧૫૦) ૩

તેથી જાણી (અધમે વિષે), અહિરજ માન્ય — નિમિત્ત ૧૪૮ ૩  
કે તે પ્રવેશના અભ્યુત્થાન છે, અને આત્મજ માન્ય — (નિમિત્ત ૧૪૮ ૩)  
૧૪૮ ૩ કાળ કે તે (કર્મપુદ્ગલોની) વિશિષ્ટ ગતિનું પતે ૧૫૦ ૩

હેતુ ચતુર્વિધ્યપ્તો અઢવિધ્યપ્તસ્મ કારણં મણિર્દ ।

તેર્મિ પિ ય રાગાદી તેસિમભાવે ન વઙ્ગંતિ ॥ ૧૪૯ ॥

હેતુશ્ચતુર્વિકલ્પોઽષ્ટવિકલ્પસ્ય કારણં મણિતમ્ ।

તેપામપિ ચ રાગાદયસ્તેપામભાવે ન વચ્યન્તે ॥ ૧૪૯ ॥

મિથ્યાત્વાદિદ્રવ્યપર્યાયાણામપિ વહિરદ્વકારણયોતનમેતત્ ।

તન્નાન્તરે કિલ્પાષ્ટવિકલ્પકર્મકારણત્વેન વન્ધહેતુર્દ્રવ્યહેતુરૂપશ્ચતુર્વિકલ્પઃ પ્રોક્તઃ  
મિથ્યાત્વાસંયમકપાયયોગા ઇતિ । તેપામપિ જીવમાવભૂતા રાગાદયો વન્ધહેતુત્વસ્ય  
હેતવઃ, યતો રાગાદિમાવાનામભાવે દ્રવ્યમિથ્યાત્વાસંયમકપાયયોગસદ્ભાવેઽપિ જીવા

હેતુ અતુર્વિધ અષ્ટવિધ કર્મેર્મિ તત્ત્વાં કારણ કથ્યા,

તેનાંય છે રાગાદિ, જ્યાં રાગાદિ નહિ ત્યાં બંધ ના. ૧૪૯.

અન્વયાર્થઃ—[ચતુર્વિકલ્પઃ હેતુઃ] (દ્રવ્યમિથ્યાત્વાદિ) ચાર પ્રકારના  
હેતુઓ [અષ્ટવિકલ્પસ્ય કારણમ્] આઠ પ્રકારનાં કર્મેર્મિનાં કારણ [મણિતમ્]  
કહેવામાં આવ્યા છે; [તેપામ્ અપિ ચ] તેમને પણ [રાગાદયઃ] (જીવના)  
રાગાદિભાવો કારણ છે; [તેપામ્ અભાવે] રાગાદિભાવોના અભાવમાં [ન વચ્યન્તે]  
જીવો બંધાતા નથી.

ટીકાઃ—આ, મિથ્યાત્વાદિ દ્રવ્યપર્યાયોને (—દ્રવ્યમિથ્યાત્વાદિ પુદ્ગલ-  
પર્યાયોને) પણ (બંધના) બહિરંગ-કારણપણાનું \*પ્રકાશન છે.

અંથાન્તરમાં (અન્ય શાસ્ત્રમાં) મિથ્યાત્વ, અસંયમ, કપાય અને યોગ એ  
ચાર પ્રકારના દ્રવ્યહેતુઓને (દ્રવ્યપ્રત્યયોને) આઠ પ્રકારનાં કર્મેર્મિનાં કારણ તરીકે  
બંધહેતુ કથ્યા છે. તેમને પણ બંધહેતુપણાના હેતુઓ જીવભાવભૂત રાગાદિક છે;  
કારણ કે રાગાદિભાવોના અભાવ હોતા દ્રવ્યમિથ્યાત્વ, દ્રવ્ય-અસંયમ, દ્રવ્યકપાય

\* પ્રકાશન = પ્રસિદ્ધ કરવું તે, સમગ્રવત્ તે; સ્થાવર વતે

† જીવગત રાગાદિરૂપ ભાવપ્રત્યયોના અભાવ હોતા દ્રવ્યપ્રત્યયોના વિદ્યમાનપણામાં પણ જીવો  
બંધાતા નથી. તે જીવગત રાગાદિભાવોના અભાવમાં પણ દ્રવ્યપ્રત્યયોના ઉદયમાત્રથી બંધ  
માય તો સર્વદા બંધ જ રહે (—મોક્ષનો અવકાશ જ ન રહે), કારણ કે સંસારીઓને  
સદાય કર્મેર્મિવત્ વિદ્યમાનપણુ હોય છે,

न बध्यन्ते । ततो रागादीनामन्तरङ्गत्वाग्निश्रयेन बन्धहेतुत्वमवनेयमिति ॥ १४० ॥

— इति बन्धपदार्थव्याख्यानं समाप्तम् ।

अथ मोक्षपदार्थव्याख्यानम् ।

हेतुमभावे नियमा जायदि णाणिम्य आस्रवणिरोधो ।

आस्रवभावेण विना जायदि कम्मम्य दु णिरोधो ॥ १४१ ॥

कम्मसाभावेण य सव्वण्ह सव्वलोगदग्गिमी य ।

पावदि इंदियरहिदं अच्चावाहं मुहमणं ॥ १४२ ॥

हेतुभावे नियमाज्जायते ज्ञानिनः आस्रवनिरोधः ।

आस्रवभावेन विना जायते कर्मणस्तु निरोधः ॥ १४१ ॥

कर्मणामभावेन च सर्वज्ञः सर्वलोकदर्शी च ।

प्राप्नोतीन्द्रियरहितमव्यावाध मुग्धमनस्तसु ॥ १४२ ॥

अने इव्यथागता अहवाचमा पाण्डु एवो अधाता नथी, तेरी न पण्डिते  
अतरेण अधहेतुपाण्डु होवाने हीधे निद्रयथी अधहेतुपाण्डु इव अत्र ॥  
१४१, १४२.

अथा रीते अधपदार्थानु व्याख्यानं समाप्तं यत्तु ।

इयं मोक्षपदार्थानु व्याख्यानं छे.

हेतु-अभावे नियमधी आस्रवनिरोधो ज्ञानिनः ।

आस्रवभावेण विना जायते कर्मणस्तु निरोधः ।

कर्मणामभावेन च सर्वज्ञः सर्वलोकदर्शी च ।

प्राप्नोतीन्द्रियरहितमव्यावाध मुग्धमनस्तसु ।

દ્રવ્યકર્મમોક્ષહેતુપરમસંવરરૂપેણ ભાવમોક્ષસ્વરૂપાભ્યાનમેતત્ ।

આસ્રવહેતુર્હિં જીવસ્ય મોહરાગદ્વેષરૂપો ભાવઃ । તદ્ભાવો ભવતિ જ્ઞાનિનઃ । તદ્ભાવે ભવત્યાસ્રવભાવાભાવઃ । આસ્રવભાવાભાવે ભવતિ કર્માભાવઃ । કર્માભાવેન ભવતિ સાર્વજ્ઞં સર્વદર્શિત્વમવ્યાવાધમિન્દ્રિયવ્યાપારાર્તીતમનન્તમુસ્રવત્ત્રેતિ । સ એવ જીવન્મુક્તિનામા ભાવમોક્ષઃ । કથમિતિ चेत् । ભાવઃ સ્વલ્પત્ર વિવક્ષિતઃ કર્માવૃત્ત-  
ચૈતન્યસ્ય ક્રમપ્રવર્તમાનજ્ઞપ્તિક્રિયારૂપઃ । સ સ્વલ્પ સંસારિણોઽનાદિમોહનીયકર્મો-

[ જ્ઞાનિનઃ ] જ્ઞાનીને [ નિયમાત્ ] નિયમથી [ આસ્રવનિરોધ જાયતે ] આસ્રવનો નિરોધ થાય છે [ તુ ] અને [ આસ્રવભાવેન વિજ્ઞા ] આસ્રવભાવના અભાવમાં [ કર્મણઃ નિરોધ જાયતે ] કર્મનો નિરોધ થાય છે. [ ચ ] વળી [ કર્મણામ્ અભાવેન ] કર્મનો અભાવ થવાથી તે [ સર્વજ્ઞઃ સર્વલોકદર્શી ચ ] સર્વજ્ઞ અને સર્વલોકદર્શી થયો થકો [ હિન્દિયરહિતમ્ ] હિન્દિયરહિત, [ અવ્યાવાધમ્ ] અવ્યાવાધ, [ અનન્તમ્ સુખમ્ પ્રાપ્નોતિ ] અનન્ત સુખને પામે છે.

ટીકા:—આ, 'દ્રવ્યકર્મમોક્ષના હેતુભૂત પરમ-સંવરરૂપે ભાવમોક્ષના સ્વરૂપત્વ' કથન છે.

આસ્રવનો હેતુ અરેખર જીવનો મોહરાગદ્વેષરૂપ ભાવ છે. જ્ઞાનીને તેનો અભાવ થાય છે. તેનો અભાવ થતાં આસ્રવભાવનો અભાવ થાય છે. આસ્રવ-ભાવનો અભાવ થતાં કર્મનો અભાવ થાય છે. કર્મનો અભાવ થવાથી સર્વજ્ઞ-પાત્ર, સર્વદર્શીપાત્ર અને અવ્યાવાધ, 'હિન્દિયવ્યાપારાર્તીત. અનન્ત સુખ થાય છે. તે આ 'જીવન્મુક્તિ' નામનો ભાવમોક્ષ છે. 'કઈ રીતે?' એમ પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ છે:—

અહીં જે 'ભાવ' જ વિવક્ષિત છે તે કર્માવૃત્ત (કર્મથી અવરાધેલા) ચૈતન્યની ક્રમે પ્રવર્તતી જ્ઞપ્તિક્રિયારૂપ છે. તે (ક્રમે પ્રવર્તતી જ્ઞપ્તિક્રિયારૂપ ભાવ) અરેખર મંચારીને અનાદિ કાળથી મોહનીયકર્મના ઉત્થને અનુભરતી પરિણતિને

૧. દ્રવ્યકર્મમોક્ષ = દ્રવ્યકર્મનું સંત્યાગ કરી વતુ તે: કામોક્ષ. (આહી જાવમોક્ષનું સ્વરૂપ દ્રવ્યમોક્ષના નિમિત્તભૂત પરમ-સંવરરૂપે સ્થાપ્યું છે )

૨. હિન્દિયવ્યાપારાર્તીત = હિન્દિયવ્યાપાર રહિત.

૩. જીવન્મુક્તે = જીવતા મુક્તિ, દેહ તે મા જીવતા મુક્તિ ૪. વિવક્ષિત = કહેવા ધારેલો.

શ્ચાનુવૃત્તિવશાદશુદ્ધો દ્રવ્યકર્માશ્વહેતુઃ । ન તુ જ્ઞાનિનો મોહરગત્રેપાનુવૃત્તિન્નપેગ  
પ્રીયતે । તતોઽમ્ય આશ્વભાવો નિરુદ્ધયતે । તતો નિરુદ્ધાશ્વભાવમ્યામ્ય મોહ-  
રગેણાન્યન્નનિર્વિકારમનાદિમૃદ્ધિતાનન્તૈતન્યર્ચયમ્ય શુદ્ધજ્ઞમિક્રિયાન્વેણાન્નમૃદ્ધત-  
ત્તિદાગ યુગપજ્ઞાનદર્શનાવગ્ણાન્તરાયક્ષયેણ કથશ્ચિન્ન કટમ્યજ્ઞાન્ત્વમવાચ હન્તિ-  
પ્રિયાન્નપે ક્રમપ્રવૃત્ત્યમાચાદ્ધાવકર્મ વિનશ્યતિ । તતઃ કર્માભાવે ન દિ મગદાન્મર્યદ્ઃ  
મર્યદાં શ્યુપરતેન્દ્રિયવ્યાપારાવ્યાવાધાન્તનુરુચ્ચ નિત્યમેવાવતિષ્ઠતે । ક્વચેપ આદ-  
ર્ભમોક્ષપ્રકારઃ દ્રવ્યકર્મમોક્ષહેતુઃ પરમચંદ્રપ્રકારશ્ચ ॥ ૧૫૦-૧૫૧ ॥

વીર્ય અશુદ્ધ છે. દ્રવ્યકર્માશ્વવતેના હેતુ છે. પરંતુ તે (કેમ પ્રવર્તતી) જ્ઞાનિનના  
જ્ઞાન) જ્ઞાનીને આદર્ભગત્રેપાણી પરિણુતિરૂપે હાનિ પામે છે તેથી તેના આશ્વ  
ભાવનો નિરોધ થાય છે. તેથી આશ્વભાવવતેના જેવે નિરોધ થયા છે. આશ્વ  
જ્ઞાનીને આદર્ભા હાય વડે આશ્વત નિર્વિકારપાણી થયાથી જેવે અન્યાર્થ : આદર્ભ  
અનત ચૈતન્ય અતે (અનત) વીર્ય પ્રિયાર્થ ગયલ છે એવો તે જ્ઞાની તરીકે ન  
અન્યાર્થને ) શુદ્ધ અભિદિશરૂપે અતર્મુદ્ધત પચાત્ શુદ્ધિત યગપદ જ્ઞાન  
અર્ભતાવના અતે અતર્મુદ્ધતે હાય થયાથી કથચિન્ન મર્યદા જ્ઞાનના અતર્મુદ્ધત  
અતે એ રીતે તેને અભિદિશના રૂપમા ક્રમપ્રવૃત્તિના અભાર અતર્મુદ્ધત  
નિનાય થાય છે. તેથી કર્મના અભાવ થતાં તે અતર્મુદ્ધત અગમ્ય નર્મો ન  
તત્ત્વ દ્રિયવ્યાપારાતીત-અવ્યાપાર અતર્મુદ્ધતપ્રકારો નાથ ન

અતર્મુદ્ધત આ (અહીં ક્રિયા તે). આશ્વકર્મના અતર્મુદ્ધત પ્રકાર નાથ ન  
અતર્મુદ્ધત પદ અતર્મુદ્ધત પ્રકાર છે. ૧૫૦-૧૫૧.



તયોર્જીવસ્વરૂપભૂતયોર્જાનદર્શનયોર્ગમ્નિયતમનશ્ચિતમુ-પાદન્યગત્રોન્યમ્પત્તિમગમસ્તિત્વં  
રાગાદિપરિણત્યભાવાદનિન્દિતં તચરિતં: તદેવ મોક્ષમાર્ગ ઇતિ । િનિષં દિ કિલ  
સંસારિષુ ચરિતં—સ્વચરિતં પરચરિતં ચ: મ્નગમયપ્રગમયાનિત્યર્થ: । તત્ર  
સ્વભાવાવસ્થિતાસ્તિત્વસ્વરૂપં સ્વચરિતં, પરમાવાવસ્થિતાસ્તિત્વમ્નરૂપં પરચરિતમ્ ।  
તત્ર યત્સ્વભાવાવસ્થિતાસ્તિત્વરૂપં પરમાવાવસ્થિતાસ્તિત્વવ્યાવૃત્તત્વેનાત્યન્તમનિન્દિતં  
તદત્ર સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગત્વેનાવધારણીયમિતિ ॥ ૧૫૪ ॥

જીવો સહાર્વાણ્યદો અણિયદગુણપજ્જઓઘ પરમમઓ ।

જદિ કુણદિ સગં સમયં પઠ્ઠમસ્સદિ કમ્મવંઘાદો ॥ ૧૫૫ ॥

છે). હવે જીવના સ્વરૂપભૂત એવાં તે જ્ઞાનદર્શનમાં \*નિયત—અવસ્થિત એવું  
જે ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યરૂપ +વૃત્તિમય અસ્તિત્વ—કે જે રાગાદિપરિણામના અભાવને  
લીધે અનિદિત છે—તે ચારિત્ર છે; તે જ મોક્ષમાર્ગ છે.

સંસારીઓમાં ચારિત્ર ખરેખર બે પ્રકારનું છે :—(૧) સ્વચારિત્ર અને  
(૨) પરચારિત્ર; (૧) સ્વસમય અને (૨) પરસમય એવો અર્થ છે. ત્યાં, સ્વભાવમાં  
અવસ્થિત અસ્તિત્વસ્વરૂપ (ચારિત્ર) તે સ્વચારિત્ર છે અને પરભાવમાં અવ-  
સ્થિત અસ્તિત્વસ્વરૂપ (ચારિત્ર) તે પરચારિત્ર છે. તેમાથી (અર્થાત્ બે પ્રકારનાં  
ચારિત્રમાંથી), સ્વભાવમાં અવસ્થિત અસ્તિત્વરૂપ ચારિત્ર—કે જે પરભાવમાં  
અવસ્થિત અસ્તિત્વથી ભિન્ન હોવાને લીધે અત્યંત અનિદિત છે તે—અહીં  
સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ તરીકે અવધારવું.

[આ જ ચારિત્ર ‘પરમાર્થ’શબ્દથી વાચ્ય એવા મોક્ષનું કારણ છે, અન્ય  
નહિ—એમ નહિ જાણતાં થકાં, મોક્ષથી ભિન્ન એવા અસાર સંસારના કારણભૂત  
મિથ્યાત્વરાગાદિમાં લીન વર્તતાં થકાં આપણે અનંત કાળ ગયો; આમ જાણીને  
તે જ જીવસ્વભાવનિયત ચારિત્રની—કે જે મોક્ષના કારણભૂત છે તેની—નિરંતર  
ભાવના કરવી યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે સૂત્રતાત્પર્ય છે.] ૧૫૪.

નિજભાવનિયત અનિયતગુણપર્યાયપણે પરસમય છે;

તે જો કરે સ્વકસમયને તો કર્મબંધનથી છૂટે. ૧૫૫

\* નિયત = અવસ્થિત; સ્થિત, સ્થિર; દૃઢપણે રહેવું

+ વૃત્તિ = વર્તવું તે; હોવું તે [ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યરૂપ વૃત્તિ તે અસ્તિત્વ છે.]

जीवः स्वभावान्वितः अनित्यगुणपर्यायः ।

यदि कुर्वन् स्वयं समयः प्रत्यक्षमिति ।

स्वसमयपरममयोपादानव्युद्धानपुरस्सरकर्मक्षयद्वारेण जीवस्वभावान्वितचरितस्य  
मोक्षमार्गान्वधानमेतत् ।

संसारिणो हि जीवस्य ज्ञानदर्शनावस्थितत्वात् स्वभावान्वितस्यायनादिभेद-  
नोद्योदयानुवृत्तिपरत्वेनोपरतोपयोगस्य मतः समुपात्तभाववैधर्म्य-  
पर्यायत्वं परममयः परचरितमिति यावत् । तस्यैवानादिमोक्षनोद्योदयानुवृत्ति-  
पाण्यान्वन्तशुद्धोपयोगस्य मतः समुपात्तभाववैधर्म्य-  
पर्यायत्वं परममयः परचरितमिति यावत् ।

अन्वयार्थः - [ जीवः ] अथ. [ स्वभावान्वितः ] ( १०५ )  
अथवायनित्यता इत्यादि । [ अनित्यगुणपर्यायः ] अथ परममयः ।  
पर्यायवाच्यता इत्यादि । परममयः अथ. [ यदि ] तेन ते ।  
अथवायनित्यता इत्यादि । परममयः अथ. [ समयः ]  
अथवायनित्यता इत्यादि । परममयः अथ. [ प्रत्यक्षमिति ]  
अथवायनित्यता इत्यादि । परममयः अथ. [ १०५ ]

टीकाः—स्वसमयतया अथवायनित्यता इत्यादि । परममयतया  
अथवायनित्यता इत्यादि । परममयतया अथवायनित्यता इत्यादि ।  
अथवायनित्यता इत्यादि । परममयतया अथवायनित्यता इत्यादि ।  
अथवायनित्यता इत्यादि । परममयतया अथवायनित्यता इत्यादि ।

સ્વચરિતમિતિ યાવત્ । અય સ્વલુ યદિ કથશ્ચનોદ્ધિન્નગમ્યગ્જાનઙ્ગોતિર્જનિઃ  
પરસમયં વ્યુદસ્ય સ્વસમયમુપાદત્તે તદા કર્મવન્ભાદવગ્નં ભઙ્ગયતિ । ગતો હિ  
જીવસ્વભાવનિયતં ચરિતં મોક્ષમાર્ગ ઇતિ ॥ ૧૫૫ ॥

જો પરદ્રવ્યમ્મિ સુહં અસુહં ગગેણ કુણદિ જદિ ભાવં ।

સો સગચરિત્તિભદ્ધો પરચરિત્તિચરો હવદિ જીવો ॥ ૧૫૬ ॥

યઃ પરદ્રવ્યે શુભમશુભં રાગેણ કરોતિ યદિ ભાવમ્ ।

સ સ્વકચરિત્રભ્રષ્ટઃ પરચરિત્તિચરો ભવતિ જીવઃ ॥ ૧૫૬ ॥

પરચરિત્તિપ્રવૃત્તસ્વરૂપાલ્યાનમેતત્ ।

યો હિ મોહનીયોદયાનુવૃત્તિવશાદ્રઙ્ગમાનોપયોગઃ સન્ પરદ્રવ્યે શુભમશુભં

એકરૂપપણું ગ્રહ્યું હોવાને લીધે તેને જે નિયતશુભપર્યાયપણું હોય છે તે સ્વસમય  
અર્થાત્ સ્વચારિત્ર છે.

હવે, ખરેખર જે કોઈ પણ પ્રકારે સમ્યગ્જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ કરીને જીવ  
પરસમયને છોડી સ્વસમયને ગ્રહણ કરે છે તો કર્મબંધથી અવશ્ય છૂટે છે; જેથી  
ખરેખર (એમ નક્કી થાય છે કે) જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ  
છે. ૧૫૫.

જે રાગથી પરદ્રવ્યમાં કરતો શુભાશુભ ભાવને,

તે સ્વકચરિત્રથી ભ્રષ્ટ, પરચારિત્ર આચરનાર છે ૧૫૬.

અન્વયાર્થઃ—[યઃ] જે [રાગેણ] રાગથી (—રંજિત અર્થાત્ મલિન  
ઉપયોગથી) [પરદ્રવ્યે] પરદ્રવ્યને વિષે [શુભમ્ અશુભમ્ ભાવમ્] શુભ કે અશુભ  
ભાવ [યદિ કરોતિ] કરે છે, [સઃ જીવ] તે જીવ [સ્વકચરિત્રભ્રષ્ટઃ] સ્વચારિત્ર-  
ભ્રષ્ટ એવો [પરચરિત્તિચરઃ ભવતિ] પરચારિત્રનો આચરનાર છે.

ટીકાઃ—આ, પરચારિત્રમાં પ્રવર્તનારના સ્વરૂપનું કથન છે.

જે (જીવ) ખરેખર મોહનીયતા ઉદયને અનુસરી પશ્ચિત્તિવશાત્  
(અર્થાત્ મોહનીયતા ઉદયને અનુસરીને પશ્ચિમવાને લીધે) રંજિત-ઉપયોગવાળો  
(ઉપરક્તઉપયોગવાળો) વર્તે તો થકો, પરદ્રવ્યને વિષે શુભ કે અશુભ ભાવને

अनभान्दित्यभाषा ] तत्रपदार्थपूर्यक भोक्षभार्गप्रपञ्चयार्जुन २२८

य भावमादधाति, स स्वकचरित्रभ्रष्टः परचरित्रचर इत्युपनीयतेः यतो हि स्वकचरित्र  
भ्रष्टोपयोगवृत्तिः स्वचरितं, परद्रव्यं सोपगमोपयोगवृत्तिः परचरित्रमिति ॥ १५६ ॥

आयवदि जेण पुण्णं पावं वा अपणोथ भावित्त ।

मो तेण परचरित्तो हवदि त्ति जिणा पम्मेवंति ॥ १५७ ॥

आस्रवति येन पुण्यं पापं दान्मनोऽयं सांख्येन ।

न तेन परचरित्रः भवतीति जिनाः प्रत्यक्षयन्ति । १५८

परचरित्रप्रवृत्तेर्बन्धहेतुत्वेन मोक्षमार्गत्वनिषेधनमेतत् ।

इह किल शुभोपरक्तो भावः पुण्यास्रवः, अशुभोपरक्तः पापास्रव इति । १५९

भाष्ये कथं कृ. ते (७५) स्वयत्तिप्रथी त्रष्ट अयेवा पन्थान्तिना भाष्ये  
उपेयानां आये कृ. कारण्य के अरेअर स्वद्रव्यने विषे साद-नियोगेन प  
ने स्वयत्तिप्र कृ अने परद्रव्यने विषे साद-नियोगेन प पापवृत्तिना  
धाति कृ. १५६.

ते ! पुण्यं अथवा पापं पुण्येन आनीते । १५७

तेना त्रेते ते पम्मेवंति । निर्दिष्टेन विधिना । १५८

अन्वयार्थः—[ येन भावेन ] के व्यापरी । भाष्येन । १५९

पापदा । पुण्यं अथवा पापं [ त्रष्ट द्वास्त्रवति ] भाष्येन कृ. १५६

१५७ [ कृ. ] ते (७५) [ परचरित्र भवति ] पन्थान्तिना भाष्येन

[ जिनाः ] विना । प्रत्यक्षयन्ति । १५८

પુણ્યં પાપં વા યેન ભાવેનામાતિ યસ્ય જીવસ્ય ચદિ મ ભાવો માતિ મ જીવસ્તદા તેન પરચરિત્તિ ઇતિ પર્યાયતે । તતઃ પરચરિત્તિપાતિર્વિન્યમાર્ગ ણ, ન મોક્ષમાર્ગ ઇતિ ॥ ૧૫૭ ॥

જો સર્વસંગમુક્તો ગણગણગો અપણં મહાનેણ ।

જાણદિ પસ્યદિ જિયદં ગો મગનર્મિ ચગદિ જીવો ॥ ૧૫૮ ॥

યઃ સર્વમજ્જમુક્તઃ અનન્યમનાઃ આત્માને સમાવેન ।

જાનાતિ પશ્યતિ નિયતં મઃ સ્વચરિતં ચરતિ જીવઃ ॥ ૧૫૮ ॥

સ્વચરિતપ્રવૃત્તસ્વરૂપાભ્યાનમેતન્ ।

યઃ સ્વલુ નિરુપરાગોપયોગત્વાત્સર્વસંગમુક્તઃ પરદ્રવ્યવ્યાવૃત્તોપયોગત્વાદનન્યમનાઃ

પુણ્ય અથવા પાપ જે ભાવથી આચરે છે, તે ભાવ જ્યારે જે જીવને હોય ત્યારે તે જીવ તે ભાવ વડે પરચારિત્ત છે—એમ (જિનેન્દ્રો દ્વારા) પ્રરૂપવામાં આવે છે. તેથી (એમ નક્કી થાય છે કે) પરચારિત્તમાં પ્રવૃત્તિ તે અંધમાર્ગ જ છે, મોક્ષમાર્ગ નથી. ૧૫૭.

સૌ-સંગમુક્ત અનન્યચિત્ત સ્વભાવથી નિજ આત્મે

જાણે અને દેખે નિયત રહી, તે સ્વચરિતપ્રવૃત્ત છે. ૧૫૮.

અન્વયાર્થઃ—[ યઃ ] જે [ સર્વસંગમુક્તઃ ] સર્વસંગમુક્ત અને [ અનન્યમનાઃ ] અનન્યમનવાળો વર્તે તો થકો [ આત્માને ] આત્માને [ સ્વભાવેન ] ( જ્ઞાનર્શનરૂપ ) સ્વભાવ વડે [ નિયતં ] નિયતપણે ( -સ્થિરતાપૂર્વક ) [ જાનાતિ પશ્યતિ ] જાણે-દેખે છે, [ મઃ જીવ ] તે જીવ [ સ્વચરિતં ] સ્વચરિત્ત [ ચરતિ ] આચરે છે.

ટીકાઃ—આ, સ્વચરિત્તમાં પ્રવર્તનારના સ્વરૂપનું કથન છે.

જે ( જીવ ) અરેખર \* નિરુપરાગ ઉપયોગવાળો હોવાને લીધે સર્વસંગ-

\* નિરુપરાગ = ઉપરાગ રહિત; નિર્મળ; અવિકારી, શુદ્ધ. [ નિરુપરાગ ઉપયોગવાળો જીવ સમસ્ત બાહ્ય-અબ્ય તરે સંગથી શુદ્ધ છે તોપણ નિઃસંગ પરમાત્માની ભાવના દ્વારા ઉત્પન્ન સુદ્ધ આનંદસ્વરૂપ પરમાનંદસ્વરૂપ સુખસુધારસના આસ્વાદથી, પૂર્ણ-કળશની માફક, સર્વ આત્મપ્રદેશે ભરેલો હોય છે ]

आत्मानं स्वभावेन ज्ञानदर्शनरूपेण जानाति पश्यति नियतमवस्थितत्वेन, न गच्छति चरितं चरति जीवः । यतो हि दृग्निजमिदं रूपं पुरुषे तन्मात्रत्वेन स्वेनैव चरतिमिति ॥ १५८ ॥

चरितं चरति नृगं यो जो परद्रव्यापक्षार्थद्विद्वज्ज्ञ  
दं गणणविद्युपं अविद्युपं चरति अत्रात्मा ।

चरति चरति स्वकं न यः परद्रव्यापक्षार्थद्विद्वज्ज्ञ  
दर्शनज्ञानविकल्पमद्विद्वत्त्वं च गच्छति ॥ १५८ ॥

अत्र वर्तते अत्रो, पञ्चव्यधी व्यावृत्त उपधागवाणां एवायाने श्रीमन्मन्त्रेण  
वाणां वर्तते अत्रो, आत्मानं ज्ञानदर्शनरूपं अवस्थापय यत् नियतमवस्थितत्वेन  
नियतमवस्थितपञ्च वाणां-देवे हि, ते श्रुय अत्रोपक्षार्थद्विद्वज्ज्ञ आत्मानं  
अत्रोपक्षार्थद्विद्वज्ज्ञमिदं रूपं पुरुषमां (-आत्माया) तन्मात्रपक्षार्थवर्तमानेन

साधार्थः—जे श्रुय अत्रोपक्षार्थवर्तमाने अत्रोपक्षार्थवर्तमाने  
अत्रोपक्षार्थवर्तमाने अत्रोपक्षार्थवर्तमाने अत्रोपक्षार्थवर्तमाने  
अत्रोपक्षार्थवर्तमाने अत्रोपक्षार्थवर्तमाने अत्रोपक्षार्थवर्तमाने  
अत्रोपक्षार्थवर्तमाने अत्रोपक्षार्थवर्तमाने अत्रोपक्षार्थवर्तमाने

न हि अत्रोपक्षार्थवर्तमाने अत्रोपक्षार्थवर्तमाने  
अत्रोपक्षार्थवर्तमाने अत्रोपक्षार्थवर्तमाने अत्रोपक्षार्थवर्तमाने

શુદ્ધસ્વચરિતપ્રવૃત્તિપ્રતિપાદનમેતત્ ।

યો હિ યોગીન્દ્રઃ મમસ્તમોદગ્ધતાદિર્જીવતા પરઃપ્રવૃત્તિભાગાદિતત્મા  
સન, સ્વદ્રવ્યમેકમેનાભિમુક્ત્યેનાન્નાર્તમાનઃ સ્મામાભવત્ દર્શનજ્ઞાનપીલ્લમપ્યા  
ત્મનોડવિરૂપત્વેન ચરતિ, મ મત્ત્વ મત્ત્વ ચરતિં ચરતિ । એવં હિ શુદ્ધદ્રવ્યાશ્રિતમ-  
ભિન્નસાધ્યસાધનમાર્ગ નિશ્ચયનગમાભિય મોક્ષમાર્ગપ્રસ્થાપનમ્ । ચતુર્ત્વ પૂર્વમુદ્ધિ-  
તત્સ્વપરપ્રત્યયપર્યાયાશ્રિતં ભિન્નમાભ્યમાનનમાં વ્યાપાદનગમાભિત્ય પ્રસ્થિતમ્ ।

ટીકા:—આ, શુદ્ધ સ્વચારિત્રપ્રવૃત્તિના માર્ગનું કથન છે.

જે યોગીન્દ્ર, સમસ્ત મોદગ્ધતાદિર્જીવતા પરઃપ્રવૃત્તિભાગાદિતત્મા  
સ્વભાવરૂપ ભાવોથી રહિત સ્વરૂપવાળો પત્તીતો થકો, સ્વદ્રવ્યને એકને જ  
અભિમુખપણે અનુસરતાં થકાં નિજસ્વભાવભૂત દર્શનજ્ઞાનભેદને પણ આત્માથી  
અભેદપણે આચરે છે, તે અંગેખર સ્વચારિત્રને આચરે છે.

આ રીતે અંગેખર શુદ્ધદ્રવ્યને આશ્રિત, અભિન્નસાધ્યસાધનભાવવાળો  
નિશ્ચયનયના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું. અને જે પૂર્વે  
(૧૦૭ મી ગાથામાં) દર્શાવવામાં આવ્યું હતું તે સ્વપરહેતુક પર્યાયને આશ્રિત,

૧. મોદગ્ધૃહ = મોહસમૂહ [ જે મુનીંદ્રે સમસ્ત મોહસમૂહનો નાશ કર્યો હોવાથી 'પોતાનું'  
સ્વરૂપ પરદ્રવ્યના સ્વભાવરૂપ ભાવોથી રહિત છે' એવી પ્રતીતિ અને જ્ઞાન જેમને વર્તે છે,  
તથા તે ઉપરાંત જે કેવળ સ્વદ્રવ્યમા જ નિર્વિકલ્પપણે અત્યંત લીન થઈ નિજસ્વભાવભૂત  
દર્શનજ્ઞાનભેદને આત્માથી અભેદપણે આચરે છે, તે મુનીંદ્રે સ્વચારિત્રના આચરનાર છે. ]
૨. અહીં નિશ્ચયનયનો વિષય શુદ્ધદ્રવ્ય અર્થાત્ શુદ્ધપર્યાયપરિણત દ્રવ્ય છે, એટલે કે એકના  
દ્રવ્યનો (-પર નિમિત્ત વિનાનો) શુદ્ધપર્યાય છે, જેમકે, નિર્વિલ્પ શુદ્ધપર્યાયપરિણત મુનિને  
નિશ્ચયનયથી મોક્ષમાર્ગ છે.
૩. જે નયમાં સાધ્ય અને સાધન અભિન્ન (અર્થાત્ એક પ્રકારના) હોય તે અહીં નિશ્ચયનય  
છે; જેમકે, નિર્વિકલ્પધ્યાનપરિણત (-શુદ્ધાત્મશ્રદ્ધાનજ્ઞાનચારિત્રપરિણત) મુનિને નિશ્ચયનયથી  
મોક્ષમાર્ગ છે કારણ કે ત્યાં (મોક્ષરૂપ) સાધ્ય અને (મોક્ષમાર્ગરૂપ) સાધન એક પ્રકારના  
અર્થાત્ શુદ્ધાત્મરૂપ (-શુદ્ધાત્મપર્યાયરૂપ) છે
૪. જે પદ્યોમાં સ્વ તેમ જ પર કારણ હોય છે અર્થાત્ ઉપાદાનકારણ તેમ જ નિમિત્તકારણ  
હોય છે તે પદ્યો સ્વપરહેતુક પદ્યો છે, જેમકે હા શુણ્ઠ્યસ્થાને (દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષય

ન ચૈતદ્વિપ્રતિપિદ્ધં નિશ્ચયવ્યવહારયોઃ સાધ્યમાધનમાવશ્યન્નુચ્છન્નુચ્છન્નિવારણમ્ ।  
અતઃ સ્વોભયનસાયત્તા પારમેશ્વરી તીર્થપ્રવર્તનેતિ ॥ ૧૫૫ ॥

‘ભિન્નસાધ્યમાધનભાવવાળા વ્યવહારનયના આશ્રયે (—વ્યવહારનયની અગત્ય છે) પ્રકરવામાં આવ્યું હતું. આમાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે એમ પણ નથી કહી શકાય એમ છે એમ ‘મુવાર્જી’માં પાયાની માટેક નિશ્ચય વ્યવહારને સાધ્ય-માધન-માવશ્ય-નુચ્છ-નુચ્છ-નિવારણમ્ નથી જ પારમેશ્વરી (—વિનભજવાનની) તીર્થપ્રવર્તના અર્થને નોંધે છે. ૧૫૬.



ધર્માદીસદ્દહણં સમ્મત્તં ણાણમંગપુઞ્વગતં ।  
 ચેદ્ધા તવમ્હિ ચરિયા વવહારો મોક્ષસમગ્ગો ત્તિ ॥ ૧૬૦ ॥  
 ધર્માદિશ્રદ્ધાનં મમ્યક્ત્વં જ્ઞાનમંગપૂર્વગતમ્ ।  
 ચેષ્ટા તપમિ ચર્યા વ્યવહારો મોક્ષમાર્ગો ઈતિ ॥ ૧૬૦ ॥

ધર્માદિની શ્રદ્ધા મુદ્દગા, પૂર્વાગબોધ મુખ્યોધ છે,  
 તપમાંહી ચેષ્ટા ચરણ—એ વ્યવહારમુક્તિમાર્ગ છે. ૧૬૦

અન્વયાર્થ:—[ ધર્માદિશ્રદ્ધાનં મમ્યક્ત્વમ્ ] ધર્માસ્તિકાયાદિનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યક્ત્વ, [ અંગપૂર્વસંગ્રહી જ્ઞાન તે જ્ઞાન અને [ તપસિ

ઉત્તર:—જેને સિદ્ધનું યથાર્થ સ્વરૂપ સીધું સમજાતું ન હોય તેને સિદ્ધના સ્વરૂપના ઉપચરિત નિરૂપણ દ્વારા અર્થાત્ બિલાડીના સ્વરૂપના નિરૂપણ દ્વારા સિદ્ધના યથાર્થ સ્વરૂપના ખ્યાલ તરફ દોરી જવામા આવે છે, તેમ જેને વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સીધું સમજાતું ન હોય તેને વસ્તુસ્વરૂપના ઉપચરિત નિરૂપણ દ્વારા વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ ખ્યાલ તરફ દોરી જવામા આવે છે. વળી લાખા કથનને બદલે સક્ષિપ્ત કથન કરવા માટે પણ વ્યવહારનય દ્વારા ઉપચરિત નિરૂપણ કરવામા આવે છે અહીં એટલું લક્ષમા રાખવાયોગ્ય છે કે—જે પુરુષ બિલાડીના નિરૂપણને જ સિદ્ધનું નિરૂપણ માની બિલાડીને જ સિદ્ધ સમજી બેસે તે તો ઉપદેશને જ યોગ્ય નથી, તેમ જ પુરુષ ઉપચરિત નિરૂપણને જ સત્યાર્થ નિરૂપણ માની વસ્તુસ્વરૂપને ખોટી રીતે સમજી બેસે તે તો ઉપદેશને જ યોગ્ય નથી

[ અહીં એક ઉદાહરણ લેવામા આવે છે:—

સાધ્ય-સાધન વિષેનું સત્યાર્થ નિરૂપણ એમ છે કે ‘છટ્ટા ગુણસ્થાને વર્તતી આશિક શુદ્ધિ સાતમા ગુણસ્થાનયોગ્ય નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ પરિણતિનું સાધન છે’ હવે, ‘છટ્ટા ગુણસ્થાને કેવી અથવા કેટલી શુદ્ધિ હોય છે’—એ વાતનો પણ સાથે સાથે ખ્યાલ કરાવવો હોય તો, વિસ્તારથી એમ નિરૂપણ કરાય કે ‘જે શુદ્ધિના સદ્ભાવમા, તેની સાથે સાથે મહાવ્રતાદિના શુભ વિકલ્પો હઠ વિના સહજપણે વર્તતા હોય છે તે છટ્ટા ગુણસ્થાનયોગ્ય શુદ્ધિ સાતમા ગુણસ્થાનયોગ્ય નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ પરિણતિનું સાધન છે’ આવા લાખા કથનને બદલે, એમ કહેવામા આવે કે ‘છટ્ટા ગુણસ્થાને વર્તતા મહાવ્રતાદિના શુભ વિકલ્પો સાતમા ગુણસ્થાન-



ત્રિશ્વયેન મોક્ષમાર્ગ ઇત્યુચ્યતે । અતો નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગયોઃ સાધ્યસાધનભાવો  
નિતરામુપપન્ન ઇતિ ॥ ૧૬૧ ॥

માર્ગ' કહેવાય છે. આથી, નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ અને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને સાધ્ય-સાધનપણું અત્યંત ઘટે છે.

ભાવાર્થ:—નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ નિજ શુદ્ધાત્માની રુચિ, જ્ઞાપ્તિ અને નિશ્ચયનુભૂતિરૂપ છે. તેનો સાધક (અર્થાત્ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું વ્યવહારસાધન) એવો જે ભેદરતનત્રયાત્મક વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ તેને જીવ કથચિત્ (-કોઈ પ્રકારે, નિજ ઉદ્ધમથી) પોતાના સંવેદનમા આવતી અવિદ્યાની વાસનાના વિલય દ્વારા પામ્યો થકો, ત્યારે શુણ્ણસ્થાનરૂપ સોપાનના ક્રમ પ્રમાણે નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યની ભાવનાથી ઉત્પન્ન નિત્યાનંદલક્ષણવાળા મુખ્યામૃતના રસાસ્વાદની તૃપ્તિરૂપ પરમ કળાના અનુભવને લીધે નિજશુદ્ધાત્માશ્રિત નિશ્ચયદર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપે અભેદપણે પરિણમે છે, ત્યારે નિશ્ચયનયથી ભિન્ન સાધ્ય-સાધનના અભાવને લીધે આ આત્મા જ મોક્ષમાર્ગ છે. માટે એમ કહ્યું કે સુવર્ણ અને સુવર્ણપાપાણની માફક નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગ અને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને સાધ્ય-સાધકપણું (વ્યવહારનયથી) અત્યંત ઘટે છે. ૧૬૧.

\* અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવાયોગ્ય છે કે જીવ વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને પણ અનાદિ અવિદ્યાનો નાશ કરીને જ પામી શકે છે; અનાદિ અવિદ્યાના નાશ પહેલાં તો (અર્થાત્ નિશ્ચયનયના —દ્વયાર્થિકનયના—વિપયભૂત શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન કર્યા પહેલાં તો) વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ પણ હોતો નથી.

વળી 'નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ અને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને સાધ્ય સાધનપણું અત્યંત ઘટે છે' એમ જે કહેવામા આવ્યું છે તે વ્યવહારનય દ્વારા કરવામા આવેલું ઉપચરિત નિરૂપણ છે. તેમાથી એમ અર્થ તારવવો જોઈએ કે 'જડા શુણ્ણસ્થાને વર્તતા શુભ વિકલ્પોને નહિ પણ જડા શુણ્ણસ્થાને વર્તતા શુદ્ધિના અણ અને સાતમા શુણ્ણસ્થાનયોગ્ય નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગને પરસ્પર સાધન-સાધ્યપણુ છે.' જડા શુણ્ણસ્થાને વર્તતા શુદ્ધિના અણ વધીને ત્યારે અને તેટલા જેટલા કાળ સુધી ઉચ્ચ શુદ્ધિને લીધે શુભ વિકલ્પોના અભાવ વર્તે છે ત્યારે અને તેટલા જાળ સુધી સાતમા શુણ્ણસ્થાનયોગ્ય નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ હોય છે,

અજ્યોપાદાને ચ પુનઃ પ્રવર્તિતપ્રતિવિધાનાભિપ્રાયો, યસ્મિન્યાવતિ કાલે વિશિષ્ટ-  
ભાવનાસૌષ્ઠવશાત્રામ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈઃ સ્વભાવભૂતૈઃ સમમજ્ઞાન્નિભાવપરિણત્યા  
સમાહિતો ભૂત્વા ત્યાગોપાદાનવિકલ્પશૂન્યત્વાદ્વિશ્રાન્તભાવવ્યાપારઃ મુનિઃપ્રકમ્પઃ  
યમાત્માવતિષ્ઠતે, તસ્મિન્ તાવતિ કાલે અયમેવાત્મા જીવસ્વભાવનિયતચરિત્વા-

થા ત્રણના અહણ અર્થે) ૧વિવિક્ત ભાવરૂપ વ્યાપાર કરતો થકો, વળી કોઈ  
રહે આછોનો ત્યાગ થઈ જતાં અને ત્યાજ્યનું અહણ થઈ જતાં તેના ૨પ્રતિવિધાનનો  
ભિપ્રાય કરતો થકો, જે કાળે અને જેટલા કાળ સુધી ૩વિશિષ્ટ ભાવનાસૌષ્ઠવને  
દીધે સ્વભાવભૂત સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સાથે ‘અગ-અંગીભાવે પરિણતિ  
પતેમનાથી સમાહિત થઈને, ત્યાગઅહણના વિકલ્પથી શૂન્યપણાને દીધે  
ભેદાત્મક) ભાવરૂપ વ્યાપાર વિરામ પામવાથી (અર્થાત્ ભેદભાવરૂપ-અંડભાવરૂપ  
વ્યાપાર અટકી જવાથી) સુનિષ્કપ્પણે રહે છે, તે કાળે અને તેટલા કાળ સુધી  
મા જ આત્મા જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્રરૂપ હોવાને દીધે નિશ્ચયથી ‘મોક્ષ-

વિવિક્ત = વિવેકથી જુદા તારવેલા (અર્થાત્ હેય અને ઉપાદેયનો વિવેક કરીને વ્યવહારે  
ઉપાદેય તરીકે જાણેલા). [જેણે અનાદિ અજ્ઞાનનો નાશ કરી શુદ્ધિનો અંશ પ્રગટ કર્યો  
છે એવા વ્યવહારમોક્ષમાર્ગી (સવિકલ્પ) જીવને નિઃશકતા-નિઃકલ્પા-નિર્વિચિકિત્સાદિ ભાવરૂપ,  
સ્વાધ્યાય-વિન્યાદિ ભાવરૂપ અને નિરતિચાર વ્રતાદિ ભાવરૂપ વ્યાપાર શ્રમિકાનુસાર કોય છે  
તથા કોઈ કારણે ઉપાદેય ભાવોનો (-વ્યવહારે ગ્રાહ્ય ભાવોનો) ત્યાગ થઈ જતા અને  
ત્યાજ્ય ભાવોનું ઉપાદાન અર્થાત્ અહણ થઈ જતા તેના પ્રતિકારરૂપે પ્રાયશ્ચિતાદિ વિધાન  
પણ હોય છે.]

૨. પ્રતિવિધાન = પ્રતિકાર કરવાની વિધિ; પ્રતિકારનો ઉપાય; ધલાજ.

૩. વિશિષ્ટ ભાવનાસૌષ્ઠવ = ખાસ સારી ભાવના (અર્થાત્ ખાસ શુદ્ધ ભાવના); વિશિષ્ટ પ્રકારની  
ઉત્તમ ભાવના

૪. આત્મા તે અંગી અને રાનાત્મક સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર તે અગ.

૫. નેમનાથી = નેમનાથી સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રથી.

જો ચરદિ ણાદિ પેચ્છદિ અપ્પાણં અપ્પણા અણ્ણમયં ।  
મો ચારિત્તં ણાણં દંમળમિદિ ણિચ્છિદ્ધો હોદિ ॥ ૧૬૨ ॥

યથ્ચરતિ જાનાતિ પડ્યતિ આત્માનમાત્મનાનન્યમયમ્ ।

સ ચારિત્રં જ્ઞાનં દર્શનમિતિ નિશ્ચિતો ભવતિ ॥ ૧૬૨ ॥

આત્મનશ્ચારિત્રજ્ઞાનદર્શનત્વદ્યોતનમેતત્ ।

યઃ સ્વભાવનિયતાસ્તિત્વેના-  
નુવર્તતે, આત્મના જાનાતિ—સ્વપરપ્રકાશકત્વેન ચેતયતે, આત્મના પડ્યતિ—  
યાથાતથ્યેનાવલોકયતે, સ સ્વભાવમૈવ ચારિત્રં જ્ઞાન દર્શનમિતિ કર્તૃકર્મકરણાનામ-

જાણે, જુએ ને આચરે નિજ આત્મને આત્મા વડે,  
તે જીવ દર્શન, જ્ઞાન ને ચારિત્ર છે નિશ્ચિતપણે. ૧૬૨.

અન્યથાર્થઃ—[યઃ] જે (આત્મા) [અનન્યમયમ્ આત્માનમ્] અનન્યમય  
આત્માને [આત્મના] આત્માથી [ચરતિ] આચરે છે, [જાનાતિ] જાણે છે,  
[પડ્યતિ] દેખે છે, [સઃ] તે (આત્મા જ) [ચારિત્ર] ચારિત્ર છે, [જ્ઞાનં] જ્ઞાન  
છે, [દર્શનમ્] દર્શન છે—[ઈતિ] એમ [નિશ્ચિતઃ ભવતિ] નિશ્ચિત છે.

ટીકાઃ—આ, આત્માના ચારિત્ર-જ્ઞાન-દર્શનપણાનું પ્રકાશન છે (અર્થાત્  
આત્મા જ ચારિત્ર, જ્ઞાન અને દર્શન છે એમ અહીં સમજાવ્યું છે).

જે (આત્મા) ખરેખર આત્માને—કે જે આત્મમય હોવાથી અનન્યમય છે  
તેને—આત્માથી આચરે છે અર્થાત્ \*સ્વભાવનિયત અસ્તિત્વ વડે અનુવર્તે છે  
(—સ્વભાવનિયત અસ્તિત્વરૂપે પરિણમીને અનુસરે છે), (અનન્યમય આત્માને જ)  
આત્માથી જાણે છે અર્થાત્ સ્વપરપ્રકાશકપણે ચેતે છે, (અનન્યમય આત્માને જ)  
આત્માથી દેખે છે અર્થાત્ યથાતથપણે અવલોકે છે, તે આત્મા જ ખરેખર ચારિત્ર  
છે, જ્ઞાન છે, દર્શન છે—એમ † કર્તા-કર્મ-કરણના અભેદને લીધે નિશ્ચિત છે.

\* સ્વભાવનિયત = સ્વભાવમા અવશ્યિત; (જ્ઞાનદર્શનરૂપ) સ્વભાવમા દૃઢપણે રહેલ. [‘સ્વભાવ-  
નિયત અસ્તિત્વ’ની વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે ૧૫૪ મી ગાથાની ટીકા જુઓ.]

† જ્યારે આત્મા આત્માને આત્માથી આચરે-જાણે-દેખે છે, ત્યારે કર્તા પણ આત્મા, કર્મ પણ  
આત્મા અને કરણ પણ આત્મા છે, એ રીતે ત્યા કર્તા-કર્મ-કરણનું અભિનવપણું છે.

ભેદાન્નિશ્ચિતો ભવતિ । અતશ્ચારિત્રજ્ઞાનદર્શનરૂપત્વાજીવસ્વભાવનિયતચરિતત્વલક્ષણં  
નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગત્વમાત્મનો નિતરામુપપન્નમિતિ ॥ ૧૬૨ ॥

જેણ વિજાણદિ સઠ્ઠં પેચ્છદિ સો તેણ સોઁસમણુહવદિ ।

ઇદિ તં જાણદિ ભવિઓ અભવિયસત્તો ણ સદ્દહદિ ॥ ૧૬૩ ॥

યેન વિજાનાતિ સર્વં પચ્ચતિ ય તેન સૌઁચ્યમનુભવતિ ।

ઇતિ તજ્ઞાનાતિ ભવ્યોઽભવ્યમત્ત્વો ન શ્રદ્ધત્તે ॥ ૧૬૩ ॥

સર્વસ્યાત્મનઃ સંસારિણો મોક્ષમાર્ગાર્હત્વનિરાસોઽયમ્ ।

દદ્દ હિ સ્વભાવપ્રાતિકૂલ્યાભાવહેતુકં સૌઁચ્યમ્ । આત્મનો હિ દશિ-જ્ઞસી

આધી (એમ નશ્ચી થયું કે) ચારિત્ર-જ્ઞાન-દર્શનરૂપ હોવાને લીધે આત્માને  
જીવસ્વભાવનિયત ચારિત્ર જેવું લક્ષણ છે એવું નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગપણું અત્યંત  
થટે છે (અર્થાત્ આત્મા જ ચારિત્ર-જ્ઞાન-દર્શન હોવાને લીધે આત્મા જ  
જ્ઞાનદર્શનરૂપ જીવસ્વભાવમાં દહપણે રહેલું ચારિત્ર જેવું સ્વરૂપ છે એવો  
નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે). ૧૬૨.

જાણું-જુએ છે સર્વં તેથી સૌઁચ્ય-અનુભવ મુક્તને:

-આ ભાવ જાણે ભવ્ય જીવ, અભવ્ય નહિ શ્રદ્ધા લાહે. ૧૬૩.

અન્વયાર્થ:—[યેન] જેથી (આત્મા મુક્ત થતાં) [સર્વં વિજાનાતિ]  
મર્મને જાણે છે અને [પચ્ચતિ] દેખે છે, [તેન] તેથી [સઃ] તે [સૌઁચ્યમ  
નુભવતિ] સૌઁચ્યને અનુભવે છે;—[ઇતિ તદ્] આમ [ભવ્યઃ જાનાતિ] ભવ્ય જીવ  
જાણે છે, [અભવ્યસત્ત્વઃ ન શ્રદ્ધત્તે] અભવ્ય જીવ શ્રદ્ધતો નથી.

ટીકા:—આ, સર્વં સંસારી આત્માઓ મોક્ષમાર્ગને યોગ્ય હોવાનું  
નિરાકરણ (નિષેધ) છે.

ખરેખર સૌઁચ્યનું કારણ સ્વભાવની \* પ્રતિકૃણતાનો અભાવ છે. આત્માનો  
'સ્વભાવ' ખરેખર દશિ-જ્ઞસિ (દર્શન અને જ્ઞાન) છે. તે બંનેને † વિષયપ્રતિબંધ

\* પ્રતિકૃણતા = વિરક્તતા; વિપરીતતા; ઊલટાપણું.

† વિષયપ્રતિબંધ = વિષયમા રૂકાવટ અર્થાત્ મર્યાદિતપણું. (દર્શન અને જ્ઞાનના વિષયમાં  
મર્યાદિતપણું હોયું તે સ્વભાવની પ્રતિકૃણતા છે)

દંમણણાણચરિતાણિ મોક્ષમાર્ગો નિ મોક્ષિત-વાણિ ।  
 માધુર્યમિદં મણિદં તેહિ દ્વ વંતો વ મોક્ષો વા ॥ ૧૩૪ ॥  
 દર્શનજ્ઞાનચરિતાણિ મોક્ષમાર્ગો નિ મોક્ષિત-વાણિ ।  
 માધુર્યમિદં મણિદં તેહિ દ્વ વંતો વ મોક્ષો વા ॥ ૧૩૪ ॥

હોયો તે 'પ્રતિક્રિયા' છે. મોક્ષમાર્ગ જંગમ આત્મા મર્જન જાળવતા અને દખતો  
 હોવાથી તેનો અભાવ હોય છે (અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ સ્વભાવની પ્રતિક્રિયાનો અભાવ  
 હોય છે). તેથી તેનો અભાવ જેનું માર્ગ છે એવા અનાકુળતાવસ્થાના  
 પરમાર્થસુખની મોક્ષમાર્ગ અવસ્થિત અનભવિત હોય છે -- એ પ્રમાણે ભવ્ય છવ  
 જ સ્થાવરી જાતો છે, તેથી તે જ મોક્ષમાર્ગને પામ્ય છે; અભવ્ય છવ એ પ્રમાણે  
 શ્રદ્ધા નથી, તેથી તે મોક્ષમાર્ગને અપામ્ય જ છે.

આથી (એમ કહ્યું કે) કેટલાક જ મનારીઓ મોક્ષમાર્ગને ધોવ્ય છે,  
 બધાય નહિ. ૧૬૩

દુગ, જ્ઞાન ને ચારિત્ર છે શિવમાર્ગ તેથી સેવનાં  
 —સંતે કહ્યું, પણ હેતુ છે એ બંધના વા મોક્ષના. ૧૬૪.

અન્વયાર્થ:—[દર્શનજ્ઞાનચરિતાણિ] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર [મોક્ષમાર્ગ:]  
 મોક્ષમાર્ગ છે [ઈતિ] તેથી [સેવિત્વ્યાનિ] તેઓ સેવવાયોગ્ય છે—[શ્દ્ધમ સાધુભિઃ]

૧. પારમાર્થિક સુખનું કારણ સ્વભાવની પ્રતિક્રિયાનો અભાવ છે
૨. પારમાર્થિક સુખનું લક્ષણ અથવા સ્વરૂપ અનાકુળતા છે
૩. શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત ટીકામા કહ્યું છે કે 'તે અતત સુખને ભવ્ય છવ ભણે છે,  
 ઉપાદેયપણે શ્રદ્ધા છે અને પોતપોતાના સુખસ્થાન અનુસાર અનુભવે છે.'

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણાં કથંચિદ્વન્ધહેતુત્વોપદર્શનેન જીવસ્વભાવે નિયતચરિતસ્ય સોક્ષાન્મોક્ષહેતુત્વઘોતનમેતત્ ।

અમૂનિ હિ દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ કિયન્માત્રયાપિ પરસમયપ્રવૃત્ત્યા સંવલિતાનિ કૃશાનુસંવલિતાનીવ ઘૃતાનિ કથંચિદ્વિરુદ્ધકારણત્વરૂઢેર્વન્ધકારણાન્યપિ ભવન્તિ । યદા તુ સમસ્તપરસમયપ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપયા મ્વસમયપ્રવૃત્ત્યા સન્નચ્છંતે, તદા

મળિતમ્ [ એમ સાધુઓએ કહ્યું છે; [તૈ: તુ] પરંતુ તેમનાથી [વન્ધ: વા] બંધ પણ થાય છે અને [મોક્ષ: વા] મોક્ષ પણ થાય છે.

ટીકા:—અહીં, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું કથંચિત્ બંધહેતુપણું દર્શાવ્યું છે અને એ રીતે જીવસ્વભાવમા નિયત ચારિત્રનું સાક્ષાત્ મોક્ષહેતુપણું પ્રકાશિત કર્યું છે.

આ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, જે થોડી પણ પરસમયવૃત્તિ સાથે મિલિત હોય તો, અગ્નિ સાથે મિલિત ધીની માકક (અર્થાત્ ઉષ્ણતાયુક્ત ધીની જેમ) કથંચિત્ વિરુદ્ધ કાર્યના કારણપણાની વ્યાપ્તિને લીધે બંધકારણું પણ છે. અને જ્યારે તેઓ (દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર), સમસ્ત પરસમયપ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિરૂપ એવી સ્વસમયપ્રવૃત્તિ માર્ગ સંયુક્ત હોય છે ત્યારે, જેને અગ્નિ સાથેનું મિલિતપણું નિવૃત્ત થયું છે એવા

૧. ધી સ્વભાવે શીતળતાના કારણભૂત હોવા છતાં, જે તે થોડી પણ ઉષ્ણતાથી યુક્ત હોય તો, તેનાથી (કથંચિત્) દહાય પણ જ: તેવી રીતે દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર સ્વભાવે મોક્ષનાં કારણ-ભૂત હોવા છતાં, જે તેઓ થોડી પણ પરસમયપ્રવૃત્તિથી યુક્ત હોય તો, તેમનાથી (કથંચિત્) બંધ પણ થાય છે.

૨. પરસમયપ્રવૃત્તિયુક્ત દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમા કથંચિત્ મોક્ષરૂપ કાર્યથી વિરુદ્ધ કાર્યનું કારણ-પણું (અર્થાત્ બંધરૂપ કાર્યનું કારણપણું) વ્યાપે છે

[શાસ્ત્રોમા ક્યારેક દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને પણ, જે તેઓ પરસમયપ્રવૃત્તિયુક્ત હોય તો, કથંચિત્ બંધના કારણ કહેવામાં આવે છે, વળી ક્યારેક જ્ઞાનીને વર્તતા મુલભાવોને પણ કથંચિત્ મોક્ષના પરપરાહેતુ કહેવામાં આવે છે. શાસ્ત્રોમા આવતા આવા લિત્તલિત્ત પદ્ધતિના કથનો ઉકેલવામાં એ સારભૂત ઉપકૃત વ્યાસમા રાખવી જ:—જ્ઞાનીને જગરે શુદ્ધશુદ્ધરૂપ મિત્રપર્યાય વર્તતો હોય છે ત્યારે તે મિત્રપર્યાય એકાંત સંવર-નિર્ગત-મોક્ષના કારણભૂત હોતો નથી જ એકાંતે આત્મ-બંધના કારણભૂત હોતો નથી, પરંતુ તે મિત્ર-પર્યાયનો શુદ્ધ અંશ સંવર નિર્ગત-મોક્ષના કારણભૂત હોય છે અને અશુદ્ધ અંશ આત્મ-બંધના કારણભૂત હોય છે ]





અર્હદાદિપુ મગવત્સુ સિદ્ધિસાધનીભૂતેષુ ભક્તિમાવાનુરજ્જિતા ચિત્તવૃત્તિરત્ર  
શુદ્ધસંપ્રયોગઃ । અથ સ્વલ્પજ્ઞાનલવાવેશાદિ યાવત્ જ્ઞાનવાનપિ તતઃ શુદ્ધસંપ્રયો-  
ગાન્મોક્ષો ભવતીત્યભિપ્રાયેણ સ્વિધમાનસ્તત્ર પ્રવર્તેતે તદા તાવત્સોઽપિ રાગલવ્સ-  
દ્વાવાત્પરસમયરત્ન ઇત્યુપગીયતે । અથ ન કિ પુનર્નિરજ્જુશરાગકલિકલક્રિતાન્તરજ્જ-  
વૃત્તિરિતરો જન ઇતિ ॥ ૧૬૫ ॥

અરહંતસિદ્ધચેદિયપવયનગણનામત્તિમંપણ્ણો ।

વંધદિ પુણ્ણં વહુસો ન હુ સો કમ્મક્કચયં કુણદિ ॥ ૧૬૬ ॥

સિદ્ધિના સાધનભૂત એવા અર્હંતાદિ ભગવતો પ્રત્યે ભક્તિભાવથી ૧ અનુ-  
રજિત ચિત્તવૃત્તિ તે અર્હંત 'શુદ્ધસંપ્રયોગ' છે. હવે. ૨ અજ્ઞાનલવના આવેશથી જે  
જ્ઞાનવાન પણ 'તે શુદ્ધસંપ્રયોગથી મોક્ષ થાય છે' એવા અભિપ્રાય વડે ખે-  
યામતો થકો તેમાં (શુદ્ધસંપ્રયોગમાં) પ્રવર્તે, તો ત્યામુથી તે પણ ૩ રાગલવના  
મદ્ભાવને લીધે '૪ પરસમયરત્ન' કહેવાય છે. તો પછી નિરજ્જુશ રાગરૂપ કલેશથી  
કલંકિત એવી અંતરંગ વૃત્તિવાળો ઇતર જન શું પરસમયરત્ન ન કહેવાય ?  
(અપરચ કહેવાય જ) ૧૬૫.

જિન-સિદ્ધ-પ્રવચન-ચૈત્ય-મુનિગણ-જ્ઞાનની ભક્તિ કરે.

તે પુણ્યખંધ લહે ધર્મો, પણ કર્મનો કાય નવ કરે. ૧૬૬

૧ અનુરજિત = અનુરક્ત, રાગવાળી, સગા

૨. અજ્ઞાનલવ = જરાક અજ્ઞાન; અલ્પ અજ્ઞાન

૩. રાગલવ = જરાક રાગ; અલ્પ રાગ

૪. પરસમયરત્ન = પરસમયમાં રત્ન; પરસમયનિયત; પરસમય પ્રત્યે વલણવાળો; પરસમયમાં આસક્ત

\* આ ગાથાની શ્રી જ્યોત્સનાચાર્યદેવકૃત ટીકામાં આ પ્રમાણે વિવરણ છે —

કોઈ પુણ્ય નિવિહાર-શુદ્ધાત્મભાવનાસ્વરૂપ પરમોપેક્ષાસંયમમાં સ્થિત રહેવા હવે છે, પરંતુ તેમાં સ્થિત રહેવાને અશક્ત વર્તે તો થકો કામક્રોધાદિ અનુભવ પશ્ચિમમાં વચનાર્થે અથવા સંસારસ્થિતિના હેતુનાર્થે ત્યારે પંચ પરમેષ્ઠી પ્રત્યે શુદ્ધસ્તવનાદિ ભક્તિ કરે છે, ત્યારે તે શુદ્ધ પરસમયરૂપે પરિણત વર્તે તો થકો સગા સમયદર્ષિ છે; અને તેને તે પુણ્ય શુદ્ધાત્મભાવનામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ, તેને (શુદ્ધાત્મભાવનાને) હોતોને 'શુદ્ધાત્મભાવથી જ મોક્ષ થાય છે' એમ ઓક્તિ માને, તો તે ગૃહ પસંચરૂપ પશ્ચિમ વડે અજ્ઞાની સ્થિતિદર્ષિ થાય છે.

નિવૃત્તકૃશાનુસંવલનાનીવ વૃતાનિ વિરુદ્ધકાર્યકારણભાવાભાવાત્સાધ્યાન્મોક્ષકારણાન્યેવ  
ભવન્તિ । તતઃ સ્વસમયપ્રવૃત્તિનાન્નો જીવસ્વભાવનિયતચરિતસ્ય સાધ્યાન્મોક્ષમાર્ગત્વ-  
મુપપન્નમિતિ ॥ ૧૬૪ ॥

અજ્ઞાનાદો જ્ઞાની જદિ મજ્ઞદિ સુદ્ધસંપ્રયોગાદો ।

હવદિ ત્તિ દુઃસ્વમોક્ષં પરસમયરદો હવદિ જીવો ॥-૧-૬-૫ ॥

અજ્ઞાનાત્ જ્ઞાની યદિ મન્યતે શુદ્ધસંપ્રયોગાત્ ।

ભવતીતિ દુઃસ્વમોક્ષઃ પરસમયરતો ભવતિ જીવઃ ॥ ૧૬૫ ॥

હ્રસ્વપરસમયસ્વરૂપાખ્યાનમેતત્ ।

ધીની માકક, વિરુદ્ધ કાર્યનો કારણભાવ નિવૃત્ત થયો હોવાને લીધે સાક્ષાત્ મોક્ષ-  
કારણો જ છે. માટે 'સ્વસમયપ્રવૃત્તિ' નામનું જે જીવસ્વભાવમાં નિયત ચારિત્ર તેને  
સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગપણું ઘટે છે.\* ૧૬૪.

જિતવરપ્રમુખની ભક્તિ દ્વારા મોક્ષની આશા ધરે

અજ્ઞાનથી જે જ્ઞાની જીવ, તો પરસમયરત નેહ છે. ૧૬૫.

અન્યથાર્થઃ—[શુદ્ધસંપ્રયોગાત્] શુદ્ધસંપ્રયોગથી (શુભ ભક્તિભાવથી)  
[દુઃસ્વમોક્ષઃ ભવતિ] દુઃખમોક્ષ થાય છે [ઈતિ] એમ [ચદિ] જે [અજ્ઞાનાત્]  
અજ્ઞાનને લીધે [જ્ઞાની] જ્ઞાની [મન્યતે] 'માને, તો તે [પરસમયરતઃ જીવઃ]  
પરસમયરત જીવ [ભવતિ] છે. ['અહીં તાદિ પ્રત્યે ભક્તિ-અનુરાગવાળી મંદશુદ્ધિથી  
પણ કંમે મોક્ષ થાય છે' એવું જે અજ્ઞાનને લીધે (-શુદ્ધાત્મસંવેદનના અભાવને  
લીધે, રાગાંશને લીધે) જ્ઞાનીને પણ (મંદ પુરુષાર્થવાળું) વલણ વર્તે, તો ત્યાં-  
મુઢી તે પણ સૂક્ષ્મ પરસમયમાં રત છે.]

ટીકાઃ—આ, સૂક્ષ્મ પરસમયના સ્વરૂપનું કથન છે.

\* આ નિરૂપણ સાથે સગળાવવા માટે શ્રી પ્રવચનસારની ૧૧ મી ગાથા અને તેની તત્ત્વ-  
પ્રદીપિકા ટીકા જુઓ.

૧ માનવુ = વલણ કંવુ; મંદાદો ગળવો, આશા ધરવી, ઠં-છા કરવી; ગણના કરવી;  
અભિપ્રાય કરવો.

અર્હદાદિષુ ભગવત્સુ સિદ્ધિસાધનીભૂતેષુ ભક્તિભાવાનુરક્ષિતા ચિત્તવૃત્તિશ્ચ શુદ્ધસંપ્રયોગઃ । અથ સ્વલ્પજ્ઞાનલ્પાવેગાદિ યાવત્ જ્ઞાનવાનપિ તતઃ શુદ્ધસંપ્રયોગાન્મોક્ષો ભવતીત્યભિપ્રાયેણ સિદ્ધિમાનસ્તત્ર પ્રવર્તેતે તદા તાવત્સોઽપિ રાગલ્પસન્નાતાપરસમયરત ઇત્યુપગીયતે । અથ ન કિં પુનર્નિરંકુશરાગકલિકલંકિતાન્તરંગ-વૃત્તિરિતરો જન ઇતિ ॥ ૧૬૫ ॥

અરહંતસિદ્ધચેદિયપવચનગણનાભત્તિમંપણો ।

વંધદિ પુણ્ણં વહુસો ન હુ સો કમ્મવચયં કુણદિ ॥ ૧૬૬ ॥

સિદ્ધિના સાધનભૂત એવા અર્હંતાદિ લગવંતો પ્રત્યે ભક્તિભાવથી 'અનુરંજિત ચિત્તવૃત્તિ તે અર્હી ' શુદ્ધસંપ્રયોગ ' છે. હવે, 'અજ્ઞાનલ્પના આવેશથી જે જ્ઞાનવાન પણ ' તે શુદ્ધસંપ્રયોગથી મોક્ષ થાય છે ' એવા અભિપ્રાય વડે પ્રેમ પામતો થકો તેમાં ( શુદ્ધસંપ્રયોગમાં ) પ્રવર્તે, તો ત્યામુધી તે પણ 'રાગલ્પના સંભાવને લીધે ' પરસમયરત ' કહેવાય છે. તો પછી નિરંકુશ રાગરૂપ ક્લેશથી ક્ષંદિત એવી અંતરંગ વૃત્તિવાળો ક્ષતર જન શું પરસમયરત ન કહેવાય ? (અવચય કહેવાય જ) ૧૬૫.

જિત-સિદ્ધ-પ્રવચન-ચૈત્ય-મુનિગણ-જ્ઞાનની ભક્તિ કરે.

ને પુણ્યમધ લહે ધણે, પણ કર્મનો કાય નવ કરે ૧૬૬

૧ અનુરંજિત = અનુરક્ત, રાગવાળી, સરાગ

૨. અજ્ઞાનલ્પ = જરાકે અજ્ઞાન; અલ્પ અજ્ઞાન

૩. રાગલ્પ = જરાકે રાગ; અલ્પ રાગ

૪. પરસમયરત = પરસમયમા રત; પરસમયચિત્ત; પરસમય પ્રત્યે વલણવાળો; પરસમયમા આસક્ત

\* આ ગાથાની શ્રી જ્યોત્સનાચાર્યદેવકૃત ટીકામા આ પ્રમાણે વિવરણ છે.—

કોઈ પુરુષ નિવિકાર-શુદ્ધાત્મભાવનાસ્વરૂપ પરમોપેક્ષાસયમમા સ્થિત રહેવા ઇચ્છે છે, પરંતુ તેમા સ્થિત રહેવાને અશક્ત વર્તેતો થકો કામક્રાંધાદિ અશુભ પશિલામના વચનાર્થે અથવા સંસારસ્થિતિના હેતુનાર્થે ત્યારે પંચ પરમેષ્ઠી પ્રત્યે શુદ્ધસ્તવનાદિ ભક્તિ કરે છે, ત્યારે તે સૂક્ષ્મ પરસમયરૂપે પશિણુત વર્તેતો થકો સરાગ અચર્યાદિ પ્રે; અને તે તે પુરુષ શુદ્ધાત્મભાવનામા સમર્થ હોવા છતાં પણ, તેને ( શુદ્ધાત્મભાવનાને ) હોતેને ' શુદ્ધાત્મપ્રયોગથી જ મોક્ષ થાય છે ' એમ એકાંતે માને, તો તે ગ્રહ પંચમયરૂપ પશિલામ વડે અજ્ઞાની નિર્યાદિ થાય છે.

અર્હતિસદ્ધૈત્યપ્રવચનગણજ્ઞાનમક્તિસમ્પન્નઃ ।

વધ્નાતિ પુણ્યં વદ્ગુણો ન સત્ત્વ મ કર્મક્ષયં કરોતિ ॥ ૧૬૬ ॥

ઉક્તશુદ્ધસંપ્રયોગસ્ય કથશ્ચિદ્વન્ધતેતુ-તેન મોક્ષમાર્ગ-વનિગમોડયમ્ ।

અર્હતાદિમક્તિસંપન્નઃ કથશ્ચિદ્વન્ધગંપ્રયોગોડપિ મન જીવો જીવદ્રાગભાત્ના-  
ચ્છુભોપયોગતામજહત્ વદ્ગુણઃ પુણ્યં વધ્નાતિ, ન સત્ત્વ મ કર્મક્ષયમામ્ભતે । તતઃ  
સર્વત્ર રાગકળિકાડપિ પરિહરણીયા પરસમયપ્રવૃત્તિનિવન્ધનત્વાદિતિ ॥ ૧૬૬ ॥

અન્યથાર્થઃ— [ અર્હતિવન્ધૈત્યપ્રવચનગણજ્ઞાનમક્તિસમ્પન્ન. ] અર્હ'ત, ગિહ્ય,  
ચૈત્ય (—અર્હ'તાદિની પ્રતિમા). પ્રવચન (—ગાત્ર). મુનિગણુ અને જ્ઞાન પ્રત્યે  
ભક્તિસંપન્ન એવ [ વદ્ગુણઃ પુણ્ય વધ્નાતિ ] તથા પુણ્ય આંધે છે, [ ન સત્ત્વ સઃ  
કર્મક્ષય કરોતિ ] પરંતુ તે અરેઅર કર્મનો ક્ષય કરતો નથી.

ટીકાઃ— અહીં, પૂર્વોક્ત શુદ્ધસંપ્રયોગને 'કથચિત્ અધહેતુપણ હોવાથી  
તેનું મોક્ષમાર્ગપણું 'નિરસ્ત કર્યું છે (અર્થાત્ જ્ઞાનીને વર્તતા શુદ્ધસંપ્રયોગ  
નિશ્ચયથી અધહેતુભૂત હોવાને લીધે તે મોક્ષમાર્ગ નથી એમ અહીં દર્શાવ્યું છે).

અર્હ'તાદિ પ્રત્યે ભક્તિસંપન્ન એવ. કથ'ચિત્ 'શુદ્ધસંપ્રયોગવાળો' હોવા  
છતાં પણ, 'રાગલય એવો (વિધમાન) હોવાથી 'શુભોપયોગીપણા'ને નહિ છોડતો  
થકો, ઘણું પુણ્ય આંધે છે, પરંતુ અરેઅર સકળ કર્મનો ક્ષય કરતો નથી. તેથી સર્વત્ર  
રાગની કણિકા પણ પરિહરવાચ્ય છે, કેમકે તે પરસમયપ્રવૃત્તિનું કારણ છે. ૧૬૬.

૧. કથ'ચિત્ = કોઈ પ્રકારે; કોઈ અપેક્ષાએ (અર્થાત્ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ). [ જ્ઞાનીને વર્તતા  
શુદ્ધસંપ્રયોગને કદાચિત્ વ્યવહારથી ભલે મોક્ષનો પર પરાહેતુ કહેવામા આવે, પરંતુ નિશ્ચયથી  
તો તે અધહેતુ જ છે કારણ કે અશુદ્ધિરૂપ અંશ છે ]

૨. નિરસ્ત કરણુ = અ'ડિત કરણુ; રદ્ધાતલ કરણુ, નિષિદ્ધ કરણુ.

૩. સિદ્ધિના નિમિત્તભૂત એવા જે અર્હ'તાદિ તેમના પ્રત્યેના ભક્તિભાવને પૂર્વે શુદ્ધસંપ્રયોગ  
કહેવામા આવ્યો છે. તેમા 'શુદ્ધ' શબ્દ હોવા છતાં તે 'શુભ' ઉપયોગરૂપ રાગભાવ છે  
[ 'શુભ' એવા અર્થમા જેમ 'વિશુદ્ધ' શબ્દ કદાચિત્ વપરાય છે તેમ અહીં 'શુદ્ધ'  
શબ્દ વપરાયો છે ]

જસમ હિદાણુમેત્તં વા પરદ્રવ્યમ્હિ વિજ્ઞદે રાગો ।

સો ણ વિજાણદિ સમયં સગસસ સવ્વાગમધરો વિ ॥ ૧૬૭ ॥

યસ્ય હૃદયેડણુમાત્રો વા પરદ્રવ્યે વિઘટે રાગઃ ।

સ ન વિજાનાતિ સમયં સ્વકસ્ય સર્વાગમધરોડપિ ॥ ૧૬૭ ॥

સ્વસમયોપલમ્ભાભાવસ્ય રાગૈકહેતુત્વઘોતનમેતત્ ।

યસ્ય સ્વલ્લ રાગરેણુકણિકાડપિ જીવતિ હૃદયે ન નામ સ સમસ્તસિદ્ધાન્ત-  
મિન્યુપારગોડપિ નિરુપરાગશુદ્ધસ્વરૂપં સ્વસમયં ચેતયતે । તતઃ સ્વસમયપ્રસિદ્ધચર્થ  
પિચ્છનલ્લગ્નતૂલન્યાસન્યાયમધિદધતાડર્હદાદિવિપયોડપિ ક્રમેણ રાગરેણુરપસારણીય  
ઈતિ ॥ ૧૬૭ ॥

અણુમાત્ર જેને હૃદયમાં પરદ્રવ્ય પ્રત્યે રાગ છે,

હો સર્વ આગમધર ભલે, જાણે નહીં સ્વક-સમયને. ૧૬૭.

અન્યથાર્થઃ—[યસ્ય] જેને [પરદ્રવ્યે] પરદ્રવ્ય પ્રત્યે [અણુમાત્રઃ વા]  
અણુમાત્ર પણ (લેશમાત્ર પણ) [રાગઃ] રાગ [હૃદયે વિઘટે] હૃદયમાં પડે છે  
[સઃ] તે, [સર્વાગમધરઃ અપિ] ભલે સર્વઆગમધર હોય તોપણ, [સ્વકસ્ય સમયં  
ન વિજાનાતિ] સ્વકીય સમયને જાણતો (-અનુભવતો) નથી.

ટીકાઃ—અહીં, સ્વસમયની ઉપલબ્ધિના અભાવનો, રાગ એક હેતુ છે  
એમ પ્રકાશ્ય છે (અર્થાત્ સ્વસમયની પ્રાપ્તિના અભાવનું રાગ જ એક કારણ  
છે એમ અહીં દર્શાવ્યું છે).

જેને રાગરેણુની કણિકા પણ હૃદયમાં જીવતી છે તે. ભલે મનસ્ત મિદ્ધાંત-  
માગરો પારગત હોય તોપણ, નિરુપરાગ-શુદ્ધસ્વરૂપ સ્વસમયને ખરેખર ચેતનો  
(-અનુભવતો) નથી. માટે, 'તપી'જણને ચોટલ રૂ'નો ન્યાય લાગુ પડતો હોવાથી.  
હવે સ્વસમયની પ્રસિદ્ધિ અર્થે અહીં તાદિવિપયક પણ રાગરેણુ (-અહીં તાદિ  
પ્રત્યેની પણ રાગરજ) રૂમે દૂર કરવાયોગ્ય છે. ૧૬૭.

\* નિ-પરાગ-શુદ્ધસ્વરૂપ = ઉપરાગરહિત (-નિર્વિકાર) શુદ્ધ જેનું સ્વરૂપ છે એવા  
† જેમ પોજણને ચોટલું પોટું પણ રૂ, પોજવાના કાર્યમાં વિદન રૂ છે, તેમ રોગ પણ  
રાગ સ્વસમયની ઉપલબ્ધિરૂપ કાર્યમાં વિદન રૂ છે.

નિઃશેષીકરણીયા । નિઃશેષિતાયાં તસ્યાં પ્રસિદ્ધનૈઃસદ્ગચનૈર્મમ્યઃ શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય-  
વિશ્રાન્તિરૂપાં પારમાર્થિકીં સિદ્ધમક્તિમનુવિશ્રાણઃ પ્રસિદ્ધસ્વસમયપ્રવૃત્તિર્ભવતિ ।  
તેન કારણેન સ એવ નિઃશેષિતકર્મવન્ધઃ સિદ્ધિમવાપ્નોતીતિ ॥ ૧૬૯ ॥

સપયત્થં તિત્થયરં અભિગદબુદ્ધિસ્સ સુત્તરોઽસ્સ ।

દૂરતરં ણિવ્વાણં સંજમતવસંપપ્પત્તસ્સ ॥ ૧૭૦ ॥

સપદાર્થં તીર્થંકરમભિગતબુદ્ધેઃ સૂત્રોચિનઃ ।

દૂરતરં નિર્વાણં સંયમતપઃસમ્પ્રયુક્તસ્ય ॥ ૧૭૦ ॥

ચોગ્ય છે. તેનો નિઃશેષ નાશ કરવામાં આવતાં, જેને 'નિઃસંગતા' અને 'નિર્ભમતા' પ્રસિદ્ધ થઈ છે એવો તે જીવ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાં વિશ્રાંતિરૂપ પારમાર્થિક સિદ્ધભક્તિ ધરતો થકો. \*સ્વસમયપ્રવૃત્તિની પ્રસિદ્ધિવાળો હોય છે. તે કારણથી તે જ જીવ કર્મબંધનો નિઃશેષ નાશ કરી સિદ્ધિને પામે છે. ૧૬૯.

સયમ તથા તપયુક્તને પણ દૂરતર નિર્વાણ છે,

સૂત્રો, પદાર્થો, જિનવરો પ્રતિ ચિત્તમાં રુચિ જો રહે. ૧૭૦.

અન્વયાર્થઃ—[સંયમતપઃસમ્પ્રયુક્તસ્ય] સંયમતપસંયુક્ત હોવા છતાં,  
[સપદાર્થ તીર્થંકરમ્] નવ પદાર્થો તથા તીર્થ કર પ્રત્યે [અભિગતબુદ્ધેઃ] જેની બુદ્ધિનું જોડાણ વર્તે છે અને [સૂત્રોચિનઃ] સૂત્રો પ્રત્યે જેને રુચિ (પ્રીતિ) વર્તે છે, તે જીવને [નિર્વાણ] નિર્વાણ [દૂરતરમ્] દૂરતર (વિશેષ દૂર) છે.

૧. નિઃસંગ આત્મતત્ત્વથી વિપરીત એવો જે બાહ્ય-અન્ય તર પરિગ્રહ તેનાથી રહિત પરિશુતિ તે નિઃસંગતા છે.

૨. રાગાદિ-ઉપાધિરહિત ચૈતન્યપ્રકાશ જેનું લક્ષણ છે એવા આત્મતત્ત્વથી વિપરીત મોહોદય જેની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તભૂત હોય છે એવા મમકાર-અહંકારાદિરૂપ વિકલ્પસમૂહથી રહિત નિર્ગોઠપરિશુતિ તે નિર્ભમતા છે.

\* સ્વસમયપ્રવૃત્તિની પ્રસિદ્ધિવાળો = જેને સ્વસમયમાં પ્રવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે એવો. [જે જીવ રાગાદિપરિશુતિનો સપૂર્ણ નાશ કરી નિઃસંગ અને નિર્ભમ થયો છે તે પરમાર્થ-સિદ્ધ-ભક્તિવત જીવે સ્વસમયમાં પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ કરી છે તેથી સ્વસમયપ્રવૃત્તિને લીધે તે જ જીવ કર્મબંધનો નાશ કરી મોક્ષને પામે છે, અન્ય નહિ.]

અર્હદાદિમક્તિરૂપરસમયપ્રવૃત્તેઃ સાક્ષાન્મોક્ષહેતુત્વાભાવેऽપિ પરમ્પરયા મોક્ષ-  
હેતુત્વસન્નાવઘોતનમેતત્ ।

યઃ खलु मोक्षार्थमुद्यतमनाः समुपार्जिताचिन्त्यसंयमतपोभारोऽप्यसंभावित-  
परमवैराग्यभूमिकाधिरोहणसमर्थप्रभुशक्तिः पिञ्जनलग्नतूलन्यासन्यायेन नवपदार्थैः  
सहार्हदादिरुचिरूपां परसमयप्रवृत्तिं परित्यक्तुं नोत्सहते, स खलु न नाम साक्षान्

ટીકા:—અહીં, અહ્તાદિની ભક્તિરૂપ પરસમયપ્રવૃત્તિમાં સાક્ષાત્ મોક્ષ-  
હેતુપણાનો અભાવ હોવા છતાં પરંપરાએ મોક્ષહેતુપણાનો સદ્ભાવ ઠરાવ્યો છે.

જે છવ ખરેખર મોક્ષને અર્થે ઉઘમી ચિત્તવાળો વર્તતો થકો, અગિય  
સંયમતપભાર સ પ્રાપ્ત કર્યો હોવા છતાં પરમવૈરાગ્યભૂમિકાતું આરોહણ કરવામાં  
સમર્થ એવી પ્રભુશક્તિ ઉત્પન્ન કરી નહિ હોવાથી, ‘પીઞ્જનને ચાંદેલ રૂ’ના  
ન્યાયે, નવ પદાર્થો તથા અહ્તાદિની રુચિરૂપ (પ્રીતિરૂપ) પરસમયપ્રવૃત્તિનો  
પરિત્યાગ કરી શકતો નથી, તે છવ ખરેખર સાક્ષાત્ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરતો નથી

\* ખરેખર તો એમ છે કે—જ્ઞાનીને શુદ્ધાશુદ્ધિરૂપ મિશ્ર પદાર્થમાં જે ભક્તિ-આદિરૂપ શુભ અંશ  
વર્તે છે તે તો માત્ર દેવલોકાદિના કલેશની પર પરાનો જ હેતુ છે અને સાથે સાથે જ્ઞાનીને  
જે (મદ્દશુદ્ધિરૂપ) શુદ્ધ અંશ પરિણમે છે તે સવરનિર્જરાનો અને (તેટલા અંશે મોક્ષનો  
હેતુ છે. ખરેખર આમ હોવા છતાં, શુદ્ધ અંશમાં રહેલા સંવર-નિર્જરા-મોક્ષહેતુત્વનો  
આરોપ તેની સાથેના ભક્તિ-આદિરૂપ શુભ અંશમાં કરીને તે શુભ ભાવોને દેવલોકાદિના  
કલેશની પ્રાપ્તિની પન્ પગ સહિત મોક્ષપ્રાપ્તિના હેતુભૂત કહેવામાં આવ્યા છે. આ કથન  
આરોપથી (ઉપચારથી) કરવામાં આવ્યું છે એમ સમજવું. [ આવો કથનિન્ મોક્ષ-  
હેતુત્વનો આરોપ પણ જ્ઞાનીને જ વર્તતા ભક્તિ-આદિરૂપ શુભ ભાવોમાં કરી શકાય છે.  
અજ્ઞાનીને તો શુદ્ધિનો અશમાત્ર પણ પન્નિશ્ચયનમાં નહિ હોવાથી યથાર્થ મોક્ષહેતુ બિલકુલ  
પગટ્યો જ નથી—વિદ્યમાન જ નથી ત્યાં પછી તેના ભક્તિ-આદિરૂપ શુભ ભાવોમાં  
આરોપ દોનો કરવો ? ]

† પ્રભુશક્તિ = પ્રબળ શક્તિ; ઉમ્મ શક્તિ; પુષ્કળ શક્તિ. [ તે જ્ઞાની જીવે પન્મ ઉદાત્તમતાને  
પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ એવી પ્રભુશક્તિ ઉત્પન્ન કરી નથી તે જ્ઞાની છવ કથનિન્ શુદ્ધાત્મ-  
ભાવનાને અનુકૂળ, જીવાદિપદાર્થોનું પ્રતિબદ્ધન કનનાગ આગમ પ્રત્યે નિમિ (પ્રીતિ) કરે  
છે, કદાચિત્ (તેમ દોઈ નામચ દ્રાદિ પુરુષ વેશાન્નિશ્ચય મીનાતિ ભેતી પામ્થી આવેલા  
માણસોને પ્રેમથી સાચળે જે તેમનું અન્ગાન્ગદિ કુર જે અને તેને દાન આપે જે તેને )  
નિરીપ-પરમાત્મા તીર્થ કરપગગેવેના અને ગણધરેવેન-૧ સગરનામ-પર-૬ દિ રૂદ્રાપુ-ગાને  
ચરિત્રપુત્રો શુભ કર્માનુગમી સાચળે જે ત્યાં કથનિન્ રૂદ્રસ્થ અ-વામાં જે દાન-તત્ત્વ



મોક્ષં લભતે કિન્તુ મુગ્ધલોકાદિક્લેશપ્રાપ્તિરુપયા પમ્પગ્યા તમનાગ્રોતિ ॥ ૧૭૦ ॥

અરહંતસિદ્ધચૈદિયપ્રવચનમત્તો પરેણ નિયમેણ ।

જો કુગદિ તવોકમ્મં મો મુગ્ધલોકં મમાદિયદિ ॥ ૧૭૧ ॥

અર્હત્સિદ્ધચૈત્યપ્રવચનમત્તઃ પરેણ નિયમેન ।

યઃ કરોતિ તપઃકર્મ સ મુગ્ધલોકં મમાદત્તે ॥ ૧૭૧ ॥

અર્હદાદિભક્તિમાત્રરાગજનિતસાધ્યાન્મોક્ષસ્યાન્તરાયઘોતનમેતત્ ।

યઃ સ્વલ્વર્હદાદિભક્તિવિધેયબુદ્ધિઃ સન્ પરમસંયમપ્રધાનમતિતીવ્રં તપસ્તપ્યતે,

પરંતુ દેવલોકાદિના ક્લેશની પ્રાપ્તિરૂપ પરંપરા વડે તેને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૭૦.

જિન-સિદ્ધ-પ્રવચન-ચૈત્ય પ્રત્યે ભક્તિ ધારી મન વિષે,

સંયમ પરમ સહ તપ કરે, તે જીવ પામે સ્વર્ગને. ૧૭૧.

અન્વયાર્થઃ—[યઃ] જે (જીવ), [અર્હત્સિદ્ધચૈત્યપ્રવચનમત્તઃ] અર્હંત, સિદ્ધ, ચૈત્ય (-અર્હંતાદિની પ્રતિમા) અને પ્રવચન (-શાસ્ત્ર) પ્રત્યે ભક્તિયુક્ત વર્તતો થકો, [પરેણ નિયમેન] પરમ સંયમ સહિત [તપઃકર્મ] તપકર્મ (-તપરૂપ કાર્ય) [કરોતિ] કરે છે, [સઃ] તે [મુગ્ધલોકં] દેવલોકને [મમાદત્તે] સંપ્રાપ્ત કરે છે.

ટીકાઃ—આ, માત્ર અર્હંતાદિની ભક્તિ જોડલા રાગથી ઉત્પન્ન થતો જે સાક્ષાત્ મોક્ષનો અંતરાય તેનું પ્રકાશન છે.

જે (જીવ) ખરેખર અર્હંતાદિની ભક્તિને આધીન બુદ્ધિવાળો વર્તતો થકો \*પરમસંયમપ્રધાન અતિતીવ્ર તપ તથે છે, તે (જીવ), માત્ર તેટલા રાગરૂપ ક્લેશથી.

પરિણત આચાર્ય—ઉપાધ્યાય-સાધુના પૂજનાદિ કરે છે અને તેમને દાન આપે છે—દત્તાદિ શુભ ભાવો કરે છે. આ રીતે જે જ્ઞાની જીવ શુભ રાગને સર્વથા છોડી શકતો નથી, તે સાક્ષાત્ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરતો નથી પરંતુ દેવલોકાદિના ક્લેશની પરંપરાને પામી પછી ચરમ દેહે નિર્વિકલપસમાધિવિધાન વડે વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનગ્વલાવવાળા નિબળુદ્ધાત્મામાં સ્થિર થઈ તેને (મોક્ષને) પ્રાપ્ત કરે છે.]

\* પરમસંયમપ્રધાન = ઉત્કૃષ્ટ સંયમ જેમાં મુખ્ય હોય એવું.

સ તાવન્માત્રરાગકલિકલક્ષિતસ્વાન્તઃ સાક્ષાન્મોક્ષસ્યાન્તરાયીભૂતં વિષયવિષદ્રુમામોદ-  
મોહિતાન્તરદ્વં સ્વર્ગલોકં સમાસાદ્ય, સુચિરં રાગાદ્ગૌરૈઃ પચ્યમાનોઽન્તસ્તામ્ય-  
તીતિ ॥ ૧૭૧ ॥

તમ્હા ણિવ્યુદિકામો રાગં સર્વત્ર કુણદુ મા કિંચિ ।

સો તેણ વીતરાગો ભવિઓ ભવમાગરં તરદિ ॥ ૧૭૨ ॥

તસ્માન્નિર્વૃત્તિકામો રાગં સર્વત્ર કરોતુ મા કિંચિત્ ।

સ તેન વીતરાગો ભવ્યો ભવમાગરં તરતિ ॥ ૧૭૩ ॥

સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગસારસ્વચનદ્વારેણ શાસ્ત્રતાત્પર્યોપસંહારોઽયમ્ ।

સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગપુરસ્સરો દિ વીતરાગત્વમ્ । તતઃ સ્વત્વર્હદાદિગતમપિ રાગં

જેતું નિજ અંતઃકરણ કલંકિત (-મલિન) છે એવો વર્તતો થકો, વિષયવિષદ્રુમના  
\*આમોદથી જ્યાં અંતરંગ (-અંતઃકરણ) મોહિત હોય છે એવા સ્વર્ગલોકને-કે  
જે સાક્ષાત્ મોક્ષને અંતરાયભૂત છે તેને—સપ્રાપ્ત કરીને, સુચિરકાળ પર્યાંત  
(-ઘણા લાંબા કાળ સુધી) રાગરૂપી અંગારાઓથી ચોકાતો થકો અંદરમાં મંત્રમ  
(-દુઃખી, વ્યથિત) થાય છે. ૧૭૧.

તેથી ન કરવો રાગ જરીયે ક્યાંય પણ મોક્ષેન્નુઅં:

વીતરાગ થઈને એ રીતે તે ભવ્ય ભવમાગર તરે. ૧૭૨

અન્વયાર્થઃ—[તસ્માત્] તેથી [નિર્વૃત્તિકામઃ] મોક્ષાભિલાષી શ્રવ  
[સર્વત્ર] સર્વત્ર [કિંચિત્ રાગં] કિંચિત્ પણ રાગ [મા કરોતુ] ન કરે; [તેન]  
એમ કરવાથી [સ ભવ્યઃ] તે ભવ્ય શ્રવ [વીતરાગઃ] વીતરાગ થઈ [ભવમાગરં  
તરતિ] ભવમાગરને તરે છે

ટીકાઃ—આ, સાક્ષાત્મોક્ષમાર્ગના સાન્-મૂચન દ્વારા માત્રતાત્પર્યરૂપ  
ઉપસંહાર છે (અર્થાત્ અહીં સાક્ષાત્મોક્ષમાર્ગના માર મો છે તેના કથન દ્વારા  
માત્રત્વ તાત્પર્ય કહેવારૂપ ઉપસંહાર કર્યો છે).

સાક્ષાત્મોક્ષમાર્ગમાં અગ્રેભગ્નિ પદે પદ વીતરાગપણ છે. તેથી અગ્રેભગ્નિ

\* આગેર = (૧) સૂગંધ; (૨) ગેાળ.

ચન્દનનગસદ્ગતમશિમિવ મુરલોકાદિકલેશપ્રાપ્ત્યાઽત્યન્તમન્નર્દાયા કલ્પમાનમાકલ્પ્ય  
સાશ્વાન્મોક્ષકામો મહાજનઃ મમસ્તત્રિપયમપિ રાગમુન્મદ્ગાત્યન્તવીતરાગો ભ્રુવા  
સમુચ્છલજ્જ્વલદુઃસ્વસૌંદર્યકલ્હોલં કર્માગ્રિતસકલકલોદ્ભારપ્રાગ્ભારમગદ્ગરં ભવમાગર-  
મુત્તીર્ય, શુદ્ધસ્વરૂપરમામૃતમમુદ્રમધ્યાસ્ય મયો નિર્વાણિ ॥

અલં વિસ્તરેણ । સ્વસ્તિ સાશ્વાન્મોક્ષમાર્ગારાજનેન શાસ્ત્રતાત્પર્યભૂતાય વીતરાગ-  
ત્વાયેતિ । દ્વિવિધં કિલ તાત્પર્યમ્—સૂત્રતાત્પર્યં શાસ્ત્રતાત્પર્યઞ્ચેતિ । તત્ર સૂત્રતાત્પર્યં  
પ્રતિસૂત્રમેવ પ્રતિપાદિતમ્ । શાસ્ત્રતાત્પર્યં ત્વિદ પ્રતિપાદ્યતે । અસ્ય સલુ પારમેશ્વરસ્ય  
શાસ્ત્રસ્ય, સકલપુરુષાર્થસારભૂતમોક્ષતત્ત્વપ્રતિપત્તિહેતોઃ પશ્ચાન્તિકાયપદ્ધવ્યસ્વરૂપ-

અર્હતાદિગત રાગને પણ, ચંદનવૃક્ષસંગત અગ્નિની આકૃતિ, દેવલોકાદિના કલેશની  
પ્રાપ્તિ વડે અત્યંત અંતર્હીનનું કારણ સમજીને, સાક્ષાત્ મોક્ષનો અભિલાષી  
મહાજન સઘળાય પ્રત્યેના રાગને છોડી, અત્યંત વીતરાગ થઈ, જેમાં બળબળતા  
દુઃખસુખના કલેશો ઊછળે છે અને જે કર્માગ્રિ વડે તત્ત્વ, કલ્પનાદિવાળા જન-  
સમૂહની અતિશયતાથી ભયંકર છે એવા ભવમાગરને પાર ઊતરી, શુદ્ધસ્વરૂપ  
પરમામૃતસમુદ્રને અવગાળી, શીઘ્ર નિર્વાણને પામે છે.

—વિસ્તારથી બસ થાઓ. જયવંત વર્તો વીતરાગપણું કે જે સાક્ષાત્-  
મોક્ષમાર્ગનો સાર હોવાથી શાસ્ત્રતાત્પર્યભૂત છે.

તાત્પર્યં દ્વિવિધ હોય છેઃ ‘સૂત્રતાત્પર્યં’ અને ‘શાસ્ત્રતાત્પર્યં’. તેમાં, સૂત્ર-  
તાત્પર્યં સૂત્રદીઠ (ગાથાદીઠ) પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે; શાસ્ત્રતાત્પર્યં હવે  
પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે:—

સર્વં પુરુષાર્થોમાં સારભૂત એવા મોક્ષતત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવાના હેતુથી  
જેમાં પંચાસ્તિકાય અને પદ્ધવ્યના સ્વરૂપના પ્રતિપાદન વડે સમસ્ત વસ્તુને

૧. અર્હતાદિગત રાગ = અર્હતાદિ પ્રત્યેના રાગ; અર્હતાદિવિષયક રાગ, અર્હતાદિનો રાગ.  
[ જેમ ચંદનવૃક્ષનો અગ્નિ પણ ઉગ્રપણે જાળે છે, તેમ અર્હતાદિનો રાગ પણ દેવલોકાદિના  
કલેશની પ્રાપ્તિ વડે અત્યંત અતરંગ બળતરાનું કારણ થાય છે. ]

૨. એકેક ગાથાસૂત્રનું તાત્પર્યં તે સૂત્રતાત્પર્યં છે અને આખા શાસ્ત્રનું તાત્પર્યં તે શાસ્ત્રતાત્પર્યં છે

૩. પુરુષાર્થ = પુરુષ-અર્થ; પુરુષ પ્રત્યે જન. [ પુરુષાર્થોના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવે છેઃ ધર્મ,  
અર્થ, કામ અને મોક્ષ, પરંતુ સર્વ પુરુષ-અર્થોમાં મોક્ષ જ સારભૂત (તાત્ત્વિક) પુરુષ-  
અર્થ છે ]

પ્રતિપાદનેનોપદશિતસમસ્તવસ્તુસ્વભાવસ્ય, નવપદાર્થપ્રપञ્ચસૂચનાવિષ્કૃતવન્ધમોક્ષ-  
સંવન્ધવન્ધમોક્ષાયતનવન્ધમોક્ષવિકલ્પસ્ય, સમ્યગાવેદિતનિશ્ચયવ્યવહારરૂપમોક્ષ-  
માર્ગસ્ય, સાક્ષાન્મોક્ષકારણભૂતપરમચીતરાગત્વવિશ્રાન્તસમસ્તહૃદયસ્ય, પરમાર્થતો  
ચીતરાગત્વમેવ તાત્પર્યમિતિ । તદિદં ચીતરાગત્વં વ્યવહારનિશ્ચયાવિરોધેનૈવાનુગમ્યમાનં  
ભવતિ સમીહિતસિદ્ધયે ન પુનરન્યથા । વ્યવહારનયેન મિત્તસાધ્યમાધનભાવમવ-

સ્વભાવ દર્શાયવામાં આવેલ છે, નવ પદાર્થના વિસ્તૃત કથન વડે જેમાં બંધ-  
મોક્ષના સંબંધી (સ્વામી), બંધ-મોક્ષનાં આયતન (સ્થાન) અને બંધ-મોક્ષના  
વિકલ્પ (ભેદ) પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે, નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ મોક્ષમાર્ગતું જેમાં  
સમ્યક્ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તથા સાક્ષાત્ મોક્ષના કારણભૂત પરમચીત-  
રાગપણુમાં જેતુ સમસ્ત હૃદય રહેલું છે—એવા આ બંને પર પારમેશ્વર શાસ્ત્રનું,  
પરમાર્થ ચીતરાગપણુ જ તાત્પર્ય છે.

તે આ ચીતરાગપણુને વ્યવહાર-નિશ્ચયના અવિરોધ વડે જ અનુસરવામાં  
આવે તો ઇષ્ટસિદ્ધિ થાય છે, પરંતુ અન્યથા નહિ (અર્થાત્ વ્યવહાર અને  
નિશ્ચયની સુસંગતતા રહે એવી રીતે ચીતરાગપણુને અનુસરવામાં આવે તો જ  
ઈચ્છિતની સિદ્ધિ થાય છે, બીજી રીતે થતી નથી).

(ઉપરોક્ત વાત વિશેષ સમજાવવામાં આવે છે:—)

અનાદિ કાળથી ભેદવામિત શુદ્ધિ હોવાને લીધે પ્રાથમિક હયો વ્યવહાર-  
નયે વિભિન્નસાધ્યમાધનભાવને અવલંબીને શુભે કરીને તીર્થની મઠઆત કહે છે

૧. પારમેશ્વર = પરમેશ્વરના, જિનભગવાનના, ભાગવત, દેવી, પવિત્ર

૨. ૧૨૧ શુભુદ્યાને મૃતિયોગ્ય ગુણપરિપ્તિ તિત્તર હોવી તેમ જ મહામનાદિમ પાતિતુર આવે  
યથાયોગ્યપણે હોવા તે નિશ્ચય-વ્યવહારના અવિરોધનું (નિરોધનું) ઉપગ્રહ છે પારમ-  
શુભુદ્યાને તે શુભુદ્યાનેતે યોગ્ય ગુણપરિપ્તિ તિત્તર હોવા તેમ જ દેવના દિક્ષિતના  
શાલભાવો યથાયોગ્યપણે હોવા તે પણ નિશ્ચય-વ્યવહારના અવિરોધનું ઉપગ્રહ છે

૩ મોક્ષમાર્ગપ્રાપ્ત નાની હોયને પ્રાથમિક ભૂમિગમના સાધ્ય તે પરિપૂર્ણ સુખનામે પરિપૂ-  
ર્યાતમા છે અને તેનું સાધન વ્યવહારનય (સાધિક નિરોધનય સુખ રોકેલ) પ્રેરણાના  
૨૫ પગવલથી વિકસેલ હોવામાં આવે છે આ રીતે તે હોયને વ્યવહારનયના સાધન  
સાધન બિન્ના પદાર્થના વ્યવહારમાં આ તારે (નિરોધનય સાધ્ય અને સાધન સમિતિ) રોકેલ છે

૪. શુભે કરીને = શુભપણે સહજપણે, કશિવના જિનના નિર્ભેદે સાધ્યમાધનના વિષયના

લઙ્ગ્યાનાદિભેદવાસિતબુદ્ધયઃ સુખેનૈવાવતરન્તિ તીર્થ પ્રાથમિકાઃ । તથા હીદં શ્રદ્ધેય-  
મિદમશ્રદ્ધેયમયં શ્રદ્ધાતેદં શ્રદ્ધાનમિદં જ્ઞેયમિદમજ્ઞેયમયં જ્ઞાતેદં જ્ઞાનમિદં ચરણીય-  
મિદમચરણીયમય ચરિતેદં ચરણમિતિ કર્તવ્યાકર્તવ્યકર્તૃકર્મવિભાગાવલોકનોલ્લસિત-  
પેશલોત્સાહાઃ શનૈઃશનૈર્મોહમહામુન્મૂલયન્તઃ, કદાચિદજ્ઞાનાન્મદપ્રમાદતન્ત્રતયા શિથિ-  
લિતાત્માધિકારસ્યાત્મનો ન્યાયપથપ્રવર્તનાય પ્રયુક્તપ્રચણ્ડદણ્ડનીતયઃ, પુનઃ પુનઃ  
દોષાનુસારેણ દત્તપ્રાયશ્ચિત્તાઃ સન્તતોઽથ તસ્યૈવાત્મનો ભિન્નવિષયશ્રદ્ધાન-

(અર્થાત્ સુગમપણે ભોક્ષભાગની પ્રારંભભૂમિકાને સેવે છે). જેમ કે: ‘(૧) આ  
શ્રદ્ધેય (શ્રદ્ધવાયોગ્ય) છે, (૨) આ અશ્રદ્ધેય છે, (૩) આ શ્રદ્ધનાર છે અને  
(૪) આ શ્રદ્ધાન છે; (૧) આ જ્ઞેય (જાણવાયોગ્ય) છે, (૨) આ અજ્ઞેય છે,  
(૩) આ જ્ઞાતા છે અને (૪) આ જ્ઞાન છે; (૧) આ આચરણીય (આચરવા-  
યોગ્ય) છે, (૨) આ અનાચરણીય છે, (૩) આ આચરનાર છે અને (૪) આ  
આચરણુ છે;’—એમ (૧) કર્તવ્ય (કરવાયોગ્ય), (૨) અકર્તવ્ય, (૩) કર્તા  
અને (૪) કર્મરૂપ વિભાગોના અવલોકન વડે જેમને કોમળ ઉત્સાહ ઉલ્લસિત  
થાય છે એવા તેઓ (પ્રાથમિક જીવો) ધીમે ધીમે મોહમદલને (રાગાદિને)  
ઉખેડતા જાય છે; કદાચિત્ અજ્ઞાનને લીધે (—સ્વસંવેદનજ્ઞાનના અભાવને લીધે)  
મદ (કપાય) અને પ્રમાદને વશ થવાથી પોતાનો આત્મ-અધિકાર (આત્માને  
વિષે અધિકાર) શિથિલ થઈ જતાં પોતાને ન્યાયભાગમાં પ્રવર્તીવવા માટે તેઓ  
પ્રચંડ દંડનીતિનો પ્રયોગ કરે છે; ફરી ફરીને (પોતાના આત્માને) દોષાનુસાર  
પ્રાયશ્ચિત્ત દેતા થકા તેઓ સતત ઉદ્યમવંત વર્તે છે; વળી, \*ભિન્નવિષયવાળાં

શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનાં શ્રદ્ધાનાદિ કરેલ છે એવા સમ્યગ્જ્ઞાની જીવોને તીર્થસેવનની પ્રાથમિક  
દશામાં (—ભોક્ષભાગસેવનની પ્રારંભિક ભૂમિકામાં) આશિક સુદ્ધિની સાથે સાથે શ્રદ્ધાન-  
જ્ઞાનચારિત્ર સંબંધી પરાવક્તૃત્વ વિકલ્પો (ભેદગતત્રય) દોષ છે. કારણ કે અનાદિકાળથી  
જીવોને જે ભેન્નાસનાથી વાસિત પશ્ચિતિ ચાલી આવે છે તેનો તુરત જ સર્વથા નાશ  
થવો કદિન છે ]

\* સ્વયંકાર-નશ્વરજ્ઞાનચારિત્રના વિષયો આત્માથી ભિન્ન છે. કારણ કે વ્યવહારશ્રદ્ધાનનો વિષય  
નવ પદાર્થો છે, સ્વયંકારજ્ઞાનનો વિષય અગ પૂર્વ છે અને સ્વયંકારચારિત્રનો વિષય  
અસારાદિભૂતકથિત મુનિ-આચાર છે,

જ્ઞાનચારિત્રૈરધિરોપ્યમાણસંસ્કારસ્ય મિન્નગાધ્યસાધનભાવસ્ય રજકગિલાતલસ્ફાલ્ય-  
માનવિમલસલિલામૃતવિહિતોપપરિવૃક્ષમલિનવાયસ ઇવ મનાહ્વનાગિવશુદ્ધિમધિગમ્ય  
નિશ્ચયનયસ્ય મિન્નસાધ્યસાધનભાવાભાવાદર્શનજ્ઞાનચારિત્રસમાદિતત્વરૂપે વિશ્રાન્ત-  
સકલક્રિયાકાષ્ઠાહરનિસ્તરજ્જ્વરમચેતન્યશાલિનિ નિર્ભરાનન્દમાલિનિ ભગવત્યા-  
ત્મનિ વિશ્રાન્તિસાહુત્રચન્તઃ ક્રમેણ સમુપજાતસમરસીભાવાઃ પરમવીતરાગભાવમધિ-  
ગમ્ય, સાક્ષાન્મોક્ષમનુભવન્તીતિ ॥

શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વડે (-આત્માથી લિત્ત જેના વિષયો છે એવા બેદરતનત્રય  
વડે) જેનામાં સંસ્કાર આરોપાના જાય છે એવા લિત્તસાધ્યસાધનભાવવાળા  
પોતાના આત્માને વિષે-ધોળી દ્વારા ગિલાની સપાટી ઉપર ઝીંકવામાં આવતા,  
નિર્મળ જળ વડે પલાળવામાં આવતા અને દ્વાર (સાળુ) લગાડવામાં આવતા  
મલિન વસ્ત્રની માફક—ધોળી ધોળી વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને, તે જ પોતાના આત્માને  
નિશ્ચયનયે લિન્નસાધ્યસાધનભાવના અભાવને લીધે, દર્શનજ્ઞાનચારિત્રનું સમાદિત-  
પણું (અભેદપણું) જેનું રૂપ છે, સકળ ક્રિયાકાંડના આડંબરની નિવૃત્તિને લીધે  
(-અભાવને લીધે) જે નિસ્તરંગ પરમચેતન્યશાળી છે તથા જે નિર્ભર આનંદથી  
સમૃદ્ધ છે એવા ભગવાન આત્માના વિશ્રાંતિ રચના થકા (અર્થાત્ દર્શનજ્ઞાન-  
ચારિત્રના ઐક્યસ્વરૂપ, નિર્વિકલ્પ પરમચેતન્યશાળી તથા ભગપૂર-આનંદયુક્ત એવા  
ભગવાન આત્માના પોતાને સ્થિર કરના થકા), ક્રમે સમરસીભાવ સમુત્પન્ન થતો  
જતો હોવાથી પરમ વીતરાગભાવને પ્રાપ્ત કરી સાક્ષાત્ ભોક્ષને અનુભવે છે.

\* જેવી રીતે ધોળી પાણીશિલા, પાણી અને સાળુ વડે મલિન વસ્ત્રની શુદ્ધિ કરતો જાય છે,  
તેવી રીતે પ્રાદુષ્યવીર્યિયત્વાની છવ બેદરતનત્રય વડે પોતાના આત્માના સંસ્કાર આરો-  
પની ધોળી ધોળી શુદ્ધિ કરતો જાય છે એમ વ્યવહારનયે કહેવામાં આવે છે. પરમ દર્-  
શન છે કે તે બેદરતનત્રયવાળા શાળી છવને શુદ્ધિ કરવામાં આવે તે શુદ્ધિસ્વરૂપ તે  
આલયન વર્તેલું હોય છે તે જ દેશ થતું થતું વિશેષ શુદ્ધિ કરતું જાય છે. માટે બેદર-  
તો, શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ આલયન કરતું તે જ શુદ્ધિ કરવાનું સ્વરૂપ છે અને તે આલયન  
ઉપર કરતો તે જ શુદ્ધિની વર્ણ કરવાનું સ્વરૂપ તે સ્વરૂપને શુદ્ધિ કરતો શુદ્ધિ-  
વર્ણ કરતું સ્વરૂપ તે જ ભગ ઉપરમચેતન હો શુદ્ધિની શુદ્ધિના ઉપરમચેતન-રૂપે  
આલયન પણ તે જ છવના શુદ્ધિસ્વરૂપ, આલયન કરતો તે જ શુદ્ધિની શુદ્ધિ-  
સ્વરૂપ (શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું વ્યવસ્થિત આલયન) પ્રગટ કરતું હોય.

અથ યે તુ કેવલવ્યવહારાવલમ્બિનસ્તે સ્વલુ મિશ્રસાધ્યસાધનભાવાવલોકનેનાં-  
 ડનવરતં નિતરાં સિદ્ધમાના મુદ્ધુર્મુદ્ધુર્ધર્માદિશ્રદ્ધાનરૂપાધ્યવસાયાનુસ્યુતચેતસઃ પ્રભૂતશ્રુત-  
 સંસ્કારાધિરોપિતવિચિત્રવિકલ્પજાલકલ્માપિતચૈતન્યવૃત્તયઃ, સમસ્તયતિવૃત્તસમુદાય-  
 રૂપતપઃપ્રવૃત્તિરૂપકર્મકાષ્ઠોઢુમરાચલિતાઃ, કદાચિત્કિશ્ચિદ્રોચમાનાઃ, કદાચિત્  
 કિશ્ચિદ્વિકલ્પયન્તઃ, કદાચિત્કિશ્ચિદાચરન્તઃ, દર્શનાચરણાય કદાચિત્પ્રશમ્યન્તઃ,  
 કદાચિત્સંવિજમાનાઃ, કદાચિદનુકમ્પમાનાઃ, કદાચિદાસ્તિક્યમુઢહન્તઃ, શક્ષ્ણા-  
 કાઙ્ક્ષાધિચિકિત્સામૂઢદષ્ટિતાનાં વ્યુત્થાપનનિરોધાય નિત્યવદ્ધપરિકરાઃ, ઉપવૃંહણ-

[ હવે કેવળવ્યવહારાવલંબી (અજ્ઞાની) છવેતું પ્રવર્તન અને તેતું કળ કહેવામાં આવે છે:— ]

પરંતુ જ્યેષ્ઠો કેવળવ્યવહારાવલંબી (કેવળ વ્યવહારને અવલંબનારા) છે તેજ્યો ખરેખર \*ભિન્નસાધ્યસાધનભાવના અવલોકન વડે નિરંતર અત્યંત ખેડ પામતા થકા, (૧) કરીફરીને ધર્માદિના શ્રદ્ધાનરૂપ અધ્યવસાનમાં તેમતું ચિત્ત લાગ્યા કળું હોવાથી, (૨) પુષ્કળ શ્રુતના (દ્રવ્યશ્રુતના) સંસ્કારથી ઊઠતા વિચિત્ર (અનક પ્રગટતા) વિકલ્પોની જાળ વડે તેમની ચૈતન્યવૃત્તિ ચિત્રવિચિત્ર થતી હોવાના ખન (૩) સમસ્ત યતિ-આચારના સમુદાયરૂપ તપમાં પ્રવર્તનરૂપ કર્મકાંડની વમાસમાં તેજ્યો અચલિત રહેતા હોવાથી, (૧) ક્યારેક કાંઈકની (કોઈક બાબતની) સ્થિતિ કહે છે, (૨) ક્યારેક કાંઈકના (કોઈક બાબતના) વિકલ્પ કરે છે અને (૩) ક્યારેક કાંઈક આચરણ કરે છે; જ્ઞાનાચરણ માટે—તેજ્યો કદાચિત્ પ્રશમિત થાય છે, કદાચિત્ મયેગ પામે છે, કદાચિત્ અનુકલ્પિત થાય છે, કદાચિત્ આસ્તિક્યને ધારે છે, શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા અને મૂઢદષ્ટિતાના ઉત્થાનને અટકાવવા અર્થે નિત્ય કટિખંડ રહે છે, ઉપવૃંહણ, સ્થિતિકરણ, વાતસલ્ય અને

\* ખરેખર સાધ્ય અને સાધન અભિન્ન હોય છે. જ્યાં સાધ્ય અને સાધન ભિન્ન હોવામાં આવે ત્યાં ‘આ સ્વપાર્થ’ નિરૂપણ નથી પણ અવહારનય દ્વારા ઉપયોગિત નિરૂપણ હશે’ એ સમજવું નિહિયે. કેવળવ્યવહારાવલંબી છવેતો આ વાતને ઊંડાખૂંથી નહિ વલ્લતા થઈ અર્થાત્ ‘ખરેખર સમજાવરૂપ સાધનથી જ શુદ્ધભાવરૂપ સાધ્ય પ્રાપ્ત થયે’ એની શ્રદ્ધા નથી. તેમ જ નિરંતર અત્યંત ખેડ પામે છે. [ વિશેષ માટે ૨૩૩ માં પાનાની નોંધ નજરે રાખો. ]

સ્થિતિકરણવાત્સલ્યપ્રભાવનાં ભાવયમાના વારંવારમભિવર્ધિતોત્સાહા, જ્ઞાનાચરણાય  
સ્વાધ્યાયકાલમવલોકયન્તો, વહુધા વિનયં પ્રપશ્ચયન્તઃ, પ્રવિહિતદુર્ધરોપધાનાઃ,  
સુપ્તુ વહુમાનમાતન્વન્તો, નિહવાપત્તિં નિતરં નિવારયન્તોઽર્થવ્યજ્જનતદુભયશુદ્ધો  
નિતાન્તસાવધાનાઃ, ચારિત્રાચરણાય દિસાનૃતસ્તેયાત્રભ્યપરિગ્રહમસ્તવિરતિરુપેષુ  
પશ્ચમઢાવ્રતેષુ તન્નિષ્ઠવૃત્તયઃ, સમ્યગ્યોગનિગ્રહલક્ષણામુ ગુપ્તિષુ નિતાન્તં ગૃહીતોદ્યોગા,  
ઈર્યાભાષૈપ્પણાદાનનિશ્લેષોત્સર્ગરૂપામુ સમિતિષ્વત્યન્તનિવેગિતપ્રયન્તાઃ, તપધાચરણા-  
યાનગનાવમોદયૈવૃત્તિપરિસંખ્યાનરમ્યપરિત્યાગવિવિક્તશય્યામનકાયક્રેગેષ્વમીક્ષ્યમુન્મ-  
દમાનાઃ, પ્રાયશ્ચિત્તવિનયૈવ્યાધૃત્યવ્યુત્તર્ગસ્વાધ્યાયધ્યાનપરિકરંકુગિતસ્વાન્તા.

પ્રભાવનાને લાવતા થકા વારંવાર ઉત્સાહને વધારે છે; જ્ઞાનાચરણ માટે—  
સ્વાધ્યાયકાળને અવલોકે છે, બહુ પ્રકારે વિનયને વિસ્તારે છે. દુર્ધર ઉપધાન  
કરે છે, સારી રીતે બહુમાનને પ્રસારે છે, નિહવાકાપને અત્યંત નિવારે છે. અર્થ,  
વ્યંજન અને 'તદુભયની શુદ્ધિમા અત્યંત સાવધાન રહે છે; ચારિત્રાચરણ માટે  
—હિમા, અસત્ય, સ્તેય, અશ્રદ્ધ અને પરિગ્રહની મર્ચવિરતિરૂપ પ્રપંચમઢાવ્રતેનામા  
તદ્દલીન વૃત્તિવાળા રહે છે. સમ્યક્ યોગનિગ્રહ જેનું લક્ષણ છે (—યોગને બનાવવું  
નિરોધ કરવો તે જેનું લક્ષણ છે) એવી ગુપ્તિઓમાં અત્યંત ઉત્તમ ગણે છે.  
ઈર્યા, લાપા, એપાણા. આદાનનિશ્લેષ અને ઉત્સર્ગરૂપ સમિતિઓમાં પ્રયત્નને  
અત્યંત જોડે છે; તપાચરણ માટે—અનગન, અવમોદય, વૃત્તિપરિમ ખ્યાન, સંખ્યા-  
ત્યાગ, વિવિક્તશય્યાસન અને કાયકલેશમા સતત ઉત્સાહિત રહે છે. પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય,  
વૈયાધૃત્ય, વ્યુત્તર્ગ, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનરૂપ પરિકર વડે નિજ અત કન્નને  
અકૃશિત ગણે છે; વીર્યાચરણ માટે—કર્મકાંડમા મર્ચ શક્તિ વડે વ્યંજન રહે  
છે; આમ કરતા થકા, કર્મચેતનાપ્રધાનપણાને લીધે—તેકે અગુલકર્મપ્રવૃત્તિને  
તેમણે અત્યંત નિવારી છે તોપણ—ગુલકર્મપ્રવૃત્તિને તેમણે બનાવવું મદદનું કરી  
છે એવા તેઓ. નકળા સિંચાકાંડના આડંબરથી પાર હાતેલી દર્શનજ્ઞાનગાનિની  
એકપરિણિતિરૂપ જ્ઞાનચેતનાને જગ પણ નહિ ઉપવ કન્ના થકા, પુષ્કળ પુષ્કળ

૧. તદુભય = તે બંને (અર્થાત્ અર્થ તેમ જ વ્યંજન અને)

૨. પરિહર = સમૂલ સારણ

૩. આપત = ગેણાયેલ, ગૂંધાયેલ; અસાધ્ય; અન



વીર્યાચરણાય કર્મકાળે સર્વશક્ત્યા વ્યાપ્રિયમાણાઃ, કર્મનેતનાપ્રધાનવાત્દુર્ગનિવારિતા-  
 ડશુમકર્મપ્રવૃત્તયોઽપિ મમુપાત્તશુભકર્મપ્રવૃત્તયઃ, મનલક્રિયાકાળડાઉમ્વરોત્તીર્ણદર્શન-  
 જ્ઞાનચારિત્રૈક્યપરિણતિરૂપાં જ્ઞાનધેતનાં મનાગમ્ગમંમાવયન્તઃ, પ્રભૂતપુણ્યમાર-  
 મન્થરિતચિત્તવૃત્તયઃ, સુરલોકાદિક્લેશપ્રાપ્તિપરમ્પરયા મુચિત્રં મંગારસાગરે ભ્રમન્તીતિ ।  
 ઉક્તચ્ચ—“ ચરણકરણપદાણા મમમયપરમન્થમુક્તવાવાગા । ચરણકરણસ્સ સારં  
 ણિચ્છયસુદ્ધં ન જાણંતિ ” ॥

ભારથી ‘મ’થર થઈ ગયેલી ચિત્તવૃત્તિવાળા વર્તતા થકા, દેવલોકાદિના ક્લેશની  
 પ્રાપ્તિની પરંપરા વડે ઘણા લાંબા કાળ સુધી સંસારસાગરમાં ભ્રમે છે. કહ્યું પણ  
 છે કે—“ચરણકરણપદાણા સમમયપરમન્થમુક્તવાવાગા । ચરણકરણસ્સ સારં  
 ણિચ્છયસુદ્ધં ન જાણંતિ ॥ [ અર્થાત્ જેઓ ચરણપરિણામપ્રધાન છે અને સ્વસમય-  
 ૩૫ પરમાર્થમાં વ્યાપારરહિત છે, તેઓ ચરણપરિણામનો સાર જે નિશ્ચયશુદ્ધ  
 (આત્મા) તેને જાણતા નથી. ]”

૧ મ’થર = મંદ; જડ, સુસ્ત.

૨. આ ગાથાની સંસ્કૃત છાયા આ પ્રમાણે છે: ચરણકરણપ્રધાનાઃ સ્વસમયપરમાર્થમુક્ત-  
 વ્યાપારાઃ । ચરણકરણસ્ય સારં નિશ્ચયશુદ્ધં ન જાનન્તિ ॥

૩. શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત તાત્પર્યવૃત્તિ-ટીકામા વ્યવહાર-એકાત્મ નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ  
 કરવામા આવ્યું છે:—

જે કોઈ જીવો વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવવાળા શુદ્ધાત્મતત્ત્વના સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-  
 અનુષ્ઠાનરૂપ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગથી નિરપેક્ષ દેવળશુભાનુષ્ઠાનરૂપ વ્યવહારનયને જ મોક્ષમાર્ગ  
 માને છે, તેઓ તેના વડે દેવલોકાદિના ક્લેશની પરંપરા પામતા થકા સંસારમા પરિભ્રમણ  
 કરે છે; પરંતુ જે શુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગને માને અને નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું  
 અનુષ્ઠાન કરવાની શક્તિના અભાવને લીધે નિશ્ચયગ્રાધક શુભાનુષ્ઠાન કરે, તો તેઓ સરાગ  
 સમ્યગ્દષ્ટિ છે અને પરંપરાએ મોક્ષને પામે છે—આમ વ્યવહાર-એકાત્મના નિરાકરણની  
 મુખ્યતાથી જે વાક્ય કહેવામા આવ્યા

[ અહીં જે ‘સરાગ સમ્યગ્દષ્ટિ’ જીવો કહ્યા તે જીવોને સમ્યગ્દર્શન તો યથાર્થ જ  
 પ્રગટ્યુ છે પરંતુ ચારિત્ર્યપેક્ષાએ તેમને મુખ્યપણે રાગ હયાત હોવાથી તેમને ‘સરાગ  
 સમ્યગ્દષ્ટિ’ કહ્યા છે એમ સમજવું. વળી તેમને જે શુભ અનુષ્ઠાન છે તે માત્ર ઉપચારથી  
 જ નિશ્ચયસાધક (નિશ્ચયના સાધનશ્રૂત) કહેવામા આવ્યું છે એમ સમજવું. ]

યેડત્ર કેવલનિશ્ચયાવલમ્બિનઃ સકલક્રિયાકર્મકાળ્પાદમ્બરવિરક્તબુદ્ધયોર્ધ્ધ-  
મીલિતવિલોચનપ્રુટાઃ કિમપિ સ્વબુદ્ધચાવલોક્ય યથામુસ્વમામતે, તે સ્વલ્વવધીરિત-  
ભિન્નસાધ્યમાધનભાવા અભિન્નસાધ્યમાધનભાવમલ્લભમાના અન્તરાલ એવ પ્રમાદકાદ-  
વરીમદભરાલસચેતસો મત્તા ઇવ, મૂર્ચ્છિતા ઇવ, મુષ્ટા ઇવ, પ્રભૂતઘૃતમિતોપલ-  
પાયસાસાદિતસોહિત્યા ઇવ, સમુલ્લવણવલસન્નનિતજાડચા ઇવ, દારુણમનોઞ્રંગવિન્નિ

[ હવે કેવળનિશ્ચયાવલંબી (અજ્ઞાની) જીવોનું પ્રવર્તન અને તેનું કંઈક  
કહેવામાં આવે છે — ]

હવે, જેઓ કેવળનિશ્ચયાવલંબી છે, સકળ ક્રિયાકર્મકાલના આડંબરમા  
વિરક્ત બુદ્ધિવાળા વર્તતા થકા, આઓ અર્ધા-વિચેલી રાખી કાર્ધક પાણુ સ્વ-  
બુદ્ધિથી અવલોકીને યથામુખ રહે છે (અર્થાત્ સ્વમતિકલ્પનાથી કાર્ધક ભાગ  
કલ્પી લઈને મરજી મુજબ—જેમ મુખ ઊપજે તેમ—રહે છે). તેઓ અભેદ-  
ભિન્નસાધ્યમાધનભાવને તિરસ્કારતા થકા, અભિન્નસાધ્યમાધનભાવને નહિ  
ઉપલબ્ધ કરતા થકા, અંતરાળમા જ (—શુભ તેમ જ શુદ્ધ સિવાયની બાકી  
રહેલી ત્રીજી અશુભ દશામાં જ), પ્રમાદમનિરાના મદથી ભરેલા આળમુ ચિત્ત-  
વાળા વર્તતા થકા, મત્તા (ઉન્મત્ત) જેવા, મૂર્ચ્છિત જેવા, મુષ્ટા જેવા, પુષ્ટા  
થી—સાકર ખીર બાઈને તપ્તિ પામેલા (—ધરાયેલા) હોય એવા, જાડા મર્દાન્ન

૧. યથામુખ = મરજી મુજબ; જેમ મુખ ઊપજે તેમ, યથેચ્છપણે [ જેમને આદિત્યકાલના  
(નિશ્ચયનયના) વિષયશૂત શુદ્ધાત્મવ્યવસ્થા સમયે શ્રદ્ધાન દે અનુભવ નથી તેમ જ તેને કાંઈ  
અખતા દે પ્રયત્ન નથી; આમ હોવા છતાં જેઓ નિજ કલ્પનાથી પેતાને વિષે કલ્પ  
ભાસ થતો કલ્પી લઈને નિર્મિતપણે સ્વચ્છકલ્પવર્તે છે, 'જ્ઞાની મોક્ષમાર્ગ હોયને  
પ્રાયમિક દશામા આશિષ શુદ્ધિની સાથે સાથે ભૂમિકાનુસાર શુભ ભાવો પડે છે' —  
જે વાતને શ્રદ્ધતા નથી, તેમને આવી કેવળનિશ્ચયાવલંબી કતા છે ]

૨. મોક્ષમાર્ગી જ્ઞાની જીવોને સવિદ્ય પાયમિક દશામા ( ૧ ) શુદ્ધચિત્ત સ્વરૂપના નિશ્ચય-  
નયની અપેક્ષાએ ભૂમિકાનુસાર વિજ્ઞાપ્યમાધનભાવ દોષ છે અર્થાત્ ભૂમિકા ૧મા છે નવ-  
પદાર્થો રખાયા, અગ-પૂર્વ સ્વભાવ અને તાવ-કુનિત્ત સ્વભાવ નથી. આ કાલે  
તે — આ વાત પેલાનિશ્ચયલંબી હોવા મનાવતા તમારો આદિ-નિશ્ચય ( ૧ )  
શુભભાવવાળી પ્રાયમિક દશાને તેઓ અનુભવ નથી અને પેલા અગ-પૂર્વ સ્વભાવ  
હોવા છતાં પેલાનિશ્ચય નિશ્ચયલંબી હોવા મનાવતા તમારો આદિ-નિશ્ચય ( ૧ )

वीर्याचरणाय कर्मकाण्डे सर्वशक्त्या व्याप्रियमाणाः, कर्मचेतनाप्रधानत्वाद्दूरनिवारिता-  
 ऽगृभकर्मप्रवृत्तयोऽपि समुपात्तगृभकर्मप्रवृत्तयः, सकलक्रियाकाण्डाडम्बरोत्तीर्णदर्शन-  
 ज्ञानचाग्नित्रैक्यपणितिरूपां ज्ञानधेतनां मनागप्यसंभावयन्तः, प्रभूतपुण्यभार-  
 मन्यग्निचिन्तवृत्तयः, सुरलोकादिक्लेशप्राप्तिपरम्परया मुचिरं संसारसागरे भ्रमन्तीति ।  
 उक्तञ्च — “ चरणकरणपद्माणा समयपरमन्थमुक्त्वावाग । चरणकरणस्स सारं  
 विचिन्त्यमुदं ण जाणंति ” ॥

યે તુ પુનરપુનર્મવાય નિત્યવિદિતોઘોગમદ્વાભાગા મગવન્તો નિશ્ચયવ્યવહાર  
યોગ્યતરાનવલ્મ્બવનેનાત્યન્તમધ્યસ્થીભૂતાઃ શુદ્ધચૈતન્યરૂપાત્મતત્ત્વવિશ્રાન્તિવિરચનો-

[ હવે નિશ્ચય-વ્યવહાર બન્યો. 'મુમેળ' રહે એવી રીતે ભૂમિકાનુસાર  
પ્રવર્તનારા જ્ઞાની જીવોનું પ્રવર્તન અને તેનું કળ કહેવામાં આવે છે:— ]

પરંતુ જે, અપુનર્ભવને ( મોક્ષને ) માટે નિત્ય ઉદ્યોગ કરનારા 'મદ્વાભાગ  
ભગવંતો, નિશ્ચય-વ્યવહારમાંથી કોઈ જોઈને જ નહિ અવલંબતા હોવાથી  
(—કેવળનિશ્ચયાવલંબી કે કેવળવ્યવહારાવલંબી નહિ હોવાથી ) અત્યંત મધ્યસ્થ  
વર્તતા, શુદ્ધચૈતન્યરૂપ આત્મતત્ત્વમાં વિશ્રાન્તિના ચિરંચન પ્રત્યે અભિમુખ વર્તતા.

શૂત ( વ્યવહારસાધનરૂપ ) વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને માને, તો લલે ચાગ્રિમોહતા ઉદયને લીધે  
શક્તિનો અભાવ હોવાથી શુભ-અનુષ્ઠાન રહિત હોય તથાપિ—તેજે તેજો શુદ્ધાત્મભાવના-  
સાપેક્ષ શુભ-અનુષ્ઠાનરત પુરુષો જેવા નથી તોપણ—સગા સમ્યક્ત્વાદિ વડે વ્યવહાર-  
સમ્યગ્દષ્ટિ છે અને પરપરાએ મોક્ષને પામે છે.—આમ નિશ્ચય-એકાગ્રતા નિરાકરણની  
મુખ્યતાથી બે વાક્ય કહેવામાં આવ્યા.

[ અહીં જે જીવોને 'વ્યવહારસમ્યગ્દષ્ટિ' કહ્યા છે તેજો ઉપચારથી સમ્યગ્દષ્ટિ જે  
એમ ન સમજવું. પરંતુ તેજો ખરેખર સમ્યગ્દષ્ટિ છે એમ સમજવું તેમને ચાગ્રિ-અપેક્ષાએ  
મુખ્યપણે ગાઢિ હયાત હોવાથી સગા સમ્યક્ત્વવાળા મીને 'વ્યવહારસમ્યગ્દષ્ટિ' કહ્યા  
છે. શ્રી જ્યોત્સ્નાચાર્યદેવે પોતે જ ૧૫૦—૧૫૧ મી ગાથાની દીકામાં કહ્યું છે કે—  
આ જગત્ત્ર આગમભાષાએ કાળાદિબિધિરૂપ અને અધ્યાત્મભાષાએ શુદ્ધાત્મભિમુખ ચિન્તન-  
રૂપ સ્વસંવેદનજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે પ્રથમ તો તે મિથ્યાત્વાદિ સાત મૂળિયોના ઉપદ્રવ  
અને ક્ષયોપશમ વડે સગા-સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે ]

૧. નિશ્ચય-વ્યવહારના મુમેળની સ્પષ્ટતા માટે ૨૫૫ મા પાનાની ખીણ ફરતેનું લુચ્છો.
૨. મદ્વાભાગ = મદા પવિત્ર, મદા શુભિચ્છ; મદા ભાગ્યશાળી
૩. મોક્ષને માટે નિત્ય ઉદ્યમ કરનારા મદાપવિત્ર ભગવંતોને (—એકાગ્ર નિત્ય હૃદયે  
નિતર શુદ્ધવ્યાધિનયના વિષયશૂત શુદ્ધાત્મ સમ્યક્ સમ્યક્ત્વ વર્તન ને વડે  
જીવોને તે અવલંબની તત્ત્વમતા અગાધે સ્થિતિરૂપ લક્ષ્ય શુદ્ધિ-નિરૂપણ સમ્યક્ત્વ ને  
જ શુદ્ધગિહિતો યોગિનિ મુમેળ ( હૃદયિન ) જેવો છે તેવા ને ને એકાગ્ર ને  
( ૨૫૧ ના પાને ) લોકને દેવચન્દિયાવલંબી ને એકાગ્ર ને નિરૂપણ ને ને  
જ ( ૨૫૮ મા પાને ) લોકને રૂપાવલંબી ને એકાગ્ર ને એકાગ્ર ને એકાગ્ર ને  
૪ વિરૂપ ને વિરૂપ ને રૂપ ને, અભાવ ને

મોહા ઇવ, મુદ્રિતવિશિષ્ટચૈતન્યા વનસ્પતય ઇવ, મૌનીદ્રીં કર્મચેતનાં પુણ્યવન્ધમયેનાનવ-  
લમ્વમાના અનાસાદિતપરમનૈષ્કર્મ્યરૂપજ્ઞાનચેતનાવિશ્રાન્તયો વ્યક્તાવ્યક્તપ્રમાદતન્ત્રા  
અરમાગતકર્મફલચેતનાપ્રધાનપ્રવૃત્તયો વનસ્પતય ઇવ કેવલં પાપમેવ વદ્નન્તિ ।  
ઉક્તઔચ—“ ણિચ્છયમાલમ્વંતા ણિચ્છયદો ણિચ્છયં અયાણંતા । ણાસંતિ ચરણકરણં  
વાહરિચરણાલસા કેઈ ” ॥

લીધે જડતા (-મંદતા, નિષ્ક્રિયતા) ઊપજી હોય એવા, દારુણ બુદ્ધિભ્રમથી  
મૂઠતા થઈ ગઈ હોય એવા, જેનું વિશિષ્ટચૈતન્ય બિડાઈ ગયું હોય છે એવી  
વનસ્પતિ જેવા, મુનીંદ્રની કર્મચેતનાને xપુણ્યબંધના ભયથી નહિ અવલંબતા  
થકા અને પરમ નૈષ્કર્મ્યરૂપ જ્ઞાનચેતનામાં વિશ્રાંતિ નહિ પામ્યા થકા, (માત્ર)  
વ્યક્ત-અવ્યક્ત પ્રમાદને આધીન વર્તતા થકા, પ્રાપ્ત થયેલા હલકા (નિષ્કૃષ્ટ)  
કર્મકળની ચેતનાના પ્રધાનપણાવાળી પ્રવૃત્તિ જેને વર્તે છે એવી વનસ્પતિની  
માફક, કેવળ પાપને જ બાંધે છે. કહ્યું પણ છે કે—\* ણિચ્છયમાલમ્વંતા ણિચ્છયદો  
ણિચ્છયં અયાણંતા । ણાસંતિ ચરણકરણં વાહરિચરણાલસા કેઈ ॥ [ અર્થાત્ નિશ્ચયને  
અવલંબનારા પરંતુ નિશ્ચયથી (અરેખર) નિશ્ચયને નહિ જાણનારા કેટલાક જીવો  
બાહ્ય ચરણમાં આળસુ વર્તતા થકા ચરણપરિણામનો નાશ કરે છે. ] †

x દેવળનિશ્ચયાવલંબી જીવો પુણ્યબંધના ભયથી ડરીને મદકપાયરૂપ શુભભાવો કરતા નથી અને  
પાપબંધના કારણજૂત અશુભભાવોને તો સેવ્યા કરે છે. આ રીતે તેઓ પાપને જ બાંધે છે.

\* આ ગાથાની સ સ્ફૂટ ઠાપા આ પ્રમાણે છે: નિશ્ચયમાલમ્વંતો નિશ્ચયતો નિશ્ચયમજાનન્તઃ ।  
નાશયન્તિ ચરણકરણં વાહરિચરણાલસા કેડપિ ॥

† શ્રી જયએનાચાર્ય દેવચિત્ દીકામા (વ્યવહાર-એકાંતનું સ્પષ્ટીકરણ કયાં પછી તુરંત જ)  
નિશ્ચયએકાંતનું નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવ્યું છે:—

૧મી રીતે દેવળનિશ્ચયાવલંબી વર્તતા થકા રાગાદિવિકલ્પરહિત પરમસમાધિરૂપ શુદ્ધ  
આત્માને નહિ ઊપલબ્ધ કરતા હોવા છતાં, મુનિએ (વ્યવહારે) આચરવાયોગ્ય પર-  
માચરણરૂપ અનુક્રાંતને તથા શ્રાવણે (વ્યવહારે) આચરવાયોગ્ય દાનપૂત્રાદિરૂપ અનુક્રાંતને  
જાણુ ને છે, તેઓ પણ ઉપલબ્ધ વર્તતા થકા, નિશ્ચયવ્યવહાર-અનુક્રાંતયોગ્ય અવસ્થાતરને  
નહિ જાણે થકા પાપને જ બાંધે છે (અર્થાત્ કેવળ નિશ્ચય અનુક્રાંતરૂપ શુદ્ધ અવસ્થાથી  
શુદ્ધ એવી ને નિશ્ચય-અનુક્રાંત અને વ્યવહાર અનુક્રાંતવાળી મિત્ર અવસ્થા તેને નહિ જાણતા  
થકા તેને જ બાંધે છે) પરંતુ તે ગુણાત્માનુક્રાંતરૂપ ચોક્ષમાર્ગને અને તેના માધક-

કર્તુઃ પ્રતિજ્ઞાનિર્વ્યુદ્ધિહ્વત્તિકા સમાપનેયમ્ ।

માર્ગો દિ પરમવૈરાગ્યચ્છેદનપ્રવૃત્તા પારમેશ્વરી પરમાજ્ઞાઃ તન્મ્યાઃ પ્રમાણં  
પ્રત્યાપનદ્વારેણ પ્રકૃષ્ટપરિણતિદ્વારેણ ચા સમુપોત્તનમ્ : તદર્થમેવ પરમાગમાનુભવ-  
વેગપ્રચલિતમનમા મંક્ષેષતઃ સમન્તવસ્તુતત્ત્વસૂચકત્વાદતિવિસ્તૃતમ્યાપિ પ્રદત્તત્ત્વ  
મારબૃત પદ્મામ્નિકાયમંદ્રદામિધાનં મગવત્સર્વજ્ઞોપજ્ઞાન્ સૂત્રમિદમભિહિતં મયેતિ ।  
અર્થેવં શાસ્ત્રકારઃ પ્રારબ્ધસ્યાન્તમુપગમ્યાત્યન્તં કૃતકૃત્યો ભૂત્વા પરમનૈષ્કલ્યરૂપે  
શુદ્ધચ્છેદન વિશ્રાન્ત ઇતિ શ્રદ્ધીયતે ॥ ૧૭૩ ॥

માર્ગભૂત [ પદ્મામ્નિકાયમંદ્રદામિધાનમ્ ] • પદ્મામ્નિકાયમંદ્રદામિધાનમ્ ] સૂત્ર [ મ્નિકાયમંદ્રદામિધાનમ્ ] ૬૧

ટીકાઃ—આ. કર્તાની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણતા સુચવનારી સમાપ્તિ ને (અર્થાત્  
અહીં શાસ્ત્રકર્તા શ્રીમદ્ભગવાત્કૃદ્કૃદ્દાવાર્યદેવ પોતાની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણતા સુચવના  
શાસ્ત્રસમાપ્તિ કહે છે).

માર્ગ એટલે પગમ વૈરાગ્ય કરવા પ્રત્યે દૃઢતા પારમેશ્વરી પરમ આજ્ઞા.  
(અર્થાત્ પરમ વૈરાગ્ય કરવાની પગમેશ્વરી પરમ આજ્ઞા ; તેની પ્રભાવના કારણે  
પ્રત્યાપન દ્વારા અથવા પ્રકૃષ્ટ પરિણતિ દ્વારા તેનો સમુદ્યોત કરવો તે; [ પગમ  
વૈરાગ્ય કરવાની જિતભગવાનની પરમ આજ્ઞાની પ્રભાવના એટલે (૧) તેની  
પ્રત્યાપ્તિ—જાણીત—કરવા દ્વારા અથવા (૨) પગમવૈરાગ્યમય પ્રકૃષ્ટ પરિણતિ  
દ્વારા તેનો સમ્યક્ પ્રકાશ ઉદ્યોત કરવો તે; ] તેના અર્થે જ (-માર્ગની પ્રભાવના  
અર્થે જ). પરમાગમ પ્રત્યેના અનુભવના વેગથી જેનું મન અતિ સ્થિત થત  
તે એવા મેં આ 'પદ્મામ્નિકાયમંદ્રદામિધાનમ્' નામનું સૂત્ર કહ્યું - કે જે ભગવાન  
મંદ્રદામિધાન ઉપજાવે છે (—વીરરાગ સર્વજ્ઞ જિતભગવાને સ્વયં જાણીને પ્રાપ્ત  
કેટલું દેવાથી) 'સૂત્ર' છે. અને જે મક્ષેપથી સમન્તવસ્તુતત્ત્વનું (અર્થે સ્વરૂપના  
પદ્મ સ્વરૂપનું) પ્રતિપાદન કરનારું દેવાથી. અતિ વિસ્તૃત એવા પણ પ્રત્યક્ષતા  
પ્રદાન છે (-દાદશાગરૂપે વિસ્તીર્ણ એવા પણ જિતપ્રવચનના માર્ગભૂત છે).

આ રીતે શાસ્ત્રકાર (શ્રીમદ્ભગવાત્કૃદ્કૃદ્દાવાર્યદેવ) પ્રારંભિકા : ના  
- ને પામી. અત્યંત કૃતકૃત્ય થઈ. પગમનૈષ્કલ્યરૂપ શુદ્ધચ્છેદન વિશ્રાન્ત  
(—પગમ નિષ્કર્મપણાદય શુદ્ધચ્છેદન સ્થિત થયા) એમ મદવાના આદેશ  
(અર્થાત્ એમ અને શ્રદ્ધીએ છીએ). ૧૭૩.

નુસા: પ્રમાદોદયાનુવૃત્તિનિર્વર્તિકાં ક્રિયાનાઽપરિણતિ માહાત્મ્યાન્નિવારયન્તોઽન્ય-  
ન્તમુદાસીના યથાશક્ત્યાઽઽત્માનમાત્મનાઽઽત્મનિ સંચેતયમાના નિન્યોપયુક્તા નિવ-  
સન્તિ, તે સ્વલ્પ સ્વતત્ત્વવિશ્રાન્ત્યનુસારેણ ક્રમેણ કર્માણિ સંન્યસન્તોઽત્યન્તનિપ્રમાદા  
નિતાન્તનિષ્કમ્પમૂર્તયો વનસ્પતિભિરુપમીયમાના અપિ દૂરનિરસ્તકર્મફલાનુભૂતયઃ  
કર્માનુભૂતિનિસ્તુકાઃ કેવલજ્ઞાનાનુભૂતિસમુપજાતતાત્ત્વિકાનન્દનિર્મરતરાસ્તરસા  
સંસારસમુદ્રમુત્તીર્ય શબ્દબ્રહ્મફલસ્ય શાશ્વતસ્ય મોક્તારો ભવન્તીતિ ॥ ૧૭૨ ॥

મગ્ગપ્રભાવળઠું પવયળમત્તિપ્રચોદિદેળ મયા ।

મણિયં પવયળસારં પંચત્થિયસંગહં સુત્તં ॥ ૧૭૩ ॥

માર્ગપ્રભાવનાર્થ પ્રવચનમત્તિપ્રચોદિતેન મયા ।

મણિતં પ્રવચનસારં પચ્ચાસ્તિકસંગ્રહં સૂત્રમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

પ્રમાદના ઉદયને અનુસરતી વૃત્તિને નિવર્તાવનારી ( ટાળનારી ) ક્રિયાકાંડપરિણતિને  
માહાત્મ્યમાંથી વારતા (—શુભ ક્રિયાકાંડપરિણતિ હઠ વિના સહજપણે ભૂમિકા-  
નુસાર વર્તતી હોવા છતાં અંતરંગમાં તેને માહાત્મ્ય નહિ અર્પતા), અત્યંત  
ઉદાસીન વર્તતા, યથાશક્તિ આત્માને આત્માથી આત્મામાં સંચેતતા (અનુ-  
ભવતા) થકા નિત્ય-ઉપયુક્ત રહે છે, તેઓ (—તે મહાભાગ ભગવતે), ખરેખર  
સ્વતત્ત્વમાં વિશ્રાંતિ અનુસાર કંમે કર્મનો સંન્યાસ કરતા (—સ્વતત્ત્વમાં સ્થિરતા  
થતી જાય તેના પ્રમાણમાં શુભ ભાવોને છોડતા), અત્યંત નિપ્રમાદ વર્તતા,  
અત્યંત નિષ્કંપમૂર્તિ હોવાથી જેમને વનસ્પતિની ઉપમા આપવામાં આવતી  
હોવા છતાં જેમણે કર્મકળાનુભૂતિ અત્યંત નિરસ્ત ( નષ્ટ ) કરી છે એવા, કર્મોત્ત-  
ભૂતિ પ્રત્યે નિરસ્તુક વર્તતા, કેવળ ( માત્ર ) જ્ઞાનાનુભૂતિથી ઉત્પન્ન થયેલ તાત્ત્વિક  
આનંદથી અત્યંત ભરપૂર વર્તતા, શીઘ્ર સંસારસમુદ્રને પાર ઊતરી, શબ્દબ્રહ્મના  
શાશ્વત ડગના (—નિર્વાણસુખના ) ભોક્તા થાય છે. ૧૭૨.

મેં માર્ગ-ઉદ્ધોતાર્થ, પ્રવચનભક્તિથી પ્રેરાઈને,

કહું સર્વપ્રવચન-સારભૂત ' પંચાસિતસંગ્રહ ' સૂત્રને. ૧૭૩.

અન્વયાર્થ: —[ પ્રવચનમત્તિપ્રચોદિતેન મયા ] પ્રવચનની ભક્તિથી પ્રેરિત  
એવા મેં [ માર્ગપ્રભાવનાર્થ ] માર્ગની પ્રભાવના અર્થે [ પ્રવચનસાર ] પ્રવચનના

कर्तुः प्रतिज्ञानिर्व्यूढिसूचिका त्वमापनेयम् ।

मार्गो हि परमवैराग्यकरणप्रवणा पारमेश्वरी परमाज्ञा; तस्याः प्रभावं प्रख्यापनद्वारेण प्रकृष्टपणितिद्वारेण वा समुद्योतनम्; तदर्थमेव परमागमात्तुराग-  
वेगप्रचलितमनसा संक्षेपतः समस्तवस्तुतत्त्वसूचकत्वादतिविस्तृतस्यापि प्रद्वनस्य  
सारभूत पञ्चास्तिकायसंग्रहामिधानं भगवत्सर्वज्ञोपज्ञत्वात् सूत्रमिदमभिहितं मयेति ।  
अथैवं शास्त्रकारः प्रारब्धस्यान्तमुपगम्यात्यन्तं कुतकृत्यो भूत्वा परमनैष्कर्म्यरूपे  
शुद्धस्यरूपे विश्रान्त इति श्रद्धीयते ॥ १७३ ॥

भारभूत [ पञ्चस्तिकसंग्रहं सूत्रम् ] ' ५ आस्तिकायनं ग्रह ' भूत [ भणितम् ] इति.

ટીકા:—આ, કર્તાની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણતા અવ્યવનાની સમાપ્તિ નિ (અર્થાત્ આહીં શાસ્ત્રકર્તા શ્રીમદભગવત્કૃત્કૃદાચાર્યદેવ પાતાની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણતા અવ્યવના શાસ્ત્રસમાપ્તિ કરે છે).

માર્ગ જોરલે પરમ વૈગવ્ય કરવા પ્રત્યે દૃઢાતી પારમેશ્વરી પરમ આજ્ઞા (અર્થાત્ પરમ વૈગવ્ય કરવાની પરમેશ્વરની પરમ આજ્ઞા ; તેની પ્રભાવતા સ્પર્ધે પ્રખ્યાપત દ્વારા અથવા પ્રકટ પરિણતિ દ્વારા તેનો અમુદ્યોત કહેવા તે; [ પરમ વૈગવ્ય કરવાની જિતભગવાનની પરમ આજ્ઞાની પ્રભાવતા જોરલે (૧) તેની પ્રખ્યાતિ—જાહેરાત—કરવા દ્વારા અથવા (૨) પરમવૈગવ્યમય પ્રકટ પરિણતિ દ્વારા, તેનો અમ્યક્ પ્રકાશ ઉદ્યોત કહેવા તે; ] તેના અર્થ જ ( માર્ગની પ્રભાવતા અર્થ જ ), પરમાગમ પ્રત્યેના અનુભવના વેગથી જેલુ મન અતિ સ્થિત થતુ હોય એવા મે આ ' પચાગિતકાયમસદ ' નામનુ મુદ્ર કહ્યુ કે જે જિતભગવાન મર્ચણ વડે ઉપજા હોવાથી ( નવીનમાગ મર્ચણ જિતભગવાને મેચ કલાપીને પ્રાપ્ત કરેલુ હોવાથી ) ' મુદ્ર ' છે. અમે જે અક્ષેપથી નમસ્તયસ્તુતરનુ ( મર્ચ વસ્તુના ધર્માર્થ સ્વરૂપનુ ) પ્રતિપાદન કનનારુ હોવાથી, અતિ વિસ્તૃત એવા પ- પ્રવચનના માન્યુત છે ( નદાશમાગ-પે વિમ્તીર્ણ એવા પણ જિતપ્રવચનના માન્યુત છે )

[illegible]



इति समयव्याख्यायां नवपदार्थपुरस्सरमोक्षमार्गप्रपञ्चवर्णनो द्वितीयः श्रुतस्कन्धः  
समाप्तः ॥

સ્વગત્તિસંયુક્તિવસ્તુતત્ત્વૈ-  
વ્યાખ્યા કૃતેયં સમયસ્ય ગ્રન્થૈઃ ।  
સ્વરૂપગુણસ્ય ન કિંચિદસ્તિ  
કર્તવ્યમેવામૃતચન્દ્રસૂરેઃ ॥ ૮ ॥

इति पंचास्तिकायसंग्रहाभिधानस्य समयस्य व्याख्या समाप्ता ।

આ રીતે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ-  
શાસ્ત્રની શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત) સમયવ્યાખ્યા નામની ટીકામાં નવ-  
પદાર્થપૂર્વક મોક્ષમાર્ગપ્રપંચવર્ણન નામનો દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધ સમાપ્ત થયો.

[હવે, 'આ ટીકા શબ્દોએ કરી છે, અમૃતચંદ્રસૂરિએ નહિ' એવા અર્થનો  
એક છેલ્લો શ્લોક કહીને અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ ટીકાની પૂર્ણાહુતિ કરે છે:]

[શ્લોકાર્થ:-] પોતાની શક્તિથી જેમણે વસ્તુનું તત્ત્વ (-યથાર્થ  
સ્વરૂપ) સારી રીતે કહ્યું છે એવા શબ્દોએ આ સમયની વ્યાખ્યા (-અર્થસમયનું  
વ્યાખ્યાન અથવા પંચાસ્તિકાયસંગ્રહશાસ્ત્રની ટીકા) કરી છે; સ્વરૂપગુણ  
(-અમૃતિત્વ જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપમાં ગુણ) અમૃતચંદ્રસૂરિનું (તેમાં) કાંઈ જ  
કર્તવ્ય નથી. [૮]

આમ (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ  
નામના સમયની અર્થાત્ શાસ્ત્રની (શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત સમય-  
વ્યાખ્યા નામની) ટીકાનો શ્રી હિમતલાલ જેઠાલાલ શાહ કૃત ગુજરાતી અનુવાદ  
સમાપ્ત થયો.



# ● श्री पंचास्तिकायसंग्रहनी वर्णानुक्रम गाथासूची ●

अ	गाथा पृष्ठ	अवओगो म्वलु दुविहो	गाथा पृष्ठ
अगुरुल्लुगेहि सया	८४ १३४	अवभोज्जमिदिणहि	८२ १३१
अगुरुल्लुगा अणंता	३१ ६२	अवमंतस्त्रीणमोहो	७० ११५
अण्णाणादो णाणी	१६५ २४४	ए	
अण्णोणं पविमत्ता	७ १९	एको चेव महप्पा	७१ ११६
अत्ता कुणदि सभाव	६५ १०८	एदे कालागाम्मा	१०० १५६
अभिवंदिदृण मिरम्मा	१०५ १६०	एदे जीवणिक्काया	१०० १८१
अरम्ममरुवमगाध	१२७ १८८	एदे जीवणिक्काया	११० १३०
अरहंनमिद्धचेदिय	१६६ २४५	एयरमवण्णगधं	८१ १३०
अरहंनमिद्धचेदिय	१७१ २५२	एवमभिगम्म जीवं	१०० १८५
अरहंनमिद्धमाहसु	१३६ २००	एवं कत्ता भोत्ता	६९ ११५
अविभत्तमणण्णत्त	४५ ८३	एवं पवयणसार	१०३ १५३
अट्टसु पवट्ठंता	११३ १७३	एव भावमभावं	२१ ४४
आ		एवं मदो विणासो	१९ ४४
आगासकालजीवा	९७ १४९	एवं मदो विणासो	१९ ४४
आगासकालपुग्गल	१०४ १८६	ओ	
आगास अवगास	९२ १४४	ओगाटगाटणिच्चिदो	६४ १०७
आदेममेत्तमुत्तो	७८ १२४	क	
आभिणिसुशोधिमण	४१ ७५	कम्ममत् विप्पसुओ	३८ ७६
आसवदि जेण पुण्ण	१५७ २०९	कम्मममानावेण य	१५१ २१९
इ		कम्म कम्मं सुवदि	६३ १०६
इहमवचंदिवाण	१ ४	कम्म पि मी हवदि	६३ १०७
इंदियकत्तायमण्णा	१४१ २०६	कम्म वेदयत्तागो जीवी	५३ ११
उ		कम्ममं पण्णेतो	३८ ७१
उदयं ज्ञा मन्त्राणं	८५ १३५	कम्ममं विष्णु उदयं	४८ १००
उदयेण उदयमेण य	५६ १७	कम्मं वि म उदयेमो	१०० १००
उदयमममममममम	११६ १७६	कम्मं उदयमममममम	१०० १००
उदयती व विष्णुमो	११ २०	कम्मं उदयमममममम	१०० १००

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
सम्भावसभावाणं .	२३	४७	संठाणा संवादा ...	१२६	१८८
समओ णिमिसो कट्ठा	२५	५०	संयुक्कमादुवाहा ...	११४	१७४
समणमुहुग्गदमट्ठं	२	७	संवरजोगेहिं जुदो ...	१४४	२०९
समवत्ती समवाओ ...	५०	९०	सिय अत्थि णत्थि उह्यं ...	१४	३२
समवाओ पंचण्हं	३	८	सुरणरणासयत्तिरिया ..	११७	१७७
सम्मत्तणाणजुत्तं ...	१०६	१६३	सुहटुक्कमज्जाणणा वा ...	१२५	१८७
सम्मत्तं सदहणं ..	१०७	१६५	सुहपरिणामो पुण्णं ...	१३२	१९४
सव्वत्थ अत्थि जीवो ..	३४	६६	सो चेव जादि मरणं ...	१८	३८
सव्वे खलु कम्मफलं .	३९	७३	ह		
सव्वेसिं खंधाणं ...	७७	१२३	हेदुमभावे णियमा ..	१५०	२१९
सव्वेसिं जीवाणं ...	९०	१४२	हेदू चटुन्वियप्पा ..	१४९	२१८
सत्सदमध उच्छेदं ....	३७	७०			



## शुद्धि-पत्रक

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
११	१६	आश्रय-	आशय-
१०	२	द्विविधं	द्विविध्यं
१०	५	जावा	जीवा
१५	६	वभागो	विभागो
२४	२५	[ द्रवती ]	[ द्रवति ]
२६	७	स्कं	सं
२७	५	गणा	गुणा
३०	८	-जहदृत्तीना	-जाहृत्तीना
३०	८	पुष्टे	पुष्टि
३३	१	-बालभा	-बालभा
३८	८	मान	मान
३८	४	जीवद्रव्य	जीवद्रव्य
४०	५	-सैवम्य	-सैवम्य
४५	०	५४	५४
४५	२१	गात्रताधी	गात्रताधी
४५	२२	( ६ )	( ३ )
४६	७	-वायव्य	-वायव्य
५०	३	चनली	च नली
५०	४	मानस्यन-	मानस्यन-
५०	१८	[ वाद्य ] ३।४।	[ वाद्य ] ३।४।
५२	१	चिर वा क्षिप्र	चिरं वा क्षिप्रं
५२	१	मात्ररहितं त न पि	मात्ररहितं तु नपि
५६	३	-भाषावन्धि	-भाषावन्धि
११	६	-व्यावृत्तौ	-व्यावृत्तौ
१३	२	गुण	गुण

पृष्ठ	पंक्ति	अ. ७, ८	श. ६
६३	३	- तानि भक्त्या	- भक्त्या भक्त्या
६४	१	- तेभ्यो नाभिं नाभिं	गोमैर्नाभिं नाभिं ।
६४	२	समाहारिण ,	समाहारण ,
६४	८	क्षिप्य	क्षिप्य
६८	१	हाय	हाय
७१	१	-ऽ नत	ऽ नतं
७६	१०	सकलं	द्रव्य सकलं
८२	१३	[ द्रव्यानांम् ]	[ द्रव्यानांम् ]
८५	१	-नि धनतामय	-निर्धनतामय
८६	८	निर्धनतामय	निर्धनतामय
८८१	४	द्रव्यत्व भावार्थी	द्रव्य स्वरूपार्थी
१००	१	उ यं	उद्य
११०	७	अण्णोणा-	अण्णोणा-
१२०	५	तदधीध	तदधीध
१२७	१	रूपेणा-	स्वरूपेणा-
१२८	६	-विनधरत्त-व	-विनधरत्ता-
१३३	८	-कावगः ।	कावगाढ ।
१३४	७	धर्मस्यैवावशिष्टस्वरूपा	धर्मस्यैवावशिष्टस्वरूपा-
१३५	६	-पोग्लगाणं	पोग्लगाणं
१४०	५	खलुद्ध	खलुद्ध
१६७	४	भवन्ति ते	ते
१६७	१५	अर्था भवन्ति ]	अर्था. ]



